

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2024 № 6 (180)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрєн,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острияк, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Пригарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2024

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2024 № 6 (180)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2024

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Васюта О.</i> Вбивство половецьких ханів у Переяславі 1096 р.: причини та внутрішньополітичні наслідки на Русі	5
<i>Нагірний В.</i> Із студій над елітами Чернігівської землі: воєвода Ольстин Олексич	19
<i>Ліхтей І.</i> Відносини чеського короля Вацлава I зі Святим Престолом у 1240–1247 рр.	29
<i>Шара Л.</i> Примож Трубар: штрихи до портрета «словенського Лютера»	37
<i>Петренко І., Сірий О., Швець В.</i> Нащадки сербського обер-капітана Олександра Ілліча Милорадовича на теренах Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманщини XVIII ст.	44

Історія міст і сіл

<i>Студьонова Л.</i> Враження сенатора О.О. Половцова (1832–1909) від перебування в Чернігові у квітні–травні 1881 р. для проведення ревізії в губернії: сторінками його щоденника	59
<i>Клепак А.</i> Українізація шкільної освіти на Чернігівщині у 1917 році: аналіз за матеріалами місцевої та центральної преси	67
<i>Васечко О.</i> Протистояння повстанців Таращанського повіту з 1-ю Кінною армією під час польсько-українсько-радянської війни 1920 р.	74

Церковна старовина

<i>Чистяков В.</i> Імперська політика Катерини II щодо Української Церкви (друга половина XVIII ст.) в українській діаспорній історіографії	86
---	----

Мовою документів

<i>Траттнер М., Павленко С., Мушар Ф., Луняк Є.</i> Нові подробиці про шведсько-український союз 1708–1709 рр., імовірно зустріч Карла XII з І. Мазепою у Шептаках і план походу союзницького війська на Московію (Вдалі спроби об'єктивного висвітлення подій в Україні на сторінках французького журналу «Lettres historiques», 1709 р.)	99
<i>Коваленко О., Ципляк Н.</i> Неопублікований список вихованців Чернігівської духовної семінарії 1793 р.	110

Розвідки

<i>Коваленко О.</i> Антикознавець Микола Пікус: чернігівські сторінки біографії	138
<i>Еткіна І.</i> Голодомор та репресії в районі діяльності Срібнянського політвідділу МТС	144
<i>Нестеренко Л.</i> Яків Гнатович Гапон – «...ворог народу, що не піддається виправленню, і соціально небезпечний елемент...» (за матеріалами кримінальних справ, сфабрикованих ДПУ–НКВС)	151

Літературознавчі студії

<i>Ісіченко І.</i> Аскеза як виклик: «Повѣсть о святѣм соборі...» прп. Паїсія Величковського	159
<i>Царенок А.</i> Філософська спадщина святителя Георгія (Кониського) та деїзм	164

Дослідницькі нотатки

<i>Ячменіхін К.</i> Інститут військових кантоністів російської армії XIX ст. в історичних дослідженнях	170
<i>Файда О.</i> Перші з'їзди візантиністів та українська наука (до сторіччя Першого Міжнародного Конгресу візантійських студій): завершення статті	176

Наукові новини

XIII «Розумовські зустрічі»	182
<i>Шуміло С.</i> Ювілейна міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики» в Чернігові	186

CONTENT

Into the depths of centuries

Vasiuta O. Assassination of Polovtsian khans in Pereyaslav in 1096: reasons and domestic political consequences in Rus'	5
Nagirnyy V. From studies on the elites of Chernihiv land: voivode Olstyn Oleksych	19
Likhtei I. Relations of the Czech king Vaclav I with the Holy See in 1240–1247	29
Shara L. Primož Trubar: touches to the portrait of the «Slovenian Luther»	37
Petrenko I., Siry O., Shvets V. Descendants of Serbian lieutenant-captain Alexander Ilyich Miloradovich on the territory of the Hrun hundred of the Hadyach regiment of the Hetmanate of the 18th c.	44

The history of cities and villages

Studyonova L. Impressions of senator O.O. Polovtsov (1832–1909) from a stay in Chernihiv in April–May 1881 for conducting an audit in the province: pages of his diary	59
Klepak A. Ukrainization of school education in Chernihivschyna in 1917: an analysis based on local and central press materials	68
Vasechko O. Confrontation of the rebels of the Tarascha district with the 1st Cavalry army during the Polish-Ukrainian-Soviet war of 1920	74

Church antiquities

Chystiakov V. The imperial policy of Catherine II towards the Ukrainian Church (second half of the 18th century) in Ukrainian diasporic historiography	86
---	----

The language of documents

Trattner M., Pavlenko S., Mouchard F., Luniak Ye. New details about the Swedish-Ukrainian alliance of 1708–1709, the probable meeting of Charles XII with I. Mazepa in Sheptaki and the plan of the allied army's march to Moscovia (Successful attempts at objective coverage of events in Ukraine on the pages of the French magazine «Lettres historiques», 1709)	99
Kovalenko O., Tsypliak N. Unpublished list of students of the Chernihiv Theological Seminary of 1793	110

Explorations

Kovalenko O. Antiquities scholar Mykola Pikus: Chernihiv pages of biography	138
Etkina I. Holodomor and repressions in the area of activities of the Sribnyanske political department of MTS	144
Nesterenko L. Yakiv Hnatovych Gapon – «...an enemy of the people who cannot be corrected, and a socially dangerous element...» (based on the materials of criminal cases fabricated by the DPU–NKVS)	151

Literary studies

Isichenko I. Asceticism as a challenge: «The story of the Holy Council...» by St. Paisiy Velychkovsky	159
Tsarenok A. Philosophical legacy of st Georgiy (Konyskyi) and deism	164

Research notes

Yachmenikhin K. Institute of military cantonists of the Russian army of the 19th c. in historical studies	170
Fayda O. First congresses of byzantinists and Ukrainian science (to the centenary of the First International Congress of byzantine studies): end of article	176

Scientific news

XIII “Razumovsky meetings”	182
Shumilo S. Jubilee international scientific conference “Actual problems of modern Ukrainian medieval studies” in Chernihiv	186

УДК 94(477.5)«11»

Олег Васюта

ВБИВСТВО ПОЛОВЕЦЬКИХ ХАНІВ У ПЕРЕЯСЛАВІ 1096 Р.: ПРИЧИНИ ТА ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ НА РУСІ

DOI: 10.58407/litopis.240601

© О. Васюта, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7515-9129>

*Метою статті є визначення причин вбивства половецьких ханів на мирних переговорах у Переяславі 1096 р. та його наслідків для політичного життя Русі. **Методологічно** робота здійснена на основі історико-антропологічного підходу. **Науковою новизною** дослідження є значно ширший контекст розгляду цієї події, ніж було здійснено раніше як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній науці. **Висновки.** До теми вбивства половецьких ханів у Переяславі 1096 р. дослідники звертались вже неодноразово. Однак якогось особливого значення цій події ними не надавалося. Насправді, як засвідчує всебічний аналіз тогочасного політичного життя Русі, наслідки цього вбивства мали зовсім не локальний характер. Взагалі ж, без цієї події не було б і відомого Любецького з'їзду князів. А рішення останнього, як відомо, багато в чому визначили всю подальшу політичну історію Русі.*

***Ключові слова:** Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, Олег Святославич, Ітлар, Кітан, половці, вбивство.*

Історично так склалося, що Русь протягом всього часу свого існування завжди сусидила з кочовими народами. Останні змінювались тільки в етнічному плані. Від середини XI ст. і в наступні майже двісті років такими були половці.

Серед усіх сусідів Русі від її книжників половці удостоїлись найбільше негативних відгуків. Так, у руських літописах вони регулярно характеризуються як «безбожні», «ока-янні», «беззаконні» та «погани»¹. До речі, як наголошує Є.Ч. Скржинська, останній епітет є навіть «не лише вказівкою на язичництво цих кочовиків, але й загальним докірливим їх прізвиськом»². У літературі Русі існував і «половецький зразок», який визначав змалювання образів інших вороже до неї налаштованих народів³. По суті, причин цього було кілька. Однією з них, світоглядного плану, дослідники вважають несприйняття книжниками Русі самого способу життя половців, бо кочівництво «розуміється передусім як рухливість і неукоріненість, і саме в цьому сенсі воно є однією з характерних властивостей хаосу, який загрожує християнській цивілізації»⁴. Інша причина була породжена загальним станом тогочасних взаємостосунків між кочовими та осілими народами. Справа в тому, що внутрішня економіка номадів базувалася на екстенсивному скотарстві, яке не задовольняло всі їхні потреби, а через це багато речей (продукти землеробства, ремісничі вироби, предмети престижного вжитку та інше) кочовикам могли надати лише осілі народи⁵. Правда, для рівноправної торгівлі з останніми в номадів були дуже обмежені ресурси. Відповідно, подібні потреби з їхнього боку часто задовольнялися шляхом збройних нападів на осілих сусідів, внаслідок чого сама війна стала галуззю економічної діяльності кочовиків. Усе це було притаманне й половцям, для яких «стан війни був таким само при-

¹ Лаушкин А.В. Русь и соседи: история этноконфессиональных представлений в древнерусской книжности XI–XIII вв. Москва: Университет Дмитрия Пожарского; Русский фонд содействия образованию и науке, 2019. С. 54, 68.

² Скржинская Е.Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этника. *Византийский временник*. Москва: Наука, 1986. Т. 46. С. 259.

³ Лаушкин А.В. Русь и соседи... С. 246.

⁴ Чекин Л.С. Безбожные сыны Измаиловы. Половцы и другие народы степи в древнерусской книжной культуре. *Из истории русской культуры*. Москва: Языки русской культуры, 2001. Т. 1. С. 693.

⁵ Крадин Н.Н. Дань и подарки в истории взаимоотношений кочевников и Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2013. Вып. XXV. С. 158.

родним, як і кочування у степу»⁶. Відтак, як зазначають дослідники, саме негативний досвід відносин із ними найбільше вплинув на той образ половців, який представлений у писемних пам'ятках Русі⁷.

Однак у руських князів, як виявляється, стосунки з керманічами цих кочовиків далеко не були винятково антагоністичними. Прикметно, що фактично одразу після свого утвердження як сусідів Русі половці почали виступати й у ролі союзників її князів як у зовнішніх, так і у внутрішніх князівських конфліктах. До речі, Володимир Мономах, який мав прямий стосунок до події, яку ми розглядаємо, був першим серед руських володарів, принаймні так впливає з джерел, хто залучив цих кочовиків у ролі союзників до міжособного князівського протистояння (1077 р.)⁸. А в наступні два роки половці виступали союзниками вже Олега та Романа Святославичів, які тоді воювали проти Всеволода Ярославича, батька Володимира Мономаха⁹. Серед зовнішніх військових кампаній руських князів, де з їхнього боку були задіяні й ці кочовики, відомий похід теребовлянського правителя Василька Ростиславича на Польщу в 1092 р.¹⁰ До того ж у другій половині XI ст. маємо навіть факт, коли одні половці допомагали тому ж Володимирі Мономаху в його протистоянні з іншими їхніми одноплемінниками¹¹.

Подібні союзи базувалися на двох складових. До першої з них належать так звані «подарунки» від князів половцям. По суті, це був звичайний найм кочовиків на час проведення військових кампаній. Взагалі ж, за допомогою періодичних виплат половцям володарі Русі намагалися й просто утримувати їх від нападів на свої землі. Правда, повністю це не забезпечувало їх від останніх.

Справа в тому, що половці не були єдині як державне формування. Вони поділялися на окремі орди. Останні ж склалися з куренів, серед очільників яких і обирався хан, який керував усією ордою¹². Попри їхню виборність, право війни та миру належало виключно ханам¹³. Ближче до 1090-х рр. у половців почали утворюватися й більші об'єднання, до складу яких вже входили кілька орд¹⁴. Серед тогочасних очільників таких половецьких формувань із джерел відомі Тугоркан та Боняк. Однак і зазначені союзи орд не охоплювали всіх цих кочовиків, що для князів Русі було значною перешкодою для вироблення прийнятних для себе, принаймні прогнозованих, відносин із усіма половцями.

Другою складовою встановлення союзних стосунків між руськими князями та половецькими ханами були їхні прямі родинні зв'язки. Про останні джерела вперше повідомляють під 1094 р., коли київський князь Святополк Ізяславич одружився з донькою Тугоркана¹⁵. Хоча, цілком можливо, що подібні зв'язки були й раніше. Так, як припускає Л.Є. Махновець, а цьому ніщо не суперечить, і попередник Святополка на київському столі Всеволод Ярославич у своєму другому шлюбі також був одружений із половецькою¹⁶.

Отже, у зв'язку із подією, яку ми розглядаємо, вимальовується один суттєвий момент. Рюриковичі, як і всі тогочасні європейські правителі, родинні зв'язки утворювали з тими, кого вважали рівними собі за статусом. Звісно, винятки з цього правила історії відомі, але вони поодинокі й на загальну картину не впливають. Так от, із представницями печенігів, попередників половців у прилеглих до кордонів Русі степах, її князі ніколи не одружувались. Не родичалися вони і з очільниками Чорних Клобуків, хоча останні для Русі були своїми «поганими». Відповідно, ці факти стосовно родинних зв'язків Рюриковичів із половецькими ханами є доволі показовими стосовно сприйняття першими статусності останніх. Хоча, як вважають С.О. Плетньова та П.П. Толочко, попри свої шлюби з половецькими руські князі все ж таки не вбачали в очільниках половців рівних собі володарів. Такий висновок базується на тому, що Рюриковичі ніколи не видавали своїх доньок заміж за них¹⁷. Однак, на наш погляд, більш прийнятною є думка, висловлена А.Ф. Литвиною та Ф.Б. Успенським, які пояснюють це не несприйняттям руськими князями відповідної статусності половецьких ханів, а релігійними відмінностями між ними¹⁸. До того ж варто

⁶ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев: Абрис, 1999. С. 128.

⁷ Лаушкин А.В. Русь и соседи... С. 248.

⁸ Полное собрание русских летописей: В 45 т. Москва: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 247; Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. С. 458.

⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 200, 204.

¹⁰ Там само. Стб. 215.

¹¹ Там само. Стб. 248.

¹² Плетнева С.А. Половцы. Москва: Наука, 1990. С. 45, 130.

¹³ Там само. С. 46.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 226.

¹⁶ Літопис руський. С. 150.

¹⁷ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. С. 149; Плетнева С.А. Половцы. С. 104.

¹⁸ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Династический мир домонгольской Руси. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, 2020. С. 219.

закценуати, що в літописах Русі керманичів половців часто титулюють «князями», так само як і руських володарів. Ба більше, як засвідчує «Повчання» Володимира Мономаха, і самі руські князі визнавали таке титулування половецьких ханів¹⁹. А це, як вважаємо, доволі промовисто свідчить про сприйняття ними статусності своїх степових візаві. Як приклад можна навести похорон Тугоркана, влаштований під Києвом Святополком Ізяславичем у 1096 р., хоча Тугоркан загинув у битві, під час якої вони зі Святополком перебували в різних таборах²⁰.

За традицією Середньовіччя, обопільно визнана статусність господарів надавала їм і певний імунітет у взаємостосунках, навіть під час збройного протистояння між ними. Звісно, винятки траплялися, але вкрай рідко, і були подією надзвичайного характеру. Саме так сталося в Переяславі у 1096 р. За всю історію взаємовідносин Русі та половців ні до цього, ні після таких випадків не було.

Розповідь про це міститься в «Повісті минулих літ», у статті 1095 р. Відповідно, більшість дослідників датують її саме цим роком. Однак у самій розповіді літописець навів повну календарну дату розв'язки цієї події, яка вказує на те, що згідно сучасного літочислення її треба відносити вже до початку 1096 р.²¹

Отже, як повідомляє літопис, тоді в лютому місяці під Переяслав до місцевого правителя Володимира Мономаха прибули половецькі хани Ітлар та Кітан із пропозицією укласти на майбутнє «мир». Після отримання від князя твердих гарантій безпеки («рота» та син у заручники), Кітан отаборився за містом, а Ітлар в'їхав до Переяслава, де розмістився у дворі боярина Ратибора. У цей же час до Володимира Мономаха з Києва від Святополка Ізяславича «на н'жкоє орудие» (у якійсь справі) приїхав боярин Слав'ята. Надалі у переяславського князя відбулася нарада, де представники дружини (наближені люди) боярина Ратибора порадили Володимирі Всеволодовичу вбити Ітлара. Спочатку князь, посилюючись на свою «роту», із цим не погоджувався, однак бояри вказали на те, що самі половці завжди порушували угоди, чим і переконали Мономаха пристати на їхню пропозицію. Потім загін на чолі зі Слав'ятою, викравши князівського сина, вбив Кітана та його оточення. А зранку наступного дня, запросивши Ітлара з підлеглими до бані, люди Ратибора там вбили і їх²².

Після загибелі ханів Святополк Ізяславич та Всеволод Володимирович рушили в похід на їхні кочів'я, приєднатися до них закликали і чернігівського князя Олега Святославича. Останній пристав на це, але пішов із ними не в «путь єдинь»²³. До того ж не виконав він і вимогу київського та переяславського князів вбити чи видати їм сина Ітлара, який тоді перебував у чернігівського правителя. Унаслідок цього «быс межи ими ненависть»²⁴.

Дослідники вже неодноразово звертали увагу на цю подію, висловлюючись як щодо її причин, так і стосовно питання ініціатора цього вбивства. Одним із перших про неї написав ще М.М. Карамзін. Він вважав, що вбивство ханів було помстою за попередні напади половців на Русь. Історик вважав, що ініціатива належала боярам Володимира Мономаха, але його згоду назвав «мерзенною змовою» і «хитрістю»²⁵.

М.І. Костомаров також вважав, що ініціатива ханського вбивства належала боярам. Першим, хто її висловив, на думку дослідника, був Слав'ята, якого історик вважав належним до кола київських можновладців²⁶.

Відповідно до поглядів М.С. Грушевського, причиною такого фіналу перемовин із ханами став людський фактор, а саме роздратування Володимира Мономаха. Як гадав дослідник, останнє було спричинене способом ведення самих перемовин половецькими очільниками, які вдалися до відвертої торгівлі миром²⁷.

Більш глибоко причини переяславської події подав М.Д. Присьолков. На його думку, ініціатором вбивства ханів був Святополк Ізяславич, який у такий спосіб відгукнувся на прохання візантійського імператора Олексія I Комніна, який потерпав від нападу половців. Відтак, як вважав історик, головною метою вбивства Ітлара та Кітана й подальшого

¹⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 250.

²⁰ Там само. Стб. 231–232.

²¹ Там само. Стб. 227–228; Літопис руський. С. 138; Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2011. С. 67–68.

²² Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 227–228.

²³ Там само. Стб. 228.

²⁴ Там само. Стб. 229.

²⁵ Карамзин Н.М. История государства Российского. Москва: Книга, 1988. Кн. I. Стб. 65.

²⁶ Костомаров М.І. Галерея портретів: Бібліографічні нариси. Київ: Веселка, 1993. С. 40.

²⁷ Грушевський М.С. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ: Наукова думка, 1991. С. 103.

походу на їхні кочів'я було бажання відволікти половців від війни на території Візантії²⁸. Серед сучасних дослідників такий погляд поділяє і А.М. Слядзь²⁹.

Натомість інтересами Русі пояснює переяславську подію М.М. Корінний. На його думку, остання стала втіленням у життя прийнятої тоді спільної програми Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха про безкомпромісну боротьбу з половцями³⁰. Згодом саме так причину вбивства ханів пояснював і О.Ю. Карпов³¹.

Своєрідно переяславську подію трактував П.П. Толочко. На його думку, вбивство ханів було зніційовано саме Святополком Ізяславичем. Стосовно причин, які спонукали князя до цього, історик висунув кілька можливих версій. По-перше, київський князь у такий спосіб міг допомогати своєму тестю Тугоркану у вирішенні якихось внутрішніх половецьких протиріч³². По-друге, історик вважав, що Святополк, підштовхуючи Мономаха до вбивства ханів, хотів добитися загострення у стосунках останнього з половцями, і в такий спосіб відволікти переяславського володаря від «думок про Київ»³³. А згоду Володимира Мономаха на такі дії П.П. Толочко пояснив бажанням помститися за смерть рідного брата, який у попередні роки загинув у битві з половцями³⁴.

В історіографії також виокремлюється ціла група дослідників, які в переяславській події найперше вбачали акт, спрямований проти чернігівського князя Олега Святославича. Одним із перших таку думку висловив І.В. Лашніков. Він вважав, що Володимир Мономах, зважившись на вбивство ханів, прекрасно розумів, що Олег Святославич відмовиться від подальшого походу проти половців. Така позиція чернігівського володаря, на думку дослідника, впливала з його тогочасних союзних стосунків із цими кочовиками. Відтак, як гадав І.В. Лашніков, Мономах бажав підняти свій авторитет на Русі й водночас скомпрометувати Олега³⁵. Пізніше таку думку поділяв і П.В. Голубовський³⁶.

До цієї групи науковців також належить і Л.М. Гумільов. Як він вважав, переяславську подію Святополк Ізяславич і Володимир Мономах спланували разом, щоб втягнути у війну з половцями Олега Святославича, зруйнувавши його союз з ними, який існував від 1094 р.³⁷ На сьогодні схожих поглядів дотримується і Д.О. Боровков³⁸.

Актом, спрямованим проти Олега Святославича, вбивство ханів вважав і О.Й. Прицак. Останнє ж він пояснював помстою Володимира Мономаха половецьким очільникам, які, на думку дослідника, за два роки до цього допомогли Олегу позбавити його чернігівського столу³⁹.

Отже, в історичній літературі вже представлено широкий спектр поглядів стосовно того, що відбулося в Переяславі 1096 р. Окремі з них поділяємо й ми. Однак, як вважаємо, названі дослідники суть цієї події бачили доволі спрощено. Насправді ж є значно більше нюансів, які ми й спробуємо розкрити.

Якщо дотримуватися розповіді літописця про вбивство ханів, то ініціатива належала не князю, і навіть не близькому до нього боярину Ратибору, а людям з оточення останнього⁴⁰. Надалі вони все це й виконали. Відповідно, всю відповідальність за вбивство ханів літописець покладав саме на них. Відтак, згідно з офіційною версією, князь, хоча й схвалив дії своїх підлеглих, правда, знову ж таки після важких особистих вагань, стосовно вбивства займає відсторонену позицію. По суті, у літописній історії Володимиру Мономаху відведено роль статиста.

Однак, як зауважують дослідники, оповідачі часто пояснювали неблагородні вчинки князів не їх особистою ініціативою, а діями князівських дорадців⁴¹. Саме це бачимо й у

²⁸ Приселков М.Д. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник древней истории*. 1939. № 3. URL: <https://arheologija.ru/russko-vizantiyskie-otnosheniya-ix-xii-vv/>.

²⁹ Слядзь А.Н. Византия и Русь: опыт военно-политического взаимодействия в Крыму и Приазовье (XI – начало XII века). Санкт-Петербург–Москва: Евразия, 2014. С. 157.

³⁰ Коринний Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. Киев: Наукова думка, 1992. С. 123–124.

³¹ Карпов А.Ю. Великий князь Владимир Мономах. Москва: Молодая гвардия, 2015. С. 67–69.

³² Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. Київ: Видавничий дім «Альтернативи»; Вид-во «АртЕк», 2001. С. 77.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Лашніков І.В. Посobie к изучению русской истории критическим методом. Киев: В университетской типографии, 1874. Вып. 2. С. 17–18.

³⁶ Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев: В университетской типографии (И. И. Завадского), 1881. С. 94–95.

³⁷ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва: Изд-во «АСТ», 2000. С. 338.

³⁸ Боровков Д.А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. Москва: Ломоносовь, 2015. С. 73–74.

³⁹ Прицак О.Й. Коли і ким було написане «Слово о полку Ігоревім». Київ: Обереги, 2007. С. 34.

⁴⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 227.

⁴¹ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 8.

розповіді про вбивство ханів⁴². До того ж варто враховувати й те, що останню редакцію «Повісті минулих літ», а саме в такому вигляді вона дійшла до нас, у 1118 р. в Києві здійснила людина, дуже близька до Мстислава Володимировича, старшого сина Мономаха⁴³. А сам Володимир Всеволодович у цей час обіймав київський стіл. Боярин Ратибор, який фігурує в розповіді про вбивство ханів, тоді мав посаду київського тисяцького й фактично був другим після князя за статусом представником владного апарату⁴⁴. Цілком можливо, саме через це порада князю вбити ханів була приписана навіть не йому, а наближеним до нього людям.

Отже, виходячи із зазначеного, можна говорити про те, що сам Володимир Мономах першим і озвучив своїм підлеглим задум стосовно знищення Ітлара та Кітана. На нараді ж, про яку розповідає літописець, найвірогідніше, йшлося про суто технічний бік виконання цієї справи. Однак, як гадаємо, ряд фактів вказує на те, що й переяславський князь також не був першотворцем задуму.

Передусім, на наш погляд, про це свідчить сама процедура переговорів із ханами. По-перше, Володимир Мономах дав їм «роту», якою гарантував половецьким очільникам їх безпеку. У міжкнязівських стосунках на Русі подібного роду клятви, якими скріплювалися різні угоди, іменувалися «хресним цілуванням»⁴⁵. Про останнє ж сам Володимир Мономах, звертаючись до своїх синів, у «Повчанні» писав: «Аще ли вы буде(те) кр(е)сть цѣловати к братьи или к кому ... И цѣловавше блюдѣте. Да не приступни погубити д(у)шѣ своєѣ»⁴⁶. Правлячи про це, В.М. Ричка зазначив: «Християнська доброчесність князів вимірювалась, і не в останню чергу, за їх дотриманням непорушності угод, скріплених хрестоцілуванням ... Це питання було вельми актуальним для тодішньої суспільно-політичної думки, політичної практики та ідеології»⁴⁷. Правда, дослідник не вважає «роту», надану ханам 1096 р., рівнозначною «хресному цілуванню», що, на його думку, є виправданням подальших дій Володимира Мономаха⁴⁸. Із цієї думкою погодитися важко, бо різниця між формами клятви все одно не змінює її суті. Відповідно, у будь-якому випадку на кону стояла особиста честь князя. Та й сам літописець тоді б не акцентував увагу саме на «роті» при описі вагань Володимира Мономаха перед прийняттям рішень стосовно вбивства ханів. До речі, не факт, що процедура хрестоцілування з боку переяславського князя не була присутня під час його перемовин із Ітларом та Кітаном. Так, В.М. Ричка вважає, що останнє не відбувалося при укладанні угод із нехристиянами, яким надавалася саме «рота» (її суть дослідник не розкриває)⁴⁹. Однак, як вказано в літописі, 945 р. в Києві константинопольські правителі також «водиша ротѣ» русів-християн у храмі Св. Іллі, де останні клялися, з-поміж іншого, і «предлежащемъ ч(е)стн(ы)мъ кр(е)стомъ»⁵⁰. Отже, імовірно, на Русі «рота» була універсальною назвою клятви. Різні ж за конфесією сторони при укладанні угод надавали цю клятву у свій спосіб, бо єдиного шаблону для таких перемовників існувати не могло.

По-друге, як уже зазначалося, згідно з «Повістю минулих літ», тоді в заручники до половців Володимир Мономах відправив свого сина. А це вже саме по собі багато про що свідчить. Однак тут привертає увагу ще один момент. Взагалі, подібне не було поодиноким фактом у практиці тогочасних взаємостосунків руських князів і половецьких ханів. Так, про обмін заручниками джерела повідомляють і під 1101 р., коли біля м. Сакова відбулася зустріч провідних правителів Русі з групою половецьких очільників. Тоді сторони обмінялися заручниками після укладання «миру» між ними⁵¹. Отже, виходячи з цього, з великою долею вірогідності можна стверджувати, що Мономах, погодившись віддати сина в заручники, фактично дав свою згоду на утвердження «миру», запропонованого йому ханами. У Переяславі ж повинна була відбуватися лише офіційна частина цього дійства.

⁴² Боровков Д.А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. С. 73; Добровольский Д.А. Восприятие половцев в летописании XI–XIII вв. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. 2012. Москва, 2012. Вып. 39. С. 291.

⁴³ Орлов А.С. Владимир Мономах. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. С. 41; Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ: Наукова думка, 2005. С. 106–109.

⁴⁴ Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1950. С. 213.

⁴⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 245.

⁴⁶ Ричка В.М. Політична етика і культура міжкнязівських взаємин на Русі у вимірі релігійної традиції хрестоцілування. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 36.

⁴⁷ Ричка В.М. Володимир Мономах. Харків: Фоліо, 2019. С. 35.

⁴⁸ Ричка В.М. Політична етика і культура міжкнязівських взаємин на Русі... С. 37.

⁴⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 52, 54.

⁵⁰ Там само. Стб. 275.

⁵¹ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 75.

Крім зазначеного, не оминемо ще один момент. Звісно, людський фактор, наслідком якого є й спонтанні дії, був присутній в усі часи. Однак життєвий шлях Володимира Мономаха свідчить про його неохочість до спонтанних дій. Отже, при винятково індивідуальному прийнятті рішення вбити ханів, переяславський князь нічого не отримував. Навпаки, окрім зіпсуті репутації, він міг наразитися на широкомасштабну війну з половцями, у якій ризикував залишитися з ними сам на сам. Відповідно, все це має занадто алогічний вигляд.

Отже, виходячи із зауваженого, ми приєднуємося до поглядів тих дослідників, які вважали, що ідея стосовно вбивства ханів належить не особисто Володимирі Мономаху, а привнесена йому зі сторони. Погоджуємось ми і з думкою П.П. Толочка, що для переяславського князя така пропозиція стала повною несподіванкою⁵². І висловлена вона була зовсім не людьми боярина Ратибора.

Гадаємо, щоб з'ясувати це питання, треба звернути увагу на один факт, а саме на приїзд до Переяслава боярина Слав'яти, який прибув туди від київського князя Святополка Ізяславича напередодні офіційного укладання «миру» з ханами. Як уже зазначалося, літописець вказав, що Слав'ята приїхав у зв'язку з якоюсь справою, але суті її не розкрив. Однак навіть із офіційної версії «Повісті минулих літ» проглядається кардинальна зміна в характері перемовин із ханами, яка сталася саме після цієї події. Отже, на нашу думку, цей факт недвозначно вказує на те, що залучений до цього був також і Святополк Ізяславич. Сама ж зміна у перемовинах, яка відбулася після приїзду Слав'яти, дозволяє вбачати в київському князю й головного натхненника у вбивстві ханів.

Правда, як вважає О.С. Іщенко, згадкою про Слав'яту літописець свідомо хотів перекласти провину за цей ганебний вчинок із Володимира Мономаха на Святополка Ізяславича⁵³. Відтак, як можна здогадуватись, історик цю інформацію не сприймає як правдиву. На нашу думку, з таким твердженням важко погодитися.

На зацікавленість Святополка Ізяславича вказує ще один факт, а саме його участь у спільному з Мономахом поході на кочів'я загиблих ханів. А з цього випливає й те, що стосовно вбивства вони досягнули згоди. Отже, у літописця не було ніякого сенсу вигадувати приїзд Слав'яти до Переяслава. Радше навпаки, він навіть спробував дещо обілити Святополка, не вказавши суті тієї справи, у зв'язку з якою до Мономаха прибув цей боярин.

Використовуючи ж подібний прийом, автор літописної розповіді обілював не лише київського князя, але й переяславського, а можливо, і самого Слав'яту. Зазначимо, що, згідно з офіційною версією, пропозиція стосовно вбивства ханів належала навіть не боярину Ратибору, а його людям. Практично всі дослідники, які торкалися переяславської події 1096 р., вважали Слав'яту боярином Святополка Ізяславича. Однак, як переконливо довела О.В. Колибенко, він належав до оточення саме Володимира Мономаха⁵⁴.

Виходячи з цього, постає ще одне питання. І стосується воно суті місії, вочевидь пов'язаної з переяславськими перемовинами, з якою Слав'ята їздив тоді до Києва. Свого часу О.Є. Пресняков вважав, що Святополк і Мономах проводили політику незалежно один від одного⁵⁵. Однак, як гадаємо, більш близьким до істини був Д.О. Боровков, який зазначив, що ці правителі «мали як спільні, так і приватні інтереси, які не завжди співпадали одне з одним»⁵⁶. Половецьке ж питання можна зарахувати до кола їхніх спільних інтересів. Передусім до цього їх спонукало те, що володіння обох князів межували із землями кочовиків. До того ж підходи до Києва зі сходу перекривало Переяславське князівство, на що обов'язково мав зважати Святополк Ізяславич. Дійти такого висновку дозволяють і джерела. Так, згідно з ними, вже у перший рік князювання Святополка Ізяславича в Києві Володимир Мономах брав участь у його війні з половцями⁵⁷. Правда, виходячи з «Повісті минулих літ», може скластися враження, що надалі «мир» з Тугорканом укладав уже один київський князь⁵⁸. Однак, як справедливо зазначив Д.О. Боровков, «Повчання» Володимира Мономаха конкретно свідчить про безпосередню участь у цьому й останнього⁵⁹. Зважаючи на це, з великою долею вірогідності можна вважати, що Слав'ята мав не лише повідомити Святополка про прибуття до Переяслава половецьких ханів, але й запросити

⁵² Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 75.

⁵³ Іщенко А.С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. Ростов-на-Дону: Алтей, 2014. С. 39.

⁵⁴ Колибенко О.В. Що робив боярин Слав'ята у Переяславлі Руському 23 лютого 1096 року? *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 22. С. 19–25.

⁵⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Санкт-Петербург: Тип-я М. А. Александрова, 1909. С. 56.

⁵⁶ Боровков Д.А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. С. 69.

⁵⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 219–220.

⁵⁸ Там само. Стб. 226.

⁵⁹ Там само. Стб. 249; Боровков Д. А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. С. 69.

останнього до спільного з Мономахом укладання «миру». Однак, як ми вже з'ясували, відповіддю київського князя стала зовсім несподівана для Володимира Всеволодовича пропозиція, а саме вбити ханів і здійснити спільний напад на їх кочів'я.

Що ж спонукало до такого рішення Святополка Ізяславича? Як уже зазначалося, історики, які ініціативу вбивства ханів приписували йому, висунули кілька версій. Найбільш глобальною є «візантійська», творцем якої був М.Д. Присьолков. Згідно з нею, київський князь вчинив так на прохання про допомогу імператора Олексія I Комніна, який тоді потерпав від нападу половців. Справді, у літописній статті 6603 р. (1095–1096 рр.), де міститься розповідь про вбивство ханів, їй передують повідомлення про похід на Візантію половців разом із самопроголошеним претендентом на її трон⁶⁰. Таку інформацію розлого подає в «Олексіаді» і Анна Комніна, дочка імператора⁶¹. Правда, більш точної дати цього походу джерела не наводять. Однак, виходячи з клімату Балкан, куди тоді вдерлися половці, та особливостей їхнього способу життя, найбільш прийнятним періодом для цієї військової кампанії можна вважати пізню осінь 1095 – ранню весну 1096 рр.⁶² Отже, як видно, у часі обидві події дуже близькі, що надає названій версії й певного додаткового підґрунтя. До того ж у подальшій історії взаємовідносин Візантії та Русі, а саме в другій половині XII – на початку XIII ст. відомо про схожі прохання імператорів, які вони доносили до князів через київських митрополитів-греків⁶³.

Зважаючи на це, така версія могла б бути прийнятною. Але, на нашу думку, є й певні деталі, які можуть її спростувати. У вітчизняних джерелах інформація про тогочасні контакти будь-якого характеру між Олексієм I Комніним і Святополком Ізяславичем відсутні. Мовчать джерела і про якусь тогочасну діяльність стосовного цього й київського митрополита. Таку інформацію про імператора не наводить у своєму творі й Анна Комніна, хоча життя батька вона висвітлила доволі ретельно. Цей факт уже сам по собі є показовим. Гадаємо, що не було це й наслідком забудькуватості дочки імператора, бо насправді просити допомоги у київського князя тоді Олексію I Комніну було просто недоречно. Згідно з тією ж «Олексіадою», половців, які вдерлися до Візантії, очолював особисто Тугоркан⁶⁴. А ще 1094 р. він не лише уклав «мир» зі Святополком Ізяславичем, але й став його тестем. Візантійський імператор про це знав. Відповідно, Олексій I Комнін не міг розглядати київського князя як потенційного союзника. Відтак, вважаємо, руйнується і все підґрунтя версії М.Д. Присьолкова.

Як уже зазначалося, іншої думки дотримувався П.П. Толочко. Він припускав, що Святополк Ізяславич, спровокувавши вбивство Ітлара та Кітана, міг посприяти своєму тестю Тугоркану у вирішенні якихось протиріч серед половецької верхівки. Для доби Середньовіччя такі дії правителів були явищем досить поширеним. Однак у цьому випадку на користь свого припущення історик не навів ніякої аргументації. Не подають інформації, навіть побіжної, і джерела. А через це втрачає сенс і версія П.П. Толочка.

Правда, як гадаємо, в діях київського князя так званий фактор Тугоркана все ж таки був врахований. М.Д. Присьолков, висувуючи свою версію причин переяславської події, вважав, що Ітлар, пропонуючи Мономаху укласти «мир», виступав від імені половецького угруповання, більшість представників якого на той час воювали у Візантії⁶⁵. Отже, Ітлара та Кітана історик відносив до об'єднання орд, очолюваного Тугорканом. Але ж останній уклав «мир» із київським і переяславським князями ще в 1094 р., причому, як впливає з джерел, надалі він не порушувався. До того ж у періоди збройного протистояння з половцями до цього часу правителі Русі дотримувалися виключно оборонної тактики, а в поході на територію кочовиків не вирушали. Відповідно, для об'єднання Тугоркана в лютому 1096 р. потреби в переукладанні «миру» зі Святополком і Мономахом не було. А все це, як вважаємо, дозволяє прийняти той факт, що Ітлар і Кітан не належали до угруповання орд, підпорядкованого тестю київського князя.

Друге відоме на той час потужне половецьке об'єднання орд на чолі з Боняком кочувало в степах Причорномор'я на Правобережжі Дніпра⁶⁶. Як вважав О.Й. Прицак, саме там була й ставка Ітлара⁶⁷. Отже, цілком логічно, що орда Ітлара була складовою угруповання,

⁶⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 226.

⁶¹ Анна Комнина. Алексиада. Москва: Наука, 1965. С. 266–274.

⁶² Рассовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки: Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). Москва, 2012. С. 232.

⁶³ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва: Наука, 1968. С. 200; Майоров А.В. Русь, Византия и Западная Европа: из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2011. С. 236–237.

⁶⁴ Анна Комнина. Алексиада. С. 270.

⁶⁵ Присьолков М.Д. Русско-византийские отношения IX–XII вв. URL: <https://arheologija.ru/rusko-vizantiyskie-otnosheniya-ix-xii-vv/>.

⁶⁶ Плетнева С.А. Половцы. С. 52.

⁶⁷ Прицак О.Й. Коли і ким було написане «Слово о полку Ігоревім». С. 34.

підпорядкованого верховній владі Боняка. Але, як випливає з джерел, і він влітку 1095 р. уклав «мир» зі Святополком Ізяславичем⁶⁸. Виходячи з попередньої взаємодії між київським і переяславським князями у таких справах, можна вважати, що Володимир Мономах також був староною цієї угоди. Відтак, за умови, що вбиті в Переяславі хани належали до об'єднання Боняка, їхня ініціатива виглядає доволі дивно.

Однак, як гадаємо, О.І. Прицак, локалізуючи ставку Ітлара, насправді припустився помилки. З «Повісті минулих літ» відомо, що після загибелі ханів київський та переяславський князі розграбували їхні кочів'я, але в цьому джерелі не уточнюється, де ці кочів'я перебували. Більш детальну інформацію надає «Повчання» Володимира Мономаха. Згідно з ним, тоді руські правителі взяли «вежи» половців «за Голтавом»⁶⁹. Останній дослідники пов'язують із городищем XI–XIII ст. в сучасному с. Говтва (Полтавська обл.), розташованим біля злиття річок Голти та Псла, лівої притоки Дніпра⁷⁰. Цілком зрозуміло, що поряд із м. Голтавом ставки ханів бути не могли. Враховуючи ж конфігурацію течії Дніпра, вони розташовувалися десь далі на південний схід від міста. У другій половині XII ст. відомі три походи руських князів у цьому напрямку. Закінчувалися вони розгромом половців та розграбуванням їхніх «веж» на рр. Орелі та Самарі, лівих притоках Дніпра⁷¹. Тоді там були кочів'я «Придніпровського» об'єднання орд⁷². Отже, можна припустити, що наприкінці XI ст. саме в цій місцевості перебували й ставки Ітлара та Кітана.

Виходячи із зазначеного, ми приєднуємось до думки С.О. Плетньової, згідно з якою у Переяславі ці хани виступали самі від себе⁷³. І до найпотужніших тогочасних половецьких об'єднань Боняка та Тугоркана орди Ітлара і Кітана не входили. Відповідно, це й підштовхнуло Святополка Ізяславича до такого зухвалого рішення. Отже, найвірогідніше, він розраховував на те, що рішучих дій у відповідь – від Боняка та Тугоркана – не буде. До того ж формально відповідальності за це вбивство ханів київський князь не ніс, бо воно мало статися у володіннях Володимира Мономаха.

Як зазначив П.П. Толочко, Святополку Ізяславичу була притаманна й певна легковажність у прийнятті відповідальних рішень⁷⁴. Прикладом цього є його дії у 1093 р., коли він тільки-но обійняв київський стіл. Тоді до Святополка прибули половецькі послі стосовно укладання нового «миру». Однак він, знехтувавши їхнім статусом парламентарів, ув'язнив послів, чим спровокував широку війну з кочовиками. Потім київський князь посланців відпустив, уже сам пропонуючи укласти «мир», але було запізно. Причому, надалі воювати з половцями Святополк Ізяславич збирався сам, без допомоги інших князів, незважаючи покладаючись лише на своїх вісімсот отроків⁷⁵.

У житті цього київського князя був і відвертий злочин, вчинений стосовно іншого Рюриковича. Легковажність Святополка проявилась і тут. У 1097 р. (до речі, одразу після закінчення з'їзду князів у Любечі) за неправдивою намовою волинського правителя Давида Ігоревича, він підступно заманив до себе теребовлянського князя Василька Ростиславича, а потім ув'язнив і осліпив його⁷⁶. Отже, як бачимо, зважитися на підступне вбивство ханів Святополк Ізяславич міг доволі легко, а причиною цього, на наше переконання, стало тодішнє падіння його авторитету як київського правителя. Про це в Києво-Печерському патерику написано: «Много насилія людемь сътвори Святополкъ, дома бо сильных до основанія без вини искоренивъ и имѣнія многым отъемь. Сего ради попусти Господь поганым силу имѣти надъ нимь, и быша брани многы от Половецъ, к сим же и усобица бысть в та времена, глад крѣпок, и скудость велія при всем в Руской земли»⁷⁷. Батька самого Святополка Ізяславича з такої ж причини у 1068 р. кияни вигнали зі стольного міста. І останнім поштовхом до цього стала саме його поразка в битві з половцями⁷⁸. Про це мав пам'ятати і Святополк. За три роки свого правління він зазнав від половців кілька нищівних поразок, не здобувши жодної, бодай незначної, перемоги над ними⁷⁹. До того ж усе це супроводжувалося ще й розграбуванням Київської землі і закінчувалось принизливою покупкою з боку її князя «миру» з половцями. Попередній володар Києва Всеволод Ярославич також купував «мир» із кочовиками, але безпосереднім відбиттям їх збройної агресії займався вже

⁶⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 229.

⁶⁹ Там само. Стб. 249.

⁷⁰ Літопис руський. С. 547; Коринний Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. С. 245–254.

⁷¹ Літопис руський. С. 268–273; Полное собрание русских летописей: В 45 т. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. Т. 2. Стб. 460, 539–540, 631–632.

⁷² Плетнева С.А. Половцы. С. 151–155.

⁷³ Там само. С. 50.

⁷⁴ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 77.

⁷⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 218.

⁷⁶ Там само. Стб. 257–265.

⁷⁷ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Київ: Час, 1991. С. 149.

⁷⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 167–171.

⁷⁹ Там само. Стб. 218–226, 229.

його син Володимир Мономах, який у цій справі діяв дуже успішно, принаймні, так свідчать джерела. А це ще більше вказувало на негативний авторитет Святополка Ізяславича як верховного правителя Русі. А він сприймав це досить болісно. Особливо, якщо врахувати ще й вагання Володимира Всеволодовича стосовно відмови від Києва після смерті батька⁸⁰. Можливо, саме через усе це Святополк тоді навіть підозрював Мономаха в бажанні захопити київський стіл, як про те засвідчила справа з осліпленням Василька Ростиславича⁸¹. Отже, для реабілітації та підсилення свого авторитету Святополку Ізяславичу на той час конче була необхідна гучна перемога над половцями.

Таку можливість надали саме Ітлар і Кітан. По-перше, вони не належали до угруповань Боняка й Тугоркана. І по-друге, для укладання «миру» хани приїхали до Переяслава в кінці зими. А в цю пору року половецькі кочів'я ставали найбільш уразливими, бо не мали змоги швидко маневрувати в степах⁸². Відповідно, і кочів'я Ітлара та Кітана на той час ще були прив'язані до своїх зимівників, що надавало чіткі координати для нападу. Знищення ж очільників останніх дезорганізувало й оборону цих кочів'їв та робило їх доволі легкою здобиччю. Взагалі ж, у разі успіху похід на кочів'я Ітлара та Кітана міг ще стати першою гучною акцією такого плану з боку Русі, бо в попередні часи її князі військових вилазок у глибоку половецьку територію не здійснювали.

Що ж спонукало Володимира Мономаха пристати на пропозицію київського князя? Тут одразу зазначимо, що, на відміну від Святополка Ізяславича, Володимир Всеволодович, як засвідчує його життєвий шлях, не легковажив, приймаючи відповідальних рішень. Наприклад, у тому ж 1093 р., коли Мономах виступав союзником Святополка у спровокованому останнім протистоянні з половцями, навіть уже після їхнього нападу на Русь він все одно наполягав на укладанні «миру» зі степовиками⁸³. До речі, на тлі цього, рішення переяславського князя 1096 р. видається ще більш загадковим. Отже, як бачимо, причини, які змусили Володимира Мономаха пристати на пропозицію київського князя, для нього були надзвичайно вагомими.

На перший погляд, ніяких великих зисків від вбивства Ітлара та Кітана Володимир Всеволодович не мав. Навпаки, таким ганебним вчинком він міг налаштувати проти себе всю Половецьку землю. Тож важко погодитися з думкою П.П. Толочка, що в такий спосіб Мономах помстився половцям за загибель свого брата Ростислава в битві 1093 р. Взагалі ж, серед Рюриковичів смерть їхнього представника на полі бою не вважалася якоюсь екстраординарною подією. Наприклад, це добре ілюструють слова старшого сина Володимира Мономаха, адресовані Олегу Святославичу 1096 р.: «Аще и брата моего убилъ еси то естъ недивно, в ратех бо и ц(а)ри и мужи погыбають»⁸⁴. Так це сприймав і сам Володимир Всеволодович⁸⁵. Можливо, від загибелі брата в нього лишався своєрідний душевний осад, виразником чого стали страти Мономахом окремих полонених половецьких ханів⁸⁶. Інші князі Русі, за винятком одного разу в другій половині XII ст., подібного не чинили. Однак і сам Володимир так діяв не завжди⁸⁷. Причому випадки страти очільників кочовиків також могли виправдовуватись законом війни, бо до рук Мономаха вони потрапляли під час збройних зіткнень, перед якими князь жодних гарантій їм не надавав. Ситуація ж з Ітлаєм і Кітаном була зовсім іншою.

Як уже зазначалося, О.Й. Пріцак вбивство останніх також вважав актом помсти переяславського князя, але її причину вбачав в іншому. На його думку, ці хани постраждали через свою військову допомогу Олегу Святославичу, коли він у 1094 р. силою змусив Володимира Мономаха залишити чернігівський стіл, на якому сам і утвердився.

Справді, згідно з джерелами, тоді союзниками Олега були половці, але там не відображена інформація стосовно їх очільника⁸⁸. Хоча, як гадаємо, факт перебування в Чернігові в 1096 р. сина Ітлара дозволяє вважати, що саме його батько і був тим половецьким ханом, який за два роки до цього допоміг Святославичу заволодіти чернігівським столом. Статус Ітларевича при дворі Олега Святославича дослідники тлумачать не однаково: вихованець, гість, заручник на знак підтвердження укладеного «миру»⁸⁹. Особисто ж ми дотримуємось останньої версії, хоча, вважаємо, це жодним чином не впливає на попередній висновок.

⁸⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 217.

⁸¹ Там само. Стб. 257–258, 263.

⁸² Плетнева С.А. Половцы. С. 114.

⁸³ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 219.

⁸⁴ Там само. Стб. 238.

⁸⁵ Там само. Стб. 254.

⁸⁶ Там само. Стб. 250–251, 279.

⁸⁷ Там само. Стб. 250.

⁸⁸ Там само. Стб. 226.

⁸⁹ Плетнева С.А. Половцы. С. 50; Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV столетия. С. 94; Рассовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки... С. 207.

Отже, як бачимо, привід для помсти Ітлару Володимир Мономах мав, але самої лише допомоги хана Олегу Святославичу для цього було замало. Імовірно, це стало просто додатком до основної причини зухвалого вчинку переяславського князя, бо ключем до розкриття останньої, на наше переконання, є саме чернігівська подія 1094 р.

Вище ми вже зазначали, що, згідно з П.П. Толочком, Святополк Ізяславич, підбурюючи Володимира Мономаха до вбивства ханів, хотів спричинити загострення у стосунках останнього з кочовиками і тим самим відволікти його від «думок про Київ». Вважаємо, що все сталося навпаки, бо така порада київського князя давала привід Мономаху ще більше зосередитися на таких думках. Річ у тім, що в 1094 р. Володимир Всеволодович втратив не лише Чернігів, але й своє місце серед претендентів на князівський стіл у столиці Русі.

Взагалі ж, щоб зрозуміти суть вчинку Мономаха в 1096 р., треба звернутися до подій, започаткованих іще 1073 р. Тоді Святослав і Всеволод Ярославичі, батьки Олега та Володимира, вигнали старшого брата Ізяслава, батька Святополка, з Києва. Потім Ізяслав втік до Польщі, а в Києві утвердився Святослав, який раніше був володарем Чернігова⁹⁰. Він неочікувано помер наприкінці 1076 р., після чого Ізяслав та Всеволод Ярославичі замирилися⁹¹. Перший тоді повернувся до Києва, а другий осів у Чернігові. Святославичі ж зазнали репресій від Ізяслава Ярославича, унаслідок яких утратили свої столи, а найстарший серед них – Гліб – загинув.

Олег Святославич життя зберіг, але зі своїм становищем не змирився і 1078 р. втік до меншого брата Романа в Тмуторокань⁹². Невдовзі він на короткий період навіть оволодів Черніговом, але у битві з дядьками зазнав поразки, після чого знову повернувся до Тмуторокані. Ізяслав Ярославич тоді загинув, а в Києві утвердився його брат Всеволод⁹³.

Останню спробу відвоювати батьківські землі Святославичі здійснили в 1079 р. Але київський князь зміг перекупити половців, на військову силу яких вони спирались, після чого на вимогу Всеволода Ярославича кочовики вбили Романа Святославича⁹⁴. До речі, це був єдиний подібний випадок із боку половців за всю історію їх взаємовідносин із Руссю, але, як бачимо, це була не їхня ініціатива. Олега ж схопили в Тмуторокані й відправили на заслання до Візантії⁹⁵.

Отож, 1079 р. клан Святославичів зазнав цілковитого розгрому й зійшов із політичної арени Русі. Єдиним серед них діючим князем під ту пору лишився тільки Давид Святославич, але він перебував навіть не на других, а на третіх ролях⁹⁶.

Заслання Олега Святославича закономірно позбавило його можливості впливати на політику Русі. У Візантії він жив навіть не в столиці, а на острові Родос. Однак після владних змін в імперії ромеїв про Олега згадали при дворі Олексія I Комніна, а в 1083 р. з допомогою останнього Святославич уже заволодів Тмутороканню⁹⁷. Правда, протягом наступних десяти років він жодним чином не взаємодіяв із Руссю, а сам визнавав зверхність Візантії⁹⁸.

Отже, серед Рюриковичів Олег Святославич сприймався як ізгой. Відповідно, на його володільні права не зважали. А за такої ситуації в 1093 р., коли помер київський князь Всеволод Ярославич, його син Володимир Мономах, хоча й запросив (щоправда, після певних вагань) до Києва Святополка Ізяславича, все одно надалі визнавався на Русі першим претендентом на київський стіл.

З огляду на це, для Володимира Всеволодовича все кардинально змінилось в 1094 р., коли він залишив Чернігів, де тоді утвердився Олег Святославич. Однак, як можна припустити, у цей момент останній не просто повернув собі батьківський стіл, але й відновив свій статус у ієрархії Рюриковичів. А він був вищим за статус Мономаха, бо батько Олега був старшим за батька Володимира. Як свідчить «Повчання» Мономаха, він сам це визнавав: «И вдахъ брату о(т)ца своего мѣсто, а самъ идох на о(т)ца своего мѣсто Переяславлю»⁹⁹. Ці слова Володимира Всеволодовича напряду перегукуються з розповіддю «Повісті минулих літ» про його вагання стосовно київського столу за рік до цього, коли він визнав право старшинства Святополка Ізяславича: «Володимерь же нача размышляти река,

⁹⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 162, 182–183.

⁹¹ Там само. Стб. 199.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. Стб. 200–204.

⁹⁴ Там само. Стб. 204; Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 66.

⁹⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 204.

⁹⁶ Васюта О.О. Давид Святославич: шлях до Чернігова (1077–1097 рр.). *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2(5). С. 25–26.

⁹⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 205; Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь. *Карнабідівські читання: збірник наукових праць*. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. Вип. 4. С. 37–38.

⁹⁸ Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь. С. 38.

⁹⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 249.

аще сяду на столѣ о(т)ца своего то имам рать съ С(вя)тополком взяти, яко есть столѣ преж о(т)ца его былъ»¹⁰⁰.

Однак, як гадаємо, на відміну від 1093 р., у 1094 р. рішення Володимир Мономах прийняв не з власної волі, а вимушено. Причому військова перевага Олега Святославича не була тут головною причиною. Звісно, певну роль вона відіграла, але половці, а саме на них він тоді спирався, не мали навичок до штурму міст. При нагоді кочовики могли взяти їх у тривалу облогу, яка закінчувалась вдало, як свідчить приклад із Торчеськом у 1093 р., якщо місту не надходила допомога ззовні¹⁰¹.

Згідно з «Повчанням» Володимира Мономаха, на угоду з Олегом Святославичем він пішов, щоб зупинити загибель християн¹⁰². Однак маємо тут одну присутню деталь – Мономах ухвалив це рішення аж на дев'ятий день протистояння¹⁰³. Отже, як впливає з цього, він чогось чекав, чи на щось сподівався. На наше переконання, тоді приналежність чернігівського столу остаточно вирішилася в Києві. Після того, як Олег Святославич з'явився під Черніговом, спочатку Володимир Мономах розраховував на швидку допомогу від Святополка Ізяславича, бо за рік до цього між ними було укладене хресне цілування¹⁰⁴. Літописець не розкриває суті цієї угоди, але, виходячи з наступних подій, одним із головних її пунктів можна вважати взаємодію обох володарів у половецькій політиці, а саме на військову силу кочовиків на той момент і спирався Олег Святославич. Однак, на нашу думку, тоді, а, можливо, і раніше, до Києва також прибуло посольство й від останнього, бо протистояти союзу двох провідних правителів Русі Олег був просто не в змозі (це добре довела війна між ними у 1096 р.). А для нейтралізації Святополка він міг запропонувати йому лише одне, а саме визнання зверхності київського князя над собою. Побіжно це підтверджується майбутньою формою спілкування між ними, коли в 1096 р. київський князь не просто запросив Олега Святославича до спільного походу на половців, а звелів їти разом із ним¹⁰⁵.

Чому ж Святополк не підтримав Мономаха в 1094 р.? Як гадаємо, насамперед цьому посприяло те, що від початку свого правління він ставився до Володимира Всеволодовича з підозрою і періодично, так би мовити, бачив його тінь на київському столі. До такого висновку дозволяє дійти та легкість (мабуть, і завдяки характеру також), із якою в 1097 р. Святополк Ізяславич повірив неправдивим відомостям Давида Ігоревича про змову галицьких Ростиславичів з Володимиром Мономахом вбити київського князя та передати стіл останньому¹⁰⁶. Така підозрілість Святополка Ізяславича, імовірно, була наслідком як вагань Володимира Мономаха стосовно його відмови від Києва після смерті батька, так і великим дисбалансом у їхніх територіальних володіннях. Тоді під рукою Володимира Всеволодовича були сконцентровані Чернігово-Сіверська, Переяславська, Ростово-Суздальська, Муромо-Рязанська та Новгородська землі, а це – половина Русі, у Святополка Ізяславича була лише Київщина та Турово-Пінщина. Прохолода ж і тертя між ними проявилися вже у першій місяць князювання Святополка в Києві. Як свідчать джерела, коли на Київщину вдерлися половці, спочатку Святополк Ізяславич не збирався звертатись до Володимира Мономаха по допомогу й потім вчинив це лише під тиском бояр¹⁰⁷. Під час же їхньої зустрічі між ними постали «распря и которы», які знову ж таки вгамували бояри¹⁰⁸. Потім на знак свого союзу князі здійснили хресне цілування, але, як свідчать джерела, певні спірні питання між ними все одно лишилися, а їхнє вирішення було відкладене на потім¹⁰⁹.

Отже, як бачимо, утвердження в Чернігові Олега Святославича, та ще й у статусі підлеглого київському князю правителя, для Святополка Ізяславича було вигідним. Насамперед, для нього знялися б усі питання стосовно можливих зазіхань Мономаха на київський стіл, бо вони блокувалися вищстю Олега в ієрархії Рюриковичів. До того ж підривалася ще й вододільна могутність Володимира Всеволодовича, яка також була не до вподоби київському князю. Однак парадоксальність подібного вирішення питання з приналежністю Чернігова полягала в тому, що й Володимир Мономаху, попри образ, все одно не можна було розривати стосунки зі Святополком Ізяславичем. Навпаки, щоб і надалі посідати місце на політичному олімпі Русі, це вимагало від нього ще більшої лояльності до київського князя у взаєминах із ним. Відмовляючи ж Мономаху у допомозі, у правовому

¹⁰⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 217.

¹⁰¹ Там само. Стб. 218, 220–221, 225.

¹⁰² Там само. Стб. 249.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. Стб. 219.

¹⁰⁵ Там само. Стб. 228.

¹⁰⁶ Там само. Стб. 257, 259, 263.

¹⁰⁷ Там само. Стб. 218–219.

¹⁰⁸ Там само. Стб. 219.

¹⁰⁹ Там само.

плані Святополк міг спокійно послатися на родові права (а насправді так воно і було) Олега на Чернігів. Відтак Володимир Всеволодовичу не лишалося нічого іншого, як визнати це.

Свою поразку в 1094 р. особисто Володимир Мономах переживав доволі важко. Відзеркаленням його тодішнього настрою є запис у «Повчанні» одразу після згадки про чернігівські події: «И сѣдѣхъ в Переяславлѣ 3 лѣта и 3 зимы и с дружиною своєю и многы бѣды прияхом от рати и от голода»¹¹⁰. Правда, тут головну причину своїх тогочасних бід князь дещо приховує, але на неї чітко вказує окреслений ним часовий термін. У Переяславі він правив і надалі, були й нові «раті», але своє попереднє положення в політикумі Русі Мономах відновив у 1097 р. на Любецькому з'їзді, що відбулося саме через три роки після його поразки в Чернігові¹¹¹.

Отже, цілком зрозуміло, що для повернення собі попереднього статусу Володимир Мономаху потрібно було не лише прихилити до себе київського князя, але й розсварити його з Олегом Святославичем. Найкращою ж нагодою для цього, як ми вважаємо, стала пропозиція Святополка Ізяславича вбити половецьких ханів на мирних переговорах у 1096 р. Тому Володимир Всеволодович її і прийняв.

На наше переконання, ключовим моментом щодо ухвалення цього рішення для Володимира Мономаха стала отримана ним від київського князя інформація про намір залучити до майбутнього походу на кочів'я Ітлара та Кітана ще й Олега Святославича. Володимир Всеволодович знав про існування «миру» між чернігівським володарем та Ітларем. Чи було відомо про цей «мир» Святополку Ізяславичу? Гадаємо, що так, але згідно з угодою 1094 р. з Олегом Святославичем, а без неї тоді ніяк не обійшлося, він мав повне право вимагати від чернігівського князя долучитися до цієї акції.

Отже, погодившись на вбивство ханів, Володимир Мономах зробив ставку на те, що Олег Святославич відмовиться порушити свій «мир» з Ітларем, чим спровокує конфлікт із київським князем. А як відомо, коли відбувалося щось на кшталт переяславської події 1096 р., то починало працювати правило: хто не з нами, той проти нас.

Зрозуміло, що задум Володимира Мономаха був авантюрою і міг провалитися. Це могло статися, якби Олег Святославич, особливо не обтяжуючись «миром» з Ітларем, спокійно пішов у похід разом зі Святополком Ізяславичем, а потім ще й убив ханського сина в Чернігові. Однак, як можна здогадуватись, Мономах добре знав характер Олега. Вони фактично були ровесниками й на початку свого політичного становлення брали спільну участь в окремих акціях. Так, згідно з джерелами, у 1075–1076 рр. ці Рюриковичі разом очолювали військовий контингент Русі, відправлений на допомогу польському королю¹¹². А потім між ними навіть зав'язалися дружні взаємини. Про це свідчить те, що протягом двох наступних років Олег став хрещеним батьком двох старших синів Володимира¹¹³. Відповідно, свого подвійного кума Мономах просто не міг не знати.

Подальші події засвідчили, що задум Володимира Всеволодовича повністю зреалізувався. Правда, і Олег Святославич, як впливає з його дій, зрозумів, чим все це може обернутися для нього, та спробував уникнути конфронтації з київським князем. Після вбивства ханів він долучився до антиполовецької акції Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха, але свій похід у степ здійснив окремо від них та не на кочів'я загиблих Ітлара та Кітана¹¹⁴. Отже, вимога київського князя Олегом Святославичем формально була виконана.

Однак цими діями він дав зрозуміти й те, що не бажає приєднуватися до відповідальності за вбивство ханів, чим сильно обурив Святополка. Відтак новою вимогою київського та переяславського князів (а тоді вони вже діяли спільно) до Олега стали вбивство чи видача їм сина Ітлара. Виконати це чернігівський князь відмовився, через що його звинуватили в союзі з половцями й викликали до Києва на суд¹¹⁵. До столиці Русі Олег також не поїхав, відтак Святополк і Мономах оголосили йому війну.

Загалом активна фаза їхнього протистояння тривала від початку травня 1096 р. до кінця лютого 1097 р. За цей період відбулися три прямі збройні зіткнення, в одному з яких загинув син Мономаха Ізяслав¹¹⁶. Олег Святославич, хоча й чинив спротив, але одразу

¹¹⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 249.

¹¹¹ Дімнік М. Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 17.

¹¹² Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 199; Головки О.Б. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ: ВД «Академперіодика» НАН України, 2021. С. 172–173.

¹¹³ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 252, 253; Васюта О.О. До питання про другого сина Володимира Мономаха та час його народження. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 3–16.

¹¹⁴ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 228.

¹¹⁵ Там само. Стб. 229–230.

¹¹⁶ Там само. Стб. 237.

втривав Чернігів, а потім взагалі опинився в статусі ізгоя. Столицю ж Чернігово-Сіверської землі восени 1096 р. Святополк Ізяславич передав брату Олегу, а водночас своєму свату, Давиду Святославичу¹¹⁷.

Остаточне замирення відбулося на князівському з'їзді в Любечі восени 1097 р. Згідно з його рішеннями, Олег Святославич був позбавлений чернігівського столу та понижений у статусі. Відповідно, він офіційно поступився Володимирі Мономаху й своїм місцем в ієрархії Рюриковичів¹¹⁸.

І на останок хочемо звернути увагу на один документ, а саме лист Володимира Мономаха до Олега Святославича, де Мономах виправдовується за свою участь у війні проти поганів, – то за се каюся. А вже про се я словами перед братам жалкував і знову осе [тобі] сказав, тому що я людина є»¹¹⁹. Якщо ж людина, особливо такого рівня, має потребу виправдовуватися, то вочевидь відчуває за собою провину.

Цей лист Володимир Мономах написав до Любецького з'їзду під емоціями від втрати сина. До того ж, як впливає зі змісту листа, у руках Олега Святославича перебувала й невістка переяславського князя¹²⁰. На самому ж з'їзді про цей свій «гріх» Володимир Мономах вже не згадував і від рішення у Любечі отримав найбільший зиск. А в життя він втілював його в 1113 р., коли після смерті Святополка Ізяславича при живому Олегові Святославичу посів київський стіл.

Отже, як пересвідчуємось, переяславська подія 1096 р. не була якимось локальним явищем і не може трактуватися однобічно. Вона дала початок великим політичним змінам на Русі. А закладений тоді конфлікт князівських інтересів (Мономаховичів та Ольговичів) позначився на всій її подальшій історії.

References

- Borovkov, D. (2015). Vladymyr Monomakh, kniaz-myfotvorets [Vladimir Monomakh, prince-mythmaker]. Moscow, Russia.
- Chekyn, L. (2001). Bezbozhnye syny Yzmailovy. Polovtsy y druhye narody stepy v drevnerusskoi knyzhnoi kulture. Yz ystoryy russkoi kultury [Godless sons of Izmailov. Kipchaks and other peoples of the steppe in Old Rus book culture. From the history of Rus culture]. Moscow, Russia.
- Dimnik, M. (1997). Liubetskyi zizd i ponyzhennia statusu Oleha Horyslavycha [The Lubec congress and the downgrading of status of Oleh Horislavych]. Chernihiv, Ukraine.
- Holovko, O. (2021). Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.) [Rus and Poland in the international life of Europe (10th – the first half of the 13th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Karpov, A. (2015). Velykyi kniaz Vladymyr Monomakh [Grand duke Vladimir Monomakh]. Moscow, Russia.
- Kolybenko, O. (2009). Shcho robyv boiaryn Slaviata u Pereiaslavli Ruskomu 23 liutoho 1096 r.? [What was boyar Slavuta doing in Pereiaslavl Rus on 23 February 1096?]. *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii – Scientific notes on Ukrainian history*, 22, P. 19–25. Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine.
- Laushkyn, A. (2019). Rus y sosedy: ystoria etnokonfessyonalnykh predstavleniy v drevnerusskoi knyzhnosti XI–XIII vv. [Rus and neighbours: the history of ethno-confessional representations in Old Rus scribes of the 11th–13th c.]. Moscow, Russia.
- Maiorov, A. (2011). Rus, Vyzantya y Zapadnaia Evropa: yz ystoryy vneshnepolytycheskykh y kulturnykh svyazey XII–XIII vv. [Rus, Byzantium and Western Europe: from the history of foreign policy and cultural relations of the 12th–13th c.]. St-Petersburg, Russia.
- Rychka, V. (1997). Politychna dityka i kultura mizhkniazivskykh vziemyn na Rusi u vymiri relihiinoi tradytsii khrestotsiluvannia [Political ethics and culture of inter-princely relations in Rus in the dimension of the religious tradition of cross-kissing]. Chernihiv, Ukraine.
- Rychka, V. (2019). Volodymyr Monomakh [Volodymyr Monomakh]. Kharkiv, Ukraine.
- Sliadz, A. (2014). Vyzantya y Rus: opyt voenno-polytycheskoho vyzamodeistviya v Krymu y Pryazove (XI – nachalo XII v.) [Byzantium and Rus: the experience of military-political interaction in the Crimea and the Azov region (11th – the early 13th c.)]. St-Peterburh–Moscow, Russia.
- Tolochko, P. (2001). Dvortsyovye vnytryhy na Rusy [Palace intrigues in Rus]. Kyiv, Ukraine.
- Tolochko, P. (2005). Davnoruski litopysy i litopystsi X–XIII st. [Old Rus chronicles and chroniclers of the 10th–13th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Vasiuta, O. (2015). Davyd Sviatoslavych: shliakh do Chernihova (1077–1097 rr.) [David Sviatoslavych: the way to Chernihiv (1077–1097)]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 25–26. Chernihiv, Ukraine.
- Vasiuta, O. (2019). Do pytannia pro druhoho syna Volodymyra Monomakha ta chas yoho narodzhennia [To the question of the second son of Volodymyr Monomakh and the time of his birth]. *Siverianskyi li-topsy – Siverian chronicle*, 3, P. 3–16.

¹¹⁷ Васюта О.О. Давид Святославич: шлях до Чернігова... С. 26, 33; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. С. 90.

¹¹⁸ Дімнік М. Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича. С. 17.

¹¹⁹ Літопис руський. С. 463.

¹²⁰ Там само.

Vasiuta, O. (2019). Oleh Horyslavych: liudyna i kniaz [Oleg Gorislavych: a man and a prince]. *Karnabidivski chytannia – Carnabydean readings*, 4, P. 37–38. Chernihiv, Ukraine.

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача наукового відділу «Троїцько-Іллінський монастир» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Іллінська, 33-а, Україна).

Vasyuta Oleh – deputy head of the Scientific Department «Trinity-Illinsky Monastery» (33-a, Illinska street, Chernihiv, Ukraine).

E-mail: vasutaoleg@gmail.com

ASSASSINATION OF POLOVTSIAN KHANS IN PEREYASLAV IN 1096: REASONS AND DOMESTIC POLITICAL CONSEQUENCES IN RUS

The purpose of the article is to determine reasons for the assassination of the Polovtsian khans during the peace negotiations in Pereyaslav in 1096 and its consequences for the political life of Rus. Methodologically, the work is based on a historical-anthropological approach. The scientific novelty of the research lies in the significantly broader context of examining this event compared to previous studies in both domestic and foreign historical science. Conclusions. The topic of the assassination of the Polovtsian khans in Pereyaslav in 1096 has been addressed by researchers multiple times. However, they have not attributed any particular significance to this event. In reality, as a comprehensive analysis of the political life of Rus at that time shows, it was far from a mere local incident. In fact, without this event, there would not have been the well-known Liubech congress of princes. The decisions of the latter, as we know, largely determined the entire subsequent political history of Rus.

Key words: Sviatopolk Izyaslavych, Volodymyr Monomakh, Oleg Sviatoslavych, Itlar, Kitan, Polovtsians, murder.

Дата подання: 26 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 21 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васюта, О. Вбивство половецьких ханів у Переяславі 1096 р.: причини та внутрішньополітичні наслідки на Русі. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.240601.

Цитування за стандартом APA

Vasiuta, O. (2024). Vbyvstvo polovetskykh khaniv u Pereiaslavi 1096 r.: prychnyny ta vnutrishno-politychni naslidky na Rusi [Assassination of Polovtsian khans in Pereyaslav in 1096: reasons and domestic political consequences in Rus]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.240601.

ІЗ СТУДІЙ НАД ЕЛІТАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ: ВОЄВОДА ОЛЬСТИН ОЛЕКСИЧ¹

DOI: 10.58407/litopis.240602

© В. Нагірний, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4360-7729>

Метою статті є дослідити постать Ольстина Олексича, воєводи чернігівського князя Ярослава Всеволодовича, і відокремити достовірні факти з його життя від численних історіографічних міфів, пов'язаних із ним. **Методологічною основою** дослідження є аналіз збережених літописних свідчень про Ольстина Олексича із залученням антропонімічного матеріалу. **Новизна** дослідження полягає у спростуванні низки поширених у науковій літературі тверджень, які не відповідають історичній дійсності. **Висновки.** Відомо, що Ольстин був сином Олексі та внуком Прохора і, очевидно, походив із боярського середовища Чернігівської землі. Він мав повитися на світ не пізніше першої половини 40-х рр. XII ст. Без сумніву, його кар'єра при князівському дворі розпочалася задовго перед тим, як він уперше був згаданий на сторінках літопису. Підтверджений джерелами період активності Ольстина припадає на один, 1185 р. На початку цього року він виконував функції посла чернігівського князя Ярослава Всеволодовича до половецького князя Кончака, а в кінці квітня – першій половині травня, за дорученням Ярослава Всеволодовича, брав участь у поході новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців. Під час цього походу Ольстин виконував функції воєводи, командував загоном ковуїв, був поранений та потрапив у полон. Аналіз джерельного матеріалу свідчить про висновку, що Ольстин мав певний дипломатичний та значний військовий досвід і був добре обізнаний із звичаями та мовою кочівників – як ковуїв, так і половців. Невідомо, як склалася його доля після потрапляння в полон, якими були його земельні володіння, сімейний статус і коли закінчився життєвий шлях боярина. Проведене дослідження дозволило впевнено відкинути поширені в історичній науці твердження про походження Ольстина зі змішаного русько-тюркського або касогського роду, імовірну участь в обороні Києва 1169 р., перебування в Володимирі на Клязьмі, службу в рязанського князя Гліба Ростиславовича та можливу причетність до авторства «Слова о полку Ігоревім».

Ключові слова: Ольстин Олексич, Русь, Чернігівська земля, руські еліти, воєвода.

При вивченні історії Чернігівської землі в XI – першій пол. XIII ст. місцева еліта не-князівського походження, зазвичай, залишається поза увагою науковців, хоча збережені джерела² відкривають перед істориками певні можливості для дослідження осіб із найближчого кола чернігівських Рюриковичів³. З іншого боку, не рідко зустрічаються ситуації, коли достовірні факти про діяльність окремих представників еліти Чернігівської землі обростають чималою кількістю міфів і вигадок дослідників. Яскравим прикладом цього є Ольстин Олексич, воєвода чернігівського князя Ярослава Всеволодовича. У цій праці я спробую відокремити історичну дійсність від історіографічних міфів, пов'язаних із цим представником руської середньовічної еліти.

Досліджувана особа згадується на сторінках «Київського літопису» під особовими назвами: «Ольстинъ»⁴, «Ольстиномъ»⁵, «Ольсти»⁶, «Ольстина . Олєзча / Олексича»⁷, і

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Вивчення еліт Чернігівської землі в XII ст. значно ускладнює відсутність чернігівського літописання, яке дійшло до наших днів лише у вигляді невеликих фрагментів, включених до інших руських літописів: Чугаєва І. Датовані чернігівські звіткі Київського літопису XII ст. як маркер чернігівських літописних фрагментів. *Київська старовина*. 2012. № 5–6. С. 5–18; Ї ж. Летописный материал черниговского содержания XII в. в северо-восточной летописной традиции. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2014. № 3. С. 31–41; Ї ж. Літописний матеріал чернігівського змісту XII – середини XIII ст. у Новгородському Першому літописі. *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 278–287; Ї ж. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? Чернівці: Десна, 2018.

³ Nagirnyy V. O otoczeniu Światosława Olegowicza, księcia nowogrodzko-siewierskiego. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2023. R. 20. Nr 2: *Historia*. S. 9–21.

⁴ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург: Тип-я М. Александрова, 1908. Т. 2. Стб. 640.

⁵ Там само. Стб. 639. Прим. 24.

⁶ Там само. Стб. 640. Прим. 43.

⁷ Там само. Стб. 635. Прим. 8, 636, 638, 639.

«Сѡльстина . Сѡлексича . Прохорова внуока»⁸. Назви «Сѡльстин», «Ольстиномъ», «Ольсти», «Сѡльстина» – є особовим іменем Ольстин, поданим у різних відмінках. Це ім'я рідко з'являється в джерелах. Крім аналізованого прикладу воно зустрічається тільки один раз – його носієм був боярин рязанського князя Гліба Ростиславовича, згаданий в «Лаврентієвському літописі» під 6685 (1177 / 1178) р.⁹

У науковій літературі немає єдності в питанні про походження імені Ольстин. Відомий дослідник руської середньовічної антропонімії Тадеуш Скуліна вважав, що наявний джерельний матеріал не дає можливості встановити етимологію цього імені¹⁰. На відміну від Т. Скуліни, Михайло Сокол (Гойгел-Сокол) твердив, що антропонім Ольстин «очевидно тюркського походження»¹¹. Однак він не подав жодного аргументу на підтвердження своєї думки, а в тюркському ономастиконі відсутні власні назви, близькі за звучанням до особової назви Ольстин¹², що змушує з обережністю ставитися до тези М. Сокола. Ще одне пояснення запропонував Павло Чучка, який намагався пов'язати ім'я Ольстин із назвою міста Ольштин, розташованого на північному сході Польщі¹³. Таке припущення ще більше відірване від історичної реальності, оскільки назва польського міста з'явилася лише в сер. XIV ст.¹⁴ і була слов'янською версією німецької назви Allenstein¹⁵, яку новозасноване місто отримало в 1334 р.¹⁶

Враховуючи, що ім'я Ольстин або схожі за звучанням імена не зустрічаються ні в інших слов'янських народів¹⁷, ні в угорців¹⁸, ні в середовищі тюркських кочівників¹⁹, можна було б погодитися із думкою Т. Скуліни й визнати, що наявний джерельний матеріал не дає можливості встановити походження цього антропоніму. Однак і Т. Скуліна, й інші згадані вище дослідники повністю випустили з поля зору той факт, що дуже схоже по звучанню ім'я – Halsten / Hallsteinn (кам'яна скеля) – функціонувало в Скандинавії в IX–XIII ст.²⁰ Немає необхідності нагадувати, що багато вихідців із цього регіону в IX–XI ст. перебували й оселялися на Русі²¹. Очевидно, що разом із ними на східноєвропейські землі проникло також ім'я Halsten / Hallsteinn, яке тут зазнало незначної трансформації із заміною початкового «Hal» («Hall») на «Оль», відповідно до фонетичних законів давньорусь-

⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 638.

⁹ Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1926–1928. Т. 1. С. 385; Тупиков Н. Словарь древнерусских личных собственных имен. Санкт-Петербург: Тип-я И. Скороходова, 1903. С. 287–289.

¹⁰ Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk, 1974. Cz. 2. S. 77.

¹¹ Сокол М. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве». Некоторые вопросы историографии и источниковедения. Днепрпетровск, 1976. Вып. 3. С. 74.

¹² Древнетюркский словарь / Ред. В. Наделяев, Д. Насилов. Ленинград: Наука, 1969. С. 366–367; Халимоненко Г. Давньотюркські антропоніми в українських літописах X–XIII ст. Вісник Київського Національного Університету: Східні мови та літератури. 2009. Вип. 15. С. 288–294.

¹³ Чучка П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. С. 269. Можливість походження імені Ольстин від назви міста Ольштин допускає також Богдан Яценко (Яценко Б. «Слово о полку Игоревім» та його доба. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2000 // *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/slovoyan/yatzenko1.htm>). Але треба зауважити, що цей дослідник фактично одразу ж заперечує сам собі, пишучи, що ім'я Ольстин походило «із прусів» (Там само). В іншій праці Б. Яценко твердив, що ім'я Ольстин походить від поняття «блїий», однак не навів як доказ жодного аргумента: Яценко Б. Об авторе «Слова о полку Игореве» (проблеми пойска). *Труды Отдела Древнерусской литературы*. 1993. Т. 48. С. 34.

¹⁴ Szorc A. Przywilej lokacyjny miasta Olsztyna z 31 października 1353 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. 2004. № 3. S. 289.

¹⁵ Німецька назва Allenstein – це поєднання назви р. Лина (нім.: Alle) і слова «stein» – камінь.

¹⁶ Зазначимо, що в Польщі є ще одна місцевість із назвою Ольштин, розташована неподалік м. Ченстохови. Однак цей населений пункт теж з'являється на сторінках письмових джерел аж у XIV ст. Початково він називався Ольштинек (Olsztynek), і тільки з XV ст. отримав назву Ольштин: Olsztyn. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Nakładem Władysława Walewskiego, 1886. Т. 7: Netrebka–Perepiat. S. 513.

¹⁷ *Słownik staropolskich nazw osobowych* / Red. W. Taszycki. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Polska Akademia Nauk, 1974–1976. Т. 4: N–R. S. 119–122; Pleskalová J. Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Brno: Masarykova univerzita, 1998. S. 137; Илчев С. Речник на личните и фамилии имена в българите. София: Изток – Запад, 1969. С. 367; Грковић М. Речник личних имена код Срба. Београд: Вук Караджич, 1977. С. 151.

¹⁸ Zsoldos A. Magyarország világi archontológája 1000–1301. Budapest: História, 2011. S. 340; Nováková M. Najstaršie uhorské osobné mená a pomenovania prax na Slovensku v 13–14 st. Trnava, 2010. S. 23–87.

¹⁹ Древнетюркский словарь. С. 366–367.

²⁰ Flóamanna saga / Ed. P. Jonsson. Reykjavík: A Kostnad Sigm. Gudmundssonar, 1884. P. 2, 4–8; Fljótsdæla hin Meiri: eller den længere Droplaugarsona-saga / Ed. K. Kålund. København: S. Møllers Bogtrykkeri, 1883. P. 26, 101, 113, 114; Eyrbýggja saga / Ed. S. Kristjánsson, H. Gering. Reykjavík, 1897. P. 4, 7, 9, 22, 28, 30, 31, 125. Тут хочуть висловити щирю подяку к.і.н. Владислави Кіорсакові (Львів) за допомогу при пошуку цих видань. Див. також: Peterson L. Nordiskt runnamnslexikon. Femte, reviderade utgåvan (Dictionary of proper names in Scandinavian Viking Age runic inscriptions). Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, 2007. P. 105. Особова назва Hallsteinn виникла через поєднання давньоскандинавських слів «hallr» («скеля») та «steinn» («камінь») і символізує кам'яну скелю.

²¹ Скандинави оселялися і в самій Чернігівській землі, що підтверджується археологічними матеріалами: A viking century: Chernihiv area from 900 to 1000 AD / Ed. S. Stepanenko. Paris: ACHCByz, 2022; Buczek W. Ruś wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej. Warszawa: Wyd-wo Trio, 2007. S. 197–203.

кої мови. Отже, початкове Halstein / Hallsteinn набрало звучання Ольстен або Ольстин²². Подібно до того, як це було у випадку зі скандинавськими іменами Helgi (рус. Олег) і Helga (рус. Ольга). Ще одним прикладом може слугувати антропонім Hakun / Hákon, який на Русі отримав звучання Якун (Акун)²³. Хочу також звернути увагу на те, що одна із версій імені Halstein, яка зафіксована в джерелах, має форму Alstein²⁴, яка фонетично ще ближча до імені Ольстин, що може бути додатковим аргументом на користь скандинавського походження останнього.

Підсумовуючи розгляд етимології імені Ольстин, необхідно зазначити, що, незважаючи на значне зменшення контактів Русі із варязьким світом у XII ст., імена скандинавського походження й надалі активно використовувалися на Русі – як у середовищі Рюриковичів, так і серед представників руської еліти. Це могли бути як прямі запозичення – як у випадку з антропонімами Рюрик²⁵ та Ингвар²⁶, так і використання слов'янських версій скандинавських імен, таких як Рогволод (Ragnvaldr / Rögnvaldr / Rag(n)valör)²⁷, Тудор (Þjóðarr)²⁸, Улеб (Oleifr / Olafir)²⁹, Якун (Hakun / Hákon)³⁰, а також Ольстин (Halsten / Hallsteinn / Alstein).

Друга частина особової назви Ольстина – «Гюлеґча»³¹, «Гюлексича»³², «Олексича»³³ – є патронімом воеводи і свідчить, що його батьком була особа по імені Олекса. Збережені джерела фіксують п'ятьох людей із таким іменем, діяльність яких припадає на період, хронологічно близький до діяльності Ольстина.

Першим із них є Олекса, двірський князя Мстислава Ізяславовича, який згадується в «Київському літописі» при описі подій 1169 р. Він належав до найближчого кола володимирського князя і, ймовірно, походив із Волинської землі. Олекса був серед тих бояр Мстислава, котрі між 9 і 12 березня 1169 р. намагалися вирватися з Києва, взятого в облогу володимиро-суздальськими військами та їх союзниками. Ця спроба виявилася невдалою й Олекса, разом із Дмитром Хоробрим, Сбиславом Жирославовичем, Іванком Твориричем та іншими урядниками Мстислава Ізяславовича потрапив у полон до Мстислава Андрійовича³⁴. Саме цього Олексу М. Сокол вважав найбільш імовірним батьком Ольстина³⁵. Можливу спорідненість між двірським Олексою і Ольстином Олексичем не відкидає також сучасний російський автор Петро Стефановіч³⁶. Однак ці історики не наводять жодного переконливого аргументу на користь такого підходу, а також повністю оминають той факт, що кар'єри Олекси й Ольстина були пов'язані з різними князівськими дво-

²² Важливо, що руські літописи подають це ім'я як у формі Ольстин, так і в формі Ольстен. Останню версію можна зустріти в «Лаврентіївському» (Лаврентьевская летопись. С. 384. Прим. 46) та «Радзівілівському» літописях (Радзивилловская летопись. Полное собрание русских летописей. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 145).

²³ Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe. Cz. 2. S. 64; Зализняк А. Древненовгородский диалект. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 382.

²⁴ Peterson L. Nordiskt runnamnslexikon... S. 105.

²⁵ Володарем такого імені був київський князь Рюрик Ростиславович.

²⁶ Володарями цього імені в XII – першій третині XIII ст. були луцький князь Ингвар Ярославович та рязанський князь Ингвар Ігорович.

²⁷ Ім'я Рогволод мав воевода торчеського князя Ростислава Рюриковича: Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne. Kraków: Historia Jagellonica, 2021. S. 309–311. Про скандинавські версії цього імені див.: Peterson L. Nordiskt runnamnslexikon... S. 180.

²⁸ Серед представників руської еліти XII ст. відомі щонайменше дві особи з таким іменем – Тудор, вишгородський тивун на службі у київського князя Всеволода Ольговича, і Тудор Єльчич, воевода галицького князя Ярослава Володимировича: Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 229–231; Нагірний В. Галицький воевода Тудор Єльчич. Галич. Збірник наукових праць. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. Т. 5. С. 8–16. Про скандинавське походження цього імені див.: Мельникова Е. Имя Тудоръ в домонгольской Руси: христианское или скандинавское? Словъне. 2015. № 1. С. 268, 273–274.

²⁹ Так звали Улеба, тисяцького київських князів Всеволода та Ігоря Ольговичів і урядника київського князя Ізяслава Мстиславовича: Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 110–113. Про скандинавські версії цього імені див.: Томсен В. Начало русского государства. Из истории русской культуры. Москва: Языки славянской культуры, 2002. Т. 2. Кн. 1: Киевская и Московская Русь. С. 224.

³⁰ Серед імен скандинавського походження ім'я Якун в середовищі руської еліти було чи не найбільш популярним. Його носіями були: Якун, воевода смоленського та київського князя Ростислава Мстиславовича, і Якун Мілятич із кола київського князя Ізяслава Давидовича (Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 180–182, 277–278; Idem. O otoczeniu księcia smoleńskiego Rościława Mściśławowicza. Wschodni Rocznik Humanistyczny. 2022. R. 19. Nr 4. S. 15–17), а також багато новгородців: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Ред. А. Насонов. Москва–Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. С. 24, 26, 29, 32, 33, 35, 53–54, 59–60, 67, 81; Древнерусские берестяные грамоты. № 676, 960. URL: <http://gramoty.ru/birchbark/>. Про скандинавські версії цього імені див.: Томсен В. Начало русского государства. С. 220.

³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 635, 636.

³² Там само. Стб. 638.

³³ Там само. Стб. 635. Прим. 8.

³⁴ Там само. Стб. 544. Дет. про двірського Олексу див.: Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 210–212.

³⁵ Сокол М. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве». С. 67, 69.

³⁶ Стефанович П. Князь и бояре: клятва верности и право отъезда. Древняя Русь: очерки политического и социального строя / Отв. ред.: А.А. Горский, В.А. Кучкин; Российская академия наук, Институт российской истории. Москва: Индик, 2008. С. 254.

рами – перший із них служив володимирському князеві, а другий – чернігівському³⁷. Останній факт змушує з обережністю ставитися до можливої спорідненості між Ольстином і двірським Олексом.

Другою особою на ім'я Олекса, яка з'являється на сторінках руських літописів у близький до діяльності Ольстина період, є Олекса Святословець, згаданий в літописній статті 6682 (1174 / 1175) р.³⁸, де насправді описані події кінця зими 1172 / 1173 р.³⁹ Підтримую висловлену мною раніше думку, що немає поважних підстав ототожнювати вже згаданого двірського Олексу з Олексом Святословцем⁴⁰. Про останнього відомо, що він був пов'язаний зі смоленськими Ростиславовичами і в 1172 / 1173 р. перебував на службі в київського князя Романа Ростиславовича. Після звинувачення Олекси в отруєнні Гліба Юрійовича він, імовірно, покинув Київ, а його подальша доля невідома⁴¹. Відносно недавно Петро Стефановіч припустив, що Олекса Святословець міг бути батьком Ольстина Олексича⁴². Повністю виключати таку можливість не можна, але хоча звернути увагу на один важливий момент в літописній розповіді. У статті за 6693 (1185 / 1186) р. вказано, що Ольстин Олексич був внуком Прохора: «Прохорова внуоука»⁴³. Допускаючи можливість спорідненості між Ольстином і Олексом Святословцем, треба було б погодитися з тим, що останній був сином Прохора. Складається враження, що цей Прохор у 1185 / 1186 р. ще жив і був добре знаний літописцеві⁴⁴. Чому ж тоді книжник не назвав Олексу Прохоровичем, але вказав його прізвисько?⁴⁵ Можливо, якраз тому, що між Олексом Святословцем і Прохором та між Олексом і Ольстином не було родинних зв'язків.

Ще три особи на ім'я Олекса згадані в літописах при описі новгородських подій перших двох десятиліть XIII ст. Із огляду на географічну віддаленість, а також значний хронологічний розрив між їх появою на сторінках джерел та діяльністю Ольстина Олексича, імовірна спорідненість цих осіб із чернігівським воеводою є радше гіпотетичною. Однак для повноти картини, вважаю за доцільне згадати про них.

Першим із них був Олекса Прокопович, котрий згадується під 6708 (1200 / 1201) р. серед знатних новгородців, які загинули під час відбиття литовського нападу на Новгородську землю. Тоді ж поліг і брат Олекси, Рагуїл Прокопович⁴⁶. У цьому випадку важливо, що літописець називає Олексу сином Прокопа («Рагуїлу Прокопииница сь братомь Олексоу»⁴⁷). Однак із «Київського літопису» відомо, що діда Ольстина звали не Прокоп, а Прохор⁴⁸. Це хоч і близькі за звучанням, але все ж таки різні імена. І саме цей факт є основною перешкодою для можливого ототожнення новгородця Олекси Прокоповича із батьком Ольстина Олексича.

Наступною особою на ім'я Олекса був Олекса Сбиславович, новгородський боярин, згаданий у літописній статті 6716 (1208 / 1209) р.⁴⁹ Про нього відомо лише те, що він був несправедливо звинувачений урядником володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича і страчений 17 березня 1207 р.⁵⁰ на Ярославовому дворі в Новгороді⁵¹. Значний хронологічний розрив між появою інформації про Ольстина Олексича і Олексу Сбиславовича, а також приналежність останнього до новгородської, а не чернігівської еліти і до роду Сбислава, а не Прохора, не дають поважних підстав вважати їх родичами.

Ще одним Олексом, який з'являється на сторінках джерел у другій декаді XIII ст., є Олекса Путиловець із найближчого кола новгородського князя Мстислава Мстиславовича. Він згаданий серед бояр, які 1217 р. вирушили разом із Мстиславом із Новгорода на Русь⁵². Подальша його доля невідома, хоча контекст літописної розповіді дозволяє обе-

³⁷ Звичайно, у XII ст. зустрічаємо чимало прикладів, коли представники руської еліти переходили від одного князя на службу до іншого: Стефанович П. Князь и бояре... С. 209–218, 237–255. Однак у цьому випадку повне мовчання джерел не дозволяє говорити про можливий перехід Олекси чи його можливих нащадків на службу до чернігівських Ольговичів, в яких були досить непрості стосунки з Мстиславом Ізяславовичем.

³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 569.

³⁹ Бережков Н. Хронология русского летописания. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. С. 189–190.

⁴⁰ Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 307.

⁴¹ Ibid. S. 306–307.

⁴² Стефанович П. Князь и бояре... С. 254.

⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 638.

⁴⁴ Руські літописці часто ідентифікували молоду або маловідому людину, наголошуючи на її родинних зв'язках із більш відомими батьком чи дідом. Щодо останнього, то як приклад можна згадати Мирослава, урядника новгород-сіверського князя Святослава Ольговича, якого літописець назвав внуком Хіліча: «Мирославъ Хиличъ внуокъ». *Ипатьевская летопись*. Стб. 325; Nagirnyy V. O otoczeniu Światosława Olegowicza... S. 13–14.

⁴⁵ На мою думку, особова назва Святословець була не патронімом, а прізвиском Олекси, або його батька: Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 307.

⁴⁶ Новгородская первая летопись... С. 45, 239.

⁴⁷ Там само. С. 45. В молодшій редакції «Новгородського першого літопису» братів названо «Рагуїлу Прокшиница с братомь Олексоу»: Там само. С. 239.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 638.

⁴⁹ Там само. С. 50, 247; Лаврентьевская летопись. С. 489.

⁵⁰ Бережков Н. Хронология русского летописания. С. 255.

⁵¹ Новгородская первая летопись... С. 50, 247; Лаврентьевская летопись. С. 489.

⁵² Новгородская первая летопись... С. 57, 257.

режно припустити, що Олекса не повернувся до Новгородської землі⁵³. Прізвисько боярина – Путиловець – вказує, що він походив із Путивля, удільного центру Чернігівської землі, тобто з тієї частини Русі, із якою була пов'язана діяльність Ольстина Олексича. Однак самого цього факту недостатньо для більш далеких висновків про можливу спорідненість між Олексою Путиловцем та Ольстином Олексичем. Суперечить їй і великий часовий проміжок між літописними згадками про цих осіб.

Загалом, у розпорядженні дослідників немає переконливих аргументів на користь того, що саме одна із згаданих вище осіб була пов'язана родинними зв'язками з Ольстином Олексичем. Імовірніше, збережені джерела взагалі не зафіксували батька Ольстина.

Ольстин Олексич є рідкісним прикладом того, коли літописець вказує не лише ім'я й патронім людини, але також ім'я її діда: «Ольстина . Олексича . Прохорова внука»⁵⁴. Літописець не зазначає, чи Прохор був дідом Ольстина по батьківській, чи по материнській лінії. Але перша можливість є значно вірогіднішою. Відтак можна відтворити три покоління роду воеводи: Прохор – Олекса Прохорович – Ольстин Олексич.

Встановити особу діда Ольстина надзвичайно важко, оскільки джерела не зберегли жодної інформації про людину на ім'я Прохор, діяльність якої припала б на кінець XI – XII ст. Інформацію про якогось Прохора Васильовича можна побачити лише в російського історика XVIII ст. Васілія Татищева, який, як тривалий час вважалося, міг при написанні своєї праці використовувати незбережені до наших днів літописи. Під 1131 р. В. Татищев вмістив запис про те, що дружина київського князя Мстислава Володимировича Христина зрадувала свого чоловіка із Прохором Васильовичем, якого через це князь заслав до Полоцька, де той і помер⁵⁵. На основі цієї інформації М. Сокол, а пізніше і Б. Яценко стверджували, що саме згаданий В. Татищевим Прохор був батьком Олекси й дідом Ольстина⁵⁶. Однак такий підхід не витримує критики. Як переконливо показав О. Толочко, В. Татищев не мав у своєму розпорядженні жодних незбережених руських літописів, із яких могла бути взята ця інформація⁵⁷. З огляду на це, розповідь російського історика про Прохора Васильовича та його роман із дружиною Мстислава Володимировича необхідно вважати вимислом самого В. Татищева. Отже, думка М. Сокола про родинні зв'язки між Прохором Васильовичем і Ольстином Олексичем також не відповідає дійсності. Тож треба визнати, що сучасний стан джерельної бази не дозволяє з'ясувати, ким був дід Ольстина. Можна лише припустити, що він був добре відомий літописцеві й у сер. 80-х рр. XII ст. ще жив⁵⁸.

У науковій літературі немає єдності й щодо етнічного та соціального походження Ольстина Олексича. М. Сокол твердив, що Ольстин походив із змішаного роду й мав руське коріння по батьківській лінії та тюркське по материній⁵⁹. Така переконаність дослідника базувалася на тому, що ім'я Ольстин було «очевидно тюркського походження»⁶⁰. Інших аргументів дослідник не навів. Однак, як було зазначено вище, версія про тюркське походження антропоніму Ольстин не витримує критики, що нівелює тезу М. Сокола.

Цікаву концепцію про етнічне походження Ольстина Олексича висловила Віра Франчук. На думку дослідниці, коріння воеводи необхідно шукати серед тюркського племені ковуїв⁶¹, яке перебувало на службі в чернігівських князів. В. Франчук вважає, що ковуї були нащадками касогів, які оселились на Русі й прийняли християнство. Тож саме такими християнами-касогами мали бути представники роду Ольстина Олексича⁶². Концеп-

⁵³ Новгородская первая летопись... С. 57, 257.

⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 638.

⁵⁵ Татищев В. Собрание сочинений. Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 1995. Т. 4. История Российской. Ч. 2. С. 188.

⁵⁶ Сокол М. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве». С. 68–69; Яценко Б. «Слово о полку Игоревім» та його доба.

⁵⁷ Толочко А. «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. Киев: Критика, 2005.

⁵⁸ Тут хочу висловити кілька міркувань, пов'язаних із особою діда Ольстина, Прохора. Впадає в око, що літописець називає Ольстина внуком Прохора саме тоді, коли згадує, що Ольстин очолив загін ковуїв (Ипатьевская летопись. Стб. 638). Це дозволяє обережно припустити, що Прохор на якомусь етапі свого життєвого шляху теж міг мати стосунки до ковуїв (був одним із їх командирів?). Згадка про Прохора також може свідчити про те, що він був відомою та впливовою людиною. Таку впізнаність боярину могли дати як багатство, так і висока позиція при князівському дворі (тисяцький? воевода?). Можна теж припустити, що Прохор ще жив у сер. 80-х рр. XII ст. і, можливо, зберігав свій вплив при князівському дворі. Приклад боярина Петра Ілліча, який у віці 90 років продовжував виконувати функції князівського радника (Ипатьевская летопись. Стб. 340; Nagimyu V. O otoczeniu Swiatosława Olegowicza... S. 16–17) показує, що окремі особи могли залишатися на службі навіть у дуже похилому віці. Однак висловлені міркування неможливо підтвердити джерельними свідченнями, і вони мають винятково гіпотетичний характер.

⁵⁹ Сокол М. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве». С. 75.

⁶⁰ Там само. С. 74.

⁶¹ Кучкин В. Ковуи: расселение, статус, миграции. Вестник Тверского Государственного университета. 2019. № 1 (49). С. 4–18.

⁶² Франчук В. Иноплеменники в структуре государственной власти Руси XII в. Восточная Европа в древности и Средневековье. Государственная территория как фактор политогенеза. XXVII чтения памяти члена-корр.

ція В. Франчук, однак, має серйозні вади. В основу своєї аргументації дослідниця поклала той факт, що Ольстин очолював загін ковуів під час антиполовецького походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича 1185 р.⁶³ Але самого лише факту командування ковуями недостатньо для висновку про приналежність Ольстина до цієї етнічної групи. У розпорядженні дослідників є чимало інших прикладів, коли руський воєвода командував тюркською кіннотою. Наведу кілька з них. У лютому 1150 р., під час походу київського князя Юрія Володимировича та його союзників на Луцьк, на чолі загону половців був поставлений воєвода Жирослав [Іванкович?]⁶⁴. У 1159 р. воєвода Жирослав Нажирович командував відділом із 600 кінних торків, відправлених київським князем Ростиславом Мстиславовичем на допомогу полоцькому князеві Рогволоду Борисовичу⁶⁵. У 1169 / 1170 і в 1171 / 1172 рр., під час відбиття половецьких нападів на Переяславську й Київську землі, у розпорядженні воєводи Володислава був великий загін берендеїв⁶⁶. Як засвідчують наведені приклади, руські воєначальники могли очолювати не лише підпорядкованих руським князям Чорних Клобуків, але навіть загопи союзних половців. І в жодному з цих випадків немає підстав вважати, що люди, які командували кіннотою кочівників, мали тюркське походження. До того ж патронім та ім'я діда Ольстина не залишають сумнівів щодо його слов'янського походження.

Представлені аргументи й міркування не дозволяють погодитися із В. Франчук у тому, що Ольстин Олексич виводився із тюркського середовища. Вважаю, що значно ближчою до правди є думка В. Кучкіна, згідно з якою Ольстин був руським боярином⁶⁷. На користь приналежності Олексича до боярського стану вказує і закінчення «-ич» у його патроніміві.

Збережені джерела нічого не говорять про те, коли та при якому князівському дворі Ольстин Олексич розпочав свою службу. Тим не менш, в історичній науці були спроби відповісти на це питання. «Найбільш повну реконструкцію» кар'єри боярина в «дочернігівський період» подав уже згаданий М. Сокол. У його уяві вона виглядала так: Ольстин, будучи сином двірського⁶⁸ Олексі, розпочав свою кар'єру ще у Володимирі на Волині; у березні 1169 р. разом із батьком брав участь в обороні Києва й потрапив у полон до Мстислава Андрійовича; Мстислав Ізяславович не викупив своїх бояр, і вони були вимушені залишитися у Володимирі на Клязьмі; не маючи можливості повернутися на Русь, Ольстин перейшов на службу до володимиро-суздальського князя Андрія Юрійовича; після вбивства Андрія Ольстин опинився при дворі рязанського князя Гліба Ростиславовича; у складі рязанських військ у 1177 р. він брав участь у битві на р. Колокша й був взятий в полон воїнами володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича; у 1178 р. був звільнений із полону, після чого опинився в Чернігові й свою подальшу кар'єру пов'язав із двором Ярослава Всеволодовича⁶⁹. Скорочену версію такої «реконструкції» можна зустріти також у праці В. Франчук. Дослідниця нічого не говорить про можливу участь Ольстина в обороні Києва 1169 р. і про його перебування при дворі володимиро-суздальського князя Андрія Юрійовича, однак переконана, що початки кар'єри Ольстина пов'язані з Рязанською землею. На її думку, Ольстин належав до найближчого кола рязанського князя Гліба Ростиславовича, брав участь у битві на р. Колокша, потрапив у полон до Всеволода Юрійовича, а після звільнення перейшов на службу до чернігівського князя Ярослава Всеволодовича⁷⁰.

Такі спроби реконструкції початку кар'єри Ольстина Олексича цікаві, однак їх неможливо прийняти. Найперше це стосується твердження М. Сокола про службу Ольстина Мстиславові Ізяславовичу, участь в обороні Києва й перебування при дворі Андрія Юрі-

АН СССР В.Т. Пашуто. Москва, 15–17 апреля 2015 г. Материалы конференции. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2015. С. 291–293.

⁶³ Франчук В. Иноплеменники в структуре государственной власти Руси XII в. С. 291.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 389; Лаврентьевская летопись. С. 323; Нагирный В. Туровский посадник Жирослав Иванкович. Просопографический очерк. Исследования по истории Восточной Европы. Минск: Изд-во БГУ, 2019. Вып. 12. С. 36–37.

⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 505; Нагирны В. Да питання аб асобе Жыраслава Нажыравіча, які ўзначальваў паход кіеўскіх войскаў на Менск у 1159 г. Журнал Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта. Історыя. 2020. № 2. С. 5–10.

⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 557–559; Лаврентьевская летопись. С. 359–361; Nagirny V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 208–210.

⁶⁷ Кучкин В. Ковуи: расселение, статус, миграции. С. 13.

⁶⁸ М. Сокол називає Олексі й двірським, і дворецьким (Сокол М. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве». С. 66–69), хоча двірський та дворецький виконували зовсім різні функції. Уряд двірського з'явився на Русі не пізніше сер. XII ст., функціонував при дворі волинських, київських (лише протягом 1167–1169 рр.) і галицько-волинських князів принаймі до 30-х рр. XIV ст., і за своїми функціями був близьким до західного comes palatinus. Що стосується дворецького, то його компетенції були набагато вужчими – він завідував князівським господарством. Посада дворецького з'явилася на Русі не раніше XIV ст. і була поширена лише в північноруських князівствах: Nagirny V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 59–60. Очевидно, М. Сокол не розумів різниці між двірським і дворецьким.

⁶⁹ Сокол М. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве». С. 66–67, 69–71, 74.

⁷⁰ Франчук В. Иноплеменники в структуре государственной власти Руси XII в. С. 291–292.

йовича, оскільки в розпорядженні дослідників немає жодного, навіть опосередкованого свідчення джерел, яке говорило б на користь такого розвитку подій⁷¹. Що ж стосується можливої служби Ольстина в рязанського князя Гліба Ростиславовича, то варто зазначити, що серед думців Гліба в 1177 р. справді був якийсь Ольстин, який брав участь у битві на р. Колокша та потрапив у полон до володимиро-суздальського князя: «...дружину його всю изымаша . и думци его изваза всѣ . и Бориса Жидиславича . и Сѡльстина . и Дѣдилца . и инѣхъ мноѡжство»⁷². Однак лаконічність літописних даних не дозволяє впевнено ототожнювати його з Ольстином Олексичем. Необхідно також нагадати, що в руських літописах не раз зустрічаються особи з таким само іменем, які діяли в одному й тому ж часовому проміжку і яких дослідники помилково сприймають як одну людину. Серед найбільш яскравих прикладів безпідставного ототожнення різних людей можна назвати: туровського посадника Жирослава Іванковича, Жирослава з кола князя Гліба Юрійовича та новгородського посадника Жирослава⁷³; Володислава Ляха, воеводу князя Ростислава Мстиславовича та Володислава Воротишлавовича, урядника князя Мстислава Ізяславовича⁷⁴; Володислава Ляха й Володислава, Яневого брата, воеводу князя Михалка Юрійовича⁷⁵; а також Славна з кола князя Володимира Андрійовича й Славна Борисовича, тисяцького князя Рюрика Ростиславовича⁷⁶. Тому до можливої ідентифікації рязанського боярина Ольстина з чернігівським боярином Ольстином Олексичем необхідно ставитися доволі обережно⁷⁷.

Перше достовірне свідчення про Ольстина Олексича вміщено в статті 6692 (1184/1185) р. «Київського літопису». Вона розпочинається інформацією про напад половецького князя Кончака на Русь⁷⁸. Із подальшої розповіді літописця випливає, що Кончак старався недопустити об'єднання проти нього руських князів і «послалъ же башеть ... ко Иррославоу Всеволодичю . мира проса»⁷⁹. При чому, руський книжник відмітив, що це було зроблено «с лєстью»⁸⁰. Про підступність половців Ярослава попереджав і його старший брат, київський князь Святослав Всеволодович: «Стославъ же Всеволодичъ . слашеть къ Иррославоу река . брате не ими имь вѣрѣ . ни своего моужа шли»⁸¹. Однак чернігівський князь, у відповідь на пропозицію половців «не вѣды лѣсти ихъ . посла к нимь . моужь свои Сѡльстина . Сѡлєзча»⁸².

Подальші події представлені в літописі так: Святослав Всеволодович заручився підтримкою Рюрика Ростиславовича, Володимира Глібовича й Мстислава Романовича та швидким маршем вирушив до р. Хорол, де перебували основні сили Кончака; зіткнення руських і половецьких військ відбулося 1 березня 1185 р.; удар руських полків виявився настільки несподіваним, що половці не змогли вчинити організований опір і зазнали повної поразки; самому Кончаку вдалося врятуватися втечею, але більша частина його військ була або перебита, або взята в полон⁸³. Закінчуючи розповідь про розгром Кончака, літописець із відчутним осудом вказує, що «кназь же Иррославъ . Черниговскии не шель баше с братомъ . со Стославомъ . молвашеть бо тако азъ есмь послалъ к нимь . моужа своего Сѡльстина . Сѡлєзича а не могуу на свои моужь поѡхати тѣмь вѣрчѣса братоу своемуу . Стославоу»⁸⁴.

Із наведеної літописної розповіді важко дізнатися, як пробігала місія Ольстина до половців. Про її результат теж нічого невідомо. Але слова руського книжника дозволяють

⁷¹ Погоджуюся з думкою Л. Дмитрієва, який зауважив, що наведені М. Соколом «обстоятельства и факты» із життя Ольстина Олексича «не более чем догадки самого исследователя, не имеющие под собой непредвзятых объективных данных»: Дмитриев Л. Ольстин Олексич. *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 3: К–О. С. 361.

⁷² Лаврентьевская летопись. С. 384; Радзивилловская летопись. С. 145.

⁷³ Нагирный В. Туровский посадник Жирослав Иванкович... С. 35–36, 38.

⁷⁴ Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S. 188–189.

⁷⁵ Ibid. S. 190.

⁷⁶ Nagirnyy V. Problem identyfikacji osób w latopisach ruskich: Sławn i Sławn Borysowicz. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2020. R. 17. Nr 2. S. 171–179.

⁷⁷ Проти ототожнення рязанського боярина Ольстина та Ольстина Олексича виступали, між іншим: Соловьев С. История России с древнейших времен. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. Кн. 1. Т. 1–2. С. 629–630, 780; Дмитриев Л. Автор Слова о полку Игореве. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Ленинград: Наука, 1987. Вып. 1: XI – первая пол. XIV в. С. 27; Його ж. Ольстин Олексич. *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 3. С. 360–361.

⁷⁸ При описі нападу Кончака на Русь, літописець подає цікаву інформацію про те, що половецький князь планував спалити низку руських міст, і сподівався зробити це за допомогою якогось «моужа такового . бесоурменина» котрий вмів «стрѣлаше . живимъ итнъмъ». Цей план, однак, не вдалося реалізувати. Війська Кончака були розбиті Рюриковичами, а «бесоурменин», який володів таємницею «живого» (грецького) вогню, потрапив у полон до київського князя Святослава Всеволодовича: Ипатьевская летопись. Стб. 634, 636.

⁷⁹ Там само. Стб. 635.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. Стб. 635–636.

⁸⁴ Там само. Стб. 636–637.

дізнатися про особу самого Ольстина Олексича. Із них відомо, що станом на поч. 1185 р. Ольстин перебував на службі в чернігівського князя Ярослава Всеволодовича. Не відомо, яку саме функцію Ольстин виконував при князівському дворі, однак ввірення йому перемовин із половцями може вказувати на те, що боярин вже мав певний дипломатичний досвід і, очевидно, був обізнаний із половецькими звичаями та мовою. Можна також припустити, що під час битви на р. Хорол Ольстин ще був у таборі Кончака й повернувся в Чернігів лише після розгрому половецьких сил.

Наступний раз Ольстин Олексич з'являється на сторінках «Київського літопису» в статті 6693 (1185 / 1186) р., де розповідається про невдалий похід Ігоря Святославовича проти половців, який відбувся в кінці квітня – першій половині травня 1185 р. Тут немає потреби описувати цю військову акцію новгород-сіверського князя, оскільки їй присвячено багато літератури й вона в деталях відтворена дослідниками⁸⁵. Зупинюся лише на тих моментах, які пов'язані із Ольстином Олексичем.

Руський книжник, описуючи кампанію Ігоря Святославовича, кілька разів згадав про Ольстина Олексича. Перший раз тоді, коли зазначив, що перед походом Ігор заручився підтримкою чернігівського князя Ярослава Всеволодовича, який відправив на допомогу новгород-сіверському князеві загін ковуїв під командуванням Ольстина Олексича: «...оу Ярослава испроси . помочь . Сльстина . Слексича . Прохорова вноука . с Кооуи Черниговскими»⁸⁶. Вдруге – при описі шиккування руських полків перед першою битвою з кочівниками: «Игоревъ полкъ середѣ . а по правоу брата его Всеволожь . а по лъвоу Стославъ сновца его . на передѣ емоу снѣ Володимѣрь . и друугий полкъ Ирославль . иже бахоу . с Ольстиномъ Кооуеве . а третий полкъ на переди же стрѣлци . иже бахоутъ ѿ всихъ князии выведени . и тако израдиша полкъы своя»⁸⁷. Ще раз Ольстин Олексич згаданий під час опису першої битви, коли він переслідував половців, які тікали: «Стослав же Слговичъ . и Володимѣрь Игоревичъ . и Сльстинъ . с Кооуи стрѣлци поткоша по нихъ . а Игорь и Всеволодь . по малому идаста . не роспоустаста полкоу своего . передний же ти Роусъ биша ѣ имаша . Половцѣ же пробѣгоша вежь . и Роусъ же дошедше вежь . и вполонилася . друузии же ночь приѣхаша к полкомъ с полономъ»⁸⁸. Опис переслідування половців є останньою безпосередньою згадкою Ольстина Олексича, і можна було б вважати, що на цьому вся інформація про нього вривається. Однак привертає увагу те, що при описі другої битви з половцями літописець зазначає, що «воеводоу имахоутъ тотъ напереди азвень быѣ»⁸⁹. Хоча ім'я воєводи в цьому випадку не вказане, є дуже правдоподібним, що руський книжник мав на увазі саме Ольстина, оскільки під час всієї розповіді він не згадує жодних інших воєвод у руському війську⁹⁰.

У літописній статті 6693 (1185 / 1186) р. привертають увагу кілька важливих моментів. Літописець наголошує, що Ольстин Олексич виконував функцію воєводи чернігівського князя Ярослава Всеволодовича, але зазначає, що боярин командував не чернігівським полком, але загоном тюркської кінноти, яка складалася із ковуїв. Цей факт схиляє до думки, що Ольстин, хоч і належав до довірених осіб Ярослава Ольговича, однак не посідав найвищого положення в князівському колі. З іншого боку, ввірення йому командування над значним загоном і поведінка Ольстина на полі бою засвідчують те, що він був досвідченим воєначальником. Це дозволяє припускати, що військова кар'єра Ольстина розпочалася задовго до згаданих подій. Із літописного повідомлення можна також дізнатися про особисті якості воєводи. Контекст розповіді дає підстави вважати, що під час першої битви з половцями, яка відбулася в п'ятницю 10 травня 1185 р.⁹¹, Ольстин був поранений. Однак, незважаючи на поранення, воєвода знову очолив свій загін і прийняв участь у другій битві з половцями, яка відбулася в неділю 12 травня⁹². Цей факт може характеризувати його як загартованого в боях воєначальника й мужню людину. Характерно, що саме присутність воєводи підтримувала дисципліну в підпорядкованих йому ковуїв, а його полон став поштовхом до втечі останніх із поля бою.

На жаль, стан джерельної бази не дозволяє простежити долю Ольстина Олексича після 12 травня 1185 р. Якщо боярин пережив полон, то міг бути звільненим із нього разом із

⁸⁵ Dimnik M. The dynasty of Chernigov, 1146–1246. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 166–173.

⁸⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 638. Коротку згадку про участь Ольстина Олексича в поході містить також пізніший «Густинський літопис»: Густынская летопись. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 40. С. 101.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 639.

⁸⁸ Там само. Стб. 640.

⁸⁹ Там само. Стб. 641.

⁹⁰ Хочу звернути увагу на те, що Ольстин Олексич був єдиною особою не-князівського походження, яка очолювала значний військовий загін. На чолі всіх інших загонів стояли Рюриковичі. Цей факт є достатньо вагомим аргументом на користь того, що під неназваним по імені воєводою необхідно розуміти саме Ольстина Олексича.

⁹¹ Бережков Н. Хронология русского летописания. С. 203.

⁹² Там само.

сином Ігоря, Володимиром, який повернувся на Русь 1187 р.⁹³ Невідомо також, чи він відновив свій попередній статус, і коли закінчився його життєвий шлях.

Доступні джерела не гадують жодної особи з патронімом Ольстинович, що не дозволяє встановити можливих потомків воєводи. Без сумніву, Ольстин Олексич мав бути можливою людиною й володіти якимись землями в Чернігівському князівстві. Пошук його володінь, однак, наймовірно ускладнює відсутність як письмових даних, так і характерної топонімії.

На завершення, необхідно згадати про те, що в науковій літературі зустрічається думка про те, що Ольстин Олексич був добре освіченою людиною й інтелектуалом, який був прекрасно обізнаний із загальноруськими справами, а також володів непересічним літературним талантом. Такими якостями воєводу наділив М. Сокол⁹⁴, який намагався довести, що саме Ольстин був автором «Слова о полку Ігоревім»⁹⁵. Палким прихильником такої думки був і Б. Яценко⁹⁶. Однак у розпорядженні дослідників немає жодної інформації про те, що Ольстин Олексич насправді володів літературними здібностями й займався літературною творчістю. Вважаю, що раціо мав Лев Дмитрієв, котрий зауважив, що всі спроби М. Сокола довести причетність Ольстина Олексича до створення «Слова...» базуються винятково на суб'єктивних домислах дослідника⁹⁷. Характерно, що й сам М. Сокол досить швидко змінив свою думку, і почав вважати автором «Слова...» Івана Радославовича, згаданого в «Київському літописі» під 6672 (1164 / 1165) р.⁹⁸

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що Ольстин Олексич належав до тих представників чернігівської еліти, яким повезло бути зафіксованими на сторінках літописів. Хоча лаконічні повідомлення руського книжника не дають можливості відтворити весь життєвий шлях воєводи, але, все ж таки, висвітлюють окремі епізоди життя та діяльності Ольстина. Відомо, що Ольстин був сином Олексі й внуком Прохора і, очевидно, належав до боярського середовища Чернігівської землі. Свою кар'єру пов'язав зі службою чернігівським князям і мав розпочати її задовго перед тим, як вперше був згаданий на сторінках літопису. Підтверджений джерелами період його активності припадає на один – 1185 р. Достовірно відомо, що Ольстин Олексич виконував функції посла Ярослава Всеволодовича до половецького князя Кончака на початку 1185 р., а згодом, за дорученням свого сюзерена, взяв участь у поході новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців. Під час нього Ольстин виконував функції воєводи й командував загоном ковіїв – тюркської кінноти, яка перебувала на службі в чернігівського князя. Був поранений під час першої битви з кочівниками, яка відбулася 10 травня 1185 р., а 12 травня, під час другої битви, потрапив у полон до половців. Очевидно, Ольстин мав певний дипломатичний та значний військовий досвід і був добре обізнаний із звичаями та мовою кочівників – як ковіїв, так і половців. Опираючись на методологію визначення вікових критеріїв, необхідних для зайняття посади воєводи, запропоновану мною при дослідженні персонального складу київських урядників XI–XIII ст.⁹⁹, можна припустити, що в 1185 р. Ольстин Олексич уже ввійшов принаймні у четверте десятиліття свого життя. Відповідно, він мав народитися не пізніше першої половини 40-х рр. XII ст. Невідомо, як склалася його доля після 12 травня 1185 р., де були його володіння, його сімейний статус, хто його нащадки та коли закінчився життєвий шлях Ольстина Олексича. Можна впевнено говорити про те, що поширені в історичній науці твердження про походження Ольстина із змішаного русько-тюркського або касогського роду, імовірно участь в обороні Києва в 1169 р., перебування у Володимирі на Клязьмі чи службу в рязанського князя Гліба Ростиславовича, не витримують наукової критики й відірвані від історичної реальності. Так само нічого спільного з цією реальністю не має твердження про створення Ольстином Олексичем «Слова о полку Ігоревім».

References:

Chuchka, P. (2011). *Slovianski osobovi imena ukrainsiv: istoryko-etymolohichniy slovnyk* [Slavic personal names of Ukrainians: a historical and etymological dictionary]. Uzhhorod, Ukraine.

⁹³ Іпатьевская летопись. Стб. 659.

⁹⁴ Сокол М. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве». С. 77–78.

⁹⁵ Там само. С. 64–78.

⁹⁶ Яценко Б. Об авторе «Слова о полку Игореве». С. 34–35, 37; Його ж. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Б. Яценко також безпідставно ототожнює Ольстина Олексича із Біловодом Просовичем, дружинником князя Ігоря Святославовича.

⁹⁷ Дмитриев Л. Ольстин Олексич. С. 361.

⁹⁸ Іпатьевская летопись. Стб. 523. Такий погляд М. Сокол представив у неопублікованій монографії: «Слово о полку Игореве» (Вопросы историографии и источниковедения памятника XII в.). Рукопись, 552 с. Цей рукопис зберігається в Інституті наукової інформації з суспільних наук Російської академії наук і був мені недоступний. Інформація про нього отримана з праці: Моисеева Г., Творогов О. Гойгел-Сокол Михаил Тимофеевич. *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 2. С. 35.

⁹⁹ Nagirnyy V. *Urzednicy ziemi kijowskiej...* S. 37.

Chuhaieva, I. (2012). Datovani chernihivski zvistky Kyivskoho litopysu XII st. yak marker chernihivskyykh litopysnykh frahmentiv [Dated Chernihiv news of the Kyiv chronicle of the 12th c. as a marker of Chernihiv chronicle fragments]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 5–6, P. 5–18.

Chuhaieva, I. (2014). Letopysnyi material chernyhovskoho soderzhanyia XII v. v severo-vostochnoi letopysnoi tradytsii [Chronicle material of Chernigov content of the 12th c. in the North-Eastern chronicle tradition]. *Drevniaia Rus. Voprosy medievystyky – Ancient Rus. Questions of medievalistics*, 3, P. 31–41.

Chuhaieva, I. (2015). Litopysnyi material chernihivskoho zmistu XII – ser. XIII st. u Novhorodskomu Pershomu litopysi [Chronicle material of Chernihiv content of the 12th – the mid-13th c. in the Novgorod First chronicle]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian historical collection*, 18, P. 278–287.

Chuhaieva, I. (2018). Chernihivske litopysannia XI–XIII st.: istoriografichnyi mif chy istorychne dzhe-re-lo? [Chernihiv chronicles of the 11th–13th c.: historiographical myth or historical source?]. Chernihiv, Ukraine.

Khalymonenko, H. (2009). Davnotiurkski antroponimy v ukrainskykh litopysakh X–XIII st. [Ancient Turkic anthroponyms in Ukrainian chronicles of the 10th–13th c.]. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu: Skhidni movy ta literatury – Bulletin of the Kyiv National university: The Eastern languages and literatures*, 15, P. 288–294.

Kuchkin, V. (2019). Kovui: rasselenie, status, migracii [Kovui: settlement, status, migrations]. *Vestnik Tverskogo Gosudarstvennogo Universiteta – Bulletin of Tver State university*, 1 (49), P. 4–18.

Nahirnyi, V. (2020). Halytskyi voievoda Tudor Yelchych [Galician voivode Tudor Yelchych]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.

Stefanovych, P. (2008). Knyaz' i boyare: klyatva vernosti i pravo otyezda [Prince and boyars: the oath of allegiance and the right of departure]. *Drevnyaya Rus': ocherki politicheskogo i socialnogo stroya – Ancient Rus': essays on political and social structure*, P. 148–269. Moscow, Russia.

Tolochko, A. (2005). «Ystoryia Rossyiskaia» Vasyliia Tatyshcheva: ystochnyky y yzvestyia [Vasily Tatishchev's «History of Russian»: sources and news]. Kyiv, Ukraine.

Нагірний Віталій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент (ад'юнкт) Інституту історії Ягелонського університету в Кракові (вул. Големб'я 13, м. Краків, 31-007, Польща).

Nagirnyy Vitaliy – Ph.D. in history, docent (adjunct) of the institute of history of the Jagiellonian university in Krakow (13 Gołębia Str., Krakow, 31-007, Poland).

E-mail: vitaliy.nagirnyy@uj.edu.pl

FROM STUDIES ON THE ELITES OF CHERNIHIV LAND: VOIVODE OLSYIN OLEKSYCH

The purpose of the article is to study the figure of Olstyn Oleksych, the voivode of prince Yaroslav Vsevolodovych of Chernihiv, and to separate reliable facts from his life from numerous historiographical myths related to his personality. The methodological basis of the study is the analysis of the surviving chronicle evidence about Olstyn Oleksych with the use of anthroponymic material. The novelty of the study lies in the refutation of a number of statements widespread in the scientific literature that do not correspond to historical reality. Conclusions. It is known that Olstyn was the son of Oleksa and the grandson of Prokhor, and he obviously came from the boyar environment of the Chernihiv land. He might have been born no later than the first half of the 1140s. Undoubtedly, his career at the princely court began long before he was first mentioned in the chronicle. The period of Olstyn's activity confirmed by sources falls on one year, 1185. At the beginning of this year, he served as an ambassador of prince Yaroslav Vsevolodovych of Chernihiv to the Cuman prince Konchak, and in late April – the first half of May, on behalf of Yaroslav Vsevolodovych, he participated in the campaign of prince Ihor Sviatoslavovych of Novgorod-Severskyi against Cumans. During this campaign, Olstyn was a voivode heading the detachment of the Kovui, was wounded and taken prisoner by Cumans. The analysis of the source material leads to the conclusion that Olstyn had some diplomatic and considerable military experience and was well acquainted with customs and language of the nomads, both Kovui and Cumans. Nothing is known about his further fate, as well as about his land holdings or family status. The conducted research allows us to reject the statements common in historiography about Olstyn's origin from a mixed Ruthenian-Turkic or Kasogian family, his probable participation in the defense of Kyiv in 1169, his stay in Vladimir on the Klyazma, his service to the prince of Ryazan Gleb Rostislavovich, and his possible involvement in the authorship of «A Word about Igor's regiment».

Key words: Olstyn Oleksych, Rus, Chernihiv land, Ruthenian elites, voivode.

Дата подання: 19 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 14 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нагірний, В. Із студій над елітами Чернігівської землі: воєвода Ольстин Олексич. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 19–28. DOI: 10.58407/litopis.240602.

Цитування за стандартом APA

Nagirnyy, V. (2024). Iz studiy nad elitamy Chernihivs'koi zemli: voyevoda Olstyn Oleksych [From studies on the elites of Chernihiv land: voivode Olstyn Oleksych]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 19–28. DOI: 10.58407/litopis.240602.

Ігор Ліхтей

ВІДНОСИНИ ЧЕСЬКОГО КОРОЛЯ ВАЦЛАВА I ЗІ СВЯТИМ ПРЕСТОЛОМ у 1240–1247 рр.¹

DOI: 10.58407/litopis.240603

© І. Ліхтей, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5458-7252>

Мета дослідження – простежити відносини чеського короля Вацлава I Приємисловича зі Святим Престолом протягом 1240–1247 рр. **Методи:** проблемно-хронологічний, історико-системний та аналітичний. **Наукова новизна** полягає в комплексному висвітленні відносин чеського короля Вацлава I з Папами Григорієм IX та Інокентієм IV на тлі суспільно-політичних подій у Священній Римській імперії. Йдеться про протистояння цих римських понтифіків із німецьким імператором Фрідріхом II Штауфеном. Упродовж 40-х рр. XIII ст., попри очевидні симпатії Вацлава I до Фрідріха II Штауфена, не припинялися контакти Чеського королівства зі Святим Престолом. Папська курія дедалі активніше втручалася в церковні справи в Чехії та Моравії, що було пов'язано з затвердженням празького та оломоуцького єпископів. У протиборстві з Фрідріхом II Штауфеном для Апостольської столиці важливо було переманити чеського володаря на свій бік. Головна ж мета зовнішньої політики Вацлава I полягала в одруженні його сина з племінницею австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга, що відкривало Приємисловичам шлях до панування на альпійських землях. Імовірність такого династичного шлюбу чітко окреслилася за понтифікату Інокентія IV. Тож при вирішенні цього питання чеський король намагався маневрувати між двома силами (папою та імператором), прагнувши відстояти власні інтереси й домогтися певних поступок від Святого Престолу. Очевидно, саме тому Вацлав I тривалий час чинив перешкоди утвердженню на оломоуцькій кафедрі папського ставленника – єпископа Бруно.

Ключові слова: Чеське королівство, Святий Престол, Священна Римська імперія, чеський король Вацлав I, Папа Григорій IX, Папа Інокентій IV, Фрідріх II Штауфен.

На початку XIII ст. за понтифікату Папи Інокентія III (1198–1216) зростає політично-церковна могутність Святого Престолу. Однак вона не тривала довго, позаяк досить швидко з'явився серйозний супротивник Папської держави в особі німецького володаря Фрідріха II Штауфена (1212–1250), який утвердив свою владу в Священній Римській імперії та Сицилійському королівстві. Після смерті Інокентія III новим Папою став кардинал Ченчіо Савеллі, який зійшов на Апостольський Престол під іменем Гонорія III (1216–1227). У листопаді 1220 р. він коронував Фрідріха II імператорською короною. При цьому Гонорій III сподівався, що в такий спосіб заохотить Фрідріха II вирушити в хрестовий похід, організувати який той пообіцяв ще 1215 р. Папі Інокентієві III під час своєї королівської коронації.

Та Фрідріх II, зайнятий вирішенням питань Сицилійського королівства, і надалі продовжував відтерміновувати збройну виправу, а Папа йшов йому на поступки. Нарешті в липні 1225 р. в Сан Джермано поблизу Монте Кассіно між Гонорієм III та Фрідріхом II було укладено угоду, відповідно до якої імператор повинен був розпочати хрестовий похід не пізніше серпня 1227 р., інакше йому загрожувала екскомунікація. Однак у березні 1227 р. Гонорій III помер, тож похід на Схід знову не відбувся.

Кардинали одразу ж обрали Римським Папою рішучого та владного Григорія IX (1227–1241), за понтифікату якого протистояння з Фрідріхом II стало неминучим, ба більше – переросло у відкриту боротьбу. Уже невдовзі після своєї інтронізації Григорій IX відлучив імператора від Церкви. У результаті, між Фрідріхом II та Папою спалахнула війна. Імператор підбурих римлян до повстання, і Григорій IX був змушений рятуватися втечею. Військо Фрідріха II вторглося у Папську державу. Натомість збройні сили Григорія IX та Ломбардської ліги (об'єднання північно-італійських міст) здійснили інвазію в

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

Апулію. 1228 р. Фрідріх II, з метою посилення власного реноме й бажання реабілітуватися в очах суспільства, нарешті відплив до Святої Землі. Після повернення наступного року з хрестового походу він розгромив війська Григорія IX та його союзників. Наприкінці літа 1230 р. при укладенні миру в Сан-Германо Папа зняв з Фрідріха II анафему. Щоправда, монарх був змушений пообіцяти курії відшкодувати всі збитки та піти на поступки в церковній сфері в Сицилійському королівстві.

Певний час у відносинах між Фрідріхом II та Григорієм IX панував мир. Імператор зосередив основну увагу на зміцненні влади. Він подбав про високий політичний рівень Сицилійського королівства, перетворивши його на сильну централізовану монархію, де управлінські функції виконували державні службовці. Це було щось абсолютно нове, порівняно з устроєм тогочасних феодальних країн. У Німеччині натомість Фрідріх II придрушив повстання свого сина Генріха VII, а потім виступив проти його союзників – Ломбардських міст, вирішивши потамувати їхнє прагнення до автономії та знову посилити авторитет імператора в Італії. Наприкінці листопада 1237 р. у битві біля Кортенуова неподалік Бергамо імператор розгромив війська Ломбардської ліги. Міста Північної Італії були готові укласти мир, але не погоджувалися на безумовну капітуляцію, як вимагав Фрідріх II.

Союзником Ломбардської ліги став Григорій IX. Між ним та імператором знову розпочалося протистояння, позаяк Фрідріх II постійно порушував права Церкви. Та найбільше Григорія IX обурило те, що Фрідріх II одружив свого позашлюбного сина Енцо зі спадкоємицею Сардинії, при цьому іменуючи його королем. Учинив так попри те, що Сардинія була леном Апостольського Престолу. Переконавшись в упередженості Фрідріха II, який прагнув зробити Рим головним містом своєї імперії й обмежити владу Папи, у березні 1239 р. Григорій IX вдруге відлучив Фрідріха II від Церкви та звільнив усіх його васалів від присяги вірності².

У цьому протистоянні для Григорія IX неабияке значення мала позиція чеського короля Вацлава I (1230–1253). На той час він підтримував Фрідріха II. До обрання цього Штауфена на німецький трон активно долучився Вацлавів батько – Пршемисл Отакар I (1197–1230). Натомість Фрідріх II видав 1212 р. «Золоту буллу сицилійську», яка підтверджувала спадковість королівського титулу Пршемисловичів та врегульовувала відносини Чеської держави зі Священною Римською імперією. До того ж, дружиною Вацлава II була Кунігунда, донька Філіппа Швабського, дядька Фрідріха II Штауфена³.

Політична прив'язаність Вацлава I до імперського табору не могла, однак, перешкодити будь-якому контакту з Апостольським Престолом. Водночас Папа теж прагнув посилити вплив у Чеському королівстві, надто, коли цьому сприяли внутрішні події, які там відбувалися. Ідеться про Празьку та Оломоуцьку єпископські кафедри, які восени 1240 р. стали вакантними: у вересні 1240 р. помер празький єпископ Бернард (1236–1240), а наступного місяця відійшов за межу й оломоуцький владика Роберт (1201–1240). Зауважимо, що тоді в Чеському королівстві не було архієпископства, а празька й оломоуцька дієцезії підпорядковувалися архієпископству в Майнці.

Празьке єпископство недовго залишалася без очільника. Того ж таки 1240 р. Празький капітул обрав єпископом каноніка Миколая (Микулаша), людину незнатного походження з с. Уезда-під-Петрин. Позаяк ще 7 квітня 1239 р. Григорій IX виголосив майнцькому архієпископу Зігфриду III фон Епштейну (1230–1249) анафему через його прихильність до Фрідріха II Штауфена, то Миколай задля підтвердження свого обрання поїхав до Рима. Папа не лише затвердив Миколая на Празькій кафедрі, але 29 травня 1241 р. особисто вивсвятив у сан єпископа. Відтак римський понтифік надав Миколаєві привілей, відповідно до якого майнцький архієпископ протягом чотирьох років не міг застосовувати проти нього церковне покарання без спеціального дозволу Святого Престолу. Оскільки в ті часи прелати, які мали право запроваджувати церковні покарання, зловживали своїми повноваженнями ще й із політичних міркувань, а празький владика мав підстави побоюватися архієпископа Зігфрида III, прибічника імператора, то згаданий привілей був справді благом для Миколая⁴.

Саме тоді, коли новообраний празький єпископ перебував у Римі, чеському монархові довелося протистояти монголо-татарам, які рухалися в Центральну Європу двома потоками. Головні сили нападників під проводом хана Батия вторглися в Угорське королівство. Чеським землям загрожував менш чисельний монгольський підрозділ, яким командував

² Rycardi de Sancto Germano notarii chronica. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum* / Ed. Heinricus G. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, MDCCCLXVI. T. XVIII. P. 344–377; Alberti P. Papežové. Díl třetí. Část čtvrtá. Od Innocence III. po sv. Celestina V. (r. 1198–1294). Přerov: nákladem Nového Národa, 1938. S. 97–129; Dolinský J. Dejiny cirkvi. Druhý díel. Stredovek. Bratislava, 1997. S. 233–235.

³ Ліхтей І. Між Штауфенами і Вельфами: консолідація Чеського королівства та зміцнення його міжнародного статусу за правління Пршемисла Отакара I (1197–1230). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011.

⁴ Alberti P. Papežové. Díl třetí... S. 137–138.

Орду-Еджен (старший брат хана Батия), який прямував через Малопольщу й Сілезію на захід. На початку квітня 1241 військо Орду-Еджена в битві на Доброму Полі під Легницею здобуло перемогу над збройними дружинами сілезького князя Генрика II Побожного (1238–1241). Звістка про це застала Вацлава I в Кладську, коли він зі своїми бойовими з'єднаннями вирушив назустріч ворогу.

Імовірно, невдовзі після Легницької катастрофи, чеські вояки відбили напад одного з монгольських підрозділів, який намагався пробратися до Кладсько. Головне завдання Вацлава I полягало в тому, щоб не пропустити нападників углиб чеських земель. Після маневрування біля Кладська король Вацлав I попрямував на Мейсен, де з'явився якийсь монгольський загін, що, можливо, заблукав. Дорогою Вацлав I довідався про плондрювання Моравії. До цього спричинилося основне військо Орду-Еджена, яке через Моравію прямувало з Сілезії на південний схід. Попри неймовірне бажання, чеський король аж ніяк не міг наздогнати монголо-татар, адже вони з вражаючою швидкістю пронеслися Моравією, спустошили її та, не зустрівши серйозного опору, дісталися до Угорщини і там з'єдналися з головними силами хана Батия⁵.

Не зважаючи на монголо-татарську загрозу, протистояння між римським понтифіком та імператором продовжувалося. Папа Григорій IX робив усе для того, щоб скликати в Римі церковний собор, який мав позбавити імператора влади. Однак у травні 1241 р. флотилія Фрідріха II Штауфена, на чолі якої стояв його син Енцо, між островами Монте-Крісто та Джільо, неподалік від Ельби, напала на генуезькі кораблі, що доправляли до Рима для участі в засіданнях собору понад сотню прелатів, кардиналів, єпископів і абатів. Їх було доставлено в Неаполь і взято під пильну варту в оточеній морем фортеці, розташованій неподалік від міста. Тож собор так і не відбувся, а Фрідріх II Штауфен узяв в облогу Рим. У серпні того ж таки 1241 р. Григорій IX відійшов у Вічність. На сімнадцятий день після свого обрання помер і його наступник – Папа Целестин IV. Відтак упродовж одного року й восьми місяців папський престол залишався вакантним⁶.

Імператор Фрідріх II Штауфен міг почуватися володарем усієї Італії. Ще 1241 р. він змусив Белу IV скласти ленну присягу, пообіцявши йому підтримку німецького війська для того, щоб вигнати з Угорщини монголо-татар. Та попри це, становище Фрідріха II не покращилося. 1242 р. відбулася поляризація позицій окремих імперських князів. У цьому контексті вирішальне значення мала угода, укладена між кельнським архієпископом Конрадом фон Гохштаденом (1238–1261) та майнцьким архієпископом Зігфридом III, спрямована проти імператора. Її кінцевою метою були пошуки кандидатури нового «антикороля». Для цього найбільше підходив тюринзький ландграф Генріх IV Распе (1227–1247), який також перебував у хороших відносинах із чеським володарем.

Отже, 1242 р. майнцький архієпископ Зігфрид III, який до цього часу був опорою Штауфенів, перейшов на бік опозиції. Його вчинок завдав серйозного удару політичним амбіціям Фрідріха II. Він позбавив Зігфрида III повноважень регента, які той виконував при синові імператора Конрадові IV, поки батько воював в Італії. Ці функції було покладено на чеського монарха Вацлава I та тюринзького ландграфа Генріха IV Распе. Кожен із них отримав титул *procurator sacri imperii per Germaniam*⁷.

Посилення влади Вацлава I та Генріха IV Распе спонукало приєднатися до табору опозиціонерів баварського герцога Людвіга II. В німецькій частині Священної Римської імперії визрівало збройне протистояння, до якого активно готувався і чеський король. Майнцький архієпископ став погрожувати Вацлавові I, обіцяючи, в разі його втручання в німецькі справи, запровадити проти нього інтердикт. Та погрози такого штибу, на думку Р. Антоніна, були нічим іншим як голослівними деклараціями⁸. Щоправда, можливості Вацлава I дещо обмежилися через чергове вторгнення восени 1242 р. в південну Моравію

⁵ Ліхтей І. Протидія чеського короля Вацлава I монголо-татарській загрози у 1241 р. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2021. Вип. XIII. С. 237–242.

⁶ *Chronica regia Coloniensis. Recensuit Georgius Waitz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1880. P. 279, 281–282; Matthæi Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica majora / Ed. Luard H. London: Longman, 1877. Vol. IV. P. 126–128; Monumenta Germaniae historica: inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Cronica fratris Salimbene de Adam ordinis Minorum. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, MDCCCXIII. P. 174; Beceli E. Выборы папы. Від святого Петра до Франциска. Жовква: Місіонер, 2014. С. 78–79; Gregorovius F. History of the city of Rome in the Middle ages. London, 1897. Vol. V. Part. I. P. 205–217; Alberti P. Papežové. Díl třetí... S. 131–132, 167, 169–170; Dolinský J. Dejiny cirkvi Druhý díl... S. 236 – 237.*

⁷ Бильбасовъ В. Поповскій король. Генрихъ IV Распе. Ландграфъ Тюрингии изъ дома Лудовика Бородатого (22 мая 1246 – 17 февраля 1247). Киевъ: Въ университетской типографіи, 1867. С. 59; Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti. Praha: Lidové noviny, 2002. S. 164; Vaníček V. Velké dějiny země Koruny české. Svazek II., 1197–1250. Praha-Litomyšl: Paseka, 2000. S. 362; Antonín R. České země za posledních Přemyslovců. Praha: Libri, 2012. T. I (1192–1253). S. 378.

⁸ Ibid.

загонів австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга (Войвничого), тож чеські вояки були змушені боронити тамтешні рубежі.

Не з'ясованим, однак, залишається питання про те, чи Фрідріх II Бабенберг, який панував у Австрії та Штирії, торгся у володіння Вацлава I з власної волі, чи його дії обумовлювалися можливими коаліційними перемовинами з баварським герцогом. Дослідник Р. Антонін, наприклад, вважає, що це була особиста авантюра австрійського герцога. Втім Вацлав I не вдалося заскочити зненацька, позаяк на той час його війська перебували в бойовому стані, готуючись відстоювати чеські інтереси в Німеччині. Тож Вацлав I вигнав Фрідріха II Бабенберга з Моравії, наздогнав його під час втечі та змусив визнати всі попередні домовленості, досягнути між ними. Після цього чеський король знову поспішив втрутитися в німецькі справи⁹. На поч. 1243 р. Вацлав I знову зібрав військо з наміром вирушити на землі архієпископа Зіґфрида III, та похід, зрештою, так і не відбувся¹⁰.

У червні 1243 р. Римським Папою став учений-правник, генуезький кардинал Синібальдо Фієскі. Він зійшов на апостольський престол як Інокентій IV (1243–1254). Позаяк ще до свого обрання Інокентій IV вважав за доцільне досягнення згоди з Фрідріхом II Штауфеном, то імператор прихильно поставився до нього й навіть звільнив церковних ієрархів, ув'язнених у фортеці неподалік від Неаполя. Наприкінці березня 1244 обидві сторони підтвердили готовність до взаємного миру, але невдовзі відбулася подальша ескалація конфлікту. Очевидно, побоюючись тиску з боку Фрідріха II Штауфена, Папа уникнув із ним зустрічі, й через Геную подався до Ліона. Так було покладено край короткочасним сподіванням на примирення. Імператор не бажав відмовлятися від своїх прав на Ломбардію, а також прагнув зберегти владу Штауфенів в імперії та Сицилійському королівстві, водночас Папа та його прихильники виступали проти цього¹¹.

Із допомогою обіцянок, пропозицій та погроз меткий Інокентій IV взявся активно розхитувати табір прихильників Штауфенів в імперії. Подібну тактику він застосував і щодо чеського короля, авторитет якого неабияк зріс після монгольського вторгнення. Насамперед Папа негативно поставився до повторного прохання Анежки стосовно внесення деяких змін у чернечий статут. Ідеться про улюблену молодшу сестру Вацлава I – Анежку (1211–1282), яку 1989 р. було долучено до лику святих.

У трирічному віці Анежку як наречену князя Болеслава Силезького було відправлено на виховання й навчання до жіночого монастиря в Тржебніці. Коли ж Болеслав у 1216 р. помер, то Анежка повернулася до Чехії, де продовжувала здобувати освіту в жіночій обителі в Доксанах. Імператор Фрідріх II вирішив одружити Анежку зі своїм сином Генріхом. З волі батьків було проведено обряд заручин, та до шлюбу справа не дійшла. Невдовзі руки й серця Анежки попросив овдовілий імператор Фрідріх II, а відтак і англійський король Генріх III. Однак Анежка вирішила зректися світського життя й заснувала в Празі шпиталь і монастир св. Франциска, куди сама вступила, склавши обітницю цноти, бідності й послуху. І монастир, і шпиталь перебували під патронатом Папи Римського. Так було покладено початок діяльності на чеських землях жіночого ордену св. Клари (кларисок) як відгалуження жебрущого Ордену францисканців.

У своїй діяльності Анежка прагнула вдосконалити духовні заповіді св. Франциска, запровадити в заальпійському регіоні більш суворі правила чернечого життя. В ту пору діяв Статут ордену, який ченці під проводом св. Франциска уклали колегіально. Саме деякі його положення Анежка намагалася змінити в подальшій діяльності монастиря. Однак Григорій IX, який у багатьох питаннях підтримував Анежку, відкинув запропонований нею проект змін до чернечих правил. Свою відмову Папа пояснив тим, що, по-перше, Статут було укладено та схвалено самим св. Франциском і затверджено Папою Гонорієм III, а Клара та її сестри пов'язані з ним обітницею; по-друге, сестри керуються цими правилами з моменту обітниці й донині; по-третє, в Ордені прийнято дотримуватися єдності, а застосування різотлумачень у нормах є неприпустимим, оскільки може спричинити сум'яття й вагання в думках сестер. Тому Папа вимагав від Анежки та її сестер дотримання раніше ухваленого Статуту. Після смерті Григорія IX Анежка не полишала намірів щодо впорядкування чернечих правил. Але Інокентій IV теж ввічливо відмовив їй у реалізації цього задуму. В усьому ж іншому він прихильно ставився до Анежки¹².

⁹ Idid. S. 378–379.

¹⁰ Žemlička J. Století posledních Přemyslovců. Druhé přepracované vydání, v Melantrichu první. Praha: Melantrich, 1998. S. 92.

¹¹ Chronica regia Coloniensis / Recensuit Waitz G. Hannoverae, 1880. P. 285–286; Monumenta Germaniae historica... P. 175; Alberti P. Papežové. Díl třetí. Část čtvrtá... S. 171–173; Dolinský J. Dejiny cirkvi. Druhý diel... S. 237.

¹² Polc J. Svěťce Anežka Přemyslovna. Vyd. 2. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1989. 165 s.; Dvořáčková-Malá D. Sv. Anežka Česká a její doba. *Posel z Budče*. 2011. Vol. 28. P. 1–5; Soukupová H. Svátá Anežka Česká – Život a legenda. Praha: Vyšehrad, 2015. 480 s.; Ліхтей І. Життя й подвижницька діяльність св. Анежки Чеської (1211–1282). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Ужгород: Говерла, 2017. Вип. 1 (36). С. 39–48.

До того ж Папа чинив перешкоди в справі щодо вирішення суперечки стосовно Оломоуцького єпископства. Як відомо, тривалий час, протягом 1201–1240 рр., оломоуцьку єпископську кафедру очолював Роберт. Він помер 17 жовтня 1240 р., і одразу ж після його поховання оломоуцький капітул розпочав процедуру обрання нового єпископа. Щоправда, виникло чимало перепон, позаяк майнцький архієпископ Зігфрід III під час однієї з візитацій наклав на членів капітулу інтердикт. Попри це вони обрали оломоуцьким єпископом опавського архідиякона Вілема, однак Зігфрід III його не визнав. Свою позицію майнцький архієпископ мотивував тим, що оломоуцький капітул не доклав жодних зусиль для того, щоб звільнитися від інтердикту, а Вілем упродовж трьохмісячного терміну мав звернутися з проханням про хіротонію, але не зробив цього. Тож Зігфрід III і висвятив оломоуцьким єпископом гільдесгеймського каноніка Конрада фон Фрідберга. І хоча Вілем походив зі шляхетської родини, був чоловіком ученим, розсудливим, побожним і до свого обрання навіть виконував обов'язки нотаря короля Вацлава I, керманіч держави теж підтримував кандидатуру ставленика Зігфрида III як очільника оломоуцької єпископської кафедри¹³.

Між Вілемом і Конрадом розгорався конфлікт, що супроводжувався взаємними обвинуваченнями, вигнанням членів капітулу, ув'язненнями. Ще Папа Григорій IX відмовився затвердити Конрада в сані єпископа. Відтак Апостольська столиця організувала розслідування, яке проводили незалежні прелати, зазвичай, із сусідніх дієцезій. Єпископ Конрад усвідомив, що його становище безнадійне, але залишався на своєму місці, традиційно демонструючи покірність владі. Та й Вацлав I не міг просто так відпустити свого візаві, позаяк це суперечило б етосу васалітету¹⁴.

Водночас у листопаді 1244 р. Інокентій IV надав Вацлаву I привілей про те, що жоден легат не має права виголошувати проти нього анафему й накладати інтердикт на Чеське королівство. Відтак римський понтифік взявся усувати формальні перепони, що стояли на заваді укладенню шлюбу Вацлавого старшого сина Владислава з Гертрудою Бабенберг (1226–1288, племінницею Фрідріха II Бабенберга) та одруженню доньки чеського короля Анежки з мейсенським маркграфом Генріхом III. Як Владислав з Гертрудою, так і Анежка з Генріхом III були родичами в четвертому поколінні. Позаяк Фрідріх II Бабенберг не мав нащадків, то перед Пршемисловичами вигулькнула перспектива за допомогою шлюбу Владислава з Гертрудою отримати Австрію та Штирію. У Вацлава I з'явився шанс не просто розширити свої володіння, але й зміцнити становище Чеського королівства в Центральній Європі.

Імператор усвідомив, що може втратити свої позиції за Альпами, а тому зробив спробу повернути на свій бік Фрідріха II Бабенберга. При цьому Фрідріх II Штауфен запропонував австрійському герцогові надзвичайно щедрий подарунок. Ішлося про те, щоб Австрія та Штирія стали королівством (тобто отримали такий самий статус у складі імперії, як Чехія та Моравія). Водночас одволілий Фрідріх II Штауфен став проявляти неабиякий інтерес до герцогової племінниці Гертруди, яка мала вийти заміж за Вацлавого сина Владислава, що, звичайно, неабияк насторожило чеського короля. Врешті-решт, під тиском папської дипломатії, яка невпинно поширювала вісті про невтішну долю дружин Фрідріха II Штауфена, Гертруда не заохотила стати черговою імператорською нареченою¹⁵.

Тоді Інокентій IV скликав до Ліона вселенський собор, робота якого тривала від 26 червня до 17 липня 1245 р. Головний політичний підсумок зібрання стосувався суперечки Папи з Фрідріхом II Штауфеном. Учасники собору звинуватили Фрідріха II Штауфена в тяжких гріхах і ересі, тож 17 липня 1245 р. відлучили його від Церкви, позбавили імператорських регалій, королівських та інших почестей. Відтак було ухвалено рішення провести в імперії нові вибори. При цьому собор не визнав королем Фрідріхового сина Конрада, хоча його й було обрано на німецький трон легітимно. Проти імператора перед-

¹³ Letopisové Jindřicha Heimburského. *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*. Praha: V komisi kněhupectví Grégr a Ferd. Dattel, 1882. T. III. P. 312; Przbiconis de Radenin dicti Pulkavae Chronicon bohemiae (Přibíka z Radenína řečeného Pulkavy Kronika česká). *Fontes rerum Bohemicarum*. Praha: V komisi knihkupectví Edv. Valečky, 1893. T. V. P. 137; Přibík z Radenína, řečený Pulkava. *Kronika česká / Překlad Bláhová M.* Praha: Svoboda, 1987. S. 357; Dudík B. *Dějiny Moravy. Díl V, Od roku 1197 až do roku 1261*. Praha: Nákladem B. Tempského, 1878. S. 204–206; Novotný V. *České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I a Václava I. (1197–1253)*. Praha: Nákladem Jana Laichtera, 1928. S. 752–753; Medek V. *Osudy moravské církve do konce 14 v.: I díl Dějin olomoucké arcidiecéze*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1971. S. 86.

¹⁴ Dudík B. *Dějiny Moravy...* S. 206 – 207; Novotný V. *České dějiny...* S. 753; Medek V. *Osudy moravské církve do konce 14 v. ...* S. 86–87; Vaníček V. *Velké dějiny země Koruny české...* S. 366; Žemlička J. *Počátky Čech královských 1198–1253...* S. 186.

¹⁵ Ibid. S. 165; Wihoda M. *Od pohraniční marky k říšskému vévodství (907–1278). Dějiny Rakouska*. Praha: Lidové noviny, 2002. S. 113; Antonín R. *České země za posledních Přemyslovců...* S. 381.

бачалося організувати хрестовий похід, ідейну підготовку до якого належало провести домініканцям та францисканцям (міноритам)¹⁶.

Водночас папська курія розпочала масштабну «чистку» серед єпископів, посилюючи, у такий спосіб, тиск на світську владу. Як свідчить один із авторів так зв. Других продовжувачів хроніки Козьмі, «на соборі було звільнено Конрада, який став оломоуцьким єпископом із волі світської влади; замість нього, відтак, було призначено пана Бруно»¹⁷.

На думку дослідника В. Ванічека, незважаючи на те, що Вацлав I, попри відлучення імператора від Церкви, визнавав його легітимність, Інокентій IV не застосовував проти чеського короля якихось санкцій. Він добре усвідомлював широкі можливості Чеського королівства, пов'язані з його географічним розташуванням. Завдяки цьому, Апостольська столиця мала всі шанси для того, щоб з допомогою чеського володаря утвердити свій вплив у Пруссії та на сході. Тож папа, резюмує В. Ванічек, і вирішив проштовхнути в середовище чеської еліти знакового прелата, який мав би вплив на місцеву політику¹⁸.

У вересні 1245 р. Інокентій IV усунув Конрада, примусив Вілема відмовитися від архієрейського сану, і після цих формальних перипетій іменував новим оломоуцьким єпископом свого капелана Бруно фон Шауенбурга (1245–1281). Бруно походив із Саксонії й належав до графського роду, представники якого активно долучалися до участі в хрестових походах на Святу Землю. Папа закликав Вацлава I прийняти єпископа Бруно й виявити йому королівську прихильність. Він просив Оломоуцький капітул, духовенство, міста, абатів, пробств, прелатів та підданих виявляти обов'язковий послух і пошану Бруно як отцеві та духовному пастиреві. Усвідомлюючи, що король Вацлав не так легко примириться з новим очільником Оломоуцького єпископського престолу, Інокентій IV звернувся до багатьох впливових людей із проханням заступитися за Бруно перед Вацлавом I: до сестри короля Анежки, його синів Владислава I Пршемисла, ферарського єпископа Філіппо Фонтани, який був папським легатом, до майнцького архієпископа Зігфріда III, до чеської шляхти, рицарів та містян. Але Вацлав I не виявив великого захоплення з приводу призначення Бруно фон Шауенбурга та не створив йому умов для вступу до Оломоуцької дієцезії.

Бажаючи хоч якось підвищити авторитет Бруна, Папа 3 жовтня 1245 р. удостоїв його права носити митру та перстень, хоча той ще не був висвячений у єпископи. Проте Вацлав I залишив на Оломоуцькій кафедрі Конрада й не впустив Бруно в Чеське королівство. Навіть у квітні 1246 р. король залишався непохитним у цьому питанні, і Бруно з дозволу Папи змушений був викликати моравських священнослужителів до себе, тобто за межі країни, аби надавати їм відповідні інструкції¹⁹.

На той час чеського володаря хвилювали більш важливі справи. Як відомо, Гертруда Бабенберг відкинула пропозицію руки й серця Фрідріха II Штауфена й невдовзі отримала від Інокентія IV рекомендацію на одруження з Вацлавовим сином Владиславом. Папа аж ніяк не пов'язував цей шлюб із спадковими претензіями Пршемисловичів на землі Бабенбергів. Він переймався передусім тим, щоб не допустити посилення впливу Штауфенів у альпійському регіоні. Однак Фрідріх II Войовничий вважав якраз навпаки: герцога драгувало намагання Вацлава I укласти династичний союз із Бабенбергами, позаяк таке зближення, на його думку, було б рівносильним приєднанню їхніх володінь до держави Пршемисловичів. Тому Фрідріх II Бабенберг не поспішав давати згоду на цей союз і вкотре вторгся в Угорщину й Моравію. Та чеський король був терплячим і вмів вираховувати відступні пастки австрійського герцога. Коли ж той чинив опір, то Вацлав I силою зброї нагадував Фрідріхові Войовничому про його ж обіцянки²⁰.

У січні 1246 р. моравське військо під проводом Вацлавового племінника Ульріха III з роду Шпангаймів, який був управителем у Вроцлаві, вторглося в Австрію, але біля поселення Штац (*Steutz*) було розгромлене. При цьому Ульріх III, зноємський бургграф Бочек і

¹⁶ Matthæi Parisiensis, monachi Sancti Albani... P. 430–473; Chronica regia Coloniensis... P. 287; Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*, vydávané z nadání Palackého / Vyd. Emler J.; Překladatel Tomek V. Praha: Nákladem musea Království Českého, 1874. T. II. Fasc. 1. (Svazek 1). P. 285; Druhé pokračování Kosmovy kroniky. Pokračovatelé Kosmovi / Přel. Hrdina K., V. Tomek a Bláhová M. Praha: Svoboda, 1974. S. 101; Грабарь В. Вселенские соборы XII–XV вв. как органы международного общения. *Вопросы истории*. 1945. Вып. 3–4. С. 88; Alberti P. Papežové. Díl třetí... S. 173–176; Vaníček V. Velké dějiny země Koruny české... S. 364–365; Dolinský J. Dejiny cirkvi. Druhý díel... S. 237–238. Сходознавець Лев Гумільов акцентує увагу на тому, що між гібеллінами, тобто прихильниками Фрідріха II Штауфена, і ханом Батием велися таємні перемовини. У результаті, і було ізольовано та розгромлено гвельфську Угорщину, а Фрідріх II Штауфен здобув перемоги в Ломбардії, які змусили папу Інокентія IV рятуватися втечею в Ліон, де він зміг оголосити анафему імператорові та ханові: Гумілев Л. Древняя Русь и Великая степь. Москва: Мысль, 1989. С. 512.

¹⁷ Letopisy České od roku 1196 do roku 1278... P. 285; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 101.

¹⁸ Vaníček V. Velké dějiny země Koruny české... S. 366.

¹⁹ Alberti P. Papežové. Díl třetí... S. 183–184.

²⁰ Vaníček V. Velké dějiny země Koruny české... S. 367; Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253... S. 166.

чимало інших знатних осіб стали бранцями Фрідріха II Бабенберга²¹. Захоплений у полон Ульріх III був сином каринтійського герцога Бернгарда II та Юдіти, сестри Вацлава I²². Тож звільнення Ульріха III та інших бранців було для Вацлава I справою честі. Розпоча- тож перемовини і, на превеликий подив, після цієї поразки чеський король нарешті отримав те, на що терпеливо очікував і чого йому не вдавалося здобути внаслідок військових перемог над австрійським герцогом.

Ворожнеча між Вацлавом I та Фрідріхом II Бабенбергом завершилася мирними домов- леностями. Австрійський герцог не лише звільнив полонених, але й погодився нарешті видати Гертруду заміж за чеського королевича Владислава й, очевидно, вже в травні 1246 р. вони відбули весілля. Під ту пору Владислав уже мав титул маркграфа Моравсько- го²³. На думку В. Ванічека, Фрідріх II Бабенберг пристав на цей шлюб задля забезпечення прикриття з тилу (з боку Чеського королівства) у війні з Угорщиною²⁴. Отже, Вацлав I на- близився до реалізації свого давнього плану щодо династичного союзу з Бабенбергами без допомоги Інокентія IV. Тож не слід дивуватися тому, що Вацлав I продовжував ігно- рувати політичні акції Папи, хоча контакти Апостольського Престолу з чеськими землями не припинялися.

Приведення ж Бруна до виконання своїх єпископських обов'язків, яке тривало більше року, перетиналося з іншими політичними акціями Інокентія IV. У травні 1246 р. Папа розпорядився обрати антикоролем, на противагу Фрідріхові II Штауфенові, тюринзького ландграфа Генріха IV Распе, котрий саме тоді перейшов на сторону гвельфів, тобто при- бічників Папи. Утім ці вибори, які відбулися 22 травня 1246 р. у Файтсгехаймі (*Veitshöh- chheim*) поблизу Вюрцбурга, не отримали легітимності, позаяк у них взяло участь лише четверо архієпископів і п'ятеро єпископів, а також кілька десятків графів та інших пред- ставників знаті (чимало з них були із земель, підвладних тюринзькому ландграфу).

Папа звертався з листами й до Вацлава I, у яких наполягав, щоб той визнав Генріха Распе. Він, очевидно, сподівався, що чеський король покине табір прихильників Штауфе- нів, позаяк до цього часу перебував у дружніх взаєминах із Генріхом IV Распе²⁵. Проте Вацлав I не взяв участі у виборах і оминув антикороля увагою. Для Папи ж важливо було домогтися, аби чеський володар перейшов в опозицію до Фрідріха II Штауфена. Так, 5 липня 1246 р. Інокентій IV доручив своєму легатові, феррарському єпископові Філіппо Фонтані, щоб той переконав і, за можливості, навіть примусив Вацлава I підтримати Ген- ріха IV Распе. Однак усі зусилля Папи та його легата виявилися марними²⁶.

Наприкінці 1246 р. у Чехію прибув папський капелан і пенітенціарій домініканець Гот- фрід, який зумів умовити Вацлава I визнати Бруно очільником Оломоуцького єпископст- ва. До цього, імовірно, долучився й новий папський легат у Чеському королівстві карди- нал Петро. Весною 1247 р. Вацлав I вирішив піти на поступки і змусив Конрада відмовити- ся від єпископства. При цьому він домогся для нього матеріальної компенсації та іншої сатисфакції. На вимогу чеського короля грамотою від 11 травня 1247 р. Папа звелів своє- му легатові, щоб Конрадові після його резигнації було залишено в пожиттєве володіння поселення Колчов (*Kolčov*) і маєтки в містах Опаві та Келчі (*Kelč*). На поч. 1247 р. Бруно нарешті зайняв єпископську кафедру в Оломоуці. Він став одним із найвидатніших єпис- копів в історії Чехії й відданим побратимом, порадником та помічником не лише Вацла- ва I, але і його сина та спадкоємця Пршемисла Отакара II (1253–1278)²⁷.

Висновки. Наприкінці 30-х рр. XIII ст. розгорілося тривале протистояння між Апо- стольською столицею та імператором Фрідріхом II Штауфеном. На тлі цієї ворожнечі роз- горталася й стосунки чеського короля Вацлава I з Римськими Папами Григорієм IX та Інокентієм IV. Передусім ішлося про узгодження кандидатури нового оломоуцького єпис- копа, позаяк на цій посаді опинилося двоє церковних ієрархів: Вілем, якого обрав капітул, і Конрад, якого іменував майнцький архієпископ Зігфрід III. Король Вацлав підтримав

²¹ Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I a Václava I (1197 – 1253)... S. 771–772.

²² Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II Otakara (1253–1271). Praha: Nákladem Jana Laichtera, 1937. S. 69; Zemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253... S. 157; Zemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. Praha: Lidové noviny, 2011. S. 106.

²³ Letopisy České od roku 1196 do roku 1278... P. 286; Druhé pokračování Kosmova kroniky... S. 101; Chronica regia Coloniensis... P. 290; Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1 – 1286. *Monumenta Germaniae Historica. Scripto- rum* / Ed. Pertz G. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlicii Hahniani, MDCCCLI. T. IX. P. 789; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část III... S. 772; Zemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253... S. 166.

²⁴ Vaníček V. Velké dějiny zemí Koruny české... S. 367.

²⁵ Chronica regia Coloniensis... P. 289; Бильбасовъ В. Поповскій король. Генрихъ IV Распе... С. 70–79; Vaníček V. Velké dějiny zemí Koruny české... S. 366. Историк Й. Жемлічка стверджує, що до обрання Генріха Распе долучи- лися двоє архієпископів, четверо єпископів та кілька представників знаті з Гессена та Тюрингії: Zemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253... S. 165–166.

²⁶ Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část III... S. 773–774.

²⁷ Alberti P. Papežové. Díl třetí... S. 184; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část III... S. 777; Vaníček V. Velké dějiny zemí Koruny české... S. 368.

Конрада. Однак Григорій IX не затвердив жодного з них. Відтак Інокентій IV призначив оломоуцьким єпископом свого ставленика Бруно фон Шауенбурга. Щоправда, Вацлав I сприйняв рішення Інокентія IV з недовірою, і лише після певних поступок з боку Папи дозволив Бруно приступити до виконання своїх обов'язків. До того ж Інокентій IV докладав зусиль для того, щоб чеський володар став на бік антикороля Генріха IV Распе, обраного на протипагу Фрідріхові II Штауфенові. Проте Вацлав не надто переймався інтересами Папи в Священній Римській імперії, передусім намагаючись вирішити питання престижу Чеського королівства. Серед них чи не найголовнішим було одруження Вацлавового сина з племінницею австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга, що відкривало Пршемисловичам шлях до омріяного панування на альпійських землях.

References

Likhtei, I. (2011). Mizh Shtaufenamy i Velfamy: konsolidatsiia Cheskoho korolivstva ta zmitsnennia yoho mizhnarodnoho statusu za pravlinnia Prshemysla Otakara I (1197–1230) [Between the Staufen and the Welfs: consolidation of the Bohemian kingdom and strengthening its international status in the reign of Přemysl Otakar I (1197–1230)]. Uzhhorod, Ukraine.

Likhtei, I. (2017). Zhyttia u podvyzhnytska diialnist Sv. Anzheky Cheskoj (1211–1282) [The life and ascetic activity of St Anzheka of Bohemia (1211–1282)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific bulletin of Uzhhorod university*, 1 (36), P. 39–48. Uzhhorod, Ukraine.

Likhtei, I. (2021). Protydiia cheskoho korolia Vatslava i monholo-tatarskii zahrozi u 1241 r. [Counteraction of the Czech king Wenceslas to the Mongol-Tatar threat in 1241]. *Starodavnje Prychornomoria – The ancient Black Sea region*, XIII, P. 237–242. Odesa, Ukraine.

Veseli, E. (2014). Vybery papy. Vid sviatoho Petra do Frantsyska [Election of the Pope. From St Peter to Francis]. Zhovkva, Ukraine.

Ліхтей Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (пл. Народна, 3, Ужгород, 88000, Україна).

Likhtei Ihor – candidate of historical sciences, docent, head of the department of Antiquity, Middle ages and history of Ukraine before the modern age of State higher education institution «Uzhhorod national university» (3 Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine).

E-mail: ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua

RELATIONS OF THE CZECH KING VACLAV I WITH THE HOLY SEE in 1240–1247

The purpose of the study is to trace relations of the Czech king Václav I Prshemyslovych with the Holy See in the period from 1240 to 1247. Methods: problem-chronological, historical-systemic and analytical ones. Scientific novelty lies in the comprehensive explaining of relations of the Czech king Vaclav I with the Popes Gregory IX and Innocentius IV on the background of social & political events in the Holy Roman Empire. It is about the confrontation of these Roman pontiffs with the German emperor Friedrich II Staufen. During the 40s of the 13th c., contacts of the Czech kingdom with the Holy See did not stop despite obvious sympathy of Vaclav I for Frederick II Staufen. The papal curia intervened more and more actively in church affairs of the Czech kingdom and Moravia, which was connected with the approval of the bishops of Prague and Olomouc. In the confrontation with Friedrich II Staufen it was important for the Apostolic capital to lure the Czech ruler to its own side. The main goal of foreign policy of Vaclav I was marriage of his son with the niece of the Austrian duke Friedrich II Babenberg, which opened the way for the Prshemyslovychs to dominate the Alpine lands. The probability of such a dynastic marriage was clearly outlined during the pontificate of Innocentius IV. So when solving that issue, the Czech king tried to maneuver between the two forces (the pope and the emperor), trying to defend his own interests and achieve certain concessions from the Holy See. Obviously, that is why Vaclav I for a long time made obstacles to the approval of the papal protégé bishop Bruno at the Olomouc chair.

Key words: Czech kingdom, Holy See, Holy Roman Empire, Czech king Vaclav I, Pope Gregory IX, Pope Innocentius IV, Friedrich II Staufen.

Дата подання: 30 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ліхтей, І. Відносини чеського короля Вацлава I зі Святим Престолом у 1240–1247 рр. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 29–36. DOI: 10.58407/litopis.240603.

Цитування за стандартом APA

Likhtei, I. (2024). Vidnosyny cheskooho korolia Vatslava I zi Sviatym Prestolom u 1240–1247 rr. [Relations of the Czech king Vaclav I with the Holy See in 1240–1247]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 29–36. DOI: 10.58407/litopis.240603.

Любов Шара

ПРИМОЖ ТРУБАРА: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА «СЛОВЕНСЬКОГО ЛЮТЕРА»¹

DOI: 10.58407/litopis.240604

© Л. Шара, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4921-4718>

Мета статті спрямована на з'ясування важливості зачинань протестантського проповідника Примозжа Трубара для розвитку національної культури словенського народу, консолідації та етнічної ідентифікації в умовах іноземного поневолення. **Методи** дослідження: загальнонаукові – аналіз, синтез, конкретизація; та спеціально-історичні – історико-генетичний, біографічний, історико-системний, історико-порівняльний. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що вона є спробою розкрити значимість літературної та друкарської ініціативи Примозжа Трубара для націєтворчого процесу на словенських землях, підконтрольних Австрійській імперії.

Опрацьовані матеріали дозволяють сформулювати такі **висновки**. Державотворення на словенських теренах розпочалося в ранньому середньовіччі з короткотривалої історії Карантанії та Блатенського князівства, які так і не змогли перетворитися на повноцінні ранньофеодальні монархії. Вони потрапили під зверхність Німецької, а згодом – Австрійської імперій, ставши «внутрішніми землями» габсбурзьких володінь. В умовах германізації та панування чужоземної еліти було надзвичайно важливим зберегти етнічні ознаки, з огляду на це, магістральною стала діяльність протестантського проповідника Примозжа Трубара.

Захопившись реформаційними ідеями й офіційно перейшовши у лютеранство, він спрямував свої знання і зусилля на формування словенської літературної мови та книгодрукування. Завдяки йому словенці отримали перші переклади біблійних текстів, богослужіння та початкову освіту рідною мовою, що, безперечно, позитивно позначилося на розвитку словенської культури, самоідентифікації народу, збереження його як самостійної спільноти, заклало фундамент для майбутнього національного Відродження й виходу словенців на політичну арену в XIX ст.

Ключові слова: Реформація, протестантизм, книгодрукування, літературна мова, етнічна ідентичність, державотворення.

«Словенський Лютер, фундатор і пропагандист словенської літературної мови, Колумб словенської літератури, автор першої друкованої словенської книги, засновник та очільник протестантської Церкви Герцогства Карніола, найвизначніша постать словенської Реформації та культури», – саме такими епітетами послуговуються дослідники життєпису одного зі знаних проповідників XVI ст. Примозжа Трубара. Особистість, поза сумнівом, знакова в історії Словенії, адже завдяки йому закладено підґрунтя національної мови як одного з базових чинників етнічної самоідентифікації, консолідації словенського народу та державотворення загалом в умовах іноземного панування.

Його постать привертала увагу науковців у контексті дослідження реформаційного руху на теренах Центрально-Східної Європи. Зокрема, можемо почерпнути інформацію у працях Катерини Мальшиної², Сашо Єрше³, Френсіса Дворніка⁴, які почасти фокусувалися на проповідницькій діяльності П. Трубара, політичних і теологічних поглядах, літературній спадщині.

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Мальшина К. Примозж Трубар (1508–1586) – «словенський Лютер». *Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)*: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (8 лютого 2017 р.). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2017. С. 88–98 // *Запорізький національний університет*. URL: https://web.znu.edu.ua/history-society/publ/maket-reformatsiya-Last_.pdf.

³ Єрше С. Словенська Реформація і словенська історична пам'ять. *Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір...* Запоріжжя: АА ТанDEM, 2017. С. 99–116 // *Запорізький національний університет*. URL: https://web.znu.edu.ua/history-society/publ/maket-reformatsiya-Last_.pdf.

⁴ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух і літера, 2005. 512 с.

Також наявні в інтернет-просторі короткі повідомлення, зазвичай приурочені до ювілейних років, як-то від народження просвітника, виходу друкованих книг⁵. На жаль, фактаж у них суперечливий, простежується невідповідність у датуванні подій, скажімо, день народження, публікація деяких видань, переїзди зі словенських земель до Німеччини й навпаки. Допоки відсутня ґрунтовна монографія, яка би усебічно розкрила багатогранну постать «словенського Лютера», життєвий шлях, світоглядні орієнтири, значущість на працювань. З огляду на це, вивчення окресленої проблеми лишається актуальним, затребуваним, дозволить сформувати цілісне уявлення не лише про особистість П. Трубара, але й охарактеризувати поширення Реформації серед словенського народу й на Балканах загалом.

Отож, ми ставимо за мету з'ясувати важливість зачинань Трубара для розвитку національної культури словенців, їхньої консолідації та етнічної ідентифікації за часів австрійського володарювання. Для реалізації означеного вважаємо за доцільне зацентрувати на політичній історії словенських земель, адже це дозволить усвідомити вагу зробленого героєм нашого опусу.

Заселення словенцями нинішніх теренів розпочалося в ранньому середньовіччі, однак вони не змогли згуртуватися в єдину спільноту. Спочатку перебували під впливом аварів, а на зламі 622–623 рр. долучилися до повстання, в результаті якого виникла конфедерація слов'янських племен – «Держава Само» (назва за іменем очільника виступу). У її межах виник перший осередок державності словенців – Карантанія⁶.

У сер. VII ст., після розпаду «Держави Само», Карантанія існувала у форматі самостійного князівства, в якому відбувалася інституціоналізація монархічної влади, формувалася етнічна знать, поглиблювалися процеси феодалізації, започатковувалася євангелізація суспільства. 745 р., щоб знову не бути завойованими аварами, Карантанія увійшла на правах автономної частини до Баварського князівства, пробувши там до 788 р.⁷ Потому разом опинилися у державі Карла Великого (788–843 рр.), а з XI ст. – у Німецькій імперії⁸.

Інша частина словенців, заселивши Нижню Паннонію, потрапила під зверхність франків, перебувала там до руйнації монархії Карла Великого й перейшла його синові Людовіку Німецькому. Останній заснував на слов'янських теренах маріонеткове Блатенське князівство (847–874 рр.) як плацдарм для підкорення ще одного утворення – Великої Моравії. Згодом обидва князівства припинили існування, а словенські землі увійшли до Німецької імперії. Упродовж XIII–XIV ст. ними заволоділа родина Габсбургів⁹.

У межах Австрійської корони словенців розділили на провінції Крайна, Каринтія, Штирія, Гориця, Градиска, Істрія, назвавши їх «Внутрішньою Австрією»¹⁰. Чужоземна влада свідомо асимілювала слов'янське населення, повністю інкорпоровала його в політичну та соціальну структури країни, замістила давні роди місцевої аристократії німцями, звузила ареал проживання словенців шляхом заселення іноетнічних, зазвичай германських, колоністів. Імперія усяляко перешкоджала об'єднанню народу, свідченням чого було побутування 40 говірок, а, отже, відсутність єдиної мови¹¹. Роль літературної мови, твердить В. Лучик, виконувала латинська, а всі культурно-мовні потреби словенців забезпечувалися латинською чи німецькою писемністю¹². Власне, артикуляція на словенських землях, як «Внутрішній Австрії», переконливо демонструє позицію Габсбургів знівельовати існування окремого народу, завадити розвитку етнічної ідентичності та викристалізації носіїв націєтворчого наративу.

За таких обставин виникла нагальна потреба в словенській літературній мові, яка би дала поштовх для розвитку національної самосвідомості, культури, зменшила б у народі відчуття меншовартості, дозволила б організувати освіту материнською мовою, що в перспективі б уможливило вихід словенців на європейську інтелектуальну, літературну та

⁵ День Примож Трубар в Словенії. *Ділова мова*. URL: <https://www.dilovamova.com/index.php?page=10&event=56692>; 500 років від дня народження Примож Трубар. *Магазин Євро монет*. 2008. URL: <https://eurocoins.net.ua/slovenia/primozh-trubar-500-let-so-dnia-rozhdenia/>.

⁶ Ранньослов'янська держава Само. *Spadok*. 2018. 8 січня. URL: <https://spadok.org.ua/slovyany/derzhava-samo>.

⁷ Словенія. Республіка Словенія. *Інститут історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Slovenia_1.

⁸ Чуркина И. Первые государственные объединения словенцев. *Вопросы истории*. 2007. № 4. С. 131, 132.

⁹ Цольнер Е. Історія Австрії. Львів: Літопис, 2001. С. 65.

¹⁰ Кудряченко А. Австрія. *Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа* / Наук. ред. 1-го тому А.Г. Бульвінський // *Країни світу і Україна: Енциклопедія: В 5 т.* / Редкол.: А.І. Кудряченко та ін.; Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ: Фенікс, 2017. Т. 1. С. 209–235. URL: https://elibrary.ivanas.gov.ua/475/1/Entsyklopedia_verska-210-236.pdf.

¹¹ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови. *Гид по Словенії*. URL: <https://www.gidposlovenii.com/2020/08/06/primozh-trubar/>.

¹² Лучик В. Вступ до слов'янської філології. Київ: Вид-чий центр «Академія», 2008. С. 80. *Чтиво*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Luchyk_Vasyl/Vstup_do_slovianskoi_filolohii.pdf.

політичну сцену. Зачинателем творення словенської мови, освіти, Церкви та книгодрукування став протестантський проповідник Примож Трубар.

Народився він 8 червня 1508 р., хоча зустрічається й датування 9 червня, проте це помилка¹³. Підтвердженням слугує ініційоване урядом Словенії національне свято – День Приможа Трубара – 8 червня¹⁴. Також маємо розбіжності в написанні імені та прізвища. Сучасні дослідники вживають Примож або Прімож Трубар, хоча наш герой особисто підписував титульні сторінки своїх книг, передмов і листів як «Трубер». Фахівці припускають ужиток у латинських школах прізвища «Тробар» і «Трубер», тому нинішнє «Трубар» – компроміс цих варіантів.

Місце народження Приможа – с. Рашиця, неподалік від м. Лайбах – столиці герцогства Крайни (нині – це Любляна, Осреднесловенський регіон Словенії). Батько – Миха Тробар – підданий графа Тур'яшського, був людиною не бідною. Він мав млин, забезпечував родину, працюючи теслею й приторговуючи. Вочевидь, користувався повагою графської сім'ї, бо його дванадцятилітнього сина Приможа відправили на навчання до школи у Рієці, де протягом 1520–1521 рр. юнак набув необхідних знань, щоб прийняти сан священника. Проте не повернувся до Рашиці, а продовжив освіту, переїхав до Зальцбурга, потому – Трієста, потрапивши до кола тамтешнього єпископа П'єтро Бономо (1458–1546)¹⁵. Можливо припустити, що саме останній зародив у душі молодого юнака ідеї антропоцентризму, оскільки був представником італійського гуманізму, а також дипломатом, єпископом Трієста (з 1502 р.), архієпископом Відня (1522 р.) й навіть канцлером Австрії (1521–1523 рр.)¹⁶. Примож вважав його своїм учителем, завдяки йому познайомився з відомим мислителем доби пізнього Відродження, голландським теологом Еразмом Роттердамським¹⁷.

Прикметно, що спілкування з таким особами не могло не позначитися на світогляді Трубара, якому, очевидно, імпонували їхні думки та послання до суспільства. Захопившись письменництвом і друкуванням книг, він перекладав твори Е. Роттердамського, популяризуючи поміж слухачів, та сформулював релігійні постулати. Зокрема, вважав, що для людини визначальними є орієнтація на діло Христове, тобто на Новий Завіт, і праці отців Церкви, наприклад, Августина; необхідно перекласти Біблію розмовною мовою, послугуючись ідеями Мартіна Лютера; вимагав викоринити зловживання у Церкві та протистояти схоластичним догмам¹⁸.

1528 р. Трубар вступив до Віденського університету, але провчився лише 2 роки. 1530 р. єпископ П. Бономо провів над ним хіротонію (таїнство поставлення у священнослужителі) і Примож повернувся до Любляни. Отримав місце в соборі св. Миколая, долучившись до когорти ієреїв.

Від поч. 20-х рр. XVI ст. на землі Австрійської монархії почали проникати реформаційні вчення, передусім, лютеранство. Трубар сприйняв його, почав проповідувати, через що позбавився можливості легітимно працювати й зазнав осуду місцевої влади. Тимчасовий прихисток знайшов у маєтку графа Гербарда Тур'яшського (Ауершперга), однак 1540 р. все ж переїхав до Трієста.

Прожив Примож там два роки, набувши проповідницької популярності. 1542 р. повернувся до Любляни, отримав посаду каноніка, з 1546 р. – парафію св. Варфоломія, утім завідував нею лише рік. 1547 р. офіційно оголосив про перехід у протестантизм і як результат – позбавився права працювати й мешкати в Любляні¹⁹.

Певний час Трубар переховувався в маєтках словенської аристократії – симпатиків лютеранського віровчення. Проте 1548 р. через загрозу ув'язнення залишив Люблян, поїхавши до німецького міста Нюрнберг. Рішення ухвалив обдуманно – там мешкав «брат по вірі», богослов Вейт-Дітріх, який і надав прихисток²⁰. Згодом Примож змінив місце проживання, перебравшись до Ротенбурга. Почав заробляти на посаді пастора й створив родину. Першою дружиною стала Барбара Сітар, з якою прожили 17 років, народивши четверо дітей. 1566 р. Барбара померла й Трубар ще двічі одружувався²¹.

Перебуваючи у Ротенбурзі, Примож почав втілювати мрію про створення словенської літературної мови, яка би дозволила писати й друкувати протестантські книги. На думку К. Мальшиної, лейтмотивом цього стало прагнення до того, щоб кожен міг читати Біблію

¹³ 500 років від дня народження Приможа Трубара...

¹⁴ День Приможа Трубара в Словенії...

¹⁵ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

¹⁶ Pietro Bonomo. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Pietro_Bonomo.

¹⁷ 500 років від дня народження Приможа Трубара...

¹⁸ Мальшина К. Примож Трубар (1508–1586) – «словенський Лютер. С. 97.

¹⁹ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

²⁰ 500 років від дня народження Приможа Трубара...

²¹ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

самостійно, без посередників²². Уможлилювалося таке завдяки перекладу й публікації релігійних праць словенською мовою, зрозумілою для більшості співвітчизників Трубара. На той час рівень грамотності був доволі низьким, а читання латиницею чи німцизною взагалі видавалося немислимим. Та, власне, проповіді рідним словом сприймалися набагато краще. Можемо припустити, що Примож добре знав життєпис чеського реформатора Яна Гуса, який також став основоположником літературної мови для свого народу, переклав Біблію, писав твори й виголошував проповіді чеською, на протигагу першим німецько / латиномовним поборникам протестантизму.

Отож, треба було обрати діалект, зрозумілий для словенського, хорватського та сербського народів (таким був задум Приможа). Робота не з легких, бо, як зазначалося вище, словенці користувалися 40-ма говірками. Зрештою вибір зупинив на чакоському діалекті, поширеному в Далмації, чи люблянському говорі, та готичному шрифті (готський, сімейство почерків латинського письма; виник у Франції та Німеччині в сер. XI ст.)²³. Прагнення друкувати словенською Трубар аргументував так: «...велика любов і приязнь, яку я відчуваю до Вас усіх (словенців), дар, який маю від Бога, мій сан проповідника – усе спонукало мене до цього»²⁴.

Як зазначив Ф. Дворнік, словенські реформатори усвідомлювали свою спорідненість із хорватами, сербами й болгарами та виношували ідею «привести усі південнослов'янські народи до реформованої Церкви»²⁵. Щоправда, ілюзорною й нездійсненною була їхня мрія про мирний спосіб позбутися турецького поневолення: «через слов'янську релігійну літературу турки повернуться в християнство, адже слов'янська мова посідала нішу загальноживаних мов на Балканах»²⁶.

Першими «ластівками» Приможових старань стали «Абедедарій» («Abecedarium») 1550 р. видання та «Катехізіс» («Cateshismus») 1551 р. Надрукували їх у місті Тюбінген по 1 тис. примірників кожну²⁷. Ім'я власника друкарні дискусіє. Згідно з версією К. Мальшиної, ним міг бути Морхарт або, за іншим твердженням, Петер Френц зі Швєбіш-холла²⁸. Назви та сутність видань вказували на розуміння Трубарем пріоритетності грамоти й віровчення для словенців. «Катехізіс», до речі, містив перший друкований словенський музичний рукопис²⁹.

1555 р. Примож переклав Євангеліє від Матвія, отримавши благословення П'єра Паоло Верджеріо (теолог, колишній італійський папський нунцій, згодом протестантський реформатор³⁰). Через два роки опублікував «Словенський календар» (1557 р.) – книжка пізнавального характеру, містила описи пір року, місяців, тривалості дня й ночі³¹. Такого штибу література, вочевидь, була корисною, бо разом слугувала і як джерело практичних знань, і як посібник для навчання читанню. Селяни охоче зацікавлювалися процесом опанування грамоти, якщо отримували прикладну інформацію, необхідну для господарювання.

Того ж таки 1557 р. Трубар, який користувався псевдонімом «Іллірійський Патріот», поповнив перелік своєї друкованої спадщини ще однією працею – «Ця перша частина Нового Завіту» («Ta prvi dejl tiga noviga testamenta») ³².

Загальне визнання Приможа як лютеранського проповідника, натхненника словенців (у своїх промовах апелював зверненнями «мої улюблені словенці», «мої любими брати словенці», «любими словенці»), з одного боку, а з іншого – жваве проникнення лютеранства на словенські землі – стали спонукальними факторами для повернення Трубара на батьківщину. Скупщина Герцогства Карніола запросила його, щоб він організував і очолив протестантську Церкву. 1561 р. (або 1563) він обійняв посаду суперінтенданта церкви в Любляні³³. При цьому віру «ніс у маси» в прямому сенсі слова, багато подорожуючи й проповідуючи серед словенців, друкуючи релігійну літературу. Тоді ж увійшов до числа фундаторів Інституту Біблії у Бад-Урах (Німеччина), який спеціалізувався на виданні протестантської духовної продукції словенською та хорватською мовами³⁴.

²² Мальшина К. Примож Трубар (1508–1586) – «словенський Лютер. С. 94.

²³ 500 років від дня народження Приможа Трубара...

²⁴ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

²⁵ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. С. 369.

²⁶ Там само.

²⁷ Мальшина К. Примож Трубар (1508–1586) – «словенський Лютер. С. 94.

²⁸ Там само; Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

²⁹ Там само.

³⁰ Pier Paolo Vergerio. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Pier_Paolo_Vergerio.

³¹ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

³² Мальшина К. Примож Трубар (1508–1586) – «словенський Лютер. С. 94, 95.

³³ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...; Мальшина К. Примож Трубар (1508–1586) – «словенський Лютер. С. 94.

³⁴ Там само. С. 96.

Варто зауважити, що вживання рідної мови в богослужінні, освіті й книгодрукуванні, пропоноване Приможем, підтримували не лише сім'я графа Тур'яшського, але й герцог Христофор Вюртемберзький, якого образили Габсбурги, позбавивши його батька герцогства, та граф Ганс фон Унгнад, колишній правитель Штирії, полководець, який добровільно обрав вигнання до Німеччини на протигагу війни з протестантами³⁵.

Одними із найяскравіших праць Трубара 1560-х рр. стали друга частина «Нового Завіту» (1560 р.) і «Церковний Орден» («Cerkovna ordninga», або «Церковний статут», «Церковний чин»), виданий 1564 р. В останньому проповідник виклав власні міркування стосовно організації Церкви та школи на словенських теренах. Звісно, ішлося про національний характер богослужіння, водночас зверталася увага на шкільництво, його загальнодоступність, викладання материнською мовою³⁶. Аналогічні візії спостерігалися й у вже згаданого реформатора Я. Гуса, який так само наполягав на відправленні культу та навчанні рідною – чеською – мовою. Зрештою це стало типовим у країнах, де поширився протестантизм, і спонукало представників католицької Церкви у часи Контрреформації підтримати тенденцію започаткування національної освіти.

Заразом світоглядний контент «Церковного статуту» Трубара викликав вкрай негативну реакцію правителя «Внутрішньої Австрії» Карла II, який побачив у тому «втручання в права та повноваження крайового князя». Як наслідок – частково конфіскували «Церковний статут», а його автора назавжди вигнали з країни. Із 400 примірників книжки лише один зберігається в бібліотеці Ватикана³⁷.

Залишивши Люблян, 1565 р. родина Трубара перемістилася до Тюбінгена, а наприкінці 1566 р. – до Дерендінгена, зоставшись там до смерті просвітника. У Дерендінгені (нині – передмістя Тюбінгена) працювала типографія, і це дозволяло Трубару продовжувати літературну діяльність, поширюючи твори на загал, та виконувати пасторські обов'язки³⁸.

1577 р. видали третю частину Біблії – «Новий Завіт, останній день». 1582 р. Примож його доопрацював і надрукував у двох частинах під назвою «Увесь цей Новий Завіт»³⁹. У цілому ж упродовж життя з-під його пера вийшли 25 протестантських книг, поміж яких 22 – написані словенською мовою і 2 – німецькою⁴⁰. Серед них переклади творів Мартіна Лютера (1586 р., «Postilla»), Еразма Роттердамського, передмови (німецькою) до праць протестантських мислителів, Аугсбурзька, Вюртемберзька, Саксонська конфесії, відомі як «Articuli», гімни, церковні пісні⁴¹.

Друкуючи, «словенський Лютер» послуговувався трьома алфавітними системами: глаголицею вийшло 12 книг, кирилицею – 7 і латиницею 6 книг. Властиво, що він особисто виготовив літери кириличної та глаголичної азбук, а головним ареалом для розповсюдження творів були землі Словенії й Хорватії⁴².

Помер П. Трубар у віці 78 років, 28 або 29 червня 1586 р., похований у парафіяльній церкві Дерендінгена⁴³. Зважаючи на значимість діяльності для словенського національного Відродження, розвитку мови та літератури, уряд Словенії належним чином вшановує пам'ять про нього. Так, у червні 1952 р. на честь проповідника перейменували одну з вулиць Любляни: «*Sentpeterska cesta*» стала називатися «*Trubarjeva cesta*». 1986 р. вийшов у прокат телесеріал, присвячений життю та діяльності Приможу. Режисер фільму – Андрей Строян, сценарист – Драго Янчар, головну роль зіграв відомий словенський актор театру і кіно Полде Бібіч⁴⁴.

2008 р. оголосили «роком Приможу Трубара», 500-та річниця народження святкувала-ся по всій Словенії та увійшла до списку знаменних дат ЮНЕСКО, з 2010 р. започаткували нове національне свято Словенії – День Приможу Трубара (8 червня).

Портрет «словенського Лютера» візуалізували 1992 р. на десятидоларовій банкноті⁴⁵, 2007 р. – на національній стороні монети номіналом в одне євро, 2008 р. – на пам'ятній монеті 2 євро і поштових марках. Протягом березня–грудня 2008 р. відбулася тематична

³⁵ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації... С. 367.

³⁶ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

³⁷ Там само.

³⁸ 500 років від дня народження Приможу Трубара...

³⁹ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

⁴⁰ Мальшина К. Примож Трубар (1508–1586) – «словенський Лютер. С. 95.

⁴¹ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації... С. 368.

⁴² 500 років від дня народження Приможу Трубара...

⁴³ Мальшина К. Примож Трубар (1508–1586) – «словенський Лютер. С. 94; 500 років від дня народження Приможу Трубара...

⁴⁴ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

⁴⁵ Словенський долар – національна валюта Словенії до входу країни в Євросоюз.

виставка в Національному музеї Словенії, де презентували унікальні експонати про життя й діяльність просвітника у контексті словенського реформаційного руху XVI ст.⁴⁶

Праці П. Трубара, зокрема «Проповідь про віру», частина «Катехізису» є у вільному доступі словенською, англійською, німецькою мовами й навіть есперанто. 2009 р. завдяки Асоціації «Форум Трубара» опублікували «Катехізис» та «Абетку» сучасною словенською мовою, але видання містять також оригінальний текст часів Приможа з науковими коментарями й перекладом⁴⁷.

Його учнями та послідовниками вважаються Юрій Далматин, Адам Бохорич, Себастьян Крець⁴⁸. Скажімо, 1584 р. Ю. Далматин зробив повноцінний переклад Біблії словенською мовою. Спираючись на напрацювання Приможа й послуговуючись німецьким варіантом Мартіна Лютера, виправив германізми й неточності, допущені Трубаром. Враховуючи складні часи Контрреформації, Біблію Ю. Далматина надрукували за кордоном за підтримки графів Тур'яшських. Перші 1500 примірників, кожен із яких декорували 222 ксилографіями (або дереворит – гравюра на дереві), таємно привезли до Словенії. Транспортували їх різними шляхами «інкогніто»: на пакунках писали «карти» чи подібний крам. Один примірник призначався для Приможа Трубара. У такий спосіб Ю. Далматин намагався віддячити своєму вчителю, з яким свого часу переховувався при дворі графа Тур'яшського від переслідувань католицької влади. Вже тоді Трубар помітив талант молодого чоловіка, який народився в бідній родині, проте зміг отримати гарну університетську освіту в Німеччині, опанувати латинську, німецьку, єврейську та грецьку мови, філософію та теологію⁴⁹.

У цілому, оцінюючи діяльність П. Трубара, словенський історик Васко Сімоніті твердить про закладання підмурків того, що «згодом призвело до інтеграції фрагментованих національних спільнот і до політичного формування Словенців»⁵⁰. Ігор Грдіна, словенський історик літератури, артикулює на політичний компонент: «...опус Трубара як наріжний камінь словенської літератури, “тектонічний” переворот в минулому Словенії, ... є віддзеркалення нової ... реальності, що не дотримувалася існуючих політичних кордонів»⁵¹. Завдяки Приможу, переконаний І. Грдіна, визначили слов'янську етнокультурну спільноту між Альпами, Паннонією, Фріулією і Адриатикою як окремих об'єктів із самостійною ідентичністю⁵².

Підсумовуючи, можемо констатувати, що державотворення на словенських теренах розпочалося в ранньому середньовіччі з короткотривалої історії Карантанії та Блатенського князівства, які так і не змогли перетворитися на повноцінні ранньофеодальні монархії. Вони потрапили під контроль Німецької, а згодом – Австрійської імперії, ставши «внутрішніми землями» габсбурзьких володінь. В умовах германізації й панування чужої еліти було надзвичайно важливим зберегти етнічні ознаки, тому магістральною у цьому напрямку стала діяльність протестантського проповідника Приможа Трубара.

Захопившись реформаційними ідеями й офіційно перейшовши у лютеранство, він спрямував свої знання й зусилля на формування словенської літературної мови та книгодрукування. Завдяки йому словенці отримали перші переклади біблійних текстів, богослужіння та початкову освіту рідною мовою, а це, безперечно, позитивно позначилося на розвитку словенської культури, самоідентифікації народу, збереження його як самостійної спільноти, заклало фундамент для майбутнього національного Відродження та виходу словенців на політичну арену в XIX ст.

Означені матеріали не вичерпують тематику життєпису «словенського Лютера». Перспективними для вивчення залишаються лакуни про формування його особистості, деталізація світоглядних парадигм, політичних поглядів, теологічних міркувань, комплексний аналіз авторської друкованої продукції, комунікування з тогочасними реформаторами-протестантами тощо.

References

Churkyna, Y. (2007). Pervye hosudarstvennye obiedyneniya sloventsev [The first state associations of Slovenes]. *Voprosy ystoriy – Questions of history*, 4, P. 126–141.

Dvornik, F. (2005). Sloviany v yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii [Slavs in European history and civilization]. Kyiv, Ukraine.

Luchyk, V. (2008). Vstup do slovianskoi filolohii [Introduction to Slavic philology]. Kyiv, Ukraine.

⁴⁶ 500 років від дня народження Приможа Трубара...

⁴⁷ Примож Трубар – засновник словенської літературної мови...

⁴⁸ 500 років від дня народження Приможа Трубара...

⁴⁹ Біблія в перекладі Далматина. Рідкісна, але не забута. *Онлайн бібліотека Сторожевої башини*. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/102001444>.

⁵⁰ Цит. за: Єрше С. Словенська Реформація і словенська історична пам'ять. С. 102.

⁵¹ Там само. С. 103.

⁵² Там само.

Malshyna, K. (2017). Primozh Trubar (1508–1586) – «slovenskyi Liuter» [Primož Trubar (1508–1586) – «Slovenian Luther»]. Zaporizhzhia, Ukraine.

Yershe, S. (2017). Slovenska Reformatsiia i slovenska istorychna pamiat [Slovenian Reformation and Slovenian historical memory]. Zaporizhzhia, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov. – candidate of historical sciences, docent of the department of the world history and international relations, T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: ljuba_che@ukr.net

PRIMOŽ TRUBAR: TOUCHES TO THE PORTRAIT OF THE «SLOVENIAN LUTHER»

The purpose of the publication is to clarify the importance of the initiatives by the Protestant preacher Primož Trubar for the development of the Slovenian's national culture, consolidation and ethnic identification in the context of foreign enslavement.

The research methods correlate with the stated goal. Therefore, general methods of science were used such as analysis, synthesis, specification, and historical methods, especially historical-genetic, biographical, historical-systemic and historical-comparative.

The scientific novelty of the paper deals with an attempt to reveal the significance of Primož Trubar's literary and printing initiative for the nation-building process in Slovenian lands controlled by the Austrian empire.

The materials analyzed allow us to formulate the following conclusions. State-building on Slovenian territories began in the early Middle Ages with the short-lived history of Carinthia and the Principality of Blaten which failed to develop into full-fledged early feudal monarchies. They came under the domination of the German and later Austrian empires, becoming the «inner lands» of the Habsburg domains. In the context of Germanization and the domination of a foreign elite, it was extremely important to preserve ethnic characteristics, so the activities of the Protestant preacher Primož Trubar became a major factor in this direction.

Fascinated by the Reformation ideas and officially converting to Lutheranism, he directed his knowledge and efforts to the formation of the Slovenian literary language and book printing. Thanks to him, the Slovenes received the first translations of biblical texts, worship services and primary education in their native language, which undoubtedly had a positive impact on the development of Slovenian culture, self-identification of the people, preservation of the nation as an independent community, and laid the foundation for the future national Renaissance and the Slovenes' entry into the political arena in the nineteenth century.

Key words: Reformation, Protestantism, book printing, literary language, ethnic identity, state-building.

Дата подання: 23 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара, Л. Примож Трубар: штрихи до портрета «словенського Лютера». *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 37–43. DOI: 10.58407/litopis.240604.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2024). Prymozh Trubar: shtrykhy do portreta «slovenskoho Liutera» [Primož Trubar: touches to the portrait of the «Slovenian Luther»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 37–43. DOI: 10.58407/litopis.240604.

Ірина Петренко, Олександр Сірий, Володимир Швець

НАЩАДКИ СЕРБЬСЬКОГО ОБЕР-КАПІТАНА ОЛЕКСАНДРА ІЛЛИЧА МИЛОРАДОВИЧА НА ТЕРЕНАХ ГРУНСЬКОЇ СОТНІ ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

DOI: 10.58407/litopis.240605

© І. Петренко, О. Сірий, В. Швець, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>, <https://orcid.org/0009-0008-5669-2532>,
<https://orcid.org/0009-0000-2524-3509>

Метою студії є дослідження інтеграції іноземців, зокрема сербського роду Милорадовичів, в спільноту української козацької старшини та управлінські структури Гетьманщини, аналіз становлення однієї з родових гілок Милорадовичів як козацько-старшинського роду на теренах Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманщини XVIII ст. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Стаття підготовлена на основі антропологічного підходу. Застосовані **методи**: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, аналітичний. **Новизна** дослідження полягає у висвітленні маловивченої гілки роду серба Олександра Ілліча Милорадовича, служби представників родини на теренах Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманщини, становлення Милорадовичів як української козацької старшини на сотенному рівні, аналіз стратегій їхнього швидкого збагачення та з'ясування впливу на розвиток українських земель XVIII ст.

Висновки: у студії на основі застосування мікроісторичного підходу показано еволюцію однієї з родових гілок Милорадовичів від переселенців із Сербії до формування з них впливової в Гетьманщині української козацької старшини, а потім і дворянських родів на теренах Полтавщини, України й Російської імперії, вивчено та показано стратегії їхньої поведінки для досягнення цілей. Також показані їхні відносини з козацькою старшиною на рівні сотні й полку та іншими представниками соціуму. Троє представників роду Милорадовичів посідали полковничий уряд в Гадячі, звідки пішли видатні військові, цивільні та громадські діячі XVIII–XIX ст. і які, живучи на цивілізаційному кордоні Сходу та Заходу, зберегли своє неповторне прізвище, багату пам'ять про своє минуле.

Ключові слова: Милорадовичі, Сербія, Гетьманщина, Гадяч, Гадяцький полк, Грунь, Грунська сотня.

Тема дворянської спільноти завжди цікавила істориків та науковців. У радянській історіографії вона висвітлювалася фрагментарно й однобоко, представляючи дворян стереотипно як «кріпосників» та «експлуататорів» трудового народу. Детальним вивченням цієї теми в історії України вчені зайнялися лише після 1991 р. На регіональному ж рівні ці дослідження й на сьогодні проводяться недостатньо. З відновленням незалежності України розпочалися спроби переосмислити роль козацької старшини, яка пізніше склала основу дворянства, у громадсько-політичному та економічному житті країни, і на регіональному рівні зокрема. «Можна констатувати, що проблема ролі старшини у формуванні Української козацької держави хоча і була весь час у полі зору істориків, але поки що не може бути віднесеною до розв'язаних. Завдяки зусиллям дослідників вдалося вичленити коло питань, які необхідно вирішити, серед яких: участь старшини у формуванні правової системи і звичаїв, організації збройних сил і дипломатичних кроках. Подальше і поглиблене вивчення «білих плям» історії козацької старшини Гетьманщини, їх поступове заповнення залишається актуальним завданням істориків», – констатує В. Кривошея¹.

Тому кількість праць на цю тему неухильно зростає. Причому розглядаються різні аспекти життя дворян: народолубство, українофільство, боротьба за українські національні цінності, пропагування національної культури та внесок у розвиток тогочасного суспільства. Особливе місце при цьому посідає дворянство історичної Полтавщини, бо переважна більшість дворянства Полтавської губернії – це нобілітована у XVIII ст. старшина ко-

¹ Кривошея В. «Білі плями» історії козацької старшини Гетьманщини. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 2009. С. 155.

зацьких полків, яка перебувала на цій території: Полтавського, Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Прилуцького.

Дослідженнями на тему козацької старшини в Україні, зокрема й іноземного походження, та трансформацію її в дворянство займалися науковці, краєзнавці, починаючи ще від XVIII ст. Якщо у XVIII ст. це були географічно-статистичні описи полків² і намісництв³, в яких показувалися в основному володіння старшини в часи Гетьманщини, а потім їхні володіння після ліквідації полково-сотенного устрою України, то в XIX ст. проводилися вже історико-генеалогічні розвідки з написанням фундаментальних праць на цю тематику як про рід Милорадовичів, так і про інші старшинські козацькі роди України, зокрема Г. Милорадовичем⁴ та В. Модзалевським⁵. Істориками та краєзнавцями кінця XIX – поч. XX ст.: А. Черняшевським⁶, І. Павловським⁷ було досліджено історію дворянства в регіональному вимірі.

Особливо зросла кількість праць, присвячених козацькій старшині та дворянству України, зокрема й іноземним виходцям, у часи незалежної України. Це праці В. Заруби⁸, В. Панашенко⁹, В. Кривошия¹⁰, В. Горобця¹¹, В. Маслійчука¹², О. Машкіна¹³. Наявна певна кількість праць сучасних істориків і краєзнавців, які досліджують рід Милорадовичів і на регіональному рівні – теренах історичної Полтавщини: С. Половникова¹⁴, О.Б. Коваленко¹⁵, О.О. Коваленко¹⁶, І. Петренко¹⁷, І. Синяк¹⁸, О. Сірий¹⁹. Звертається до історії української гілки роду Милорадовичів і сербський дослідник Михайло Братіч²⁰.

Незважаючи на значний матеріал, накопичений дослідниками щодо історії родини Милорадовичів, недостатньо вивченими залишаються життя та діяльність нащадків старшого з прибулих в Україну братів Милорадовичів – сербського обер-капітана Олександра Ілліча Милорадовича, основна частина козацької служби яких проходила на теренах Груньської сотні Гадяцького полку. Саме цій темі присвячено цю статтю.

² Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729–1730. Полтава, 1893. 45 с.; Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. Київ: 3 друк. Всеукр. акад. наук, 1931. 192 с.

³ Шафонский А. Черниговское наместничество топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев, 1851. 724 с.; Топографическое описание Харьковскаго наместничества съ историческими предубеждениями. Москва, 1788. 171 с.

⁴ Милорадович Г. О роде дворянъ и графа Милорадовичъ. Киев, 1877. С. 157.

⁵ Модзалевский В. Малороссийский Родословник. Киев, 1912. Т. 3. 930 с.

⁶ Черняшевский А. Село Гнилица. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1907. № 13. С. 642–646.

⁷ Павловский И. Къ истории Полтавскаго дворянства, 1802–1902 г. Очерки по архивнымъ даннымъ. Полтава: Издание полтавскаго дворянства, 1912. 277 с.; Павловский И. Полтавцы: ієрархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссії, 1914. 294 с.

⁸ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2007. 380 с.

⁹ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (др. пол. XVII – XVIII ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 221 с.

¹⁰ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2008. 452 с.; Кривошея В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1782 рр.) [Текст]: дис. д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2005. 517 с.

¹¹ Горобець В. «Всякіє полковые уряды». Полкова старшина гетьманату. *Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 11–40.

¹² Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків др. пол. XVII ст. – першої третини XVIII ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. 356 с.

¹³ Машкін О. Участь вихідців з Європи в економічному житті Східної Наддніпрянщини кінця XVIII – пер. пол. XIX ст.: українська радянська історіографія 1920-х рр. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2006. Вип. 12. С. 50–65.

¹⁴ Половникова С. Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. Каталог колекції. *Скарбниця української культури*. Чернівці, 2005. Вип. 5. С. 46–65; «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865 рр.) / Упор. С. Половникова. Чернівці: Чернігівські обереги, 2002. 103 с.

¹⁵ Коваленко О.Б. Праця П.К. Федоренка «Архів Милорадовичів». *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1998. Т. III. С. 150–154.

¹⁶ Коваленко О.О. Громадсько-політична та наукова діяльність Г.О. Милорадовича (1839–1905) [Текст]: дис. к. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2010. 244 с.

¹⁷ Петренко І. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2013. 151 с.; Її ж. Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів як джерело для вивчення суспільно-політичних поглядів діячки. *Ucraina Magna*. Київ, 2017. Vol. II: Українська жінка у інтернаціональному середовищі: побутовий та громадянський вияви. С. 102–112.

¹⁸ Присяга Гадяцького полку 1718 р. / Автор-упор. І. Синяк. Київ: ФОП Брехуненко Н.А., 2021. С. 564.

¹⁹ Груньська сотня: реєстри, ревізії, словідні розписи, метричні записи. 1634–1794 рр. / Автор-упор. О. Сірий. Полтава: Дивосвіт, 2020. 392 с.; Сірий О. Перегортаючи сторінки минулих літ. Полтава: Дивосвіт, 2020. 293 с.; Петренко І., Сірий О., Михайлюк Ю. Судова справа писаря Груньської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського. *Сіверянський літопис*. 2024. Вип. 1. С. 47–53; Петренко І., Сірий О., Боєчко В. Про вибори Городового Отамана в Груньській сотні Гадяцького полку в період гетьманування Кирила Розумовського. *Сіверянський літопис*. 2024. Вип. 3. С. 5–15.

²⁰ Bratić M. Miloradovići od Hercegovine – srpski plemićki rod. *Novi Standard*. URL: <https://standard.rs/2024/04/24/miloradovići-od-hercegovine-srpski-plemicki-rod/>.

Отже, одним із дворянських родів, який залишив по собі помітний слід в історії України, і веде свій родовід із Полтавщини поч. XVIII ст., є рід Милорадовичів. Шлях цього давнього роду довгий і тернистий – започаткований в середньовіччі, з'явився на історичній сцені через російські та австрійські двори, потрапивши до Гетьманщини, і дійшов до сьогодення. Представників цього роду доля розкидала по всьому світу. Вихідці з далекої Герцеговини, вони швидко вкоренилися в українському ґрунті, поріднилися з багатьма впливовими козацько-старшинськими родами, прибрали до рук численні маєтності та поїли поважне місце серед місцевої, а потім і загальноімперської соціально-політичної еліти, ставши одним із найвпливовіших козацько-старшинських родів Гетьманщини. Не згубився цей сербський середньовічний рід і сьогодні, зберігши своє прізвище та живу пам'ять про своє походження. Нині в Сербії живе відносно велика родина Милорадовичів, яка має кілька гілок.

Ця розвідка присвячена дослідженню української гілки роду Милорадовичів, що виїшла з Гадяча на Полтавщині: вони проживали й розрослися в Грунській сотні Гадяцького полку (в XIX – на поч. XX ст. – Полтавська губернія, нині Охтирський район Сумської обл.), а потім розпорозилися по всій Полтавській губернії та Російській імперії.

Засновником роду є: «...Милорад із роду Храбрена, який жив поблизу Столаца в Герцеговині, найімовірніше, у другій половині XIV ст. Із ними пов'язаний титул князя “Нижнього Влаха”, що було однією з назв скотарського регіону, де проживала ця родина. На початку XV ст. історіографія фіксує про них дещо конкретніші відомості, точніше про сина Милорада – Стіпана Милорадовича. Він був одним із военначальників боснійського князя Петра Павловича»²¹. У Стіпана було троє синів: Мілісав мав титул спахії, заснував монастир Житомилич у др. пол. XVI – поч. XVII ст.; Радое – герцог Нижньої Валахії, фундатор православної церкви св. Ніколи в Трієбне. Згідно з переказами, Милорадовичі за допомогою прізвища Храбреновичі ведуть своє прізвище від сербських графів Охмукевичів, які свого часу отримали привілеї від правителів Іспанії за те, що своїми кораблями допомагали цій країні у завоюванні Америки. Рід графів Охмукевичів походить із Македонії від сербського цісаря Хрелі Охмукевича, сподвижника трьох сербських королів. Його син Храбрен Охмукевич замість колишніх володінь свого батька отримав від сербського імператора Душана Сильного долю в Рашській землі, Новобазарському санджаку. Коли турки оволоділи Сербією, Охмукевичі залишили свої наділи й утвердилися в Герцеговині. Грамотою, наданою австрійською імператрицею Марією Терезою Ієроніму Милорадовичу в 1760 р., йому пожалувано дворянський титул, відтак він називався Милорадович-Храбренович-Дубрава.

Подальший шлях родини Милорадовичів, особливо тих, які переселилися згодом на терени Російської імперії, тісно пов'язаний із Дубровником, і, згідно з В. Модзалевським, із Родіоном Милорадовичем та його синами: Михайлом, Іллею та Данилом, котрі жили й померли в Герцеговині.

Лінія ж родини, яка в подальшому проживала на теренах нинішньої України, «є лінія Іллі Милорадовича з трьома синами Олександром, Михайлом і Гаврилом. Зокрема, дубровницькі джерела згадували їх як хороших і успішних купців, які розвинули ділові зв'язки по всьому Середземномор'ю»²². Близький до московського двору серб, граф Сава Владиславич (Рагузинський), привів одного з синів Іллі Милорадовича – Михайла – до царя Петра I, де він отримав звання полковника. У 1711 р. Михайло Милорадович у якості емісара російського двору був посланий в Герцеговину та Чорногорію для розгортання повстання проти турків. Але повстання зазнало поразки і в 1713 р. Михайло Ілліч перебрався до Росії, де за військові заслуги отримав 500 червінців, портрет Петра I для носіння на одязі та полковництво в Гадячі: «...по которому же прошенію, прошедшаго 1715 года іюня 10-го повелели ему Михайлу, за оные намъ заслуги верные действительные оказанные службы, быть Нашего Царского Величества Войска Запорожскаго въ Гадяцком полку полковникомъ, на место бывшаго тамо полковника, который ныне генеральнымъ судьбою, Ивана Чарньша»²³.

Разом із Михайлом Іллічем до Гадяча прибувають і його брати: старший – Олександр та молодший – Гаврило. Брати оселилися в полковому місті Гадячі і склали три українські родові гілки Милорадовичів, які проживали переважно на теренах України протягом XVIII–XX ст.: «Перші Милорадовичі оселяються на Україні якраз в момент формування тут шляхетної кляси. Протягом XVIII і XIX ст. рід Милорадовичів буйно розквітає на

²¹ Bratić M. Miloradovići od Hercegovine – srpski plemićki rod...

²² Ibid.

²³ Милорадович Г. О роде дворянъ и графа Милорадовичъ. С. 12.

українському чорноземі, набуває величезних багатств, вступає в родовий зв'язок з наймогутнішим шляхетством, дає низку адміністраторів для старих і нових установах України»²⁴.

Рід Михайла Милорадовича, гадяцького полковника (1715 – 14 вересня 1726 р.), найбільш досліджений ще в сер. XIX ст. передусім його відомими нащадками. У нього від першого шлюбу (дружина померла ще в Чорногорії) був син Степан: «Степан Михайлович, от первого брака; род. около 1699–1703 гг.; Гадяцкий наказной полковой есаул (1725); бунчуковый товарищ; сотник Опощанский (1726), назначенный на этот уряд на место Романа Корицкого, умершего в Сулацком походе (1725 г.); указом 23 июня. 1727 г. велено определить его сотником в один из Малороссийских полков; 21 янв. 1718 г. получил гетманский универсал и 21 мар. 1718 г. – царскую грамоту на с. Позняки, Чорнуской сотни, где и жил; за ним в с. Позняках, Чорнуской сотни, 61 двор (1745); жил в с. Позняках (1739); † в 1756–1757 г.г.»²⁵.

У другому шлюбі (з Уляною Бутович) народився «Николай Михайлович, от второго брака; род. около 1717–1720 г.; войсковой канцелярист (1740); бунчуковый товарищ (1747–1761); за ним в Седневе 1 хата (1760); в 1747 г. пропал без вести, но в 1761–1772 г. записан бунчуковым товарищем в исповедни. ведомостях с. Козловки, Чорнуской сотни; холост в 1772 г.»²⁶. Якщо про нащадків Миколи нічого не вказано, то Степан Михайлович залишив після себе шестеро синів і п'ять дочок. Із них: Петро Степанович Милорадович – останній чернігівський полковник, генерал-майор; Андрій Степанович Милорадович – генерал-поручник, чернігівський намісник, чернігівський генерал-губернатор; Іван Степанович Милорадович – відставний офіцер, лохвицький предводитель дворянства.

З інших відомих представників цієї гілки роду Милорадовичів слід назвати кілька: Григорій Петрович Милорадович (1765–1828) – український аристократ, син останнього полковника Чернігівського полку Гетьманщини Петра Милорадовича. Учень Імануїла Канта. Організатор поштових служб в Україні та Литві. Таврійський губернатор. Його синами були: Олександр (1793–1868) – голова суду в Чернігові, Чернігівський цивільний губернатор, та Лев (1808–1879) – дійсний статський радник, почесний попечитель Полтавської губернської гімназії, почесний попечитель Полтавського училища²⁷. Лев Милорадович був одружений із Єлизаветою Скоропадською (1832–1890) – відомою українською громадською діячкою та меценаткою.

Синою Олександра Григоровича Милорадовича був граф Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905) – громадський діяч, історик, колекціонер, меценат, генеалог, котрий значно прислужився розвитку історичних досліджень та краєзначого руху в Україні: «Граф Григорий Александрович, род. 24 сент. 1839 г. в Чернигове; 30 авг. 1888 г. – генерал-лейтенант; с 1 июня 1890 по окт. 1896 г. – Черниговский губернский предводитель дворянства; 5 февр. 1898 г. – член Совета министра земледелия и государственных имуществ; был председателем Черниговской Архивной Комиссии и членом многих обществ; автор многих статей и очерков по истории Малороссии; умер 13 авг. 1905 г.»²⁸. 19 березня 1873 р. він отримав графський титул, який мав переходити лише до найстаршого в роду.

Загалом усі нащадки Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника, – це високоосвічені люди, котрі обіймали високі військові та цивільні посади, мали значні володіння по всій Україні: на Полтавщині, Чернігівщині, на півдні й зробили значний внесок у розвиток науки, культури, промисловості України.

Інша гілка гадяцького роду Милорадовичів – нащадки Гаврила (Гавра) Ілліча Милорадовича – гадяцького полковника (13.06.1727–06.1729). Йому, як і братові Михайлові, за особливі військові заслуги перед Російською імперією надані маєтності: «...что по нашему Царского Величества указу за его верную службу ... даны ему на Украине, въ Прилуцкомъ полку село Калюжинці, да въ Нежинскомъ полку село Нехаевка, со всеми угодьями да Згура въ Нежине дворъ съ принадлежащими до одного угодьями»²⁹. Він, приїхавши в Росію, також уже мав чин полковника: «...настоящего 1718-го году, февраля 21-го дня нам ... билъ челомъ онъ Полковникъ Сербинъ Гаврило Милорадовичъ»³⁰. З посади гадяцького полковника в 1729 р. був знятий за численні зловживання і доживав віку в с. Калюжинці, де 1730 р. й помер.

Близько 1708 р. у нього в Чорногорії від першого шлюбу народився син Антон, пізніше бунчуковий товариш, який жив також у с. Калюжинцях Прилуцького повіту. Про інших дітей із другою дружиною Гаврила Ілліча Прасковією Андріївною (служниця князя

²⁴ Коваленко О. Праця П.К. Федоренка «Архів Милорадовичів». С. 71.

²⁵ Модзалевскій В. Малоросійській Родословникъ. С. 517.

²⁶ Там само. С. 514.

²⁷ Петренко І. Єлизавета Милорадович (1832–1890)... С. 50.

²⁸ Там само. С. 539–540.

²⁹ Милорадович А. О роде дворянъ и графа Милорадовичъ. С. 33–34.

³⁰ Там само.

Мен-шикова) нічого не відомо. Але нащадки Гаврила були багатодітні. В Антона Гаврилоича було семеро хлопчиків і чотири дівчинки. В онуків Гаврила Ілліча: Миколи Антоновича, голови чернігівської кримінальної палати, було 7 хлопчиків і 8 дівчаток; Степана Антоновича – Глинського предводителя дворянства, і його брата Петра Антоновича, який проживав у Прилуцькому повіті – по семеро дітей.

Родова гілка Гаврила Ілліча Милорадовича була не такою заможною, в основному нащадки розділяли володіння своїх дідів та прадідів в Прилуцькому повіті, Глинську, Ніжині, Чернігові. Отримали добру освіту, навчаючись у військових та цивільних навчальних закладах. Чоловіки виходили у відставку з військової служби в невеликих чинах і до генеральських еполетів ніхто не дослужився, а на цивільному поприщі посідали посади предводителів дворянства, попечителів навчальних закладів, мирових суддів на рівні повітів Полтавської та Чернігівської губерній. Тільки Микола Антонович Милорадович дослужився до чину дійсного статського радника, будучи головою кримінального суду в Чернігові.

Найменш дослідженою є генеалогічна лінія нащадків старшого брата гадяцького полковника – сербського обер-капітана Олександра Ілліча Милорадовича: «Александръ Ильичъ, оберъ-капитаномъ въ Сербіи служилъ, вшелъ въ Россію въ 1711 году съ братьями»³¹. Можливо, він прибув у Росію 1711 р., але в Україні з'явився лише в 1716 р., приїхавши до своїх братів, які проживали в Гадячі. Свідченням цього є подорожня гетьмана І. Скоропадського від 5 травня 1716 р.: «Его Царскаго Пресветлаго Величества Войска Запорожскаго Гетманъ Иванъ Скоропадскій. Панамъ Полковникамъ, Старшинамъ ихъ полковымъ и всемъ урядникамъ въ городахъ и селахъ рейменту нашего обретаючимся и кому колвек о томъ ведати надлежатиметь, симъ нашимъ подорожнимъ ознаймуемъ листомъ ижъ благородный господинъ Александръ Милорадовичъ именучи тутъ въ Малой Россіи братьовъ своихъ прибultzъ зъ Цесарской земли сюди жъ въ Малую Россію, который еслиби мевъ внежить въ Гадячь, въ Кіевъ, куды колвекъ простовати, абы ему въ той дороге везде Господу показованно, и живности подорожной незбороняно, мети хочеть и рейментарско приказуемъ. Данъ въ Глухове. Мая 5-го року 1716. Звышменованный Гетманъ рукою власною»³².

На відміну від братів, яких у царських документах називають «Полковникъ сербскій», І. Скоропадський Олександра називає «благородный господинъ». Про отримання ним маєтностей від царя немає ніяких відомостей. Будучи на момент прибуття в Гадяч вдівцем, він мав трьох синів: Іллю, Михайла та Гаврила, які народилися на Балканах. Згідно з відомостями В. Модзалевського, невдовзі після прибуття в Гадяч Олександр Ілліч помер. Відомостей про його службу в українському козацькому війську також немає. Можливо, вік уже не дозволяв йому служити.

Життю та діяльності нащадків Олександра Ілліча Милорадовича: Іллі, Михайла та Гаврила, доля яких була пов'язана з Грунською сотнею Гадяцького полку, якраз і присвячена наша розвідка. Вони належали до нечисленної гілки роду, яка на поч. ХХ ст. по чоловічій лінії увірвалася. На відміну від нащадків Михайла, яким присвячено багато наукових студій, навіть вийшло декілька монографій, починаючи від ХІХ ст., лінія його брата Олександра досліджена недостатньо. А у відомих дослідженнях свого роду Г. Милорадович більше розповідав про своїх сербських пращурів, ніж про цей рід.

Старший син Олександра Ілліча Милорадовича – Ілля Олександрович, народився в Сербії, прибув до дядька Михайла в Гадяч разом із батьком та двома братами 1716 р. й отримав уряд гадяцького полкового хорунжого. На це вказує В. Модзалевський: «Илья Александрович, около 1712 г. прибыл в Россию; с 1716 г. – Гадяцкий полковой хорунжий; универсал гетмана Скоропадского на этот уряд получил 1 июня 1720 г.»³³, що підтверджує В. Кривошея: «Полковими хорунжими були Андрій Донченко, Ілля Милорадович, Іван Семенович»³⁴.

Однак у присязі Гадяцького полку 1718 р., яка на сьогодні є найраннішим і найбільш повним переписом Гадяцького полку, з Милорадовичів фігурують лише полковник Михайло Ілліч та його син, і нікого з інших Милорадовичів немає: «Полькъ Гадяцкый. Его царскаго прсвтлаго влчства Войска Запорожского. Михаиль Милорадовичъ, полковникъ гадицький, Стефанъ Михайловичъ Милорадовичъ, полковніченко»³⁵, а хорунжим значиться «Иванъ Пещанскій, хоружий полковий гадяцкый; Григорій Михайловичъ Цюпка, прапорний польковий гадяцкый»³⁶. Але треба взяти до уваги такі факти. По-перше, присязя

³¹ Милорадовичъ А. О роде дворянъ и графа Милорадовичъ. С. 153.

³² Там само. С. 25.

³³ Модзалевскій В. Малороссійскій Родословникъ. С. 515.

³⁴ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. С. 287.

³⁵ Присяга Гадяцького полку 1718 р. ... С. 73.

³⁶ Там само.

га Гадяцького полку 1718 р. неповна, туди не ввійшли половина сотень полку, вся полкова старшина і канцеляристи полкової канцелярії, де могли б і служити інші Милорадовичі, про що зазначає й сам автор-упорядник: «Бракує даних з Борківської, Веприцької, Зіньківської (міської та сільської), Ковалівської, Рашівської сотень ... Полкова старшина підписана під одним текстом, але представлена не в повному складі»³⁷. По-друге, Ілля Милорадович міг бути хорунжим у штаті полкового обозного як «хорунжий полкової артилерії» («у штаті полкового обозного згадуються полковий артилерійський осавул і хорунжий полкової артилерії (подекуди вони значаться як окремі номенклатури власне самої ієрархії полкової старшини)»³⁸) або «наказним» полковим хорунжим, бо В. Модзалевський вказує, що універсал на цей уряд він отримав лише 1720 р. По-третє, можливо, полковник Михайло Милорадович свідомо з якихось нам не відомих причин не показував урядів своїх родичів, окрім сина, не виключено, що вони й самі не хотіли служити, адже недарма гетьман І. Скоропадський скаржився царю: «Полковники де Танский и Гаврила Милорадович, в Украине имее маетности, живут ни под чьею командою самовольно, и того б ради об оних определить, под чьею командою им быть, а его де гетьмана, они не слушают»³⁹. Це могло стосуватися не лише Гаврила, а й Іллі, Михайла та Гаврила Олександровичів. І останнє: банальне неухажне, формальне ставлення до складання списків присяги й помилки при її переписах, що ми бачимо і в подальших компутах, ревізіях та присяжних списках протягом всього XVIII ст., тим паче, що Милорадовичі були люди нові в полку, їх ще мало знали.

Ілля Олександрович Милорадович 1722 р. одружився з Іриною Петрівною Булавкіною, донькою Петра Булавки, писаря Генерального військового суду, яка в першому шлюбі була за Степаном Васильовичем Свічкою, онуком Лубенського полковника. У 1720 р. вона була вже вдовою і мала сина Олексія Степановича Свічку, який народився приблизно в 1718–1720 рр.⁴⁰

1 жовтня 1723 р. в таборі побіля Коломаку в числі іншої старшини Гадяцького полку Ілля Милорадович підписав Коломацькі чолобитні статті від імені Запорозького Війська до царя Петра I щодо скасування встановлених в Україні Малоросійською колегією податків та обрання з українців повночинного гетьмана⁴¹. На відміну від іншої гадяцької старшини, Ілля Милорадович не був заарештований, а навпаки, у 1724 р. призначений сотником в Груньській сотні Гадяцького полку⁴².

Груньська сотня – одна з найвіддаленіших сотень полку. Вперше згадується 1651 р.: «Сотенний центр – містечко Грунь-Черкаська, Грунь. Була в складі: 1) Полтавського полку (1652–1660 рр.); 2) Гадяцького (1660–1662 рр.); 3) Зіньківського (1662–1672 рр.); 4) Гадяцького (1672–1782 рр.). Населені пункти: Грунь-Черкаська, Грунь (нині с. Грунь Охтирського району Сумської області) – містечко, Комиші – село (нині однойменне село Охтирського району), Павловочка – село (тепер с. Мала Павлівка Охтирського району), Семівка – село (ототожнюється з нинішнім селом Гнилиця Охтирського району), Шендерівка, Шиндірівка – село (тепер Шенгеріївка Зіньківського району Полтавської області)»⁴³.

Груньська сотня була досить багаточисленною і на 1731 р. мала: «...всього господарств – 1081; козачих – 814 (старшини – 4, рядових – 761, підсусідків – 49); посполитих – 267 господарств. У Груні – 645 дворів, Комишах – 269 дворів, Павловочці – 101 двір, Шен-герієвці – 71 двір. Проживало на території сотні всього 8,5 – 9 тисяч чоловік: козаків – 6,5–7; посполитих – 2–2,5 тис. чоловік»⁴⁴. При цьому маєтностей на ранг сотнику надано не було, бо вільного посполитого населення станом на 1724 р. на території сотні не малося: Грунь, Комиші – піддані Гадяцького замку, Павловочки (Мала Павлівка) – Скельського монастиря, Шенгеріївка зовсім не мала посполитих. Про це якраз і писалося дещо пізніше в ревізії полку 1729–30 рр.: «Року 1730 году генваря 26 дня ми, нижеподписавшієся, сказкою своєю въ Енаралную войсковую Канцелярію объявляемъ, что въ полку Гадяцкомъ городовъ, местечокъ, сель и деревень ... и свободныхъ никакихъ не имеемся»⁴⁵. У цьому ж документі Ілля Милорадович, звертаючись до гетьмана, в числі інших, просить собі на ранг маєтностей: «Прошює сотникує гадяцкогю полка о надилєніє єя ранговыми маєтностями. Ясневелможный мосце пане гетмане, нашъ премилостивейшій пане патроне и великій добродєю! Будучи ми, нижеподписавшієся полку гадяцкогю сотники ... по присяжной должности своей, отправуючи, непрестанно несемо труди и многіє походы отбу-

³⁷ Присяга Гадяцького полку 1718 р. ... С. 4.

³⁸ Горобець В. «Всякіє полковые уряды»... С. 17.

³⁹ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини... С. 47.

⁴⁰ Модзалевскій В. Малоросійскій Родословникъ. Т. 4. С. 579.

⁴¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. Київ, 2008. С. 618–623.

⁴² Модзалевскій В. Малоросійскій Родословникъ. С. 515.

⁴³ Груньська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи... С. 6.

⁴⁴ Там само. С. 11.

⁴⁵ Генеральное следствие о маєтностяхъ Гадяцкогю полка... С. 5.

валы, но не за тіє служби войскового респекту, не на уряды наши сотничіє жадного определенія ни одинъ зъ насъ не імееть, а и в нашемъ полку некоторые именуютъ, одни толко ми без жадного определенія служащи, въ крайное разореніе и последную за временемъ нищету прійдемъ, Сего ради всенижайше просимъ, нашу скудость соблаговолы, за служби наши и на чины сотничіє по сколку двориковъ определить, даби змогли чимъ убогіє домишка наши пропитать и служить з чого службы Сотникъ грунській Ілія Милорадовичъ»⁴⁶.

Призначення сотником Іллі Милорадовича в Грунь вперше було не зі згоди місцевих козаків і без виборів всього товариства. У лютому 1724 р. біля «ринкової» соборної Воскресенської церкви в Груні жителям Гадяцької сотні полковим писарем Олександром Ситенським був зачитаний універсал Малоросійської колегії за підписом П. Румянцева. До того ж Ілія Милорадович із собою привів ще й свого меншого брата Михайла, який, не маючи тут уряду, за відсутності Іллі Олександровича був наказним сотником. Можливо, в сотню приїхали ще й інші серби, виконуючи роль «сердюків» сотника, як було у випадку з Михайлом та Гаврилом Милорадовичами, у яких в Гадячі та їх маєтностях першими помічниками та слугами були одноплемінники з Балкан. Та в жодних реєстрах і переписах в Грунській сотні таких слуг не було, до речі, як і «наказного» сотника Михайла Олександровича Милорадовича.

Від перших днів правління Ілія Милорадович встановив такі порядки в сотні, які були спрямовані передусім на власне збагачення. За рахунок залучення до приватних робіт козаків почали гатити греблі на річках і ставках, будувати вітряки, двори, винокурні, в кожному селі запрацювали шинки сотника, розпочалося селітроваріння. Усе це викликало невдоволення в сотні: «Спочатку певний конфлікт виник між ними на початку 1724 р., коли Я. Чемкальський написав у Генеральну військову канцелярію донос на Іллю та Михайла Милорадович за зловживання в сотні»⁴⁷. Ця справа розглядалася в Малоросійській колегії в 1724 р.: «Справа Гадяцького полку Грунської сотні писаря Якова Чемкальського по доносу на сотника Грунського Ілію Милорадовича і брата його Михайла Милорадовича про використання козаків у своїх роботах»⁴⁸. Брав «відкупне» Ілія Милорадович і з тих козаків, які не хотіли йти в походи: «Так в 1725 р. він (Я. Чемкальський – Авт.) знову пише супліку в Генеральну військову канцелярію на Іллю Милорадовича, обвинувачуючи того в невірному відборі козаків в Гилянський похід»⁴⁹. Так, замість «можних» козаків Івана Тарасенка та Грицька Кіяшка з с. Павловочка, в низовий похід взятий був «убогий» Тимофій Овечка. На куплених ним у жителів сотні, а інколи й «гвалтовно» захоплених землях, осаджувалися хутори та слободки. Наприклад, було отримано дозвіл гадяцького полковника осадити «слободку», названу Семенівкою, на куплених ґрунтах неподалік від покинутого раніше хутора Гнилиці: «В слободки сотника Іліи Милорадовича, Семеновки накупленом імь ґрунте поселеной ивего хатах живущіє, никаких угодій своихъ неимеющіє подсосудькы»⁵⁰. Про заснування Милорадовичевої слободи так згадував сліпий бандурист на поч. ХХ ст.: «...сотникъ устроилъ близь того поселка загоны для лошадей и избы для козаковъ. Жителей становилось все больше и больше стали пахать землю, которая лучше, а такъ какъ убирать козаками хлебъ неудобно было, и мало было рабочихъ рукъ, то сначала за магарычъ поселяне убирали ему хлебъ, а некоторые съ доли; а затемъ подъ темъ предлогомъ, что онъ охраняетъ ихъ, заступається за нихъ, стали работать ему по дню и по два дня въ неделю, а когда въ это время вышель приказъ сделать ревизию ... то ихъ Милорадович и записаль въ крестьяне; вотъ такъ и не “схаменилися” запорожци, какъ стали панцанами»⁵¹.

У 1725 р. Ілія Олександрович збудував у слободці невелику дерев'яну церкву Святого Пророка Іллі.

Та й без рангових маєтностей сотник багатів, маючи на кінець свого сотництва (31 січня 1747 р.): «Ревизія Грунської сотне 1748 году Местечка Груни шинки Бунчукового товариша Іліи Милорадовича в немъ гусарь Юрокъ шинок авнем шинкар Андрей Розумный Яременко. Разночинцовъ и другого звания людей в особливихъ дворахъ і хатахъ при футорахъ и подваркахъ и при мелницахъ живучіє наемніє люде Бунчукового товариша Іліи Милорадовича – 8 дворов ... Села Комишовъ ... Шинки ... Бунчукового товариша Іліи Милорадовича в немъ Преска Шинкарка ... Наемные люде оного Милорадовича – 2 двора. Маєтние Его Милорадовича люде – Итого – 15 дворов»⁵². Окрім цього в слободі Семенівка в 22 хатах проживало 22 сім'ї: «Сотне Грунської посполитіє 1748 году. В слободки бунчу-

⁴⁶ Генеральное следствие о маєтностях Гадяцького полка... С. 12–13.

⁴⁷ Петренко І., Сірий О., Михайлюк Ю. Судова справа писаря Грунської сотні... С. 49.

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 53. Оп. 2. Арк. 168.

⁴⁹ Петренко І., Сірий О., Михайлюк Ю. Судова справа писаря Грунської сотні... С. 51.

⁵⁰ Грунська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи... С. 47.

⁵¹ Черняшевський А. Село Гнилиця. С. 644.

⁵² Грунська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи... С. 44–46.

кового товариша Ілія Милорадовича, Семеновки накупленном імъ грунте поселенной и вего собственихъ хатахъ живущі, никакихъ угодій своїхъ неимеющие подсосудки дворовъ – неть, хать 22, семей 22, лошадей 6, воловь 24»⁵³.

У Груні Ілля Олександрович проживав в центрі містечка у великому дворіщі, вільному від податків: «Ревізія 1740 году Гадяцького полку о числе дворовъ козачих ... Сотне Грунскої ... Города Груни Сотник Іліа Милорадовичъ ... дворов 1, хат 2, семей 1»; «Двори волние старшинскіе владелческіе ... Сотника Ілія Милорадовича»⁵⁴.

Отже, за 23 роки сотництва Ілля Олександрович Милорадович став найбагатшою людиною в сотні: земельні угіддя, на яких було ним осаджено село (слободка Семенівка), хутори та підварки, де велося добре організоване й багатопрофільне господарство з дворами підданих: «Деміан Захарієв майданній бондар; Грицько Снопъ Свиляръ; Дмитро Григорієвъ Дубей Сторожъ; Васко Николаєвъ і Леско Полтавець пасечники; Корней Гавриленко Тютюнникъ; Прокопъ Соболю з синомъ Даниломъ мерочникъ; Юско Хоминъ Маліар з синомъ Артемомъ; Федор Ткачъ плугатар; Кондратъ Пшеничний гуменик; Остапъ Ладенко винникъ; Владимир Павленко овчар»⁵⁵. Також мав промисли, свідченням чого є прізвища його підданих: винокурений в Комишах «Кузьма Ткач пивовар ... Семен Тренбачъ Солодовникъ»; в Груні – «Остапъ Ладенко винникъ»; шинкування: в Груні «а в немъ гусар Юрокъ, а в немъ шинкар Андрей Розумний Іаременко», в Комишах «в немъ Преска шинкарка ... шинкарка Евдокія Хомиха»; мливарний: в Груні «при мельниці мерочник Герасим Крамаренко ... Прокопъ Соболю з синомъ Даниломъ мерочникъ ... Іван Перерва мерник ... При мелниці в Груне Мерочникъ Степан»; кінні заводи та воловні: в Груні – «Максим Дротенко воловик ... Данило Свитченко воловик ... Яцко конюший», вівчарні в Комишах: «Алексей Коровниченко овчар» та Груні: «Владимир Павленко овчар», свинарники «Грицько Снопъ Свиляръ»; пасіки в Груні «Василь Николаєв Ковтун і Леско Полтавець пасечники»⁵⁶.

У господарстві в Іллі Олександровича були ремісники: колісник «Іаковъ Чепега колесник» і бондар «Деміанъ Захарієвъ майданній бондар» в Груні, гончар в Павловочці «Іван Пурпура гончар», ткач в Комишах «Самойло Ткач»⁵⁷. Працював у Комишах Милорадовичів селітрений завод «Оного Бунчукового Товариша Милорадовича при селітrenom заводі в подварках живущіе наемніе люде ... Михайло Кручко Работникъ наемний, Іванъ Говоруха Работникъ наемний, Іаковъ Чепега Работникъ наемний»⁵⁸. Займався Милорадович вирощенням тютюну.

Про те, що в сотника грунського були значні земельні та лісові володіння, свідчить те, що серед його підданих є навіть лісник «Федоръ Ткачъ плугатар ... Кондрат Пшеничний Гуменик ... Дмитро Григорієвъ дубей Сторожъ»⁵⁹. А також у господарстві виробляли смолу й були спеціальні «майдани», про що говорить наявність у нього робітника: «Федор Заголейчин зіатъ майданникъ ... Деміанъ Захарієвъ майданній бондар»⁶⁰. У кожному господарстві в сотника був управитель: господар, староста або комісарець: «Господар Павло Погребняченко ... Господаръ Данило Посухъ ... Господаръ Тимошъ Кочерга», «Староста Сидор Василюєвъ Клунній ... Комисарець Семень Буть»⁶¹. Окрім володінь в Гадяцькому полку, в Пирятинській сотні в Іллі Милорадовича були маєтності, що дісталися за як посаг дружини: «Село Городище 50 дворовъ, въ Корнеевке 15 дворовъ ... которими владеть напередъ бунчуковий товарищъ Василей Свечка ... ныне же оними слободкою и деревнею владеетъ сотникъ грунскій Іліа Милорадовичъ за женою своєю, котора была за первымъ мужемъ сыномъ означенного Василя Свечки Стефаномъ Свечкою»⁶². На куплених, а подекуди захоплених тут землях (у 1738 р. ним захоплено ґрунти поблизу хутора козака Пирятинської сотні Лубенського полку Степана Ісаєнка), будучи ще полковим хорунжим, Ілля Милорадович осадив ще 2 хутори: один на 3 двори (11 хат) і хутір Семенівку на 9 дворів.

Ілля Милорадович брав участь у військових походах: у 1724–1725 рр. в складі Гадяцького полку в низовому Терському: «Полкъ Гадяцькій ... Сотник Грунскої Іліа Милорадо-

⁵³ Грунська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи... С. 44–46.

⁵⁴ Там само. С. 30.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. С. 45–46, 59, 62.

⁵⁷ Там само. С. 62, 65.

⁵⁸ Там само. С. 62.

⁵⁹ Там само. С. 45–46.

⁶⁰ Там само. С. 46.

⁶¹ Там само. С. 45–46.

⁶² Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. *Український архів* / Археографічна комісія Всеукраїнської Академії Наук. 1931. Т. 4. С. 25.

вичь сотникъ действителнй зъ полковникомъ въ походе»⁶³. Та й судова справа в Грунській сотні між Яковом Чемкальським і наказним сотником Михайлом Олександровичем Милорадовичем розслідувалася без участі Іллі Милорадовича⁶⁴. Ілля Олександрович – активний учасник російсько-турецької війни 1735–1739 рр., зокрема Кримського походу українських козаків у складі російської армії 1735 р., де виконував обов'язки генерального осавула, і був відпущений із нього додому: «28 октября 1735 г. отпущен из этого похода (из Самары) домой»⁶⁵.

Протягом 1737–1738 рр.: «...переченеваіа ведомост ... а также восколко Гадіацкогo полку Полковой исотенной старшин изначкових того полку товарищей Рядових козаков исполитих вкоманде той Имеетсія 1738 Году Генваря 8 Д. ... Того ж полку Гадіацкогo сотники настоіащие ... Грунскій Ілля Милорадович»⁶⁶. Згідно з В. Модзалевським, «в 1737 году избран был Гадяцким полковым обозным, но уряда этого не получил, так как был в это время в походе»⁶⁷.

Ілля Олександрович поставив свій підпис у чолобитній старшини Гадяцького полку щодо виборів нового полковника в Гадячі 31 березня 1730 р.: «...мы нижеподписавшиесіа старшина полковаіа сотники значковое товариство Атамани городовіе и селскіе Також радіе козакі ипосполство волними Голосами ввышеписанномъ же году ноіабре Месіаце избрали змалоросіанъ кандидатов в Полковники Гадіацкіе, Михайла Турковскогo насей Час За Енералногo Писаріа Правіащего да зстаршини Полковой Гадіацкогo жъ полку Іакъ и прежніе челобытетственніа отполчан здешних прошеніе Было Обозногo Полковогo Григоріа Грабіанку і судію полковогo Мартина Штишевскогo людей добрих заслужонихъ вверности ... исподойзрителныхъ и того чина достойныхъ ... Сотникъ Грунскій Ілліа Милорадовичъ; Тимофей Іаковлев атаманъ городової Грунскій вместо Его попросенію писар Городовой Прокопъ Кондратев подписалсіа»⁶⁸.

Сотник Ілля Милорадович мав значний вплив у полку. Адже, коли за численними скаргами грунян, він у 1744 р. позбавив уряду городского грунського отамана Силу Лисенка, ставленника полкової старшини, та поставив на цей уряд «заслужоного» козака Федора Лаврененка, то виграв справу в Гадяцькому мировому суді: «Це привело до того, що сотник Милорадович зі згоди і вибору рядових козаків, курінних отаманів, старшини сотенної 6 жовтня 1744 р. відставляє 45-річного Силу Лисенка від уряду Грунського городского отамана ... і на цю посаду затверджує козака Федора Лаврененка ... Справу було передано до Полкового Гадяцького Мирowego суду, де Милорадович апелював до того, що сотник має право призначати городского отамана за вибором козаків, курінних отаманів і старшини сотні без затвердження полкових властей ... Мировий Полковий Суд став на сторону Грунського сотника ... Справі мабуть допомогло ще й особисте втручання в неї Полковника Галецького (рід Милорадовичів зоставався впливовим в Гетьманщині і мав великі зв'язки серед генеральної старшини)»⁶⁹.

Протягом 1742–1760 рр. Ілля Милорадович за вказівкою Генеральної канцелярії займався селітряним виробництвом: «...содержал, вместе с Опошанскими компанейщиками Андреем Тимченком и Алексеем Кирьяковым, селитренное варение “къ приращенію Его Импер. Величества интересу”»⁷⁰.

За час сотництва на нього було написано багато суплік від жителів сотні, вони розглядалися, та, схоже, негативних наслідків для Іллі Олександровича не мали. Врешті він був звільнений від уряду сотника в чині бунчукового товариша за захоплення майна, побиття та приведення в підданство жителів сотні. На це вказує офіційна історіографія й навіть є «Справа ... про звільнення від уряду грунського сотника Іллі Милорадовича за захоплення майна, скота, побиття та приведення в підданство жителів Грунської сотні Гадяцького полку; 1724–1734 рр.»⁷¹. Але в реальності при звільненні йому був наданий чин бунчукового товариша, що означало підвищення по службі.

Офіційна історіографія та В. Модзалевський вказують, що після виходу у відставку бунчуковий товариш Ілля Милорадович переїхав жити в село Городище Лубенського полку. І справді, в ревізіях 1748 та 1750 рр. ні він, ні його двір вже не значаться в Груні, проте згадуються його маєтності та піддані. Він підписався в справі про вилучення маєтностей у

⁶³ Приложение. Личный состав малороссийской козацкой старшины въ 1725 г. *Кіевская старина*. 1904. № 7–8. С. 19.

⁶⁴ Петренко І., Сірий О., Михайлюк Ю. Судова справа писаря Грунської сотні... С. 49.

⁶⁵ Модзалевскій В. Малоросійскій Родословникъ. Т. 3. С. 515.

⁶⁶ ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6783. Арк. 2, 7.

⁶⁷ Модзалевскій В. Малоросійскій Родословникъ. Т. 3. С. 515.

⁶⁸ ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3594. Арк. 9, 9 зв.

⁶⁹ Петренко І., Сірий О., Боєчко В. Про вибори Городового Отамана... С. 8–9.

⁷⁰ Модзалевскій В. Малоросійскій Родословникъ. Т. 3. С. 515–516.

⁷¹ ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Т. 2. Спр. 1428-а. Арк. 35–40.

жителів Грунської сотні в 1752–1753 рр.⁷² і продовжував займатися селітроварінням для Гадяцького полку. Після його відставки до Генеральної канцелярії продовжують надходити скарги від жителів Грунщини на нього та його сина, що змінив Іллю Милорадовича на сотницьтві, за їх зловживання, відбуваються постійні розслідування. Врешті-решт, 1758 р. його таки позбавили чину бунчукового товариша, а також Генеральна військова канцелярія наклала на нього зобов'язання сплатити компенсацію козаку Груші за захоплення ґрунтів, використання козаків для приватних робіт та зловживання владою. «...в 1760 г. Ілля Милорадович “пришел в дряхлость”» і «помер 1760»⁷³ у віці 67–70 років, похований у с. Городище Лубенського полку.

1 лютого 1747 р. сотницький уряд у Груні Гадяцького полку після Іллі Милорадовича переходить до його сина Семена Ілліча Милорадовича, що вказує ще раз на «почесну» відставку Іллі Олександровича.

Народився Семен Ілліч 1728 р. в Груні, від 1742 р. служив у Гадяцькій полковій канцелярії канцеляристом. «Є відомості, що Семен Милорадович був сотником Гадяцької міської сотні»⁷⁴. Після обрання на сотницький уряд певний час проживав на одному подвір'ї з батьком. Однак, починаючи від 1748 р., він уже записаний в реписах як господар двору в Груні: «Ревізія Грунської сотні 1748 Году. Двори волніе разnochинцовъ старшинские ... Старшина военная. Сотникъ Грунскій Семень Милорадовичъ – 1 дворъ»⁷⁵.

Згідно з ревізіями Грунської сотні 1746–1750 рр., у сотника Семена Милорадовича у власності в с. Павловочка Грунської сотні «шинокъ в немъ шинкаръ Михайло Перехристь»⁷⁶. Протягом 50-х рр. XVIII ст. він фігурував разом із батьком у численних скаргах грунчан до Генеральної канцелярії: «Справа про розслідування скарги козака с. Комишів Грунської сотні Гадяцького полку Григорія Хоменка про захоплення майна його дружини колишнім грунським сотником Іллею та нинішнім Семеном Милорадовичем. 1748–1758 рр.; Справа про розслідування скарг козаків Грунської сотні Гадяцького полку на сотника Семена та його батька, колишнього сотника, Іллю Милорадовичів. 07.08.1758–05.12.1759 рр.; Справа про розслідування скарг козаків Грунської сотні Гадяцького полку на бунчукового товариша Іллю та його сина, грунського сотника Семена Милорадовичів. 1750–1754 рр.; Матеріали про розслідування скарг козаків Грунської сотні Гадяцького полку на бунчукового товариша Іллю та його сина, грунського сотника Семена Милорадовичів. 11.04–11.05.1752 рр.»⁷⁷.

Мабуть, сини сербського народу так і не змогли прижитися серед місцевого населення й продовжували викликати неприязнь у місцевого товариства. Для розслідування цих скарг було створено спеціальну комісію Генеральної військової канцелярії. У серпні 1758 р. розслідування вів бунчуковий товариш Федір Левенець. Семена Милорадовича для продовження слідства навіть викликали в Петербург, що засвідчують документи Генеральної військової канцелярії: «Справа про затримку в гадяцькій полковій канцелярії паспорта грунського сотника Милорадовича, виданого на проїзд в С.-Петербург, в зв'язку з проведанням над ним слідства про його зловживання над грунськими козаками. 1755–1756 рр.»⁷⁸.

Результатом цього слідства, мабуть, і було позбавлення звання бунчукового товариша батька Іллі Олександровича Милорадовича, та Семен Ілліч продовжував урядувати й протягом 1759–1760 рр. він ще допомагав батькові в «селітреному виробництві». У 1767 р. підписав депутатський «Наказ Гадяцького, Миргородського і Полтавського шляхетства ... 1767 года Марта 28 дня Бунчуковій товаришъ Семень Милорадовичъ»⁷⁹.

Діяльність Семена Милорадовича як сотника видно з продовження справи про призначення Федора Лавриненка сотенним отаманом, коли він, як і батько, виступив проти полкової старшини й таки домігся свого. «Розглянувши звернення козаків сотні, сотенне правління бере їх сторону і пише 12 грудня 1754 року в Генеральну Військову канцелярію “всенижайшее доношение” ... підписами Сотника Семена Милорадовича і 114 рядових козаків: “о нежелании ихъ быть Городовимъ Грунским атаманом жителю Грунскому Силе Лисенку” і “выбранному Заслуженному Козаку, бывшему в Атаманской должности чрез десять летъ, за умершого полковника Гадяцкаго Галецкаго Федору Лавриненку, по прежнему Атаманомъ Городовимъ Грунским бит повелеть”»⁸⁰.

⁷² ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 7.

⁷³ Модзалевскій В. Малоросійскій Родословникъ. Т. 3. С. 515.

⁷⁴ Сірий О. Перегортаючи сторінки минулих літ. С. 357.

⁷⁵ Грунська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи... С. 44.

⁷⁶ Там само. С. 46.

⁷⁷ ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Т. 10. С. 15264-17А, 15640-50А.

⁷⁸ Там само. Т. 9. Спр. 13123. Арк. 4.

⁷⁹ Сборникъ Императорскаго русскаго историческаго общества. 1889. Т. 68. С. 211, 214.

⁸⁰ Петренко І., Сірий О., Боєчко В. Про вибори Городового Отамана... С. 10.

20 жовтня 1763 р. Семен Милорадович був звільнений із посади грунського сотника в чині бунчукового товариша. Офіційно за зловживання в сотні. За непідтвердженими відомостями він тривалий час добивався відновлення на посаді. Від 18 січня 1777 до 1779 рр. Семен Милорадович тримав уряд гадяцького полковника⁸¹.

Після смерті батька Іллі Олександровича 1760 р. маєтності в Грунській сотні переходять у спадок Семену Іллічу Милорадовичу: с. Семенівка, хутори та підварки, млини, селітроварниці, шинки та воловні. Проживав Семен Ілліч у Груні в парафії Покровської церкви з дружиною Анастасією Федорівною Ширай (1733 р. народження), донькою бунчукового товариша. Мали дітей: сини Василь (1752 р. народження), Іван (1756 р. народження), доньки: Марія (1755 р. народження), Марія (1763 р. народження), Дарія (1766 р. народження), Єлизавета (1767 р. народження)⁸².

На 1778 р. полковник гадяцький Семен Ілліч Милорадович мав такі володіння в сотні: «1) Грунь “поселяне” Полковника Семена Милорадовича – сім’я Микити Дядина – 8 чол; 2) Грунь “дворовые ихъ служители”: “крепосные” – Федір Афанасєв із сім’єю, Микита Іванов із сім’єю, Павло 17 р., Параскева; сім’я – Семена Ляха, Тимофія Григор’єва, Григорія Мартинова, Петра Кучера, Прокопа Огаря, Василя Багалєпова, удови Софії Прусачки, удівця Олексія Гаманка; Федір Литвин 17 р., Євдокія Стефанова 16 р., Анна Андрієва; діти – Павло Василів – 10 р.; Александр – 12 р., Наталія Іванова – 9 р. – всього 40 чоловік; 3) Грунь поселяни – сім’я Івана Татарина – 7 чоловік; 4) Комиші “В підварку Гспдна Полковника Семена Милорадовича” сім’я Петра Тренбача – 7 чоловік; 5) Комиші в підварку сім’я Івана Мерошника – 5 чоловік; 6) Комиші “В футоре оного Гспдна Полковника Семена Милорадовича”: двір Миколи Коваленка – 5 чол, двір вдови Гапки Дячихи – 8 чол, двір Якіма Ковтева – 8 чол, двір Омеляна Овчара – 9 чол – всього 30 чоловік; 7) Мала Павловочка “поселяне”: двір Івана Пацура – 15 чол, двір удівця Андрія Тарасенка – 4 чол – всього 19 чоловік; 8) село Семенівка (Гнилиця) – “Дворъ в немъ живутъ служители” Семена Милорадовича та 30 дворів посполитих – всього 757 жителів”⁸³. Окрім цього хутір Семенівка біля слободи Сербинівки в Яблунівській сотні Лубенського полку на 3 двори з 3-ма підданими⁸⁴.

Після відставки Семена Милорадовича від полковництва й до останніх років свого життя він проживав у с. Семенівці Грунської сотні приблизно до 1798 р. З описів сучасників, селяни дуже поважали його, бо був справедливим та розсудливим. Помер там само й похований за вівтарем збудованої його батьком церкви Святого Пророка Іллі.

Із шести дітей Семена Ілліча історія зберегла відомості про синів Василя та Івана Семеновичів і доньку Марію Семенівну, яка вийшла заміж за колезького асесора Матвія Федоровича Хильчевського.

Старший син Василь Семенович Милорадович народився в Груні в 1752 р., від 8 серпня 1762 р. – кадет сухопутного шляхетського корпусу, служив в Інгерманландському карабінерному полку, поручник у відставці від 1786 р., мав володіння в Зіньківському повіті, доживав віку в містечку Шишаки⁸⁵. Одружився 1783 р. з Долинською Надією Григорівною (1758–1787), дочкою колезького радника⁸⁶.

Подружжя мало дітей: сина Петра Васильовича (1783–1851), який отримав вищу освіту, служив у міністерствах, був багатим і впливовим поміщиком Орловської губернії, маючи там 408 душ кріпаків і 2500 дес. землі, був предводителем Орловського дворянства, кавалером багатьох орденів. Усе це завдяки вигідному шлюбу з Єлизаветою Петрівною Анненковою, дочкою багатих та впливових дворян в Російській імперії. У них: 1) донька Варвара, була одружена з графом Олександром Гейденом, дійсним статським радником; 2) донька Феодосія Василівна, в заміжжі Самойленко; 3) донька Марія Василівна, в заміжжі Ковалевська; 4) донька Олена Василівна Милорадович; 5) донька Софія Василівна⁸⁷. Отже, по лінії Василя Семеновича прізвище Милорадович справді урвалося.

Молодший син Іван Семенович народився 1756 р. в Груні, військовий, учасник російсько-турецької війни, тяжко поранений, вийшов у відставку через хворобу, у Зінькові – один із перших предводителів дворянства, жив у Гнилиці (Семенівці) в маєтку, що достався йому від батька. Побудував там нову кам’яну Іллінську церкву, яку освячено 1826 р., вона простояла до середини 30-х рр. ХХ ст.⁸⁸ Зі слів старожилів села Гнилиці: «Іванъ Се-

⁸¹ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2007. С. 48.

⁸² Грунська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи... С. 305.

⁸³ Там само. С. 302, 305–306, 338, 428–430, 453, 473–497.

⁸⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст. / Редкол.: П. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1989. С. 110.

⁸⁵ Модзалевскій В. Малоросійский Родословник. Т. 3. С. 522.

⁸⁶ Там само. С. 430.

⁸⁷ Там само. С. 539.

⁸⁸ Клировая книжка Полтавской епархії на 1902 г. Полтава, 1902. С. 165.

менович Милорадович, внук, каже, Іллі, построиць на другомъ месте, неподалеку отъ первой церковь каменную, также во имя Пророка Іллі, каковая и была освящена Преосвященнымъ Полтавскимъ Георгіємъ. Старая церковь была продана въ г. Зеньковъ»⁸⁹. Сам Іван Семенович, згідно з переказами жителів Гнилиці, року не доживши до освячення кам'яної церкви, помер. У селі його поважали і любили. Кріпаки його жили доволі замож- но. Ховали Івана Семеновича всім селом із плачем та тугою.

За В. Модзалевським: «Іван Семенович, род. около 1758 г.; в службе с 1771 г.; сержант (1773); 22 сент. 1773 г. – прапорщик Рязского пех. полка; был в Турецкой войне; 31 мая 1778 г. уволен от службы подпоручиком “за имеющеся у него от разбития лошадиного задышкой и за то, что левая рука при всяком крепком движении из сустава выходит”; то же в 1786 г.; титул. советник, Зеньковский уездный предводитель дворянства (1791); колл. ассессор (1798); за ним Зеньковского у. в одном местечке, трех селах и двух хуторах 800 душ обоего пола (1786); за ним Прилукского у. с. Гнилица, где и жил, а также с. Починное, Новомосковского у. (1810); в 1786 г. бездетен. Ж. – Агрипина Николаевна Троцкая, дочь войскового товарища»⁹⁰.

Тут, мабуть, В. Модзалевський допустив описки: володів с. Гнилицею Прилуцького повіту поміщик Галаган, а Милорадович мав у володінні Гнилицю (колишня Семенівка) лише Зіньківського повіту. Ще в Родословнику вказується, що Іван Семенович не мав дітей, але далі сам В. Модзалевський це й спростовував, вказуючи на багаточисленних спадкоємців Івана Милорадовича: сини Дмитро, Іван, Платон, Микола та доньки – Ірина, Олександра і Надія⁹¹.

Родовий маєток Гнилиця (колишня Семенівка) дістався в спадок сину Івана Семеновича Миколі Івановичу Милорадовичу: «Николай Иванович, род. в 1805 году; штабс-ротмистр (1828)»⁹². Він, за спогадами, за борги продав село, чим місцевий люд був вкрай незадоволений: «Николай былъ разгульный и картежник; не долго онъ владелъ доставшеюся ему Гнилицей: сразу объявилъ ее на продажу»⁹³. На це вказує також красзнавець О. Сірий: «Після смерті Івана Семеновича багатство його розпоршилося між дітьми, які великих маєтностей так і не нажили ... Село Семенівка або Гнилиця досталося синові – Миколі Івановичу, який прогендлярив його, і вимушений був продати за борги. Спочатку село купив пан Гежелінський з Охтирки, а потім перекупив генерал Людвіг фон Ротт»⁹⁴. Із дітей Миколи Івановича В. Модзалевський згадує сина Миколу та доньок Олександру і Дарію⁹⁵.

Наприкінці XVIII ст. брати Милорадовичі Іван та Василь були одними з найбагатших поміщиків Зіньківського повіту. У 1786 р. вони входили до п'ятірки найбільших селітро- заводчиків: «1. Заводъ въ местечке Груни Порутчика Василя и Подпоручика Ивана Милорадовичей на 2 котла. 2. Въ селе Комышахъ, ихъ же Милорадовичей на 2 котла»⁹⁶. А сповідні розписи церков містечка Грунь 1794 р. вказують на маєтність Івана Семеновича Милорадовича в Груні: «Поселяне и домашние ихъ ... Титулярного Советника Ивана Семеновича Милорадовича. Дворъ № 95. Василий Никитичъ Затула 36 летъ. Жена Его Дарія Ивановна 30 летъ. Дети ихъ: Варвара – 19 летъ, Дарія – 12 летъ, Анна – 6 летъ»⁹⁷. У його брата – поручника Василя Милорадовича, був хутір Яновщина біля с. Камишів.

Відомостей про меншого брата Іллі Олександровича Михайла Олександровича Милорадовича набагато менше. Він із братом Іллею проживав у Груні й служив наказним сотником грунським. «Полкъ Гадяцкій ... Сотни Грунскої Ілія Милорадовичъ сотникъ действителній зъ полковникомъ въ походе ... Михайло Милорадовичъ наказній сотникъ»⁹⁸.

Михайла Милорадовича зустрічаємо в позовах до суду від грун'ян. В основному війну проти нього вів сотенний писар Яків Чемкальський. Як це можна пояснити – невідомо, адже останній також був сербом, прийшов на Гадяччину разом із Милорадовичами, довго був служкою у Михайла Милорадовича.

Михайло Олександрович Милорадович після 1725 р. вже не згадується в Грунській сотні, а в 1742 р. він – обозний Ізюмського слобідського полку. У 1742 р. слобідська старшина була на коронації імператриці Єлизавети Петрівни в Москві. Від Ізюмського полку були полковник Лаврентій Іванович Шидловський та обозний Михайло Милорадович. За

⁸⁹ Черняшевський А. Село Гнилиця. С. 645.

⁹⁰ Модзалевський В. Малоросійський Родословник. Т. 3. С. 522.

⁹¹ Там само. С. 531.

⁹² Там само.

⁹³ Черняшевський А. Село Гнилиця. С. 644.

⁹⁴ Сірий О. Перегортаючи сторінки минулих літ. С. 284.

⁹⁵ Модзалевський В. Малоросійський Родословник. Т. 3. С. 539.

⁹⁶ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание... С. 630.

⁹⁷ Грунська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи... С. 540.

⁹⁸ Приложение. Личный состав малоросійской козацкой старшины... С. 19.

В. Модзалевський: «Михаил Александрович, наказной сотник Грунский (1725); абшигованный обозный Изюмского слободского казачьего полка (1751); полковник Изюмского слободского казачьего полка (1759–1761); с 1761 г. – генерал-майор при отставке; жил в 1776 г., † до 1798»⁹⁹. Від 1749 р. одружений із Ганною Єремівною Черняк, онукою полтавського полковника.

Більшість дослідників стверджують, що Михайло Милорадович в Изюмському полку був полковником¹⁰⁰. «Полковники слобідських полків 50-ті рр. XVII ст. 1764 р. Изюмський полк ... Милорадович Михайло Олександрович (1759–1761) – з гетьманських полків, служив в Изюмському полку, признаний полковником, відставлений від команди, засуджений за зловживання 1765 р.»¹⁰¹. **Водночас у XIX ст. дослідники слобідських полків писали про Милорадовича лише як про полкового обозного:** «Последним Полковником Слободского Изюмского полка был Федор Фомич Краснукотский»¹⁰². **Але всі вказують, що в 60-х рр. XVIII ст. його за зловживання позбавили уряду й вислали в Нерчинськ довічно**¹⁰³.

Мабуть, прихід до влади Катерини II, яка помилувала багатьох засуджених, змінив ситуацію з Михайлом Милорадовичем на краще. Натомість він отримав чин генерал-майора і йому повернули маєтності. А в 1763 р. навіть отримав дворянство разом із іншими своїми родичами: «Въ апреле 1763 года Михаилъ Александровичъ Милорадовичъ подалъ прошение въ Геральдическую контору о признаніи его дворянства»¹⁰⁴. Помер Михайло Олександрович Милорадович, як вказує В. Модзалевський, десь між 1776–1778 рр.¹⁰⁵

Окрім володінь на Слобожанщині, у нього були також і на Полтавщині: за дружиною Ганною Черняк – с. Гавронці Полтавського повіту. Їхній син Михайло Михайлович Милорадович служив у лейб-гвардії Семенівського полку поручником, вийшов у відставку в чині капітан-поручника гвардії. Від батька генерал-майора Михайла Олександровича Милорадовича йому дісталися маєтності в Изюмському повіті¹⁰⁶.

Після відставки він оселився в с. Гавронцях Полтавського повіту. Протягом 1798–1803 рр. був Полтавським повітовим предводителем дворянства, потім – Полтавський губернський предводитель дворянства¹⁰⁷. Був заможним та впливовим поміщиком. Так, Полтавське дворянське зібрання в 1803 р. ініціювало відкриття училища для бідних дворян Полтавської губернії й організувало «комитетъ для устройства этого училища изъ почетнейшихъ и достойнейшихъ дворянъ». До його складу ввійшли 8 чоловік. Серед них і «лейбъ-гвардії капитанъ-поручикъ Михаилъ Михайловичъ Милорадовичъ»¹⁰⁸. Невідомо про його шлюб, а стосовно дітей знаємо про доньку Анастасію Михайлівну, яка проживала в с. Гавронці й була одружена з майором Миколою Лесевицьким.

Помер Михайло Михайлович Милорадович після 1809 р., похований у Полтавському Хрестовозвиженському монастирі.

Ще один нащадок Олександра Ілліча Милорадовича – Гаврило Олександрович Милорадович, згадується в історії як сотник Изюмського полку, який помер до 1776 р. У нього був син Василь Гаврилович Милорадович, прапорщик ландміліцейського полку¹⁰⁹.

Отже, дослідження родоводу кожного українця, на наш погляд, має неоціненне значення як для самих представників роду, так і для історії краю та всієї України загалом. Адже історія нашої країни складається й із життєписів її громадян. Тож вважаємо, що дослідження родоводу однієї з гілок такого визначного роду як Милорадовичі має важливе значення, тим паче, що їхнє життя тісно пов'язане з Грунською сотнею Гадяцького полку Гетьманщини.

Це дослідження показує нам ще й роль емігрантів поч. XVIII ст. в історії нашого краю та з'ясовує їх внесок у розвиток України, її культуру протягом XVIII–XIX ст. Так, троє представників роду Милорадовичів посідали в різні часи полковничий уряд у Гадячі, звідки й пішли видатні військові, цивільні та громадські діячі XVIII–XIX ст. Вони, незважаючи на бурхливу й важку історію, живучи на цивілізаційному кордоні між Сходом і Заходом, і донині зберегли прізвище та пам'ять про своє минуле.

⁹⁹ Модзалевський В. Малоросійський Родословник. Т. 3. С. 516.

¹⁰⁰ Панашенко В. Полкове управління в Україні (сер. XVII – XVIII ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. С. 68.

¹⁰¹ Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків... С. 356.

¹⁰² Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии в 2-х томах. Харьков, 2011. Т. 2: Харьковский частный музей городской усадьбы. С. 196.

¹⁰³ Квитка Г. Записки о Слободских полкахъ съ начала ихъ поселенія. Харьков, 1812. С. 24.

¹⁰⁴ Модзалевський В. Малоросійський Родословник. Т. 3. С. 522.

¹⁰⁵ Там само. С. 516.

¹⁰⁶ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / П. Сохань (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 1991. С. 165, 166, 167.

¹⁰⁷ Павловський І. Къ історії Полтавського дворянства 1802–1803 г. Полтава, 1906. С. 75.

¹⁰⁸ Там само. С. 129.

¹⁰⁹ Модзалевський В. Малоросійський Родословник. Т. 3. С. 517.

Нові відомості про малодосліджену гілку роду братів Милорадовичів, які прожили на теренах історичної Полтавщини, вивчення її розвитку: спочатку на сотницькому уряді в Груні Гадацького полку, а потім і трансформацію у дворянство, дозволяє нам ще більше уявити реалії тогочасного життя, визначити роль та місце «не українців» в суспільстві тієї епохи.

Більш глибокому дослідженню еволюції, місця та ролі «неукраїнців» у соціальній та національній еліті Гетьманщини сприяли б подальші спеціальні розвідки про династії інших шляхетських родів, зокрема Апостолів, Думитрашків-Райчів, Требинських, Томар, Бразолів та ін.

References

- Horobets, V. (2017). «Vsiakie polkovoye uriady». Polkova starshyna hetmanatu [«Various regimental governments». Regimental officers of the Hetmanate]. *Almanakh sotsialnoi istorii – Almanac of social history*, 13–14, P. 11–40.
- Kovalenko, O.B. (1998). Pratsia P.K. Fedorenka «Arkhiv Myloradovychiv» [The work of P.K. Fedorenko «Archive of the Miloradovych family»]. Kyiv, Ukraine.
- Kovalenko, O.O. (2010). Hromadsko-politychna ta naukova diialnist H.O. Myloradovycha (1839–1905) [Social, political and scientific activity of H.O. Miloradovych (1839–1905)]. Chernihiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2005). Personalnyi sklad ta henealohiia ukrainskoi kozatskoi starshyny (1648–1782 rr.) [Personal composition and genealogy of the Ukrainian Cossack officers (1648–1782)]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2008). Kozatska elita Hetmanshchyny [Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2009). «Bili pliamy» istorii kozatskoi starshyny Hetmanshchyny [«White spots» in the history of the Cossack officers of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Mashkin, O. (2006). Uchast vykhidsiv z Yevropy v ekonomichnomu zhytti Skhidnoi Naddniproshchyny kintsia XVIII – per. pol. XIX st.: ukrainska radianska istoriografii 1920-kh rr. [The participation of immigrants from Europe in the economic life of the Eastern Naddniproshchyna in the late 18th – the first half of the 19th c.: Ukrainian Soviet historiography of the 1920s.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. – Problems of the history of Ukraine in the 19th – the early 20th c.*, 12, P. 50–65.
- Masliichuk, V. (2009). Kozatska starshyna slobidskykh polkiv dr. pol. XVII st. – pershoi tretyny XVIII st. [Cossack foreman of the Sloboda regiments of the second half of the 17th c. – the first third of the 18th c.]. Kharkiv, Ukraine.
- Panashenko, V. (1995). Sotsialna elita Hetmanshchyny (dr. pol. XVII – XVIII st.) [Social elite of the Hetmanate (second half of the 17th – the 18th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Panashenko, V. (1997). Polkove upravlinnia v Ukraini (ser. XVII – XVIII st.) [Regimental management in Ukraine (the middle of the 17th – the 18th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Petrenko, I. (2013). Yelyzaveta Myloradovych (1832–1890) v ukrainskomu suspilno-politychnomu rusi [Yelyzaveta Myloradovych (1832–1890) in the Ukrainian socio-political movement]. Poltava, Ukraine.
- Petrenko, I. (2017). Lystuvannia Yelyzavety i Hryhorii Myloradovychiv yak dzherelo dlia vyvchennia suspilno-politychnykh pohliadiv diiachky [Correspondence between Elizabeth and Hryhoriy Myloradovych as a source for studying the social and political views of the figure]. *Ucraina Magna, II*, P. 102–112. Kyiv, Ukraine.
- Petrenko, I., Siryi, O., Boiechko, V. (2024). Pro vybory Horodovoho Otamana v Hrunskii sotni Hadiatskoho polku v period hetmanuvannia Kyryla Rozumovskoho [On the election of the City Ataman in the Hrun hundred of the Hadiach regiment during the reign of hetman Kyrylo Rozumovsky]. *Siverianskyi litypys – Siverian chronicle*, 3, P. 5–15.
- Petrenko, I., Siryi, O., Mykhailiuk, Yu. (2024). Sudova sprava pysaria Hrunskoi sotni Hadiatskoho polku Yakova Chemkalskoho [The court case of Yakiv Chemkalskyi, scribe of the Hrun hundred of the Hadiach regiment]. *Siverianskyi litypys – Siverian chronicle*, 1, P. 47–53.
- Polovnikova, S. (2005). Arkhiv Myloradovychiv u zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V. Tarnovskoho. Katalog kolektsii [The Miloradovych archive in the collection of the V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum. Catalogue of the collection]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 5, P. 46–65. Chernihiv, Ukraine.
- Rynsevykh, V. (Comp.). (2008). Universaly Pavla Polubotka (1722–1723) [Universals by Pavlo Polubotka (1722–1723)]. Kyiv, Ukraine.
- Siryi, O. (2020). Perekhortaiuchy storinky mynulykh lit [Turning the pages of the past]. Poltava, Ukraine.
- Siryi, O. (Comp.). (2020). Hrunska sotnia: reiestry, revizii, spovidni rozpysy, metrychni zapysy. 1634–1794 rr. [Hrun hundred: registers, audits, confessionals, metric records, 1634–1794]. Poltava, Ukraine.
- Sokhan, P. (Ed.). (1991). Opysy Kharkivskoho namisnytstva kintsia XVIII st. [Descriptions of the Kharkiv governorate of the late 18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Syniak, I. (Comp.). (2021). Prysiaha Hadiatskoho polku 1718 r. [The oath of the Hadiach regiment in 1718]. Kyiv, Ukraine.
- Zaruba, V. (2007). Administratyvno-terytorialnyi ustroi ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 pp [Administrative and territorial structure and administration of the Zaporozhian Army in 1648–1782]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Zaruba, V. (2007). Administratyvno-terytorialnyi ustroi ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 pp. [Administrative and territorial structure and administration of the Zaporozhian Army in 1648–1782]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всевітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна).

Petrenko Iryna – doctor of historical sciences, professor, head of the department of world history, religious studies and teaching methods of Poltava V. Korolenko national pedagogical university (2 Ostrohradskiy Str., Poltava, Ukraine, 36000).

E-mail: poonsku@ukr.net

Сірий Олександр Володимирович – член Національної спілки краєзнавців України (вул. Великотирнівська, 29/2, м. Полтава, 36034, Україна).

Siry Oleksandr – member of the National union of local historians of Ukraine (29/2 Velikoturnivska Str., Poltava, 36034, Ukraine).

E-mail: doc_seriy@ukr.net

Швець Володимир Валентинович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, Україна).

Shvets Volodymyr – candidate of historical sciences, senior lecturer at the department of archaeology and special branches of historical science of B. Khmelnytskyi Cherkasy national university (81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine).

E-mail: shvec_vova_1990@vu.cdu.edu.ua

DESCENDANTS OF SERBIAN LIEUTENANT-CAPTAIN ALEXANDER ILYICH MILORADOVICH ON THE TERRITORY OF THE HRUN HUNDRED OF THE HADYACH REGIMENT OF THE HETMANATE OF THE 18th c.

The purpose of the study is to investigate the influence of foreigners, in particular Serbs, who came to Ukraine in the early 18th c., to trace their integration into the community of Ukrainian Cossack officers and nobility, to analyze the formation of one of the Miloradovych family branches as a Cossack-officer family on the territory of the Hrun hundred of the Hadiach regiment of the Hetmanate in the 18th c.

The methodological basis of the study is formed by principles of historicism, objectivity and systematicity. The article based on the anthropological approach. Methods used: problematic-chronological, historical-genetic, analytical.

The novelty of the study is to highlight the little-studied branch of the Serb family of Oleksandr Ilyich Miloradovych, the service of family members in the of the Hrun hundred of the Hadiach regiment of the Hetmanate, the formation of the Miloradovych as Ukrainian Cossack officers at the hundred level, the analysis of their strategies for rapid enrichment, and the identification of their influence on the development of Ukrainian lands in the 18th c.

Conclusions: the study, using a microhistorical approach, shows the evolution of one of the Miloradovych family branches from immigrants from Serbia to the formation of influential Ukrainian Cossack officers in the Hetmanate, and then noble families in Poltava, Ukraine, and the Russian empire, and studies & shows their strategies for achieving their goals. Their relationships with the Cossack officers at the level of the hundred and regiment and other representatives of society are also shown. Three representatives of the Miloradovych family held the colonel's office in Hadiach, from which came prominent military, civilian and public figures of the 18th–19th c. and who, living on the civilizational border of East and West, preserved their unique surname and a rich memory of their past.

Key words: Miloradovići, Serbia, Hetmanate, Hadiach, Hadiach Regiment, Hrun, Hrun hundred.

Дата подання: 18 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 16 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І., Сірий, О., Швець, В. Нащадки сербського обер-капітана Олександра Ілліча Милорадовича на теренах Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманщини XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 44–58. DOI: 10.58407/litopis.240605.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I., Siry, O., Shvets, V. (2024). Nashchadky serbskoho ober-kapitana Oleksandra Illicha Myloradovycha na terenakh Hrunskoi sotni Hadiatskoho polku Hetmanshchyny XVIII stolittia [Descendants of Serbian lieutenant-captain Alexander Ilyich Miloradovich on the territory of the Hrun hundred of the Hadyach regiment of the Hetmanate of the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 44–58. DOI: 10.58407/litopis.240605.

УДК 94(477.51)«188»:342.565.4-048.36

Людмила Студьонова

ВРАЖЕННЯ СЕНАТОРА О.О. ПОЛОВЦОВА (1832–1909) ВІД ПЕРЕБУВАННЯ В ЧЕРНІГОВІ У КВІТНІ–ТРАВНІ 1881 р. ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ РЕВІЗІЇ В ГУБЕРНІЇ: СТОРІНКАМИ ЙОГО ЩОДЕННИКА

DOI: 10.58407/litopis.240606

© Л. Студьонова, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4479-4543>

Метою статті є аналіз щоденника сенатора О.О. Половцова як історичного джерела, в якому відтворено маловідоме приватне життя Чернігова на початку 80-х рр. XIX ст., куди сенатор прибув в якості ревізора. **Методи:** історизм, опис та аналіз. **Наукова новизна:** уперше звернено увагу не на результати ревізії, проведеної О.О. Половцовим у Чернігівській губернії, а на щоденник сенатора, виданий у повному обсязі в 2022 р. у двох томах (1859–1882). Другий том складають записи за 1878–1882 рр. Нотатки за 1881 р. можна умовно назвати «чернігівськими есе», автор яких чітко, інколи із сарказмом, висловлює власне бачення подій та людей, що його оточували. **Висновки:** О.О. Половцов мав численні зустрічі й бесіди з губернатором, чиновниками різних рангів, предводителями дворянства, земськими діячами-лібералами, міським головою, військовими, правоохоронцями, представниками духовенства, учителями й селянами, коли виїздив у повіти. Сенатор не лише дає власні оцінки та спостереження, але й детально викладає судження своїх співбесідників і опонентів. Це дуже важливо, адже так ми дізнаємося про позиції та погляди відомих тоді чернігівців, про які більше немає подібних свідчень. Це актуально також для розуміння економічного, суспільно-політичного, гуманітарного клімату, в якому тоді перебував Чернігів.

Ключові слова: Чернігів, А.Л. Шостак, М.І. Неплюев, В.М. Хижняков, І.Л. Шраг, земські збори, земці-ліберали, В.О. Полторацький, А.Є. фон Меклін, Остер, Козелець, О.М. Судієнко, Новгород-Сіверський, Мглин, Рославль.

Олександр Олександрович Половцов народився 31 травня 1832 р. в родині, яка походила від Білоцерківського полковника Семена Половця, сподвижника Б. Хмельницького¹. У 1702 р. Половцови, уже дворяни, отримали землі в Псковській губернії². Олександр Андрійович, батько сенатора, володів маєтком у Санкт-Петербурзькій губернії. Державний чиновник: служив у Сенаті, у міністерстві держмайна, де був членом Ради міністра. Мати Половцова, Аграфена Федорівна, – дочка майора Ф. Татищева, учасника війни 1812 р. Олександр Олександрович мав дядечка Петра Андрійовича Половцова – генерал-майора, володаря маєтку в Семиполках Чернігівської губернії, куди на гостини заїжджав сенатор.

По закінченні училища правознавства О. Половцов вступив на службу в Сенат. Дуже вдало складалася його кар'єра: дійсний статський радник, обер-прокурор I департаменту Сенату, сенатор, якого у 1880 р. було призначено для сенаторської ревізії в Київській та Чернігівській губерніях з метою зібрати й підготувати матеріал для реорганізації системи адміністративного та селянського управління Російської імперії. Про те, що відбувалося з ним у той час, Половцов занотовував у щоденник. «Я пишу не історичні, державні мемуари, – наголошував автор, – а записки звичайної людини, яка живе за звичайних часів серед звичайних людей. Я не караю, не малюю, не співаю, а записую те, що бачу і чую, в тій

¹ Половцов А. Дневник. 1859–1882: В 2-х т. Москва, 2022. Т. 2: 1878–1882. С. 7; Семен Половец (поч. XVII ст. – після 1657 / бл. 1664) – військовий діяч і дипломат, один із активних учасників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Полковник Білоцерківський. Тесть гетьмана Івана Мазепи.

² Там само.

думці, що на відстані кількох років буде і цікаво, і недаремно знати подробиці осіб і подій, що мене оточують»³.

Своє попереднє знайомство з Чернігівською губернією сенатор розпочав з бесіди з відомим адвокатом (так він пише, не називаючи імені; можна припустити, що то був І. Шраг). Зустріч відбулася в Києві 7 січня 1881 р.⁴ Адвокат запросив Половцова приїхати до Чернігова для участі в губернських земських зборах. Олександр Олександрович був уже поінформований про те, що на тому засіданні розглядатиметься рішення про виселення в адміністративному порядку відомого земського діяча І. Петрункевича. У зв'язку з цим має вирішуватися ще одне важливе питання: надання земству права обирати в гласні людей, висланих в адміністративному порядку. Крім цього, на розгляд винесено документ «О признании равноправности малороссийского наречия с великорусским языком»⁵. Половцов відмовився від запрошення, пославшись на погане самопочуття після нападу ниркової хвороби. Сенатор пояснює: «Моя присутність могла б поставити мене в дуже незручне становище»⁶.

Проте земські збори його вкрай зацікавили. Тому 13 січня 1881 р. сенатор доручає своїм співробітникам Н. Єсипову (колезький секретар, Міністерство внутрішніх справ), А. Попову (товариш прокурора Московської судової палати, дійсний статський радник) і П. фон Кауфману (колезький асесор, канцелярія Комітету міністрів)⁷ відбути до Чернігова начебто для ревізії окружного суду, а насправді спостерігати за тим, що відбувається на зборах. Увечері цього ж дня Половцов із прокурором судової палати Н. Загоскіним розмірковують «про суперечку з чернігівським губернатором щодо відповідальності митного справника»⁸.

За два тижні повернулися з Чернігова А. Попов, Н. Єсипов і П. Кауфман. Вони доповіли сенатору, що Чернігівське земство поділено на дві партії. Праву партію очолює губернський предводитель дворянства М. Неплюев: «людина обмежена, яка переслідує вузько поміщицькі грошові, майнові інтереси; його ненавидять противники за зроблені ним поліцейські доноси»⁹. Унаслідок було вислано декількох лібералів на чолі з І. Петрункевичем. Засідання відбуваються в дебатах особистісного значення. Губернатор А. Шостак безтактно й дурними витівками налаштовує проти себе земство.

9 лютого 1881 р. Половцов мав розмову з О. Лазаревським (1834–1902) – представником Конотопського земства на губернських земських виборах. Сенатор отримав багато цікавої та цінної інформації про земство, яку підкріплював читанням журналів Чернігівських губернських земських зборів.

Весь лютий 1881 р. Половцов зайнятий чернігівськими справами, хоча все ще перебуває в Києві. Цікавий запис у щоденнику від 19 лютого: «З'явився Корчуков¹⁰, який повернувся з Остерського повіту, де розгромив негідників мирових суддів, хоча й виборних. Вишневський і [А.В.] Солонина – не мирові судді, а кабатники – подають у відставку, повітовий предводитель дворянства [М.М.] Александрович, який нерідко судився за згвалтування й підозрювався у підпалі, також подав прохання про відставку, судовий пристав, що накладав нечувані побори, відданий суду»¹¹.

Наступного дня сенатор мав численні бесіди з важливими людьми, серед яких був О. Ліндфорс. Він доводив необхідність підтримання особливої партії освічених людей, що утворюється. Вони належать до землеволодіння, земства, – керівників народу на шляху успіху й захисників його ж від свавілля адміністрації. На цю тему, сказав Ліндфорс, Олександр Русов має намір писати в газеті «Труд».

24 лютого 1881 р. на відповідь до Половцова прибув О. Русов. Із собою він привіз статистичні матеріали, зібрані ним по Чернігівській губернії. Після ознайомлення з документами сенатор зробив зауваження співбесіднику з приводу його статті в сьогоднішньому номері «Труда». На це Русов відповів, що цензор завадив йому сказати – українофільство допустиме лише за умови нерозривного зв'язку Малоросії з Великою Росією¹². Реакція сенатора на відповідь невідома.

³ Половцов А. Дневник. 1859–1882: В 2-х т. Москва, 2022. Т. I. С. 265–266.

⁴ Там само. Т. 2. С. 252.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Ініціали подано російською мовою, оскільки встановити їх повністю немає можливості, тому переклад українською – так само.

⁸ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 256.

⁹ Там само. С. 263.

¹⁰ Н.М. Корчуков – прокурор Київської судової палати, колезький секретар. Здійснивав ревізію установ Борзенського, Конотопського, Ніжинського, Остерського повітів з 9 до 28 лютого 1881 р.

¹¹ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 277.

¹² Там само. С. 282.

1 березня 1881 р. о десятій ранку Половцов покинув Київ, щоб відвідати Козелець. У щоденнику він пише: «...завдяки Василеві Андрійовичу Кочубею сідаю в чудовий, замовлений ним у Парижі дормез. Зі мною їдуть Воскобойников і Шидловський¹³; погода жахлива, стужа та сніг з вітром, дорога, хоча й відремонтована для мого проїзду, погана. О 2 годині зупиняюся в Семиполках у старого дяді Петра Андрійовича, який, не дивлячись на свою глухоту, виказує нам люб'язний прийом і пригощає відмінним сніданком. О 4 продовжуємо подорож і близько шостої години досягаємо Козельця, де нам приготовлено квартиру у військовому клубі»¹⁴. Зустріч з місцевим начальством. Серед інших – батальйонний командир Архангелогородського полку Шамшев, із яким Половцов навчався в училищі правознавства. Наступного дня – відвідини Козелецької міської та земської управ. Цікавився сенатор і роботою Козелецької телеграфної станції та поштової контори.

7 березня 1881 р. Половцов відряджає своїх помічників А. Пестова (статський радник, проводив ревізію установ Чернігівської губернії), Є. Щирицького (радник Мінського губернського правління, колезький асесор) та Н. Єсипова до Чернігова для остаточної підготовки приїзду сенатора. Чернігівській міській голова В. Хижняков пам'ятав, яку тривогу підняли в усіх казенних установах. Поспішали підчистити документи та приховати невзручли кінці... Бідні чиновники сиділи ночами, приводячи до ладу справи своїх установ¹⁵.

13 квітня 1881 р. Половцов сідає на пароплав і при ясній свіжій погоді піднімається по Дніпру, а потім по Десні. До вечора зупиняються в Острі. Чиновники сенатора ночують у клубі, а сенатор – на пароплаві. 14 квітня, за словами Половцова, був дуже холодний вівторок, дощ, вітер. О сьомій ранку прийшли в Чернігів. Олександр Олександрович одразу прийняв губернатора Шостака та віцегубернатора Бачманова¹⁶. Потім поїхав у будинок Милорадовича, орендований ним ще в січні. Розчарувався тим, що його помешкання виявилось просторим старим поміщицьким будинком, повним вологості й фамільних портретів¹⁷.

Наступного дня, 15 квітня в середу, відбулося знайомство з губернськими діячами. Серед цивільних були представники військових – дивізійний, бригадний, полковий командири. Жодних промов, а лише потиснення рук особам, що обіймали посади IV класу, тобто дійсним статським радникам, які були спадковими дворянами. Архієрей Серапіон отримав від Половцова таку характеристику: людина, котра нічим не примітна, яку беруть у помічники і яка потрапляє на самостійну посаду тому, що нікому не коле очі. Архієрей засмутився від рішення сенатора ревізувати консисторію. Половцов доручив Серапіону направити до нього секретаря консисторії, артилерійського офіцера у відставці Вошиніна, який користується репутацією чесної людини. Повертаючись додому, сенатор застає в себе губернатора А. Шостака, який на губернаторській посаді вже два роки.

Із короткої розмови з губернатором Половцов зробив висновок, що Анатолію Львовичу притаманні легковажність, поверховість, недбале ставлення до справи. А після знайомства з його дружиною, дуже милою жінкою слабкого здоров'я, народженою Шидловською, відчув, що вона обтяжується життям у Чернігові і взагалі – усім своїм існуванням. Запрошений на обід у домі губернатора в товаристві різних чиновників, сенатор почув, як Шостак, виголошуючи тост, згадував реформи Олександра II, підкреслював великі завдання ревізії. Половцов дякував чернігівцям за люб'язний прийом, випив келих вина за здоров'я хазяйки. А наступного дня Олександр Олександрович запросив губернатора до себе, аби поговорити про очікувані в Глухівському повіті безпорядки під час перебування. З'ясувалося, що Шостак про це нічого не знає. Половцов був роздратований. А тут ще М. Неплюєв поскаржився на легковажність Шостака й повідомив «неймовірний факт, що губернатор не приймає по неділях нікого зі службовців, якою б важкою та спішною не була б справа»¹⁸. Подальші спілкування з губернатором ще раз неприємно вразили Половцова тим, що той не розуміється на селянській справі й питанні перебування. Сенатор попросив Шостака пояснити йому різницю між великоросійським і малоросійським становищем селянства. Той відповів, що великоросійське обтяжливіше, але чому, пояснити не зміг. Запитав Половцов і про таке: в яких повітах відбулися земські збори для обговорення поставленого Міністерством внутрішніх справ питання про перетворення повітових селянських присутностей? Губернатор сказав, що відповідь він отримав від Конотопських

¹³ А.Н. Воскобойников – помічник обер-секретаря 1-го департаменту Сенату, колезький асесор. О.В. Шидловський – помічник діловода Відділу законів Державної канцелярії, титулярний радник.

¹⁴ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 284.

¹⁵ Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. Петроград, 1916. С. 103.

¹⁶ Бачманов Валерій Павлович – камер-юнкер, надвірний радник (колезький радник). Обіймав посаду віце-губернатора 23.01.1876–19.04.1882.

¹⁷ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 306.

¹⁸ Там само. С. 309, 312.

повітових земських зборів. Однак зміст документа не зміг розкрити так само, як не назвав, де ще відбулися екстрені повітові земські збори.

У губернії почалися єврейські погроми. Удень 27 квітня 1881 р. Шостака отримав телеграми про пограбування євреїв, але Половцову про це не доповіли, хоча ввечері вони зустрічалися й грали у вінт (класична англійська карткова гра). Про телеграми сповістив лише вранці. Сказав, що має намір виїхати в Ніжин і Конотоп, де розгорілися безпорядки. У Конотоп губернатор виїхав. Отримавши першу інформацію про конотопські події в понеділок о п'ятій дня, прибув на місце в середу о восьмій вечора. Жодних повідомлень від нього не надходило кілька днів. Як пише Половцов, погроми мали розпочатися і в Чернігові, але їх вдалося попередити зусиллями сенатора, Вологодського полку, розквартированого в місті, і дивізійного генерала В. Полторацького – із застосуванням військової сили¹⁹. Лише 7 травня 1881 р. сенатор отримує телеграму від Шостака: у Конотопі наведено порядок.

Половцову дуже сподобався Олександр Іванович Ханенко (1805–1895) – людина, за його словами, розумна й освічена. Свого часу він був предводителем дворянства Суразького повіту, членом Чернігівського комітету для поліпшення становища селян і діячем реформи 1861 р., членом межевої палати в Чернігові. Тому розмови між Половцовим і Ханенком носили предметний характер. Говорили про Мглинський та Суразький повіти – вразливе місце губернії. У вісімнадцятому столітті, як розповідав Олександр Іванович, там були дрімучі ліси, численні ріки, землі заселялися вихідцями з Польщі, які тікали від панського гніту. Нині ці повіти – піщаний степ. У Чернігівській губернії відбувається огульна вирубка лісів. Уряд нічого не робить, щоб на місці вирублених насадити нові дерева й відновити ліси. Щодо земства, то там панує політиканство. Узагалі-то, анархісти за останні роки втратили колишнє становище в Чернігові²⁰.

Запис із щоденника Половцова: «Під керівництвом досвідченого і люб'язного Олександра Івановича Ханенка оглядаю його власну невелику колекцію предметів, знайдених у чернігівських курганах варшавським професором Самоквасовим, потім їдемо в Троїцький монастир, де в архієрейській різниці серед інших дорогоцінних речей зберігаються дуже рідкісні за старовиною та витонченістю панагії. Відклавши шість, які мені найбільш сподобалися, прошу Ханенка віддати розпорядження сфотографувати їх. Оглядаю собор, започаткований у 1031 р. і, на жаль, дещо зіпсований старанністю ревнителів 18 ст. О 5 годині обід у губернського предводителя Неплюєва, справа, на щастя, обходиться без промов, гості сидять за двома столами, і на всьому прийомі відчувається відома відсутність пихатості й натягнутості. Найбільш неприємне для мене враження те, що архієрей, який сидів напроти мене, одяг на себе одну з кращих відзначених мною панагій, тоді як я мав наївність сподіватися, що він покладе їх під скло»²¹.

Троїцький монастир сенатор відвідав вдруге. Уперше він приїхав 16 квітня й потрапив на урочистий день народження архієрея Серапіона. Зранку той затримав весь персонал духовенства, начальство чоловічого та жіночого училищ для представлення їх Половцову. Але перед цим Олександра Олександровича заводять в собор, де після екстинії та побажання багатоліття архієрей підносить сенатору копію з чудодійного образу, який є в храмі – вочевидь, ікони Богородиці Чернігівської Іллінської, оригінал якої зберігався в Троїцькому соборі. Потім подають чай і пропонують шампанське, від якого Половцов тактовно відмовляється. Користуючись нагодою, архієрей Серапіон нарікає на неможливість знайти достатню кількість священників. У семінарії не закінчує курсу й половина учнів, необхідних для поповнення вакансій, що відкриваються. Повинен у цьому граф Д. Толстой, міністр освіти, котрий відкрив семінаристам двері університетів. Архієрей попросив у Половцова допомоги в будівництві приміщення для жіночого духовного училища.

Серед чернігівських очільників, до яких приязно поставився Половцов, була ще одна людина: «Ввечері розмова із жаңдармським полковником Меркліним. Дуже скромна, повільна, добросовісна, працелюбна людина. Скаржився на безсилля в боротьбі з пропагандою. Сказав, що все велике, анархічне, що відбулося в Росії за останні роки, зародилося [і] в Чернігівській губернії і зв'язок самих видних громадських діячів з найзапеклішими вітчизняними та іноземними революціонерами безсумнівна. Скаржився й на своїх помічників, котрі займаються політичними справами»²².

Були проблеми й у військових. Запис у щоденнику: «Знову візити: бригадного генерала Боборикіна, котрий повідомляє, що в розташованому в Чернігові Вологодському полку

¹⁹ Генерал-майор Володимир Олександрович Полторацький (1830–1886) був начальником 5-ї піхотної дивізії 9-го армійського корпусу, до складу якого входив 18-й піхотний Вологодський полк, дислокований у Чернігові. Походив з родини Полторацьких із Сосниць. Племінник А.П. Керн (Полторацької).

²⁰ Так у тексті; «анархістами» у той час називали всіх, хто виступав з радикальною критикою влади.

²¹ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 311.

²² Там само. С. 307–308.

за останню війну²³ зроблено економію в 200 тис., що полк бажає на ці гроші побудувати казарми й потім отримувати суму, яку виділяють нині на квартири для полку, але міська виборна влада протидіє цьому, знаходячи грошову вигоду у наймі приміщення для війська»²⁴. Чи зробив сенатор що-небудь для 18-го піхотного Вологодського полку, невідомо. Половцов про те не згадує. Але точно відомо з інших джерел, що кам'яні казарми для військових були побудовані нижчими чинами Вологодського полку впродовж 1883–1887 рр. До створеної спеціальної будівельної комісії, окрім начальника 5-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта В. Полторацького та кількох офіцерів, входили Чернігівській міській голова В. Хижняков і керуючий Чернігівською контрольною палатою, дійсний статський радник Н. Сухотін. Казарми зводилися на придбаній земельній ділянці (Сабичевський бор) за три версти від Чернігова, на річці Стрижень, поблизу Гомельського шосе за проектом цивільного інженера П. Бергштресера, який навесні 1884 р. прибув до Чернігова²⁵.

Цивільні ж чини пропонували в розмовах із сенатором нові варіації на старі теми: незадоволені селяни, нігілісти, різниця між козаками та селянами, підступні євреї, погана робота поліції, а добробут населення, без сумніву, підвищується. Запис у щоденнику: «Губернський предводитель Микола Іванович Неплюев займає єдиний у місті розкішний будинок, який належить дворянству. У постійній боротьбі (консерватор) з політиками, як Карпинський, Ліндфорс, Петрункевич та ін.»²⁶.

Усі ці люди – представники ліберального крила Чернігівського губернського земства. Деяких із них сенатор побачив і послухав на засіданні міської думи 22 квітня 1881 р. Половцов записує в щоденнику: «Ліберали: голова Хижняков та його друзі, гласні Шраг, Варзар, Константинович, говорять майже виключно й ледь не сміються над безгласним натовпом гласних, які проти волі підкоряються вимогам голови вести квартирний податок з даруванням квартирнтам виборчих прав»²⁷. В. Хижняков також клопотався про надання Чернігову громадської поліції для стягнення податків спостереження за виконанням зобов'язань постанов.

Половцов вирішив ближче познайомитися з В. Хижняковим. Для цього наніс йому візит вдома, сподіваючись, що там будуть друзі Хижнякова – головні представники того, що в Чернігові називалося червоною або лівою партією. Вони на обліку в жандармському управлінні. Половцов не помилюся – усі були в міського голови, крім, за його словами, трьох головних коноводів цієї партії. Карпинський у запові два тижні. Петрункевич на засланні в адміністративному порядку. Ліндфорс у Києві займається адвокатурою. Тому Половцов зробив записи в щоденнику про тих, хто того вечора був у міського голови.

Хижняков Василь Михайлович – син секретаря Київської духовної консисторії, відомого, – як стверджував Половцов, – своїм хабарництвом; Василь Михайлович не пішов слідами батька, а став учителем гімназії, закінчивши університет. Після десяти років педагогічної практики потрапив у міській голови. Отримує дві тисячі рублів платні. У колі друзів і застільних приятелів орудує інтересами міста. Словесний портрет міського голови: «Хижняков високий на зріст, смаглявий, із густим волоссям, говорить уривчасто й досить самовпевнено. Як хазяїн дому вкрай задоволений своєю присутністю та всіляко намагається довести в моїх очах знання світських пристойностей, причому занепокоєння доходить до того, що він п'яти хвилин не може усидіти на одному місці»²⁸.

Константинович Микола Олександрович – директор міського банку. Його словесний портрет: «...високий щільний чоловік із окладистою рудою бородою ... як чутно, дуже ласий на гроші та скупий, справу банку веде відмінно, тому що банк, який отримав у 1875 р. 10 тисяч основного капіталу, до 1881 р. має 150 тисяч капіталу й дає місту 40 тисяч рублів чистого прибутку, що дає місту можливість і проводити воду, і мостити вулиці. Константинович говорить більше й безперервніше за всіх гостей Хижнякова; в його словах відчувається авторитет задоволення, не нехтований руйнівниками суспільного устрою»²⁹.

Червінський Петро Петрович – член земської управи, земський статистик. Уперше з ним розмова відбулася 20 квітня 1881 р. У щоденнику Половцов записав, що його співбесідник був висланий в адміністративному порядку до Архангельської губернії, і тому, вірогідно, ніякої ніжності до уряду не відчуває. У розмові Червінський скаржився на те, що адміністрація не дає можливості вибрати співробітників, бо вбачає в статистиках селян-

²³ Ідеться про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., в якій 18-й піхотний Вологодський полк брав участь.

²⁴ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 308–309.

²⁵ Краткая история 18 Пехотного Вологодского полка 1803–1897 гг. / Сост. Н.А. фон-Фохт. Житомир, 1898. С. 254–257.

²⁶ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 306–307.

²⁷ Там само. С. 312.

²⁸ Там само. С. 313–314.

²⁹ Там само. С. 314.

ських пропагандистів соціалізму. У домі міського голови сенатор побачив земського статистика худим, хирлявим, недостатньо охайним («небрежно омытый»), остриженим та одягненим як «діяльний нігіліст». Говорив самовпевнено й нахабно. Наполягав, що на відміну від своїх співбесідників, він – вчений-економіст і статистик. Намагається висловити свої погляди словами, які нагадують рядки з відживаючих підручників³⁰.

Варз(е)ар Василь Єгорович – земський статистик, мировий суддя. За словами Половцова, харківський генерал-губернатор князь Мирський вважав Варзара селянським пропагандистом соціалізму, тому не хотів допускати його до справи статистичних описів. Запис у щоденнику: «Варзер, мировий суддя, недурний, але дуже дюжинного розуму молода людина з маленькими вусиками, невеликими очима та круглим обличчям, яке майже нічого не виражає, говорить не менш самовпевнено, ніж Червінський, і полюбляє посилатися на свою практику судді; не замислюється ні перед чим і на все має готову, досить швидку відповідь»³¹.

Шраг Ілля Людвигович – чернігівський адвокат. Мовчун. Безперечно, розумніший за інших, слів втрачати не полюбляє, але говорить лише з відповідною ціллю, бо має перевагу в кращому власному становищі. «Мовчати взагалі обережніше, ніж говорити, – зауважує Половцов, – а доказом обережності Шрага може слугувати та обставина, що він був чимось на зразок вихователя страченого Лизогуба, а сам не зазнав жодної відповідальності за навіювання своєму вихованцю образу думок, які привели до шибениці»³².

Сенатор називає ще двох гостей – А. Солонину й О. Тищінського, які залишалися безмовними. Останній навіть вийшов до сусідньої кімнати.

Розмову Половцов розпочав з того, що похвалив М. Контантиновича за діяльність його банку й поцікавився, яку допомогу надає банк селянам для придбання землі. Константинович пообіцяв зібрати про це детальну інформацію. Потім додав, що селяни прагнуть розширити своє землеволодіння, але ціни на землю постійно зростають. Далі розмова торкається тягарів, які лягають на селян. П. Червінський розповів про вартість реманенту, прибутки та платежі. Ціни необхідно передивитися. Більшість присутніх із цим твердженням не погодилися. Сказав Червінський і про те, що тепер на селі без векселя жодного рубля не дають у борг, хоча раніше брали товар «на віру», тобто в кредит. В. Варзар стверджував, що молоді люди в суді брешуть, а старі кажуть: їх вчили говорити те, що гідко їхній совісті. На питання Половцова, звідки чекати поліпшення, присутні відповідали мовчанням. А потім заговорили про поліпшення школи, мораль чиновників, про злиття інтелігенції з народом. Урешті-решт домовилися про важливість близькості поміщиків до народу. Хоча вони й втратили свої феодальні права, але не втоптані у бруд законом 1861 р., тобто поліпшення можна чекати лише від поміщиків.

На цьому зустріч у домі міського голови завершилася. Враження таке, що перед нами пройшло кілька карикатурних персонажів – настільки сенатору Половцову були не до впадоби чернігівські ліберали.

Напередодні О. Половцов оглянув навчальні заклади. Ось його враження: чоловіча гімназія розміщується у тісному приміщенні; на уроці Закону Божого та латинської мови під час опитування учнів відповідають самі вчителі; у латинському класі вчитель говорить такою ламаною російською мовою, що учні ледь не сміються. Будинок жіночої гімназії ще гірший. Сенатор був присутній на уроці французької мови, яку дівчата опановують п'ятий рік. Ніхто з учениць, стверджує він у щоденнику, не розуміє жодного слова й сказати французькою не може. У чоловічому духовному училищі, де було 316 вихованців, усе влаштовано набагато краще, ніж у гімназіях. І самі викладачі справили гарне враження. Неприємними виявилися відвідини семінарії. Усюди бруд, неохайність, сморід³³.

О. Половцов оглянув також божевільню, лікарню, фельдшерську школу. Йому все сподобалося. Будинки місткі, охайні, багато повітря. Приємне враження справила на нього тюрма – містка, чистіша за інші остроги, які він бачив. У ній багато арештантів, присуджених до арештантських рот без знайденого для них приміщення³⁴.

Тема єврейських погромів у Чернігівській губернії на початку травня 1881 р. заслуговує окремого дослідження. Вважалося, що в усьому винні соціалісти, які підбурювали се-

³⁰ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 314.

³¹ Там само.

³² Там само. С. 314–315.

³³ У травні 1881 р. інспектор Чернігівської духовної семінарії Ф. Дмитревський надіслав кілька листів О. Шидловському з команди сенатора, в яких сповіщав про зловживання ректора семінарії протоієрея В. Розова. Анонімного листа з таким самим змістом отримав і О. Половцов. Ці листи зберігаються у відділі рукописів РНБ ім. М. Салтикова-Щедрина в Петербурзі.

³⁴ В арештантських ротах утримували волоцюг, осіб, засуджених за дрібні правопорушення, та представників привілейованих станів – за тяжкі злочини. Під відсутністю для них приміщення О. Половцов мав на увазі окрему будівлю.

лян і конотопських залізничників. Тривожно було і в самому Чернігові. Запис у щоденнику від 3 травня: «Проїхавши по місту, переконаюсь, що все спокійно, і заїжджаю подякувати за сприяння Полторацького, який увесь ранок провів на коні, викликаючи чергові частини Вологодського полку»³⁵. Неспокійно було в Суражі, Клинцях, Городні. У Києві також. Для припинення погромів були задіяні військові. Половцов із Полторацьким дивилися, як солдати Вологодського полку прицільно стріляють. 6 травня, як записує сенатор у щоденнику, з усіх боків надходили повідомлення про зменшення безпорядків з євреями. Справ більше немає (додає він). Залишилося почекати прибуття із Новгород-Сіверського пароплава Судієнка – брата Володимирського губернатора О. Судієнка. Того ж дня Половцов мав останню розмову з П. Червінським і взяв участь в урочистостях з нагоди дня народження спадкоємця престолу – майбутнього імператора Миколи II: був присутній на обіді та молебні в соборі, дивився парад Вологодського полку.

Весь день 7 травня сенатор наносив прощальні візити, а на завтра пароплавом Судієнка відбув із Чернігова до Новгород-Сіверського, звідти – у судієнківське село Очкино. Далі його маршрут був таким: Панурівка (маєток Миклошевського), Костобобров (маєток князя О. Голіцина; місцеві селяни зустрічали сенатора на колінах і просили його втрутитися в проблеми з межуванням), Стародуб (зустріч з повітовим предводителем дворянства Скоропадським), Мглин і нарешті Рославль, де на Половцова чекав чудовий вагон, надісланий з Петербурга. У щоденнику він занотував численні зустрічі, розмови й бесіди, створив непривабливі словесні портрети осіб, з якими зустрічався, описи маєтностей, де судилося зупинитися.

В Очкино Олександр Олександрович ночував у старому поміщицькому домі Володимирського губернатора О. Судієнка. Сад спускався до Десни, занедбаний, з віковими липами, каштанами, бузком, яблунями. Усе це цвіло, пахло, складаючи враження вінка, кинутого на могилу поміщицького життя. Половцов був вражений. Тому записав у щоденнику: «Само слово “поміщик” зробилося ледь не лайливим словом, тоді як при всіх його недоліках поміщик, землевласник, вотчинник був і залишається піонером просвітництва серед сірого, грубого натовпу, з якого деякі недодумливі ідеологи прагнуть зробити ледь не ідеального мудреця, законодавця, філософа»³⁶. Сенатор погоджується, що поміщицька влада винна у зловживаннях. Майстерна законодавча рука повинна б була ці зловживання зрізати, як ріжуть сухі гілки, пише він. Але замість цього сокира торкнулася коріння. Поміщицька влада впала. Натомість виріс шинок із волосним писарем. Дворянство спотворено верховною владою – так вважав сенатор. Країна встала на шлях капіталістичного розвитку. Капіталістичні відносини проникли й на село. Настав час віддати майновішому та освіченому класу місцеву владу: і судову, і адміністративну через виборні установи, без довіри до яких не можна досягти нічого, крім невдач і нещастя. «Таким було моє враження перед від'їздом на ревізію, – записав він у щоденнику, – таким і нині є переконання, що більше й більше укорінюється в мені»³⁷. Із такими думками Половцов покидав Чернігівську губернію.

Чернігівській міській голова В. Хижняков залишив цікаву інформацію: «Труди ревізії понад тридцять років відпочивають в архівах. Два великих друкованих тома цих праць через рік після ревізії презентував мені секретар Половцова покійний Воскобойников. Ці фоліанти, що не побачили світу, я віддав у бібліотеку губерньської земської управи»³⁸, тобто до громадської бібліотеки – нині Чернігівської ОУНБ ім. Софії та Олександра Русових. На жаль, у бібліотеці вони не збереглися з об'єктивних історичних причин, і їхня доля невідома.

О. Половцов повернувся до Петербурга. Окрім важливих державних справ, займався підприємництвом, меценатством, колекціонуванням, складанням біографічного довідника. Писав щоденник як свідок епох царювання Олександра II, Олександра III і Миколи II, під владою яких знаходилася тоді Україна та її складова частина – Чернігівська губернія. На відстані майже півтора століття щоденник О. Половцова сприймається як свідчення очевидця про діяльність владних осіб Чернігова та учасника подій, які відбувалися в місті на початку 80-х рр. XIX ст., а також цікаве доповнення до вже відомих літературних і архівних джерел, хоча й досить суб'єктивне.

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Софії та Олександра Русових, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії ім. Л. Глібова (пр. Миру, 41, м. Чернігів, 14000, Україна).

³⁵ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 320.

³⁶ Там само. С. 323.

³⁷ Там само.

³⁸ Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. С. 105–106.

Studyonova Lyudmila – librarian of the department of local history of the Chernihiv Sofia and Oleksandr Rusov regional universal scientific library, honored cultural worker of Ukraine, member of the National union of local historians of Ukraine, laureate of the L. Hlibov award (41 Miru Av., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: studenova2001@gmail.com

IMPRESSIONS OF SENATOR O.O. POLOVTSOV (1832–1909) FROM A STAY IN CHERNIHIV IN APRIL–MAY 1881 FOR CONDUCTING AN AUDIT IN THE PROVINCE: PAGES OF HIS DIARY

*The purpose of the article is to reveal the diary of senator O.O. Polovtsov as a historical source, which recreates the little-known private life of Chernihiv in the early 1980s, where he arrived as an auditor. **Methods:** historicism, description and analysis. **Scientific novelty:** for the first time, attention is drawn not to the results of the audit conducted by O.O. Polovtsov in the Chernihiv province, but to the senator's diary, published in its entirety in 2022 in two volumes (1859–1882). The second volume consists of notes from 1878 to 1882. The notes from 1881 can tentatively be called Chernihiv essays, the author of which clearly, sometimes with sarcasm, expresses his own vision of the people and events that surrounded him. **Conclusions:** O.O. Polovtsov had numerous meetings and conversations with the governor, officials of various ranks, leaders of the nobility, zemstvo liberals, the mayor, military, law enforcement officers, representatives of the clergy, teachers and peasants when he visited the counties. The senator not only gives his assessments and observations, but also explains in detail the judgments of his interlocutors and opponents. This is very fundamental, because this is how we learn about the positions and views of the then-known Chernivtsi, about whom there is no longer such evidence. This is very important for understanding the economic, socio-political, humanitarian climate in which Chernihiv was then.*

Key words: Chernihiv, A.L. Shostak, M.I. Nepluyev, V.M. Khizhnikov, I.L. Shrag, zemstvo assembly, liberal zemtsi, V.O. Poltoratsky, A.E. von Mecklin, Oster, Kozelets, O.M. Sudienko, Novgorod-Siverskyi, Mglin, Roslavl.

Дата подання: 15 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 18 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Враження сенатора О.О. Половцова (1832–1909) від перебування в Чернігові у квітні–травні 1881 р. для проведення ревізії в губернії: сторінками його щоденника. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 59–66. DOI: 10.58407/litopis.240606.

Цитування за стандартом APA

Studyonova, L. (2024). Vrazhennia senatora O.O. Polovtsova (1832–1909) vid перебування v Chernihovi u kvitni–travni 1881 r. dlia provedennia revizii v gubernii: storinkamy yoho shchodennyka [Impressions of senator O.O. Polovtsov (1832–1909) from a stay in Chernihiv in April–May 1881 for conducting an audit in the province: pages of his diary]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 59–66. DOI: 10.58407/litopis.240606.

Аліна Клепак

УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1917 Р.: АНАЛІЗ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ПРЕСИ

DOI: 10.58407/litopis.240607

© А. Клепак, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3374-3964>

Мета. Стаття досліджує процес українізації освіти на Чернігівщині в 1917 р. крізь призму аналізу місцевої та центральної преси. Автор розглядає різноманітні аспекти цього процесу, включаючи внутрішній спротив, підтримку, а також практичні кроки з упровадження україномовної освіти. **Методи.** Для досягнення поставленої мети використано описовий аналіз газетних матеріалів, зокрема статей та звітів з педагогічних з'їздів і нарад учителів, що відбувалися на території Чернігівської губернії у 1917 р. Збір і аналіз даних здійснювалися з урахуванням ставлення вчителів до українізації та їхніх аргументів щодо переваг і недоліків цього процесу. **Новизна.** Основною новизною роботи є комплексний підхід до вивчення українізації освіти на місцевому рівні крізь призму аналізу преси. Автор показує, які аспекти українізації були актуальними для місцевих громад та як ці питання відобразилися в газетних публікаціях. **Висновки.** Стаття демонструє, що процес українізації шкільної освіти в Чернігівській губернії був складним і багатогранним. Хоча існували значні труднощі та опозиція, але завдяки активним заходам учасників педагогічних з'їздів та громадських ініціатив було досягнуто певних успіхів у впровадженні української мови та українознавчих дисциплін у шкільну програму. Важливою була підтримка вчителів та участь місцевих інституцій у сприянні українському освітньому процесу.

Ключові слова: українізація школи, освіта, Чернігівська губернія, 1917 р., учителі, «Нова рада», «Чернігівська земська газета», українськомовні книги.

Аналіз останніх публікацій. Про вироблення планів українізації освіти та їх реалізацію урядом Української Центральної Ради згадували дослідники А. Боровик¹ та О. Кудлай². Проте, незважаючи на певні історіографічні здобутки й уведено до наукового обігу джерельну базу, питання українізації шкільної освіти Чернігівської губернії у 1917 р. не було предметом спеціального дослідження, що підкреслює актуальність цієї розвідки.

Тривала боротьба за збереження національної ідентичності в умовах постійної асиміляторської політики Російської імперії привела до усвідомлення важливості розвитку української мови для існування нації. У 1907 р. у збірник публіцистичних статей і заміток «Освобождение России и украинский вопрос» історик М. Грушевський запропонував визначення терміну «українізація» як «викладання в університетах України на українській мові найбільш цікавих предметів з національної точки зору (мови, літератури, історії)»³.

У 1917 р., у період революційних подій і визвольних змагань, Українська Центральна Рада активізувала зусилля щодо створення міцного фундаменту для подальшого національного відродження. Особливого значення набула українізація шкільної освіти, курс на яку було визначено під час першого Всеукраїнського педагогічного з'їзду, що відбувся 5–6 квітня 1917 р. Згідно з інформацією «Нової ради» від 7 квітня 1917 р., після обговорення доповідей, зазначених у програмі з'їзду, ухвалено кілька важливих резолюцій. Серед них були такі пункти: введення в початковій школі викладання всіх предметів українською мовою з наступного навчального року; українізація вищих початкових шкіл за згодою; навчання в учительських семінаріях та інститутах українською мовою; введення обов'язкових предметів, таких, як українська мова та література, географія України у середніх школах; доручення Центральної Раді здійснити заходи для усунення з посад ворогів української освіти, зокрема серед учителів⁴.

¹ Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. 368 с.

² Кудлай О. Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 160 с.

³ Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: статьи и заметки. Санкт-Петербург, 1907. С. 198.

⁴ [Без автора, редакційна]. Український педагогічний з'їзд. *Нова Рада*. 1917. 7 квітня. № 8. С. 1–2.

Питання впровадження викладання предметів українською мовою та українознавчих дисциплін у школах різних рівнів стало темою обговорення на освітянських з'їздах по всіх українських губерніях. Аналіз газетних повідомлень дає можливість стверджувати, що на Чернігівщині одними з перших провели свій з'їзд учителі Козелецького повіту. Звертаючись через газету до вчителів, автор статті згадував: «З великим хвилюванням зустрічали цей з'їзд ті з учителів, котрим дорога справа народньої освіти на Україні. Та й не можна було не хвилюватись. Перед нами на весь свій зріст стоїть величезна справа будування української школи. Починати це будування треба зараз же, не гаючи ні одного дня, бо вільний народ український не може більше терпіти тих нелюдських експериментів над психикою його дітей, які до цієї пори робились. Але хто ж, як не учитель, найбільш близький до справи будування школи? І чиє, як не його, тут може бути найбільш авторитетне слово? Цього слова від учительства ждали, а зокрема від Козелецького учительства з хвилюванням. Чого б здається хвилюватися та ще тим, кому дорога справа народньої освіти. Невже були якісь сумніви? Невже були підстави думати, що учитель погруз так в буденщину, що в цей відповідальний момент не здолає виплутатись і стати на належну височину»⁵.

Захід, який зібрав 80 учасників, розпочався 22 квітня 1917 р. з привітань представників Української Центральної Ради й Чернігівської селянської спілки. Після цього відбулося обговорення порядку денного, що викликало палкі суперечки. Одна група пропонувала програму, де на першому місці стояло питання українізації школи, тоді як друга, численніша група, пропонувала зосередитися на потребах учителя. Зрештою перемогла перша група, і було обрано тимчасову комісію, яка мала керувати шкільними справами до наступного з'їзду, контактуючи з Товариством шкільної освіти в Києві.

Перший губернський з'їзд учителів відбувся з 5 по 9 травня 1917 р. Було розглянуто три доповіді. Перша з них містила основні резолюції, прийняті на першому Всеукраїнському з'їзді вчителів. Друга доповідь стосувалася етнічного складу населення Чернігівщини, в ній було зафіксовано, що більшість мешканців губернії – українці, і наявні всі передумови для українізації шкіл. Третій доповідач зосередився на необхідності вивчення української мови в земських школах⁶.

Під час обговорення цих доповідей стало очевидним, що підтримка українізації шкіл не є однозначною. Наприклад, представник Новгород-Сіверського повіту, покликаючись на рішення повітового з'їзду вчителів, підкреслив, що впровадження української мови в школах повинно мати підтримку місцевого населення. Цей погляд підтримав також представник Городнянського повіту, який зазначив, що кожен повіт має свою «материнську мову».

Урешті, була ухвалена резолюція, що передбачала поступову українізацію нижчої, середньої та вищої школи, введення до навчальних програм предметів з українознавства, а також організацію короткострокових курсів з вивчення української мови для вчителів⁷.

Але в процесі виконання цих завдань траплялися численні перешкоди. Однією з основних було ставлення вчителів до нових викликів сучасності. На загальних зборах членів Товариства шкільної освіти в Києві, які відбулися 14 травня 1917 р., Т. Лубенець та С. Русова, доповідаючи про Чернігівський учительський з'їзд, дійшли висновку, що серед учителів губернії немає одностайної думки щодо українізації школи, і всі вчителі поділилися на два ворожі табори з певною перевагою «великоросів». На їхню думку, це пояснюється тим, що на «півночі Чернігівщини проживає мішане населення: великороси, білоруси, українці, якщо й є, то говорять на перехідних діалектах»⁸.

Розповідаючи про роботу з'їзду в Козельці, автор статті зазначив, що певні аспекти заходу викликали в нього «багато гнітючих думок», особливо коли йшлося про голосування за резолюцію щодо українізації шкіл. «Хто проти навчання в школі рідною мовою? – Нікого. Хто за? – Половина, а половина утримується. Чому? Хочеться пояснити це тим, що справа остільки елементарна, що сором навіть її голосувати. Та, на жаль, так пояснювати це мовчання забороняють попередні суперечки й особливо розмови під час перерв. Ось одна з таких розмов: “Я 31 рік вчителюю. Всього чотири роки лишилось до пенсії. А тут українізація школи. Не дадуть дослужити. Пропала моя пенсія”»⁹.

Не ставилися з розумінням до процесів українізації шкіл учителі в північних повітах Чернігівської губернії – Мглинському, Суражському, Новозибківському, Стародубському. В одному з випусків «Чернігівської земської газети» колишній народний учитель за-

⁵ [Без автора, редакційна]. На учительськiм з'їзді. *Нова рада*. 1917. 5 травня. № 31. С. 2.

⁶ Учителка. Учителський з'їзд в Чернігові. *Чернігівська земська газета* (далі – ЧЗГ). 1917. 2 червня. С. 3.

⁷ Там само.

⁸ [Без автора, редакційна]. Загальні збори членів «Т-ва Шкільної Освіти». *Нова рада*. 1917. 17 травня. № 40. С. 1.

⁹ [Без автора, редакційна]. На учительськiм з'їзді. С. 2.

явив, що «серед вчителів, переважно вчительок, багато і дуже багато знайдеться таких, котрі не тільки байдужі до українізації школи, а, навпаки навіть зовсім не визнають можливим переведення до українізації школи»¹⁰.

Ситуація з українізацією шкіл у губернському центрі Чернігові також була складною. Багато керівників міських шкіл та представників батьківських комітетів ставилися до цього процесу досить негативно, а іноді навіть вороже. Під час наради, проведеної новопризначеним комісаром освіти Чернігівської губернії Гнатом Стаднюком, противники українізації стверджували, що сучасна українська мова є галицькою і незрозумілою навіть тим, хто знає мову Т. Шевченка, тоді як великоруська літературна мова «цілком зрозуміла українським селянам»¹¹. Проте на нараді з'ясувалося, що в більшості середніх шкіл Чернігова педагогічні ради вже вирішили розпочати часткову українізацію. З нового навчального року в усіх класах було заплановано запровадити необов'язкове навчання української мови та обов'язкове вивчення українознавчих дисциплін, таких, як історія та географія України, історія української літератури¹².

Знаходилися й ті, хто радо вітали українізацію. Наприклад, Борзенська громада наприкінці травня організувала український концерт у місцевій гімназії, де виступав хор, старшокласниці декламували вірші, а музиканти на бандурі грали народні мелодії¹³. На початку липня 1917 р. на вчительському з'їзді в Борзні було ухвалено кілька важливих рішень: 1) підтримка Української Центральної Ради; 2) заснування курсів українознавства на Борзенщині; 3) винесення догани «Борзенській Газеті» за те, що виходить московською мовою; 4) заснування в Борзні учительського українського клубу; 5) проведення широкої української агітації; 6) організація 27 липня (на Пантелія) великого віче на могилі П. Куліша¹⁴.

У серпні 1917 р., за повідомленням «Чернігівської земської газети», народні вчителі Новгород-Сіверського повіту за три дні розглянули низку важливих питань, одне з яких прямо стосувалося українізації повіту¹⁵. Однак найбільше зацікавлення викликало шосте питання – про спрощення правопису, згідно з яким було прийнято рішення доручити шкільній комісії спільно з іншими з'їздами та союзами вчителів розробити нову спрощену граматику.

У вересні того ж року в приміщенні Чернігівської жіночої гімназії відбулося зібрання всіх педагогів, де було прийнято рішення про впровадження таких «полегшень» під час навчання російської мови в новому навчальному році: «Виключити букву **Ѣ** і замінити її на **е**; виключити букву **Ѡ** і замінити її на **ф**; виключити букву **ѡ** в кінці слів і складних частин слів, але залишити її в середині слів як розділовий знак; виключити букву **й** і замінити її на **и**; рекомендувати, але не обов'язково використовувати букву **е**; писати префікси **из, вз, вз, раз, роз, низ, без, чрез** перед голосними і дзвінками приголосними з **з**, але замінювати **з** на **с** перед глухими приголосними, включаючи перед **с**; писати в родовому відмінку прикметників, дієприкметників і займенників одного, – **его** замість **аго, яго**; писати в називному і знахідному відмінках множини жіночого та середнього роду прикметників, дієприкметників і займенників **ые, ие** замість **ья, яя**; писати **они** замість **оне** в називному відмінку множини чоловічого роду; писати в жіночому роді **одни, одних, одним, одними** замість **одне, одних, однем, одними**; писати в родовому відмінку одини займенник особового жіночого роду **ее** замість **ея**»¹⁶.

Ці зміни також відобразилися на використанні української мови: починаючи з цього часу, у шкільній практиці активно стандартизували правопис для української мови.

На початку серпня свою підтримку українізації шкіл висловили вчителі Глухівського повіту. Проте, з огляду на загальні проблеми, такі, як нестача підручників і недостатня підготовленість учителів, вони вважали, що цей процес можна впроваджувати лише в школах повіту, де є всі необхідні умови – «як фізичні, так і моральні»¹⁷.

Проблеми подібного характеру відзначали й на вчительських з'їздах, що проходили в інших повітах Чернігівської губернії. Уже на початку травня Кролевецька земська управа звернулася до губернського земства із запитанням про швидке організування українських учительських курсів, а також про те, як реагувати на вимоги сільських громад щодо необхідності негайної українізації школи¹⁸.

¹⁰ [Без автора, редакційна]. До українізації школи. ЧЗГ. 1917. 19 вересня. № 72. С. 6.

¹¹ Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл... С. 38.

¹² В комітеті батьків. *Нова рада*. 1917. 21 травня. № 44. С. 3.

¹³ Борзенська громада. *Нова рада*. 1917. 26 травня. № 47. С. 3.

¹⁴ Г. Борзна (на Чернігівщині). ЧЗГ. 1917. 11 липня. № 52. С. 6.

¹⁵ Съезд народных учителей Новгородсеверскаго уезда. ЧЗГ. 1917. 25 серпня. № 65. С. 5–6.

¹⁶ Новое правописание. ЧЗГ. 1917. 26 вересня. № 74. С. 3.

¹⁷ Учитель Т. Съезд народных учителей Глуховского уезда. ЧЗГ. 1917. 5 серпня. С. 5.

¹⁸ Приговори сільських громад. *Нова рада*. 1917. 7 травня. № 33. С. 3.

Наприкінці квітня директор народних училищ Чернігівської губернії Ф. Делекторський звернувся в губернську управу з пропозицією організувати українські тимчасові педагогічні курси в Ніжинському, Остерському, Козелецькому, Чернігівському, Сосницькому, Борзенському й Коногоському повітах. На його думку, програма цих курсів повинна була включати: 1) методику викладання української грамоти; 2) методику викладання арифметики українською мовою; 3) методику викладання українознавства (українську мову з літературою, історію України, а також географію з етнографією)¹⁹.

З початком літніх шкільних канікул у місцевій та центральній пресі почали з'являтися повідомлення про відкриття та роботу учительських курсів українознавства. Здебільшого курси розпочинали свою роботу в урочистій обстановці, у присутності жителів повітових центрів, з проголошенням промов, святковим молебнем та освяченням.

Наприклад, в Острі на курси української мови записалося 400 вчителів²⁰. 28 липня в Кролевецькому повіті розпочалися українські курси, на які записалися понад 100 учителюк та учителів. Відмічаючи загалом серйозне зацікавлення курсантів доповіддю Т. Лубенця, який розповів багато нового та цікавого з методики навчання грамоти, кореспондент повідомив, що були також проведені лекції з історії українського письменства (П. Горецького), почалися з історії України (В. Андрієвського), етнографії (П. Ромада-на)²¹.

У Борзнянському повіті виникли труднощі. Місцеве земство витратило лише 6446 крб на курси, хоча спочатку було заплановано виділити 12 тис. Головною причиною була відсутність кваліфікованих лекторів. Газета «Чернігівський край» повідомляла, що Борзнянським учительським курсам загрожувала небезпека повного закриття, щойно вони відкрилися. Лише завдяки приїзду лекторів зі Львова та Києва вдалося в основному виконати програму курсів. Іларіон Свенціцький, доцент Львівського університету, провів кілька лекцій з українознавства, а київський бібліотекознавець Степан Постернак успішно виклав матеріал з історії України, що підняло настрій слухачам, яких було 249 чоловік²². Проте газета зазначала, що місцевій владі не вдалося задовольнити запити вчителів на українські підручники та іншу літературу через її відсутність на книжковому ринку.

На початку червня Козелецька земська управа оголосила про запланованість проведення літніх курсів підготовки вчителів до українізації шкіл у повітовому центрі²³. 12 липня 1917 р. на сторінках «Нової ради» з'явилося повідомлення про те, що під час цих курсів виникла проблема з нестачею підручників²⁴.

Однією з головних проблем, з якими стикнулися освітяни під час українізації в 1917 р., був брак навчальних матеріалів. Для дисциплін, що входили до циклу українознавчих дисциплін, таких, як історія та географія України, а також українська мова і література, не було своєчасно підготовлено шкільних програм, підручників, методичної літератури та інших засобів навчання. Це викликало справедливі нарікання з боку вчителів, які не мали необхідних ресурсів для якісного викладання нових предметів.

Револьюційна влада поступово вирішувала ці проблеми. Спочатку Українське товариство шкільної освіти, засноване в березні 1917 р., приступило до друку книжок. За короткий проміжок часу з'явилися програми і термінологія для різних дисциплін, зокрема арифметики, граматики та географії. Незабаром були видані початкові читанки, такі, як «Дітські пісні, казки і загадки», «Веселка», «Рідне слово», задачник та підручник «Українська граматка (азбука)»²⁵.

Не менш цікавою була книга віршованих загадок української письменниці Марії Загірньої (Грінченко). Вважаємо за необхідне навести як приклад хоча б одну із загадок, яку розмістив на своїх сторінках друкований орган губернського центру:

«Прийшов до нас пан,
Вдяг білий жупан.
Пан вельми сердитий, –
Грімає на діти:
«З хати не виходьте,
Санчат не вивозьте,
з гори не спускайтесь,
в дворі не сковзайтесь,

¹⁹ Українські педагогічні курси. *ЧЗГ*. 1917. 28 квітня. № 34. С. 3–4; Українські педагогічні курси. *Нова рада*. 1917. 21 травня. № 44. С. 3.

²⁰ Курси української мови. *Нова рада*. 1917. 23 липня. № 95. С. 2.

²¹ Громадянин. Г. Кролевець. *ЧЗГ*. 1917. 8 серпня. № 60. С. 7.

²² Курси українознавства. *Черниговский край*. 1917. 15 грудня. С. 3.

²³ Українські курси. *Нова рада*. 1917. 4 червня. № 55. С. 2.

²⁴ Нема підручників. *Нова рада*. 1917. 12 липня. № 86. С. 3.

²⁵ На увагу громадянства в шкільній справі. *ЧЗГ*. 1917. 7 липня. № 51. С. 8.

в сніжки не гуляйте,
бабу не качайте!
А хто не послуха,
хай береже вуха!
Бо я покараю:
вуха покусаю;
буде вам мороки,
як щіпну за щоки,
а як ще й за ніс, –
буде тоді сліз!»
Який же то пан
вдяг білий жупан
і отак сердито
грімас на діти?»²⁶

Редакція журналу «Народний учитель» також пропонувала для народних шкіл, політичних клубів і хат-читалень серію книг «Основи політичної грамотності». Ця серія включала такі видання:

1. «Учредительное собрание» – проф. В.М. Устинов.
2. «Всеобщее избирательное право» – Е.А. Звягинцев.
3. «Прямые и тайные выборы в Учредительное Собрание» – Е.А. Звягинцев.
4. «Демократическая республика» – В.Я. Муринов.
5. «Гарантии прав гражданина» – проф. Б.И. Вышеславцев.
6. «Свобода совести» – А. Б. Петрицев.
7. «Национальная автономия и государственное единство» – пр.-доц. А. Ладыженский.
8. «За что борются политические партии (сборник программ)».
9. «Зачем женщине нужно равноправие» – О.В. Кайданова.
10. «Волостное земство» – пр.-доц. В.П. Дурденевский.
11. «Спутник земского избирателя» – Е.А. Звягинцев
12. «Война и демократия» – проф. Р.Ю. Виппер»²⁷.

У серпні 1917 р. у «Чернігівській земській газеті» була опублікована стаття невідомого автора із рекомендацією списку книг українських авторів, які кожен повинен прочитати для самоосвіти. Серед них були такі твори: «Борець за діло народне» П. Христюка про життя та діяльність І. Франка, «Де ми і скільки нас» Бориса Грінченка, який розглядає питання української ідентичності, а також «Якої ми хочемо автономії та федерації» М. Грушевського – про роль Центральної Ради, її основні завдання, досягнення, універсали²⁸.

У с. Берестовці Борзенського повіту для проведення курсів було доставлено 40 примірників граматики Б. Грінченка²⁹.

Незважаючи на зусилля, наприкінці 1917 р. ще відчувався значний дефіцит освітніх матеріалів. У Щасновській, Старо-Басанській та інших волостях Козелецького повіту вчительки просили надати їм українські букварі для шкіл. Натомість отримали «букварі руські»³⁰.

В. Смець, учитель Сосницької дівочої гімназії, звернувся до читачів «Нової ради» з таким закликком: «У м. Сосниці на Чернігівщині, в дівочій гімназії, де зараз викладається українська мова та література, а незабаром почнеться викладання й інших українських наук – дуже відчувається брак потрібної української літератури, на якій би могла виховуватися гімназійна молодь. Бажаючи запобігти цьому лихові, я звертаюся з палким закликком до всього нашого громадянства надсилати потрібні книжки чи дурно, чи за гроші, щоб таким чином зробити початок книгозбірні, де були б не тільки політичні брошури ... бажано мати такі книжки: твори Котляревського, Квітки, Г. Артемовського, Гребінки, Шевченка, Куліша, Стороженка, Марка Вовчка, Глібова, Щоголіва, Руданського, Свідницького, Мордовця, Кониського, Федьковича, Франка, Драгоманова, Старицького, Кропивницького, Тобілевича, Нечуй-Левицького, Мирного, Пчілки, Грінченка, Самійленка, Грабовського, Лесі Українки, Г. Барвінок, Кримського, Грушевського, Мод. Левицького, Стефаника, Винниченка, Олеся, Каценка, Чупринки, Вороного й ін. Сподіваюся, що чуле українське громадянство почує цей заклик і pomoже хоч трохи задовольнити нагальну потребу в українських книжках»³¹.

²⁶ Українські книжки для початкової школи. ЧЗГ. 1917. 29 грудня. № 100. С. 14.

²⁷ Внимание земств, кооперативов и культурно-просветительных организаций. ЧЗГ. 1917. 13 жовтня. № 79. С. 16.

²⁸ Н. Що читати на селі. ЧЗГ. 1917. 11 серпня. № 61. С. 12.

²⁹ В Берестовці. *Нова рада*. 1917. 8 грудня. № 203. С. 2.

³⁰ Заводять у палятурки. *Нова рада*. 1917. 9 листопада. № 181. С. 3.

³¹ Заклик до українського громадянства. *Нова рада*. 1917. 17 листопада. № 188. С. 3.

Незважаючи на виклики, процес українізації шкіль у Чернігівській губернії відбувався достатньо швидко, що підтверджується численними повідомленнями на сторінках «Нової ради». Зокрема, з жовтня 1917 р. у чоловічій та жіночій гімназіях повітового міста Борзна розпочалося викладання української мови, історії, географії та інших предметів. Перша лекція супроводжувалася виконанням пісні «Вже воскресла Україна». На додаток, у Борзенській чоловічій гімназії було створено український гурток національного мистецтва³². У Чернігівській єпархіальній школі з навчального року викладалися такі предмети: історія та географія України, історія українського письменства. Але викладання української мови ще не стало обов'язковим³³.

Особливу увагу заслуговує повідомлення від 8 грудня 1917 р. про початок навчання українською мовою в селах Писки та Ярославці Козелецького повіту, де вчителька самостійно поїхала до повітового міста, щоб привезти українські підручники. Далі зазначається, що в с. Стара Басань вчителька, обмежена однією книжкою, переписує вірші на дошці та індивідуально перевіряє кожен зошит, щоб переконатися, чи правильно записано. На стінах класу висить великий портрет Т. Шевченка, а маленькі портрети поета розподілені серед учнів перших груп³⁴.

На основі газетних публікацій «Нової ради» та «Чернігівської земської газети» можна зробити висновок, що процес українізації шкільної освіти на Чернігівщині в 1917 р. був складним і багатограним. Упровадження української мови та українознавчих дисциплін у шкільну програму стикалося зі значними труднощами, зокрема опором з боку частини вчителів та адміністрації, особливо в регіонах з мішаним етнічним складом населення. Деякі педагоги та батьки скептично ставилися до нових реформ. Незважаючи на опозицію та труднощі (відсутність кваліфікованих спеціалістів, брак навчальних ресурсів тощо), завдяки активним заходам на кінець 1917 р. вдалося досягти певних успіхів.

References

Borovyk, A. (2008). *Ukrainizatsiia zahalnoosvitnikh shkil za chasiv vyboriuvannia derzhavnosti (1917–1920 rr.)*. [Ukrainization of general education schools during the struggle for statehood (1917–1920)]. Chernihiv, Ukraine.

Kudlai, O. (2019). *Ministerstvo osvity UNR doby Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: stvorennia, struktura, diialnist*. [The Ministry of education of the UNR during the period of the Ukrainian Central Rada: formation, structure, activities]. Kyiv, Ukraine.

Клепак Аліна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського (вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, Україна).

Klepak Alina – candidate of historical sciences, docent at K.D. Ushynskiy Chernihiv regional institute of postgraduate pedagogical education (83 Slobidska Str., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: alya2879@ukr.net

UKRAINIZATION OF SCHOOL EDUCATION IN CHERNIHIVSCHYNA IN 1917: AN ANALYSIS BASED ON LOCAL AND CENTRAL PRESS MATERIALS

The purpose of the publication. The article explores the process of Ukrainization of education in the Chernihivschyna in 1917 through the lens of analyzing local and central press. The author examines various aspects of this process, including internal resistance, support, and practical steps for implementing Ukrainian-language education. **Methods.** To achieve the set goal, a descriptive analysis of newspaper materials was used, in particular, articles and reports from pedagogical congresses and teachers' meetings held in the Chernihiv province in 1917. Data collection and analysis were carried out considering teachers' attitudes towards Ukrainization and their arguments regarding the advantages and disadvantages of this process. **The scientific novelty.** The main novelty of the work lies in a comprehensive approach to studying the Ukrainization of education at the local level through the prism of press analysis. The author shows which aspects of Ukrainization were relevant for local communities and how these issues were reflected in newspaper publications. **Conclusions.** The article demonstrates that the process of Ukrainizing school education in the Chernihiv province was complex and multifaceted. Despite significant difficulties and opposition, thanks to the active measures of participants in pedagogical congresses and public initiatives, certain successes were achieved in introducing the Ukrainian language and Ukrainian studies disciplines into the school curriculum. The support of teachers and the participation of local institutions in promoting the Ukrainian educational process were crucial.

³² В Борзенських гімназіях. *Нова рада*. 1917. 9 листопада. № 181. С. 3.

³³ В єпархіальних школах. *Нова рада*. 1917. 21 жовтня. № 168. С. 3.

³⁴ Українізація шкіль. *Нова рада*. 1917. 8 грудня. № 203. С. 2.

Key words: *Ukrainization of school, education, Chernihiv province, 1917, teachers, «Nova rada», «Chernihiv zemstvo newspaper», Ukrainian-language books.*

Дата подання: 17 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 14 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Клепак, А. Українізація шкільної освіти на Чернігівщині у 1917 році: аналіз за матеріалами місцевої та центральної преси. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 67–73. DOI: 10.58407/litopis.240607.

Цитування за стандартом APA

Клепак, А. (2024). Ukrainizatsiia shkilnoi osvity na Chernihivshchyni u 1917 rotsi: analiz za materialamy mistsevoi ta tsentralnoi presy [Ukrainization of school education in Chernihivschyna in 1917: an analysis based on local and central press materials]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 67–73. DOI: 10.58407/litopis.240607.

Олексій Васечко

ПРОТИСТОЯННЯ ПОВСТАНЦІВ ТАРАЦАНСЬКОГО ПОВІТУ З 1-Ю КІННОЮ АРМІЄЮ ПІД ЧАС ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1920 р.

DOI: 10.58407/litopis.240608

© О. Васечко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2919-6348>

29 травня 1920 р. радянська 1-ша Кінна армія розпочала операцію з прориву оборони Війська Польського, у результаті чого змінилося стратегічне становище протиборчих сил в Україні. Проте перш ніж приступити до цієї операції, 1-ша Кінна армія мала подолати на своєму шляху повстанську організацію Таращанського повіту. Ця організація із центром у містечку Тетіїв мала власні військові сили та майже два місяці контролювала значну територію. Для польсько-українсько-радянської війни 1920 р. це рідкісний випадок, коли і польська, і радянська армії мусили враховувати в своїх планах наявність великих сил українських повстанців. **Метою** дослідження є висвітлення структури та складу протиборчих сторін, передумов їхнього військового зіткнення та спроба історичної реконструкції їхніх боїв. **Методи:** історичний, проблемно-аналітичний. **Наукова новизна** полягає у використанні різних джерел польсько-українсько-радянської війни 1920 р. та критичного аналізу українських джерел, що описують бої. **Висновки.** Повстанці Тетіївщини зуміли створити широку горизонтальну організацію різних населених пунктів зі збройною силою на основі територіального принципу. Проте у фронтовому протистоянні зі значно більшим, краще озброєним і досвідченим регулярним військовим підрозділом як 1-а Кінна армія, повстанці не мали шансів на успіх. Зіткнення відбулося через хибну оцінку сил противника повстанцями.

Ключові слова: Тетіїв, повстанська організація, 1-ша Кінна армія, польсько-українсько-радянська війна 1920 р., Оверко Куравський, Василь Задоянний.

Для Української революції 1917–1922 рр. є досить характерним явище селянських повстанських республік. Деякі з них, як Медвинська чи Баштанська, охоплювали один населений пункт, а деякі, як Холодноярська, займали досить значну територію й мали поважні сили. До останнього типу належить і Тетіївська повстанська організація або ж «Таращанський повітовий Кіш Запорізької Січі», яка наприкінці травня 1920 р. опинилася в центрі протистояння Війська Польського з радянською 1-ю Кінною армією.

Хронологічно перша згадка Тетіївської повстанської організації на Таращанщині стосується публікації у 1922 р. в Нью-Йорку інформації про єврейський погром у містечку Тетіїв¹. Наступним, хто писав про цих повстанців, був Олександр Доценко – військовий історик, осавул Армії УНР, ад'ютант Головного отамана Симона Петлюри. Джерелом цього розділу своєї праці він вказав: «Документ про повстання в Тетіївському районі переховується в архівах Українського Наукового Інституту у Варшаві»². У 1964 та 1966 рр. у еміграційному збірнику «За державність», присвяченому темі українського війська, про Тетіївську організацію повстанців опублікував матеріали Василь Задоянний³. У 1971 р. в «Історії міст і сіл Української РСР. Київська область» містилися епізодичні згадки про ан-

¹ Tetiever Khurbn / Ed. by A.D. Rozental. New York, 1922: Published by the American representatives of the all Russian Jewish social committee (Idgezkom) // Translated by Dr. Ida Cohen Selavan. Cincinnati, Ohio, 1994 (URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/tetiev/TetieverKhurbn.htm>). В українському перекладі див.: Погроми в Тетіїві – Tetiever Khurbn – תטיווור – תטיווור / Пер. укр.: Оксак І., Маляренко В., Лях О., Оберемок О., Міцінський С., Єрмолаєв О. *Історичний клуб «Ратуша» м. Тетіїв*. URL: <https://tetiev.net/?p=403>.

² Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1932. С. CXLVIII–CL.

³ Задоянний В. Московська навала (Матеріали до Історії Таращанського Повітового Коша Запорізької Січі на Київщині). *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*. Торонто, 1964. 36. 10. С. 162–172; Торонто, 1966. 36. 11. С. 92–111.

тибільшовицьких повстанців⁴. Схожі за змістом дані наведені в праці Ф. Васильченка «Нариси з історії міста Тетієва і Тетіївського району» у 1981 р.⁵

Уже в часі незалежної України про повстанців Таращанщини написав Роман Коваль у науково-популярних виданнях «Багрянні жнива Української революції» (у розділі «Великодні жнива тетіївських гайдамаків») та «За волю і честь. Невигадані історії і вояцькі біографії» (у розділі «Апокаліпсис»)⁶. Розділи написані переважно на основі матеріалів Василя Задоянного, і додатково автор першим увів ув обіг спогади учасника тих подій – Олександра Личака, студента Української Господарської Академії в Подєбрадах. Викладачі цієї академії давали своїм студентам, більшість із яких були колишніми вояками Армії УНР та / або брали участь у повстанському русі, завдання описати найдраматичніший та найяскравіший епізод з їхньої боротьби, або розповісти, як студент став свідомим українцем. Тому такі спогади містять багато емоційної складової та художніх елементів.

Із сучасних дослідників варто згадати О. Коцербубу, яка збирала матеріали саме про єврейський погром повстанцями в містечку в березні 1920 р. й публікувала їх у газеті «Тетіїв Сьогодні»⁷. Багато цікавого та цінного матеріалу про повстанців зібрано Історичним клубом «Ратуша» міста Тетієва, до складу якого входять О. Лях, О. Ермолаєв, С. Міцінський, О. Оберемко. Серед цих матеріалів є продовження вивчення архіву Української Господарської Академії, історій студентів та інших учасників повстанської організації, кримінальних справ повстанців, архівів СБУ, відкритих публікацій тощо. Частина цих матеріалів була опублікована на сайті цього історичного клубу або на Facebook-сторінках його учасників⁸.

Разом із тим багато польських і радянських військових джерел досі мало включені в історію повстанського руху Тетіївщини, а це такі важливий пласт, який допомагає додати нових знань та усунути наявні неточності. У період від 29 травня по 5 червня 1920 р. радянська 1-ша Кінна армія прорвала польський фронт, що стало однією з переломних подій польсько-українсько-радянської війни на території України. Проте цій події передували бої 1-ї Кінної армії саме з повстанською організацією Тетіївщини. Тож і в польських, і в радянських джерелах про це залишилося чимало згадок.

Прологом до створення цієї організації стала низка подій. Так, 25–26 грудня 1919 р. район Тетіїв–П'ятигори–Животів спочатку залишила Армія Української Народної Республіки (УНР), що перебувала в партизанському Зимовому поході, у ті ж дні через Тетіїв–Животів пройшов Зведено-Кавказький кавалерійський дивізіон білогвардійців⁹. Із цього моменту в містечку та околицях почала поступово утверджуватися більшовицька влада. Її представником у Тетіїві на посаді воєнного комісара став колишній матрос, родом із сусіднього села Скибинці, Г. Винниченко, волосний революційний комітет очолив Ю. Шургальський. В «Історії міст і сіл Української РСР. Київська область» зазначається, що вже 14 лютого 1920 р. місцеві повстанці напали на містечко, тяжко поранивши Ю. Шургальського та вбивши кількох комуністів. У спогадах очевидців погрому про це не згадується, натомість повідомляється, що повстанці у комісаріаті вбили представника продовольчого комітету Жукова. Як би там не було насправді, але активність місцевих повстанців призвела до посилення репресій із боку воєнкома Винниченка¹⁰.

Наприкінці березня червоними було розстріляно 30 українських діячів, серед яких більшість були старшинами Армії УНР, які через хворобу під час Зимового походу залишилися на лікуванні в цьому районі. У відповідь повстанська організація на чолі з Оверком Куравським, до складу якої переважно входили жителі передмість Тетієва–Плоханівки, Слобідки та Снігурівки, організували напад. У ніч із 24 на 25 березня 1920 р. повстанці атакували комісаріат та казарму червоноармійців. У результаті було вбито воєнкома сусіднього с. Кашперівки М. Бурмоса та кількох солдат. Наступного дня (25 березня) воєнком Винниченко організував урочистий похорон із музикою, але червону процесію обстріляли повстанці, які зараня зайняли позицію на кладовищі. Винниченко вирішив по-

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Редкол.: Ф. Рудич (голова) та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 657–658.

⁵ Васильченко Ф. Нариси з історії міста Тетієва і Тетіївського району. Тетіїв, 1981.

⁶ Коваль Р. Багрянні жнива Української революції: 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. Київ: Дікор, 2005. 397 с.; Його ж. За волю і честь: не вигадані історії і вояцькі біографії. Київ: Дікор, 2005. 404 с.

⁷ Європейська історія в Тетіїві. *Тетіїв Сьогодні*. 2016. № 10–11 (25 січня). С. 8; Чому місто Тетіїв звернулося до Європи. *У.Р.М.Р.: Українсько-польська медіаплатформа*. 2022. 5 січня. URL: <https://urmp.news/ua-in-ukraine/chomu-misto-tetiiv-zvernulosya-do-yevropy/>.

⁸ Лях О. Тетіїв і Тетіївщина: погляд в історію. Тетіїв, 2004. 48 с.; Ермолаєв О. Подорожі за крайнебо: краєзнавчі розвідки. Київ: Темпора, 2007. С. 242, 245.

⁹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Документально-художнє видання / Упор.: М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. С. 242, 245.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. С. 657–658; Tetiever Khurbn. URL: <https://tetiiev.net/?p=403>.

кинути містечко, угім неодноразово зазнавав нападів місцевих повстанців із інших сіл, у результаті більшість його відділу розбіглася, а йому вдалося дістатися Таращі лише з одним солдатом. Розлючені повстанці вчинили у Тетіїві погром.

У містечку українці організували озброєну самоохорону, на чолі якої став поручник М. Шляхтиченко та «Комітет охорони ладу й громадського спокою». 1 квітня зранку до Тетіїва прибув військовий загін червоних із Погребищ. Були заарештовані й розстріляні члени сформованої самоохорони. Розлючені більшовики почали підпалювати хати. Спочатку з червоними вступили в бій жителі Снігурівки, Плоханівки та Слободи, потім приєдналися жителі сіл Дзвиняче й Михайлівка, а за ними Теліжинці, Бугаївка, Росішки та Ситківка (тепер частина с. Голодьки). Під загрозою оточення червоний загін почав тікати на станцію Погребище. Того ж дня вдень на Тетіїв почав наступ новий загін більшовиків із Таращі (наступ, очевидно, був синхронізований із кількох напрямків), але після короткого бою відступив¹¹.

Повстанці готуватися до подальшої боротьби. Тетіїв став центром, у якому заснували «Повстанчий штаб Тетіївського району». На нараді вирішено було також заснувати в Таращанському повіті «Кіш Зопоріжської Січі», отаманом якого обрали Оверка Куравського. Кожна волость мала стати полком, а село – сотнею. Усе населення району було поділено на реєстрове (від 21 до 35 літ) і нерестрове (від 35 і старше).

9 квітня на південь від Тетіїва повстанцям вдалося оточити й знищити черговий більшовицький каральний загін. Інший червоний загін теж почав наступ, але після бою був змушений тікати. Після цього аж до приходу польських військ більшовики більше не робили спроб придушити повстання в цьому районі.

Загалом повстанці сформували в єдину організацію вісім полків, які частково охоплювали Таращанський, Липовецький та Сквирський райони¹².

Напередодні наступу Війська Польського в Україні більшовики не мали достатньо сил, щоб охопити й контролювати всі райони в тилу радянських військ. Історик Ніколай Какурін у праці «Війна з білополяками» зазначав таке: «В тилу наших військ цілі райони виявилися охоплені рядом повстань, із яких після підходу до повсталих петлюрівських загонів, що просочилися крізь лінію фронту, утворилося ряд гнізд ... Таращанський повітовий воєнний комісар доносив про появу в районі м. Тетіїв значної банди із організації Тютюника силою до 5000 багнетів (цифра очевидно перебільшена. – Н.К.)»¹³. Тут згадується отаман Юрій Тютюнник, який на той час командував Київською збірною дивізією у складі рейдуючої Армії УНР, що перебувала в іншому місці.

24–25 квітня 1920 р. Військо Польське розпочало широкий наступ на території України проти радянських військ. У результаті Червона армія зазнала низку поразок і розпочала відступ на схід. Зокрема, під Махнівкою, неподалік Козятина, поляками була оточена частина 1-ї бригади Червоних Українських Січових Стрільців (ЧУСС), підрозділ Червоні Української Галицької армії, підпорядкований Червоній армії, та радянська 44-та стрілецька дивізія. Частині цих підрозділів вдалося з боєм вирватися з оточення і тепер вони ослаблені відступали на схід. Загалом на 30 квітня залишки 1-ї бригади ЧУСС, які вийшли з оточення, нараховували понад 2–2,5 тис. осіб харчового стану. Бригада мала вкрай мало зброї: не більше двадцяти кулеметів, приблизно 200 рушниць та великий, як на таке формування, обоз – близько 500 підвод. Незначна кількість зброї пояснювалася тим, що чимало підрозділів, які прорвалися з-під Махнівки, були не бойовими, а тилловими. У бригаді залишились 2 легкі та 2 важкі гармати. 1 травня вранці 2-й полк бригади зупинився в с. Скибинці Лісні (тепер – Скибинці), обози та зведений полк – у с. Черепинка, а штаб бригади – у с. Лобачів, усі села на північний схід від Тетіїва.

Керівництво повстанською організацією вирішило роззброїти галичан як союзників більшовиків. У Черепинцях і Лобачеві галичани не бажали піднімати зброю проти повстанців, тому були швидко роззброєні. При цьому повстанці убили двох комісарів із 44-ї дивізії, які опинилися в розташуванні бригади. Галичани теж були відведені до Тетіїва із сіл Черепинки та Лобачів, де перебував штаб повстанської організації. Проти галичан із 2-го полку в Скибинцях Лісних було скеровано тетіївський та кашперівський полки під командуванням полковника Романенка. Як зазначали галичани, полки були добре організовані, а тетіївський мав навіть прапор, на якому з одного боку був зображений тризуб, а на іншому – містився напис «Тетіївський волосний полк Запоріжської Січі». Пізніше на перемовинах із галичанами полковник Романенко стверджував, що його сили нараховують

¹¹ Задоянний В. Московська навала... 36. 11. С. 92–95; Доценко О. Зимовий похід... С. 149; Tetiever Khurbn. URL: <https://tetiev.net/?p=403>.

¹² Доценко О. Зимовий похід... С. 149; Коваль Р. Багрянні жнива Української революції... С. 115–116.

¹³ Какурін Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. Москва: Государственное военное изд-во, 1925. С. 9495.

3 тис. осіб, але, ймовірно, ця цифра виконувала роль додаткового «аргументу» на переговорах. Галичани рішуче відмовлялися здати зброю й розпочали переговори з полковником Романенком, які завершилися рішенням: 2-й полк має відійти до повстанського штабу в Тетіїві, при цьому зброю та інше майно залишаються у галичан. Як згадував поручник П. Мигович: «...виглядало воно дивно, навіть смішно. Усі наші стрільці мали кріси (рушниці – О.В.), а повстанці були й без крісів й супроводжали нас, як полонених»¹⁴. У Тетіїві представники повстанців наполягали, щоби 2-й полк галичан теж здав зброю, але командир полку отаман Роман Волощук знову зумів домовитися, щоб зброю не забирали.

2 травня відбулася загальна нарада в помешканні повстанського штабу, під час якої один із повстанських старшин перепростав за нетактовну поведінку своїх підлеглих і пообіцяв віддати всю зброю, майно та коней, забарних у Черепиці та в Лобачеві. Повстанці погодилися на перехід галичан до Армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, проте де перебувала ця армія, ні повстанці, ні галичани точно не знали. Повстанський штаб виділив галичанам сотника, який мав провести їх у район Умані, де, припускали, могла бути Армія УНР. При цьому під час відходу з Тетіїва 3-тя батарея полку легкої артилерії під командуванням поручника Володимир Зубрицького залишила одну гармату повстанцям полковника Барамана з П'ятигір'¹⁵.

А вже починаючи від 3 травня, до кордонів контрольованої повстанцями території почали підходити польські війська – спочатку підрозділи польської 13-ї піхотної дивізії в район Липівця, потім – підрозділи цієї ж дивізії в околиці містечка Дзюнків, проте далі не рухалися¹⁶. Наприкінці першої декади травня 1920 р. польський наступ остаточно припинився. Польська 2-га армія вийшла на лінію Липовець–Самгородок–Сквира–Біла Церква й головним завданням мала прикривати залізницю Козятин–Київ. На цій ділянці, окрім кількох точок, контакт із червоними був утрачений.

Дуже цікаві спомини та враження про контакт із повстанською організацією Тетіївщини та взагалі із місцевими жителями залишили поляки зі згаданої 13-ї піхотної дивізії, зокрема про їх власну спробу зрозуміти тогочасні українські реалії. Тому тут варто навести досить розлогу цитату: «Сама околиця річок Роськи та Росі, села Тетіїв, Ст. Животів – Кашперівка – П'ятигори – Стрижавка й увесь довколишній район, були зайняті загонами українських повстанців під командуванням отамана Куровського (саме такий варіант прізвища у джерелі – О.В.) – згідно з його даними, близько 15-ти тисяч осіб, із яких тільки половина озброєна гвинтівками, решта в коси й піки; села Ставище й Жашків – у стадії організації».

Ці повстанські загони насправді були озброєними селянами, які на своїй власній території не визнавали жодної влади, остаточно не розкривали свого стосунку до отамана Петлюри, хоча й ставилися до нього досить доброзичливо, і явно вороже до більшовиків. Загони Куровського стосовно польських військ зайняли приязну позицію, яку проте могли б змінити, якби наші відділи зайняли ці села, що зумовило б необхідність їх роззброєння.

Здається, що саме присутність цих повстанських загонів була перешкодою для просування нашої лінії фронту на річку Роська.

Населення на теренах, зайнятих військами дивізії, загалом ставилося до нас приязно, – і все ж майже кожне село таємно чи явно мало зброю, особливо в містах на схід від нашої оборонної лінії. Тому через низьку інтелігентність місцевого населення, слабе почуття української національності, деморалізацію довготривалою війною та можливу більшовицьку агітацію треба було завжди й всюди проявляти обережність. Треба додати, що кожне наше тривале перебування на одному терені та потреба утримувати армію з ресурсів країни шляхом реквізицій деморалізували найбільш налаштованих до нас людей»¹⁷.

В іншому польському джерелі теж згадується, що повстанці повідомляли, що їх організація нараховує 15 тис. осіб, і це було очевидним перебільшенням, у яке слабо вірили й самі поляки¹⁸. Радянські джерела теж полюбили наводити цю цифру¹⁹, проте, мабуть, щоб наголосити на значимості власної перемоги над повстанцями. Хоча, якщо сприймати

¹⁴ Мигович П. При 1-ій Бригаді Червоних Українських Січових Стрільців. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч. 2. С. 18–19.

¹⁵ Васечко О. Останній похід Українських Січових Стрільців: квітень–травень 1920 р. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах*. 2019. № 16. С. 57–61.

¹⁶ Wyczołkowski S. Zarys historii wojennej 43-go Pułku Strzelców Kresowych. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1928. С. 20; Dabrowski J. Zarys historii wojennej 45-go Pułku Piechoty Strzelców Kresowych. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1928. С. 19.

¹⁷ Kurcysz T. Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym. *Bellona: miesięcznik wojskowy wydawany przez Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy*. R. 4. 1921. Zeszyt 6. S. 477–478.

¹⁸ Biernacki M. Działania armji konnej Budiennego w kampanji polsko-rosyjskiej 1920 r.: 26.V.–20.VI.1920. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1924. С. 40.

¹⁹ Ключев Л. Первая Конная Красная армия на Польском фронте в 1920 г. Москва: Государственное военное изд-во, 1932. С. 20.

цю цифру не як кількість діючих бійців, а саме як максимальний мобілізаційний потенціал, тоді вона видається правдоподібною.

Після реорганізації польська 2-га армія складалася з двох піхотних дивізій (13-та та 7-ма) та кінної дивізії генерала А. Карніцького. 13-та піхотна дивізія займала ділянку Липовець – Дзюнків – Самгородок, 7-ма – Сквиря – Біла Церква, кінна дивізія – в околицях Рокитного та Таращі, звідки часто робила рейди в бік Канева та висилала розвідувальні відділи, які доходили до Ставища та території, контрольованої повстанцями²⁰. Про зустріч із польськими уланами залишив спогади вищезгаданий Олександр Личак, зокрема про те, що вони часто збирали у селян овес, яйця та молоко²¹.

У радянських джерелах подекуди йдеться, що поляки озброювали повстанську організацію Тетіївщини, зокрема й артилерією²². У відомих польських джерелах щодо цього нема ані найменшої згадки. Узагалі, стосунки Війська Польського із українськими повстанцями в 1920 р. ніяк не регламентувалися, бо під час розробки наступу в Україну це питання не порушували. Тому часто польські командири на місцях були змушені приймати рішення на власний розсуд. Наприклад, є згадки, що поляки одного разу передали зброю та амуніцію повстанцям с. Требухів поруч із Броварами²³. А в околицях залізниці Жмеринка – Вапнярка – Крижопіль, зайнятих Військом Польським, де жителі кількох населених пунктів були масово озброєні, поляки зброю навпаки вилучали. Наприклад, лише в один день в околицях Савинців (20 км на південний схід від ст. Вапнярка) вояками польського 53-го піхотного полку було вилучено три кулемети, 210 рушниць російського виробництва та 63 – австрійського²⁴. Зовсім інший приклад бачимо в спогадах генерала Яна Ромера. У цьому випадку польська кінна дивізія в районі Рокитного–Кагарлика теж зустріла повстанців. Командир дивізії дозволив їм залишити зброю за умови лояльності й намагався домовитися про спільні дії²⁵.

Також у світлі сучасних досліджень припущення про передачу гармат якимось польським командиром повстанцям Тетіївщини є вкрай дивним. Варто лише почитати, як важко та повільно відбувалася передача артилерії тогочасним офіційно визнаним союзникам Польщі – Армії УНР, козацьким, білогвардійським та білоруським союзним підрозділам, а кожна така передача неодмінно залишала численні згадки в документації²⁶. При цьому лише 26 травня, тобто напередодні великого наступу Червоної армії, поляки із 13-ї дивізії пропонували отаману Куравському налагодити з ними тісний зв'язок²⁷.

А обстановка на польсько-радянському фронті й справді різко загострювалася. Станом на 25 травня в районі Умань–Теплик завершилося розгортання 1-ї Кінної армії під командуванням Семена Будьонного.

Ще 23 травня ця армія отримала наказ від радянського командування Південно-Західним фронтом прорватися до важливого залізничного вузла Козятини й діяти в тилу польських армій. Найкоротший шлях для цього був через позиції польської 13-ї піхотної дивізії, попереду в яких були території повстанської організації Тетіївщини.

Бойовий склад 1-ї Кінної армії був таким:

- 4-та кавалерійська дивізія – 3225 шабель;
- 6-та кавалерійська дивізія – 5350 шабель;
- 11-та кавалерійська дивізія – 3235 шабель;
- 14-та кавалерійська дивізія – 3520 шабель;
- полк особливого призначення – 945 шабель.

Разом виходило – 16275 шабель. За іншими даними, склад цієї армії нараховував 1507 осіб командного складу, 13596 шабель, 267 пішого складу (частина вояків не мала коней). На озброєнні було 352 кулемети (не враховуючи ручних, кількість яких була, проте, невеликою), 53 гармат, 22 панцирників, 5 панцирних поїздів, розвідувальні літаки²⁸.

²⁰ Wyszczelski L. Kampania ukraińska 1920 r. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009. С. 112; Tatar J. Zarys historii wojennej 9-go pułku ułanów. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1929. S. 17.

²¹ Личак О. Судний день. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 5. Спр. 78. Арк. 610–613 зв.

²² Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. С. 658.

²³ Васечко О. Антибільшовицькі повстання на лівобережжі Київщини під час польсько-українсько-радянської війни 1920 р. у ході боротьби за Київ. *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 117–128.

²⁴ Szuchatowicz L. Zarys historii wojennej 53-go pułku piechoty strzelców kresowych. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1928. S. 16.

²⁵ Kurcusz T. Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym. S. 478.

²⁶ Karpus Z., Romer J. Pamiętniki. Warszawa: Bellona SA, 2011. S. 322; Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 r.: Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920. Torun: Wyd-wo Uniwersytetu M. Kopernika, 1999. 230 s.; Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин, 2013. 480 с.

²⁷ Kurcusz T. Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym. S. 484.

²⁸ Какурин Н., Меликов В. Война с белополяками 1920 г. С. 450; Жемайтис Ф. Прорыв польского фронта 1-й Конной армией (июнь 1920 г.). *Военно-исторический журнал*. 1940. № 6. С. 3–6.

Основу 1-ї Кінної армії складали донські, кубанські та ставропольські селяни та козаки. Проте були й винятки – так 11-та кавалерійська дивізія складалася переважно з жителів центральних губерній Росії, які раніше служили в піхоті, але пройшли кавалерійську підготовку. А 14-та кавалерійська дивізія майже повністю складалася із полонених донських і кубанських козаків – вояків Збройних сил Півдня Росії, які організовано влилися в ряди Червоної армії. Командний склад становили переважно вахмістри, унтер-офіцери, козаки й кавалеристи, що служили ще в Російській імператорській армії.

У звіті про стан 1-ї Кінної армії перед наступом в Україні зазначалося: «Фуражний пайок у зв'язку з переходом недостатній, що викликає невдоволення бійців. Найгостріше питання – обмундирування: донське, ставропольське та кубанське поповнення роздягнуті. Бійці зневірені, 6-й кавдивізії потрібні 2300 комплектів обмундирування, 500 коней, стільки ж сідел і шашок. У половини червоноармійців немає білизни тощо. Одна третина не має взуття. Цифри неточні ... Антисемітизм серйозно впливає на бійців»²⁹. У майбутньому це вплине на масові грабунки населення, де проходить ця армія.

Разом із тим 1-ша Кінна армія, яка мала великий досвід боїв громадянської війни в Росії, була в тих умовах дуже боєздатним і небезпечним противником, який суттєво вплинув на перебіг дій на фронті в 1920 р.

Отож 25 травня 1920 р. командування 1-ї Кінної армії віддало наступний наказ: «а) для очищення смуги від банд (так традиційно червоні називали загони повстанців – О.В.) Кінна армія наступає широким фронтом із головним угрупованням на правому фланзі; б) 14-та кавдивізія наступає у другому ешелоні на правому фланзі; в) рубежі, яких слід досягнути по дням: 27 травня – Вороне, Зелений Ріг, Цибулів, Монастирище; 28 травня – П'ятигори, Дібрівка, Оратів, Заруддя; 29 травня – Калена, Обозівка, Ганнівка, Кожанка»³⁰. Отже, 28 травня червоні війська мали вторгнутися на територію, контрольовану тетіївськими повстанцями, а до кінця 29 травня – пройти її та увійти в бойовий контакт із поляками (див. схему 1). На правому фланзі радянська 45-та стрілецька дивізія мала наступати на Таращу й далі на Білу Церкву. У проміжку між цією дивізією та 1-ю Кінною армією мала діяти кавалерійська бригада Г. Котовського.

Схема 1. Розташування сил напередодні наступу 1-ї Кінної армії

²⁹ Партполитработа в частях Красной армии во время советско-польской кампании 1920 г.: Сборник материалов и документов. Ленинград: ВПАТ, 1933. С. 131.

³⁰ Жемайтис Ф. Прорыв польского фронта 1-й Конной армией... С. 5–6.

Запланований більшовицький наступ вдало співпав із організаційними змінами в польському угрупованні в Україні. Так, 27 травня польська 2-га армія розпускалася: 13-та піхотна дивізія мала відійти організаційно до складу польської 6-ї армії, а 7-ма піхотна та кінна дивізії – до 3-ї армії. Тож виходило, що замість однієї армії (2-ї), яка приймала б на себе головний удар 1-ї Кінної армії та 45-ї дивізії, його приймали дві армії (6-та та 3-тя) на своєму стику. До того ж підрозділи польської 5-ї піхотної дивізії, які займали ділянку від Липовця до Гайсина й теоретично могли б діяти на лівому фланзі Кінної армії, від 28 травня переміщалися на північ полько-радянського фронту, до Білорусі. Замість 5-ї дивізії на цю ділянку мала стати 18-та піхотна дивізія, але на це потрібен був час³¹.

Перш ніж перейти до безпосереднього опису боїв повстанців із червоними військами, варто спочатку розглянути ті українські джерела, які нам доступні, а їх небагато. Це твір-спогад «Судний день», написаний 11 грудня 1922 р. в Подєбрадах (Чехословаччина) Олександром Личаком, та допис Василя Задоянного (зустрічається два варіанти прізвища цього автора – Задояний / Задоянний) під назвою «Московська навала. Матеріали до історії Таращанського повітового коша Запорізької Січі на Київщині», опублікованого в збірнику «За Державність» у 1964 р.

Останнє джерело через легшу доступність особливо часто цитують, тому його потрібно уважніше розглянути. Сам автор матеріалу, Василь Лавринів Задоянний, народився 22 березня 1896 р. у с. Зрайки Таращанського повіту, тепер Володарського р-ну Київської області. Під час Першої світової війни у 1915 р. був направлений до Олексіївської інженерної школи, після закінчення якої отримав чин прапорщика Російської імператорської армії – початковий найнижчий офіцерський чин на той час. За даними різних емігрантських видань, в імператорській армії дослужився до звання штабс-капітана, тобто тричі був підвищений (підпоручник, поручник, штабс-капітан), що під час Першої світової війни було досить поширеною практикою. Від 1917 р. перебував у різних підрозділах української армії, переважно дотичних до зв'язку³². У 1920 р. в Армії УНР розпочалася перевірка серед старшинського (офіцерського) складу відповідності їх звань до колишньої російської або австро-угорської армій, а також присвоєння українських старшинських звань. Після цього кожен старшина вже окремим наказом зараховувався на дійсну військову службу до Армії УНР. Відповідно у списку старшин, зарахованих на дійсну українську військову службу та підвищених до наступних рангів упродовж липня 1920 – липня 1923 рр., значиться Задоянний Василь, поручник, артилерія, підвищений до рангу сотника (аналог капітана в Російській імператорській армії). Від 1923 по 1939 рр. В. Задоянний проживав у Польській республіці, від 1944 р. – в Австрії, зокрема в таборі переміщених осіб у Зальцбурзі, від 1949 р. – в США, де й помер 20 вересня 1991 р. в Нью-Йорку.

Після офіційного розформування Армії УНР у 1923 р. Головний отаман Симон Петлюра видав наказ, згідно з яким, від 30 червня 1924 р. припинялися будь-які подальші підвищення у старшинських рангах «аж до часу розпочаття Українською Армією у Фльотою воєнних дій на Українській Землі»³³. Проте вже з воєнних 1940-х рр. Державний центр УНР в екзилі почав підвищувати ветеранів Армії УНР. Частина ветеранів вітали це рішення, а частина відмовлялися від підвищень і критикували їх, наприклад, як у статті «Титуломанія» на сторінках журналу «Вісті Комбатанта»³⁴. В. Задоянний належав до першої групи, і на час публікації «Московської навали» був уже підполковником, а на порозі 90-ліття узагалі був підвищений президентом УНР в екзилі Миколою Лівичим до рангу генерал-хорунжого³⁵.

Активно друкувався в емігрантських часописах «Пороги», «Дзвін», «Тризуб», «Дороговказ: Орган вояцької думки і чину» (представником останнього видання був у Нью-Йорку), де публікував як різні історичні розвідки, так і власні спогади. Автор книги «Таращанський повіт в боротьбі за самостійність України» (оригінальний машинопис перебуває в одному з архівосховищ Польщі й ще очікує публікації), кількатомного видання «Нація в боротьбі за Україну». Водночас потрібно зазначити, що публікації В. Задоянного мають дуже різну цінність для сучасних дослідників. Наприклад, публікація В. Задоянного, тоді ще сотника, у часописі «Літопис Червоної Калини» за 1932 р. під назвою «Наддністрянці в Таращанському повіті» (є опублікованим уривком до вищезгаданої книги про Таращанський повіт) є дуже узагальненою, характеризується патетичними виразами й від-

³¹ Wiernacki M. Działania armii konnej Budiennego w kampanji polsko-rosyjskiej... S. 21.

³² Полковник Василь Задоянний (До 70-ліття з дня народження). *Дороговказ*. 1966. Ч. 10 (29). С. 17; Пилипчук Р. Задоянний Василь. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010 // *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-15329>.

³³ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2011. Кн. II. С. 246, 256.

³⁴ Роман Б. Припхан. Титуломанія. *Вісті Комбатанта*. 1975. Ч. 6. С. 41–44.

³⁵ Пилипчук Р. Задоянний Василь. URL: <https://esu.com.ua/article-15329>.

сутніста якихось конкретних даних. «На превеликий жаль, прізвіщ цих малих, що робили велике діло, у мене не збереглося»³⁶, – пише В. Задоянний.

Тепер варто розібратися, як старшина Армії УНР потрапив до тетіївських повстанців. У збірнику, присвяченому 50-річчю Зимового походу, сам В. Задоянний пише: «На початку Зимового Походу, при переході армії через терен Таращанського повіту 20–25 грудня 1919 р. Командування Армією давало уповноваження місцевим діячам на організацію «Січей» по селах. А ще раніше, під час з'їзду Командуючих дивізіями в м. Липовці 15.XII.1919 р. на нараді з участю прем'єра І. Мазепи, пишучи[й] ці рядки також дістав від Командира наказ організувати моральні і матеріальні бази на Київщині»³⁷.

Тут варто вказати, що ні в праці Командуючого армії УНР під час Зимового походу генерала Михайла Омеляновича-Павленка³⁸, ні в збірнику документів, присвяченому цій події³⁹, немає нічого про з'їзд командирів дивізіїв у Липовці в той час. Водночас прем'єр уряду УНР Ісаак Мазепа писав, що справді був у середині грудня 1919 р. в Липовці, де не зміг зустрітися з М. Омеляновичем-Павленком, проте мав там розмову з Ю. Тютюнником⁴⁰, як згадувалося вище – командиром Київської дивізії, до якої, очевидно, і належав тоді В. Задоянний, бо знав про цю розмову. Як стверджує Олександр Доценко, вже після захоплення повстанцями Тетієва туди прибули особи на прізвіща Сліпанський та Комашенко, яких сюди нібито уповноважив Омелянович-Павленко для організації в повіті «Січі»⁴¹. Ю. Тютюнник зазначає: під «Січчю» Омелянович-Павленко мав на увазі передусім створення громадської самоохорони. Сам же Ю. Тютюнник згадував, що для розбудови повстанської організації на Таращанщину ще в жовтні 1919 р. послав хорунжого Івана Кузьменка-Титаренка (у травні 1920 р. виїхав до Києва, де долучився до 6-ї Січової дивізії Армії УНР), а пізніше – хорунжого Івана Бабія, який у штабі Оверка Куравського виконував обов'язки начальника оперативного відділу⁴².

Як би там не було, В. Задоянний явно долучився до тетіївських повстанців, саме під час перебування Армії УНР на Таращанщині. Згаданий вище історичний клуб «Ратуша» опублікував скан посвідчення, підписаного отаманом О. Куравським, у якому значилося, що Василь Лавринів Задоянний 4 квітня був призначений командиром Тетіївського полку⁴³.

Сам матеріал «Московська навала» має цілу низку неточностей, помилок і перебільшень. Ось лише приклади деяких із них⁴⁴:

- «Червневий ранок в околицях Тетієва 1920 р.» (С. 162) – події відбувалися саме 28 травня 1920 р. Навіть, якби В. Задоянний, автора багатьох публікацій, таки підводила пам'ять про давноминулі події, можна було б спробувати скористатися доступною літературою чи документами, як це зробив, наприклад, М. Омелянович-Павленко в праці про Зимовий похід;

- «стотисячна московська кінна армія Будьонного наступає зі сходу на Тетієв» (С. 162) – окрім перебільшення із чисельністю, наступ відбувався радше з півдня, від сили – з південного сходу;

- «З тих донесень видно було, що москвини наступають двома сильними групами, з яких одна група кінноти, під командою Котовського, наступала на Ставище–П'ятигори–Високе просто на Тетієв, центр організації Таращанського повітового коша Запорозької Січі, а друга група кінноти, під командою Будьонного, на Таращу – Білу Церкву – Новофастів. Ліве крило армії Будьонного, під командою Котовського, натрапило безпосередньо на вогнище найсильнішої оборони по нашому боці» (С. 164) – як видно із джерел вище, розташування радянських військ під час наступу було з точністю до навпаки;

³⁶ Задоянний В. Наддністрянці в Таращанському повіті. *Літопис Червоної Калини*. 1932. Ч. 4. С. 6.

³⁷ Задоянний В. Зимовий похід Дієвої Армії УНР в запілля ворога з 6.12.1919 до 6.5.1920. Його моральні і матеріальні бази. *У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР*. Нью-Йорк, 1973. С. 26–27.

³⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). С. 240–242.

³⁹ Доценко О. Зимовий похід... С. 27–29.

⁴⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ: Темпора, 2003. С. 328–329.

⁴¹ Доценко О. Зимовий похід... С. СЛ.

⁴² Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. Львів: Універсум, 2004. С. 141, 148. Можна висунути припущення, що звіт, на якому ґрунтував свій допис О. Доценко, був за авторством І. Кузьменка-Титаренка, оскільки докладний опис подій обривається саме на травні 1920 р.

⁴³ «У.Н.Р. Штаб Таращанського Повітового Кошу Запорізької Січі. Відділ оперативний. Ч. 248. 4 травня 1920 р. м. Тетіїв ... Пред'явник цього – Старшина дорученого мені Кошу Василь Лавринів Задоянний є дійсно Командір Тетіївського полку, призначений наказом по Кошу від 4 квітня 1920 року за ч. 4,93, якому дозволяється носити всяку зброю, що підписом та прикладом печатки посвідчується. Отаман Кошу Куравський» (Особиста Facebook-сторінка Олександра Оберемка. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0VBKNw4HSwDdnmQeiZT13tbJDrD7n5FX1kkACTFKYxTRA9bbEY5h52XSFdbpdWsCLkl&id=100011160722196). На жаль, публікатори не вказали джерело походження та архів зберігання документу.

⁴⁴ Задоянний В. Московська навала... 36. 10. С. 162, 164–167.

• «А з лівого боку, по трактовому шляху, який простягався рівнобіжно до фронту, сунувся довжелезний вузь московської піхоти, артилерії і обозів» (С. 165) – у 1-й Кінній армії було вкрай мало піхоти й тому в наступі вона участі не брала. Лише пізніше, 5 червня 1920 р., у боях із поляками, наткнувшись на серйозну перепону у вигляді загорож із колючого дроту, 4-та кавдивізія пішла на екстраординарний для неї крок – спіщила свою кавалерію для наступу, що відбулося в радянських джерелах⁴⁵. Про «московську піхоту» на різних ділянках у В. Задоянного взагалі дуже багато згадок;

• «П'яна матросня, без сідел, сидючи охляп на конях, одчайдушно гнала вперед» (С. 166) – навіть якби в армії Будьонного насправді була велика група колишніх матросів, то навряд чи їх матроський одяг зберігся б підчас величезних кінних переходів цієї армії. Тому вище й згадувалося про проблеми з одягом, бо він швидко зношувався за таких умов. Вказувати на те, що супротивники були в стані оп'яніння під час атаки – досить поширений пропагандистський штамп, який використовується щодо противника, що наступає, маючи при цьому шалені втрати; вочевидь, не оминуло це й текст українця В. Задоянного. Наступ на конях без сідел ще був би можливий для якогось новосформованого або імпровізованого кінного підрозділу, але не для досвідченої 1-ї Кінної армії;

• «Московська кіннота, спішившись і пройшовши заледве пару сот кроків, затрималась і почала окопуватися» (С. 166) – при тому, що в теорії за нагальної потреби окопуватися можна навіть будь-якими побутовими предметами, це абсолютно невластива тактика дій для 1-ї Кінної армії. Наприклад, зустрівшись із запеклим опором поляків на обладнаних позиціях Тараканівського форту в липні 1920 р., червоні кіннотники блокували фортецю, а її атаку в пішому строю вже передали 134-й бригаді 45-ї стрілецької дивізії⁴⁶;

• «З боку Тетієва на фронтах: Олександрівка–Високе–Стадниця–Ситківці–Росішки, долітав до нас далекий гуркіт гарматного і кулеметного бою» (С. 167) – за такого наступу, як вели червоні, село Росішки мало бути ще в тилу, і з кулеметів його було б важко обстрілювати.

Це лише окремі приклади, які є в тексті В. Задоянного. Іншим важливим недоліком матеріалу цього автора є те, що оповідь ведеться від третьої особи. При чому особи всезнаючої, яка одночасно бачить, що відбувається на майже 40-кілометровій ділянці, яку автор описує, і може читати думки її учасників. Автор однаково неймовірно детально передає як дії начальника штабу коша, так і відчуття звичайних козаків в окопі на передовій позиції, і навіть те, що думає один із командирів червоного відділу, який навіть теоретично не міг про це розповісти В. Задоянному.

На протизаказаних недоліках, спогади О. Личака позбавлені більшості цих хиб: автор чітко оповідає, що бачив сам, а що дізнався з чужих розповідей. Подача автором бойових дій цілком реалістична – коли особа бачить справді незначну ділянку перед собою, часто не розуміє, що відбувається на флангах і позаду нього, а зв'язок із командуванням украй спорядичний. І щонайважливіше, спогади О. Личака органічно й досить точно узгоджуються із джерелами противника, про які йтиметься нижче.

На основі вищевказаного, можна стверджувати, що спогади В. Задоянного суттєво прикрашені автором і в багатьох деталях їм не слід довіряти, на відміну від спогадів О. Личака.

Після таких висновків, можна нарешті перейти до опису боїв повстанців із 1-ю Кінною армією. Як уже згадувалося вище, напередодні радянського наступу структура повстанської організації будувалася за принципом територіальної оборони: кожне село організовувалося в сотню, а кожна волость – у полк. Згідно з В. Задоянним, із полків були організовані дві дивізії:

• Перша дивізія складалася з Тетіївського, Кашперського, Животівського та Оратівського полків під командуванням отамана Зрасцького;

• Друга дивізія⁴⁷ – із П'ятигірського, Ставищанського, Жашківського, Організаційного та кінного полків⁴⁷.

Проте, за спогадами О. Личака, напередодні рішучого зіткнення (28 травня) в строю залишилося тільки п'ять волостей (відповідно п'ять полків), інші були зайняті раптовим наступом червоних. Зокрема, 27 травня радянська 4-та кавдивізія, згідно плану, досягла й розташувалася в с. Вороне (тепер Жашківської громади). Але надвечір того дня її авангард увірвався в Жашків, де зарубав старшину повстанців Коропа та кількох козаків, а решта повстанців відступила до П'ятигір. Організація скликала на 28 травня загальну мобілізацію. Згідно з О. Личаком, тетіївці зайняли фронт під Животовим, п'ятигірці – під

⁴⁵ Жемайтис Ф. Прорыв польского фронта 1-й Конной армией... С. 19.

⁴⁶ Реппин Н. Под Дубно. История 45-ой Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии. Киев: Политотдел 45-й дивизии, 1929. Т. 1: Боевой период. С. 212–213.

⁴⁷ Задояний В. Московська навала... 36. 10. С. 163–164.

с. Олександрівка, жителі с. Галайки та інші сили – позаду уступом від П'ятигір до с. Винарівка, окремий загін – у с. Високе⁴⁸ (див. схему 2).

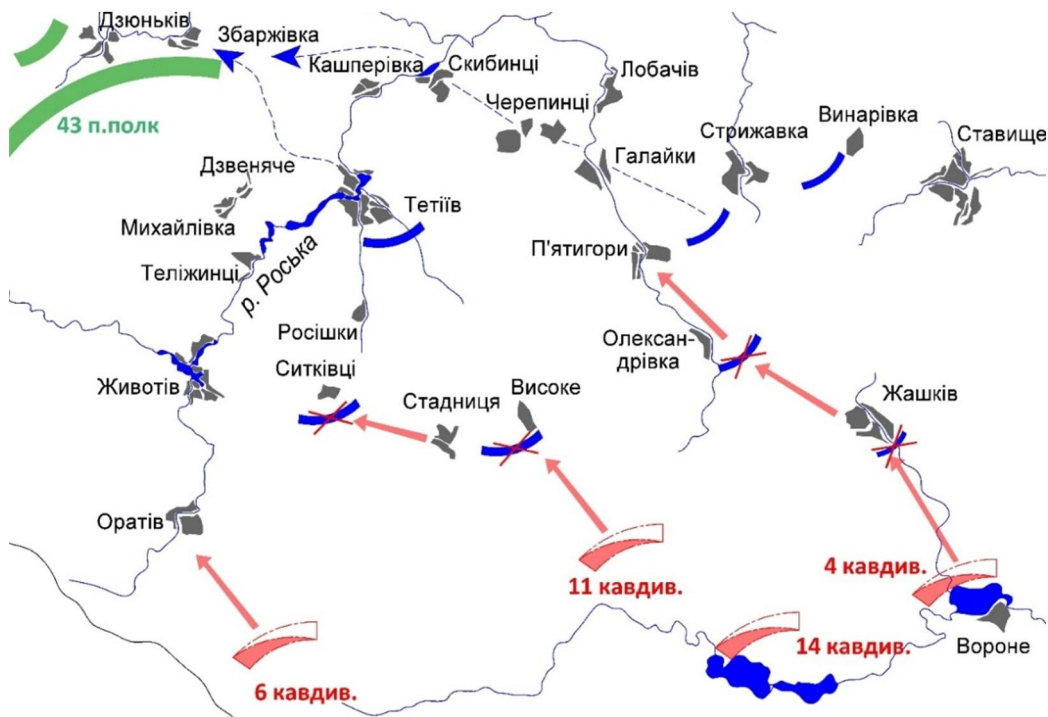

Схема 2. Бій повстанців Тетіївщини проти 1-ї Кінної армії 28 травня 1920 р.

Зранку 28 травня 11-та кавдивізія розпочала наступ на с. Високе. Тут повстанці ще з минулого вечора застелили шлях до села боронами догори, щоб ускладнити підхід ворожій кінноті. Повстанці певний час оборонялися, але потім прислали до штабу прохання по допомогу. Штаб зняв триста осіб із п'ятигірського напрямку й вислав їх до Високого. Проте це не допомогло й червоні прорвалися до села, де почали палити хати. Як значиться у звіті Кінної армії, «у результаті цієї сутички 10 бандитів зарубали, кілька взяли в полон, а решта розбіглися, переслідувані підрозділами дивізії»⁴⁹.

Після цього 2-га бригада цієї ж 11-ї кавдивізії зустріла в с. Ситківці (тепер частина с. Голодьки; животівський напрямок) загін повстанців, який вони оцінили як 100 піших та 30 кінних. Загін не мав жодних шансів проти такої сили й був знищений.

Опівдні 4-та кавдивізія підійшла до с. Олександрівка. Тут повстанці відкрили по них вогонь із гвинтівок, кулеметів та артилерії (очевидно, вищезгадана гармата, яку залишили п'ятигірцям галичани). Та все ж у результаті наступу радянська кіннота увірвалася в село. Як писав зі слів очевидців О. Личак, «де увірветься [ворожа кіннота], рубає старих і малих, майно грабує, нищить, будинки палить»⁵⁰. Втрати повстанців червоні у звіті оцінили в 500 осіб убитими. О. Личак, не наводячи цифр, теж згадує, що втрати повстанців у тому бою були дуже великими. Серед трофеїв згадуються три кулемети на тачанках та багато гвинтівок. А от жодної гармати серед трофеїв, що цікаво, не було. Очевидно, відступаючи, повстанці таки встигли її або вивезти, або заховати. 4-та кавдивізія після цього захопила П'ятигори, проте палити хати вже не стала, оскільки там планувала заночувати. Надвечір передові дивізії 1-ї Кінної армії зупинилися на лінії П'ятигори – Дібрівка – Оратів (6-та кавдивізія).

Уже після завершення бою під Олександрівкою штаб повстанців, оцінивши сили, які ведуть проти них наступ, і зрозумівши, що втриматися не вдасться, віддав наказ загону, що розташовувався від П'ятигір до с. Винарівки, відступати за р. Рось⁵¹. Ще опівдні 28 травня отаман Куравський особисто приїхав до с. Павлівка, де перебував командир

⁴⁸ Личак О. Судний день. Арк. 611–611 зв.; Жемайтис Ф. Прорыв польского фронта 1-й Конной армией... С. 5.

⁴⁹ Wiernacki M. Działania armji konnej Budiennego w kampanji polsko-rosyjskiej... S. 33. Витяги з Оперативного звіту № 1242 Кінної армії були опубліковані в цій праці.

⁵⁰ Личак О. Судний день. Арк. 611–611 зв.

⁵¹ Wiernacki M. Działania armji konnej Budiennego w kampanji polsko-rosyjskiej... S. 33; Личак О. Судний день. Арк. 611 зв.–612; Жемайтис Ф. Прорыв польского фронта 1-й Конной армией... С. 5–6.

польського 43-го піхотного полку, з проханням про допомогу. Проте серед польського командування під ту пору панувала непевність. Так, 13-та польська дивізія ще 27 травня отримала наказ висунутися вперед і стати вдовж р. Роська по лінії Володарка – Тетіїв – Животів – Ільїнці. Це мало скоротити лінію фронту дивізії. При цьому для співдії з повстанцями був навіть виданий наказ про носіння розпізнавальних знаків у вигляді білої пов'язки на лівій руці. Того ж 28 червня командування 13-ю піхотною дивізією розіслало цей наказ по частинам. Але незабаром командир дивізії вирішив, що, виконуючи цей наказ, вони залишають позиції, на яких тривалий час проводили інженерно-фортифікаційні роботи для оборони, а рух піших колон на нове місце перед фронтом Кінної армії міг закінчитися катастрофою. Тому наведеного був відправлений наказ залишатися на місці.

За такої ситуації реальної відполіції від поляків годі було чекати. Повстанці та величезні колони біженців відступили до села Збаржівка, поруч із позиціями польського 43-го піхотного полку. Про їхню участь у подальших боях як окремої організації більше згадок немає⁵². Частина повстанців відійшла в тил, де приєдналася до Армії УНР, частина розпошилася й переховувалася, частина, зокрема Оверко Куравський, перейшла на підпільну антибільшовицьку роботу. Сам О. Куравський загинув навесні 1925 р.⁵³

У радянській історіографії було прийнято свідомо применшувати участь у тих боях повстанців. Так, Ніколай Какурін, учасник війни й автор однієї з найдетальніших праць про неї з радянського боку, написав наступне: «Упродовж 28 травня дивізії 1-ї Кінної армії на марші до своїх районів нічлігу зустрічали й знищували на своєму шляху численні шайки бандитів, які мали правильну військову організацію»⁵⁴. Досить цікавий пропагандистський словесний конструкт, який зводить воедино здавалось би взаємовиключні речі – і «шайки бандитів», і «правильну військову організацію».

Вищенаведені в оперативному звіті Кінної армії за 28 травня цифри чисельності повстанських загонів, із якими зіткнулася радянська кіннота, а також цифри вбитих повстанців (а кількість убитих осіб противника у звітах усіх армій традиційно прийнято певним чином перебільшувати), цифра в 15 тис. саме бійців Тетіївської повстанської організації (тобто майже як уся 1-ша Кінна армія) є абсолютно фантастичною. Привертає увагу й кількість трофеїв, окрім гвинтівок, – усього три кулемети системи Максим після знищення кількох загонів повстанців. Це свідчить про вкрай слабке озброєння Тетіївської повстанської організації. Тож спроба повстанців у відкритому фронтальному бою протистояти досвідченим регулярним численным підрозділам 1-ї Кінної армії від початку була приречена на провал. Тому рішення вступити з ними в бій, а також такі факти, як раптове захоплення червоними Жашкова та кількох інших волостей, свідчить, що на початку Тетіївська повстанська організація слабо уявляла чисельність та характер ворожих підрозділів, які повели наступ на її територію. Саме тому, після перших програних боїв, штаб повстанців таки зрозумів, яку небезпеку становить противник для погано озброєних нерегулярних, хоч і добре організованих загонів. Тому ще опівдні 28 травня був відданий наказ усім повстанцям розпочати відхід за р. Рось, і в подальших боях при прориві радянською кіннотою польських позицій повстанці участі не брали. Загалом, «Таращанський повітовий кіш Запорізької Січі», який сформувався довкола прилеглих до Тетіїва населених пунктів, є одним із характерних прикладів тогочасних повстанських республік із широким рівнем місцевої самоорганізації та збройної сили у формі територіальних підрозділів, а не повстанських загонів, що трималися передусім на авторитеті їх отаманів. І, незважаючи на прикрі прояви антисемітизму (згадки про які є як у звіті, про який писав О. Доценко, так і в галичан із бригади ЧУСС), повстанський рух є частиною мілітарної історії України, тому потребує докладного наукового висвітлення.

References

Koval, R. (2005). *Bahriani zhnyva Ukrainskoi revoliutsii. 100 istorii i biografiy uchasnykiv Vyzvolnykh zmahaniy* [Scarlet harvest of the Ukrainian revolution. 100 stories and biographies of the participants of the Liberation struggle]. Kyiv, Ukraine.

Koval, R. (2005). *Za voliu i chesť: nevyhadani istorii i voiatski biografi* [For freedom and honor: true stories and military biographies]. Kyiv, Ukraine.

Liakh, O. (2004). *Tetiiv i Tetiivshchyna, pohliad v istoriiu* [Tetiiv and Tetiivshchyna, a look at history]. Tetiiv, Ukraine.

Rukkas, A. (2013). «Razom z polskym viiskom»: *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki 1920 r. (struktura, orhanizatsiia, chyselnist, uniforoma)* [«Together with the Polish army»: the Army of the Ukrainian People's Republic in 1920 (structure, organization, quantity, uniform)]. Nizhyn, Ukraine.

⁵² Kurcysz T. Pierwsze spotkanie 13 Dywizji Piechoty z Budiennym. *Zeszyt 6*. S. 482; *Zeszyt 7*. S. 577–578; Biernecki M. *Działania armji konnej Budiennego w kampanji polsko-rosyjskiej...* S. 30.

⁵³ У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР / За ред. М. Крата, Ф. Грінченка. Нью-Йорк: Накладом Орденського Радика Ордену Залізного Хреста Армії УНР, 1973. С. 148.

⁵⁴ Какурин Н. *Война с белополяками 1920 г...* С. 146–147.

Tynchenko, Ya. (2011). Ofiterskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921) [Officers corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Kyiv, Ukraine.

Vasechko, O. (2019). Ostannii pokhid Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv: kviten–traven 1920 r. [The last campaign of the Ukrainian Sich Riflemen: April–May 1920]. *Tsyadelia: Lvivskiyi militaryi almanakh – Citadel: Lviv military almanac*, 16, P. 29–69.

Vasechko, O. (2024). Antybilshovytski povstannia na livoberezhzhi Kyivshchyny pidchas polsko-ukrainsko-radianskoi viiny 1920 r. u khodi borotby za Kyiv [Anti-Bolshevik uprisings on the left bank of Kyivshchyna during the Polish-Ukrainian-Soviet war of 1920 during the struggle for Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 117–128.

Yermolaiev, O. (2016). Podorozhi za krainebo: kraieznavchi rozvidky [Travels to extremity: local historical explorations]. Bila Tserkva, Ukraine.

Васечко Олексій Олексійович – історик-краєзнавець, дослідник Львівського інституту мілітарної історії.

Vasechko Oleksii – historian-local lore expert, researcher of the Lviv institute of military history.

E-mail: askold237@gmail.com

CONFRONTATION OF THE REBELS OF THE TARASCHA DISTRICT WITH THE 1ST CAVALRY ARMY DURING THE POLISH-UKRAINIAN-SOVIET WAR OF 1920

On May 29, 1920, the Soviet 1st Cavalry army began an operation to break through the defenses of the Polish army, as a result of which the strategic position of the opposing forces in Ukraine was changed. However, before starting this operation, the 1st Cavalry army had to overcome on its way the insurgent organization of the Tarascha district. This organization, with its center in the town of Tetiiv, had its own military forces and controlled a large area for almost two months. This is a rare case for the Polish-Ukrainian-Soviet war of 1920, when both the Polish and Soviet armies had to include in their plans the presence of large forces of Ukrainian rebels. **The purpose** of the research is to highlight the structure and personnel of the opposing forces, preconditions of their military confrontation, and to attempt at the historical reconstruction of their battles. **Methods:** historical, problem-analytical. **The scientific novelty** consists in the use of a various range of sources of the Polish-Ukrainian-Soviet war of 1920 and in a critical analysis of Ukrainian sources describing the battles. **Conclusions.** The rebels of Tetiivshchyna managed to create a broad horizontal organization of various settlements with armed forces based on the territorial principle. But the rebels had no chance of success in a frontal confrontation with such more numerous, better armed and experienced regular military unit as the 1st Cavalry army. The confrontation was occurred due to the misjudgment of the enemy's forces by the rebels.

Key words: Tetiiv, insurgent organization, 1st Cavalry army, Polish-Ukrainian-Soviet war of 1920, Overko Kuravskiyi, Vasyl Zadoyanyyi.

Дата подання: 7 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 15 листопада 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васечко, О. Протистояння повстанців Таращанського повіту з 1-ю Кінною армією під час польсько-українсько-радянської війни 1920 р. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 74–85. DOI: 10.58407/litopis.240608.

Цитування за стандартом APA

Vasechko, O. (2024). Protystoiannia povstantsiv Tarashchanskoho povitu z 1-iu Kinnoiu armiieiu pid chas polsko-ukrainsko-radianskoi viiny 1920 r. [Confrontation of the rebels of the Tarascha district with the 1st Cavalry army during the Polish-Ukrainian-Soviet war of 1920]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 74–85. DOI: 10.58407/litopis.240608.

УДК 930(=161.2:100):271.222(477)«17»

Володимир Чистяков

ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ ІІ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ (друга половина XVIII ст.) В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

DOI: 10.58407/litopis.240609

© В. Чистяков, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6442-7861>

Мета статті – дослідити історичні погляди вчених української діаспори щодо політики Катерини ІІ стосовно Української Церкви, виявити недосліджені питання з історії церковно-політичної діяльності російського уряду другої половини XVIII ст. **Наукова новизна:** вперше розглянуто означену проблему крізь призму різнотипових історичних, публіцистичних та науково-популярних робіт вчених української діаспори. **Методи** дослідження – компаративний, історико-генетичний, структурний, біографічний та ін. – використані на основі загальноприйнятих принципів наукового дослідження: цілісності, системності, об'єктивності. **Висновки.** Українські діаспорні вчені за умов браку історичних та історіографічних джерел, відсутності об'єктивних умов, які сприяли б поступу науки, змогли доповнити історичну думку багатьма працями. У контексті поставленої проблеми – імперської політики Катерини ІІ щодо Української Церкви – спостерігаємо певну поверховість аналізу та висвітлення матеріалу, оскільки в діаспорних вчених були інші вагомні проблеми для аналізу: українські визвольні змагання 1917–1921 рр. та питання збереження української державності ХХ ст. Переважно проблема церковно-політичної діяльності імперського уряду висвітлювалася в загальних працях з історії Церкви та України в цілому. Ці студії мали значну популярність серед інтелігенції не лише за кордоном, а й в самій Україні, використовувались як навчальні посібники та «виховували» нові покоління української наукової еліти, і часто мали науково-публіцистичне спрямування. У цілому, вчені української діаспори, спираючись на праці українських та російських дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оцінювали політику російського уряду щодо Української Церкви як вкрай негативну. Серед проблем політики уряду Катерини ІІ щодо Церкви на українських землях науковці описували секуляризацію 1786–1788 рр., проблему «ментальної» русифікації українського духовенства та занепад українського друкарства. Найвизначнішим дослідником церковної історії можемо вважати І. Огієнка (митрополита Іларіона), який приділяв значну увагу періоду існування Української Церкви в російському синодальному устрої. Його праці особливо цінні та затребувані і для сучасної історичної науки.

Ключові слова: українська діаспора, історіографія, імперська політика, уніфікація церковного устрою, русифікація Української Церкви, секуляризація.

Після трагічних подій 1917–1921 рр. та остаточного утвердження більшовиків при владі українська національна наука, і зокрема історія, була поставлена в тісні рамки марксистсько-ленінської ідеології. Однак науковці української діаспори початку – середини ХХ ст. продовжували розвивати вітчизняне історіописання. За слухним зауваженням О. Оглоблина, «майже всі ... студії й публікації в УССР, що так чи інакше торкалися Української Церкви та її історії, мали антинауковий, пропагандивно-атеїстичний характер»¹ в очах радянської влади, відповідно, «її проблемами (тобто Української Церкви – В.Ч.) могли займатися лише українські історики на еміграції й частково на Західньо-Українських Землях (між двома світовими війнами), де існували відповідні науково-академічні й церковно-освітні осередки або працювали окремі церковні історики (місцеві й емігранти) та їх учні»². Отже, діаспорним дослідженням притаманна широка аналізованих тем. Серед описуваних ними аспектів особливо значущість мав процес інкорпорації україн-

¹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. Ч. 4. С. 23.

² Там само.

ських земель до Російської імперії. Церковна історія цього періоду цікавила багатьох діаспорних істориків, які прямо чи побіжно висвітлювали проблеми українського релігійно-культурного розвитку другої половини XVII – початку XX ст. Церковно-політична діяльність російського імперського уряду щодо України цікавила науковців через її негативне значення для національного релігійного життя. Наприклад, як зазначав І. Огієнко, «вища російська світська влада за весь XVIII вік дошкульно гнобила Православну Церкву та сильно принижувала її»³. Друга половина XVIII ст. – період правління Катерини II – була особливо обтяжливою для всіх сфер українського соціокультурного життя. «Православна Церква під російським пануванням стала для українського народу, здавна глибоко релігійного, зовсім чужою установою», – констатував інший діаспорний вчений, Д. Дорошенко⁴. Характеристиці історіографічних джерел у руслі поставленої проблематики й присвячена ця стаття.

Найкраще проблематика впливу уряду Катерини II на Українську Церкву висвітлена, безумовно, в спеціально-історичних розвідках з історії Церкви. Тут детально проаналізовано причини, фактори, що сприяли втіленню цієї негативної щодо нашої Церкви політики, роль окремих особистостей та суспільних верств в означених процесах, а також конкретніше висвітлено авторські оцінки та роздуми щодо реформ, які фактично уніфікували унікальний релігійно-культурний український лад за «великоросійськими» стандартами.

Визначним дослідником-універсалом серед інших науковців діаспори був митрополит Іларіон (Іван Огієнко) – історик, філолог, етнограф, письменник, церковний та державний діяч⁵. У численних працях, розвідках і статтях вчений неодноразово торкався проблеми негативного впливу імперського уряду Росії на різні сторони життя Української Церкви та її буття в цілому. Науковець пройшов складний творчий шлях та працював у багатьох діаспорних українських осередках – у Варшаві, Холмі (Польща), Швейцарії, Вінніпезі (Канада) та ін.⁶

І. Огієнко багаторазово звертався до питання церковно-політичного впливу Московії на українське життя. Однією з перших друкованих робіт, де цій проблематиці приділено значну увагу, є праця «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу»⁷. Науковець гостро критикував церковну політику Катерини II. Ця монографія була однією з перших історичних праць науковця, тому тут спостерігаємо певну поверховість аналізу⁸. Вона використовувалась І. Огієнком для викладання курсу з історії української культури у Кам'янець-Подільському українському університеті⁹, тому в ній простежується виховна інтенція. Історик вважав церковно-релігійне життя однією з органічних частин культури, і тому окремий розділ присвятив історії Української Церкви¹⁰. Уже за змістом роботи ми бачимо посилену увагу науковця до «тернистих» епох українського життя: один із розділів (IV) має назву «Тернистим шляхом (про кривди народів українському)»¹¹. Праця написана на основі історико-генетичного та проблемно-хронологічного принципу. Можна провести паралелі між цим наративом та написаною пізніше (і вперше виданою в Празі в 1942 р.) монографією І. Огієнка «Українська Церква»¹², адже в роботі з історії Православної Церкви він фактично висловив думки, які були до того ви-

³ Іларіон, митрополит (І. Огієнко). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1964. С. 10.

⁴ Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег: Видання наукового т-ва при Колегії св. Андрія у Вінніпезі, 1949.

⁵ Дет. про життєвий та науковий шлях І. Огієнка див.: Заїкин В. Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і вчений. Варшава: Друкарня Синодальна, 1925. 16 с.; Завальнюк О. Дослідження діяльності Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. 2009. Вип. 6. С. 30–42; Огієнко Іван Іванович. *Шевченківська енциклопедія*: У 6 т. / Гол. ред. М. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2013. Т. 4: М–Па. С. 665–666; Пашенко В. Роль І. Огієнка в українському релігійному і культурному відродженні. *Взаємодія українського і російського мовних територій України і актуальні проблеми їх дослідження і преподавання: Мат. І Ганичевських чтеній*: В 2-х т. Полтава, 1993. Т. 2. С. 42–46; Його ж. Іван Огієнко. *Історія України в особах XIX–XX ст.* Київ, 1995. С. 289–296; Його ж. Іван Іванович Огієнко (1882–1972). *20 видатних українських педагогів: Наук.-метод. Посібник*. Полтава, 2002. С. 381–392; Іван Огієнко: «Я все зробив, що міг зробити...»: Бібліографічний покажчик / Уклад.: Л. Оленчик, В. Чупрова. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 112 с.

⁶ Тюрменко І. Іларіон (Огієнко). *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Іларіон_\(Огієнко\)](https://vue.gov.ua/Іларіон_(Огієнко)).

⁷ Огієнко І. *Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.

⁸ На суб'єктивну думку автора статті, у порівнянні з іншими історичними роботами І. Огієнка.

⁹ Про це зазначено в назві роботи.

¹⁰ Огієнко І. *Українська культура: коротка історія...* С. 177–192.

¹¹ Там само. С. 271.

¹² У нашій статті ми використали друге видання цієї праці: Іларіон, митрополит (І. Огієнко). *Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви*. Вид. 2-ге, доповнене й виправлене. Вінніпег: Вид-ня Консисії Української Греко-Православної Церкви в Канаді, 1982. 367 с. С. 261–274.

кладені в «Українській культурі»¹³. Різниця полягає лише в історіографічній та джерельній базах, які в роботі з історії культури є біднішими¹⁴.

Знаний дослідник історії друкарства, І. Огієнко приділив першочергову увагу саме скасуванню прав українського книгодрукування під тиском Москви¹⁵. Дослідник зазначав, що за часів Катерини II заборонявся друк українських букварів, «пильне око московське» стало дуже жорстким щодо контролю, зокрема за друкарнею Києва-Печерської лаври¹⁶. Аналізуючи ставлення імператриці до українського життя, І. Огієнко наголошував передусім на особистих психологічних негативних якостях цариці – неприязні, грубості та жорсткості¹⁷. Науковець акцентував на «хитрості» політики імперського уряду, прямо називаючи київських митрополитів-українців Гавриїла Кременецького та Самуїла Миславського «добрими помічниками» в політиці русифікації. На підтвердження своїх поглядів він особливо часто наводив посилання на прямі історичні джерела: листування єпископату, укази Катерини щодо секуляризації, накази митрополитів київських щодо стеження за дотриманням «московських» стандартів у всіх проявах релігійного життя тощо¹⁸.

Проаналізуємо детальніше ставлення імперського уряду до української видавничої справи на основі ґрунтовної праці І. Огієнка «Історія українського друкарства». Дослідник побудував опис, опираючись на географічно-проблемний принцип¹⁹. Вагомим здобутком історичного опису І. Огієнка є широка бібліографічна база з історії різних друкарень Європи, яку він наводить наприкінці кожного розділу. Попри негативне ставлення до російської культурної політики загалом, історик дотримувався принципу історичної правди. Зокрема, описуючи діяльність унійної Почаївської друкарні в Російській імперії (1795–1831), він зазначав: «російський уряд не закрив Почаївської друкарні, і вона вільно продовжувала свою працю, як і до того; щоб прислужитися новому уряду, о. Коберський 1796 р. видрукував навіть таку книжечку: “Проповедь при нарочитом обходженіи именованіи Ея Превысочайшего и Непреодоленного Величества Самодержицы и Государыни Императрицы всея Россіи Екатерины Вторыя”»²⁰.

Чільне місце дослідник присвятив аналізу видавничої справи Києво-Печерської лаври (КПЛ)²¹. Характеризуючи «обмосковлення» лаврської друкарні, вчений навів розлогі історичні документи, переважно подання архімандритів КПЛ²². Характеризуючи секуляризаційну політику Катерини II в цьому руслі, дослідник використовує терміни «репресії», «догани», «цензурні скорпіони»²³. Назагал, історичний опис діяльності цієї друкарні І. Огієнко означив як епоху жорсткої уніфікації друку Лаври в суворій відповідності до московських стандартів. Він наводить свідчення постійних доган Синоду до київських митрополитів та архімандритів Лаври, в яких провідною ідеєю була вимога, «чтоб несходственных с выходящими из Московской типографии книгами в народ выпускаемо не было ... и ни в чем ни малейшей разности не было...»²⁴. Лише від 1786 р., коли «Лавра та її друкарня перейшли під опіку митрополита» як нового члену Синоду, «трохи спиняються вмішування Синоду до друкарських справ Лаври», пише науковець²⁵. На нашу думку, часті друкарні були змушені у важких умовах вдаватися до «лестоців» стосовно імперської влади. Зокрема, як зазначав І. Огієнко, «першою книжкою громадянського друку (мається на увазі друкарня Київської духовної академії – В.Ч.) в Києві була: “Поздравительные речи Императрице Екатерине II, во время Высочайшего ея в Кіеве пребылія, пребыванія и отшествія, сказованнныя Кіевским митрополитом Самуилом”» 1787 р.²⁶ Подібно до київських друкарень, як зазначав І. Огієнко, уніфікаційна політика російського уряду не оминула й Чернігівську друкарню та інші видавничі центри в Україні²⁷. Дослідник характеризував не лише релігійне, а й світське друкарство на українських землях, зазначаючи: «Російська культура через друковану світську книжку потроху заливала Україну»²⁸.

13 Огієнко І. Українська культура: коротка історія... С. 198–200.

14 Там само.

15 Зокрема, В. Заїкін зазначав: «найзначнішими працями І. Огієнка ... треба визнати його твори по історії українського друкарства». Див.: Заїкін В. Професор Іван Огієнко як церковний та громад. діяч і як учений. Варшава, 1925. С. 14.

16 Огієнко І. Українська культура: коротка історія... С. 161.

17 Там само. С. 163.

18 Там само. С. 172–177.

19 Огієнко І. Історія українського друкарства / Упор., авт. іст.-біогр. нариса та приміт. М. Тимошик. Либідь, 1994. 448 с.

20 Там само. С. 225.

21 Там само. С. 255–320.

22 Там само. С. 306–308.

23 Там само. С. 308–311.

24 Там само. С. 310.

25 Там само. С. 311.

26 Там само. С. 328.

27 Там само. С. 357–359.

28 Там само. С. 368.

У монографії «Українська Церква» науковець, ґрунтуючись на національно-історично-му аналізі церковної історії, розвиває свою провідну думку щодо «обмосковлення Української Церкви»²⁹ і підтверджує цього разу своє бачення злободенними фактами з історії українсько-російських церковних взаємин XVIII ст. Уніфікаційній політиці Катерини II дослідник приділив чималу увагу – він згадує про неї і в розділі «Обмосковлення Української Церкви»³⁰, і водночас присвячує діяльності цієї імператриці окрему главу «Як цариця Катерина обмосковлювала Церкву Українську»³¹. Опис науковця вирізняє значна емоційність: «Катерина вміло та рішуче повела ворожу нам політику, і за довге життя своє доценту зруйнувала Україну»³². Перед характеристикою церковно-політичної діяльності Катерини II дослідник розлого висвітлив загальну реформаторську справу імператриці щодо України загалом³³.

Як дослідник культури та філолог, І. Огієнко передусім аналізує зміни в середній та вищій освіті на українських землях у другій половині XVIII ст.³⁴ Чільну увагу приділено русифікації Київської академії, її перетворенню на класичний «малоросійський» вищий духовний навчальний заклад. Науковця вирізняє оригінальне поєднання науково-публіцистичного стилю з опорою як на історіографічні, так і суто історичні джерела (архіви консисторій, Повне зібрання законів Російської імперії, «Акты архива Юго-Западной России» тощо). Дослідник часто наводить накази Катерини II та приклади їх виконання українськими ієрархами³⁵, застосує біографічний, історико-генетичний, компаративний методи дослідження. Цікаво, що, описуючи «боротьбу за церковні землі», І. Огієнко акцентує на суперечностях «великоросійського» варіанту цієї реформи (1763–1764) та розлого описує спротив митрополита Арсенія Мацієвича введенню «церковних штатів»³⁶. Це можна пояснити прагненням дослідника до біографічних розвідок, присвячених українським церковним і політичним діячам – наприклад, митрополиту Арсенію І. Огієнко присвятив окрему монографію³⁷. Характеризуючи проведення реформи 1786 р. на українських теренах, дослідник розлого описав окремі акти «пасивного» спротиву української ієрархії секуляризації в 1760-х рр., і лише одним реченням висловився саме про проведення реформи³⁸. Заслугує на увагу факт, що свої наукові розвідки з імперської політики Росії щодо Української Церкви історик також узагальнив у двох коротких брошурах, виданих у Тарнові (Польща) – «Як Москва взяла під владу вільну Церкву Українську»³⁹, «Як Москва знищила волю друкарні Києво-Печерської Лаври»⁴⁰. Друга із зазначених публікацій згодом стала одним із розділів «Історії українського друкарства»⁴¹, де дослідник більш розлого висвітлив дискримінаційну політику Катерини, що було проаналізовано вище. Видання цих праць у діаспорних осередках Польщі вже в 1921 р., щойно після поразки українських змагань на теренах Великої України, свідчить про прагнення української наукової інтелігенції (та І. Огієнка в першу чергу) до ознайомлення широкого українського загалу з історією підкорення України та Української Церкви зокрема російським імперським режимом.

Дослідник, критикуючи ставлення російського уряду до релігійного життя України, не залишив осторонь і морально-духовну сторону церковно-політичних процесів. Небезпідставно про політику російських імператорів науковець згадував також в історико-догматичній (як він сам її означив) роботі «Іконоборство»⁴². На нашу думку, цей факт дає право сказати, що визначний український історик вважав політику багатьох російських імператорів «безбожною». Митрополит Іларіон Огієнко називав імператрицю Катерину II «в іс-

²⁹ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 7.

³⁰ Дослідник різко негативно оцінює церковно-політичну діяльність цієї імператриці: «горіла лютістю на Україну й добила її остаточно», «посилає в Україну на різні посади москвинів, що справу обмосковлення нашої Церкви повели прискореним темпом». Див.: Іларіон, митрополит. Українська Церква. С. 250.

³¹ Там само. С. 261–274.

³² Там само. С. 261.

³³ Там само. С. 261–265.

³⁴ Там само. С. 263–265.

³⁵ Там само. С. 265–268.

³⁶ Там само. С. 269–272. Загалом, характеристиці спротиву українського ієрарха Арсенія Мацієвича дослідник приділив три з половиною сторінки, а відібранню українських монастирських земель – лише дві.

³⁷ Іларіон, митрополит. Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. 279 с.

³⁸ Іларіон, митрополит. Українська Церква. С. 272–274.

³⁹ Огієнко І. Як Москва взяла під свою владу вільну Церкву Українську. Тернів: Вид-во «Українська Автокефальна Церква», 1921. Ч. 6. 18 с.

⁴⁰ Огієнко І. Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври. Варшава: Вид-во «Українська Автокефальна Церква», 1921. 15 с.

⁴¹ Огієнко І. Історія українського друкарства. Львів: Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1925. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII в. 418 с. Можемо стверджувати, що окреме видання цієї праці було також важливим для І. Огієнка.

⁴² Іларіон, митрополит (І. Огієнко). Іконоборство: історико-догматична монографія. Вінніпег: Консисторія Української Греко-Православної Церкви в Канаді, 1954. 239 с.

тогі своїй невіруючою»⁴³, і уточнював, що «французька атеїстична література вбила всі залишки Віри» в її душі. На думку науковця, саме «самодержиця всеросійська» «диктувала» Пункти обер-прокурора І. Меллісіно, які слідували «повній науці протестанства», та ненавиділа єпископат українського походження, «який тримався достойно»⁴⁴. Дослідник навіть коротку історію про те, як замучили єпископа-українця Арсенія Мацієвича за протест проти секуляризації монастирських маєтностей 1764 р.⁴⁵ Узагальнюючи негативний вплив російської самодержавної політики на українське буття, дослідник завважив: «українська інтелігенція повністю заразилась від російської тим самим духом. Вона збайдужніла до своєї Віри та Церкви, а це принесло нам величезну шкоду, бо це так само відірвало нашу інтелігенцію і від народу»⁴⁶. Бачимо, що стиль дослідника характеризувався не лише емоційністю викладу, а й численними історико-філософськими роздумами.

Нарешті, вважаємо за потрібне проаналізувати погляди митрополита Іларіона Огієнка на різні аспекти російської церковної політики щодо України крізь призму вже згаданої монографії «Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич»⁴⁷. Незважаючи на біографічний характер праці, дослідник розлого подає історичний фон епохи «освіченого абсолютизму» та його різногранного впливу. Зокрема, знову узагальнено мислить про різницю між українською та російською «церковною ідеологією» та доходить висновку, що вони були абсолютно несумісні⁴⁸. Як промовистий факт митрополит Іларіон наводить цікаві джерельні свідчення (в інших роботах діаспорних вчених цього не зустрічаємо), а саме наказ Катерини II щодо недопуску «малоросійських монахів» до «Великоросії»⁴⁹. Церковно-політичній діяльності цієї імператриці науковець також присвятив увесь XI розділ під промовистою назвою – «Грабування України»⁵⁰. У монографії, яка була присвячена назагал соціально-релігійним та церковно-політичним проблемам життя України на тлі біографії митрополита Арсенія, історик висвітлив проблеми реакції українського населення на укладання нового «Уложення» (тобто збірки законів) 1767 р.⁵¹ Надалі науковець розлого охарактеризував «Пункти київського духовенства» 1767 р.⁵², тобто подання від українських єпархій щодо збереження та відновлення їхніх прав.

Наостанок вчений докладно висвітлив передумови та сам процес запуску секуляризації церковно-монастирських маєтностей уже в самій Україні (1786). Дослідник послідовно спирається на листування, донесення та накази Катерини II, П. Рум'янцева-Задунайського, обер-прокурора І. Меллісіно, інших чиновників, викриваючи «хитрість та підступність»⁵³ державної політики. На нашу думку, в цілому процес підготовки до здійснення реформи, за працею І. Огієнка, можна охарактеризувати так: тиск зверху та заборонні накази – призначення імператрицею «угодного» єпископату в Україні – невдача в очікуванні «чолобитних» від українського єпископату – остаточний наказ 1786 р. про введення «церковних штатів». Історик не наводить наслідків та особливостей втілення самої реформи, адже це виходило б за рамки біографічного дослідження.

Не можна не згадати ще одну важливу монографію митрополита Іларіона, написану 1962 р., але видану лише через 13 років, уже після смерті автора, – «Старець Паїсій Величковський»⁵⁴. Ця робота була першим і досі залишається в Україні єдиним (попри численні наукові праці, що з'явилися останніми роками⁵⁵) ґрунтовним біографічним дослідженням життєвого та творчого шляху прп. Паїсія Величковського, який був сучасником процесів секуляризації та занепаду Української Церкви XVIII ст. Ця остання наукова праця митрополита Іларіона є, фактично, підсумком і його власного творчого шляху, і підсумком у дослідженні тих процесів в українській церковній історії, яким науковець присвятив багато років свого життя, тому варто навести із неї розлогу цитату без купюр: «Наука монастирського життя, його ідеологія та саме реальне життя Старця Паїсія не були зви-

⁴³ Іларіон, митрополит (І. Огієнко). Іконоборство. С. 210.

⁴⁴ Там само. С. 212.

⁴⁵ Там само. С. 213–214.

⁴⁶ Там само. С. 214–215.

⁴⁷ Іларіон, митрополит. Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. 279 с.

⁴⁸ Там само. С. 101–108.

⁴⁹ Там само. С. 108.

⁵⁰ Там само. С. 200–220.

⁵¹ Там само. С. 200–207.

⁵² Там само. С. 209–215.

⁵³ Там само. С. 215–218.

⁵⁴ Іларіон, митрополит. Старець Паїсій Величковський. Його життя, праця та наука: історична літературно-богословська монографія / За ред. прот. С. Ярмуса. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1975. 151 с.

⁵⁵ Детальніше бібліографію питання див.: Шуміло В., Шуміло С. Паїсій Величковський та Григорій Сковорода: два погляди на феномен аскетизму. *Православ'я в Україні. До 300-річчя з Дня народження преподобного Паїсія Величковського та Григорія Савича Сковороди: збірник статей* / Під ред. д. н. з богосл., проф., Митрополита Київського і всієї України Епіфанія та ін. Київ: Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 547, [1] с. Вип. XI. С. 63–79. Як і сам цей збірник, присвячений прп. Паїсію.

чайними на свій час. Того часу монастирі помітно занепали, не виділялися якимись особливими монашими подвигами. Якраз за часу праці Старця Паїсія на Сході, в Росії та в Україні відбувалася велика трагедія монашества, – їх царська влада поступово свідомо нищила. Цар російський Петро I послідовно обмежував число монашества і відібрав їхні права. А цариця Катерина II вже просто насиллям року 1764-го відібрала від монастирів їхні маєтки, бо їй на колоніальні та імперіялістичні війни бракувало коштів. Цариця Катерина так сильно вдарила монашество взагалі, аскетичне зокрема, що воно вже ніколи не піднялося до попереднього стану. Проти цього нищення монашества виступив славний Митрополит Арсеній Мацієвич, родом Волиняк, – і цариця Катерина його закатувала (1772 р.). Це був нечуваний безбожний удар по Православній Церкві! Ось на цьому трагічному фоні розбитого монашества Старець Паїсій виступає як спаситель його!»⁵⁶.

Окрім церковних істориків української діаспори, минулим релігійно-політичного життя України цікавились й суто світські вчені. Відомий письменник, літературознавець, громадський діяч діаспори в Америці, Григорій Лужницький⁵⁷ написав загальний огляд під назвою «Українська Церква між Сходом та Заходом»⁵⁸. Незважаючи на те, що ця праця присвячена передусім історії Української Католицької та Греко-католицької Церкви, декілька сторінок дослідник присвятив і характеристиці впливу Російської імперії на Українську Православну Церкву. У промовистому за назвою розділі «Українська Нез'єдинена Церква в неволі» дослідник висловив декілька авторських оцінок церковної політики Катерини II. Науковець так охарактеризував стан Української Православної Церкви в другій половині XVIII ст.: «Українська Нез'єдинена Церква помалу пішла в кайдани московського уряду й, що більше, стала знаряддям обмосковлювання цього ж українського народу. За вийнятком декількох владик, як згаданий владика Арсен Мацієвич та ще дехто, мучеників вона не мала й не могла мати, бо з хвилиною, коли стала ігравшкою політичної гри світських і духовних, забувала вона про своє післанництво на землі»⁵⁹. Г. Лужницький наводив окремі факти спротиву українського духовенства секуляризаційній політиці Катерини II, однак оцінюючи їх як безперспективні⁶⁰. Цікаво, що згодом деякі абзаци з праці Г. Лужницького (про петиції українського духовенства 1743 р.)⁶¹ І. Огієнко використав у монографії «Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич» (оскільки вона вийшла друком на 10 років пізніше).

Знаним істориком-державником, громадсько-політичним діячем діаспори був Д. Дорошенко. Він багато працював у різноманітних українських осередках за кордоном – у Празі (Український вільний університет), Берліні (Український науковий інститут), Мюнхені (Українська вільна академія наук)⁶² тощо. Будучи професором церковної історії, свої думки він виклав не лише в роботах з історії України, а й у наративах з історії Української Церкви. Історичні праці науковця вирізняє широка історіографічна база, адже сам дослідник був одним із найвидатніших українських історіографів свого часу⁶³.

Привертає увагу історико-публіцистична монографія Д. Дорошенка «Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу»⁶⁴. Незважаючи на її загальний характер, науковець висвітлив і власне бачення життя Церкви в умовах підпорядкування російській владі. З одного боку, історик називав XVIII ст. «добою упадку Української Православної Церкви»⁶⁵, часом «позбавлення своєї національної Церкви»⁶⁶, і водночас не критикував вище українське духовенство цього «перехідного періоду», а зазначав: «православне духовенство утворило на Україні з кінця XVIII ст. окремий стан, який

⁵⁶ Іларіон, митрополит. Старець Паїсій Величковський. С. 113.

⁵⁷ Дет. див.: Сирота Л. Лужницький Григорій. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-59059>.

⁵⁸ Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом = Ukrainian Church between east and west: нарис історії Української Церкви. Філадельфія: Накладом Союзу українців католиків «Провидіння», 1954. 723 с.: іл.

⁵⁹ Там само. С. 448–449.

⁶⁰ Там само. С. 448.

⁶¹ Там само.

⁶² Білецький Л. Дмитро Дорошенко. *Українська вільна академія наук*. Вінніпег: Накладом Ювілейного Комітету для вшанування 50-ліття наук і громад. пр. Д. Дорошенка, 1949. 23 с.; Иваницкая С. Дорошенко Дмитрий Иванович. *Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – поч. XX ст.)*. Запоріжжя: Просвіта, 2011. С. 377–382; Солдатенко В. Дорошенко Дмитро Іванович. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* Київ: Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.; Дорошенко Дмитро Іванович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник* / Відп. ред. М. Варварцев. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 5. Біографічна частина: А–М. С. 135–140.

⁶³ За слуханням зауваженням Ю. Пінчука та Л. Гриневич, Д. Дорошенко був «одним з фундаторів державницького напрямку в історіографії України, автором першої академічної праці із зазначеної тематики». Див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. *Державна школа: Історія. Політологія. Право*. Київ: Вид-во «Українознавство», 1996. 188 с.

⁶⁴ Дорошенко Д. *Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу*. Берлін: Друкарня Е. Віхнера, 1940. 71 с.

⁶⁵ Там само. С. 42.

⁶⁶ Там само.

близько стояв до народу, і був тісно пов'язаний з його долею, з його добробутом. Одже натурально, що з-поміж духовенства, з-поміж його синів виходили діячі на полі українського письменства і взагалі українського національного руху, виходили щирі українські патріоти»⁶⁷. Безумовно, тут Д. Дорошенко вів мову переважно про нижче та середнє (архімандрити, протоієреї тощо) духовенство. Далі науковець перейшов до характеристики XIX ст. та політики Миколи I.

В іншій монографії, присвяченій історії Християнської Церкви загалом⁶⁸, дослідник приділив увагу і проблемам Української Церкви в другій половині XVIII ст. Тут він набагато різкіше характеризує уніфікаційну політику російського уряду XVIII ст. щодо України. Спочатку коротко згадує про «загальну несимпатію Катерини II до всього українського», вказуючи на мученицьку долю митрополита Арсенія Мацієвича⁶⁹. Далі характеризує рецепцію російською владою традицій української вищої духовної освіти, і називає XVIII ст. добою русифікації⁷⁰. Цікаво, що саме завдяки зусиллям українських вчених як кінця XIX – початку XX ст. (за доби імперії), так і діаспорного періоду почав ширитися культ митрополита Арсенія Мацієвича⁷¹, якого вже в сучасний період було долучено до лику святих⁷².

У згаданій вище монографії Д. Дорошенко стисло окреслив, так само як І. Огієнко у своїх працях, найбільш злободенні факти впливу імперського уряду на церковне життя в Україні: русифікацію освіти, заміщення посад та парафій «москалями», заборону української мови в усіх сферах релігійного життя тощо.⁷³ На думку дослідника, «нещаслива церковна політика російського уряду» призвела до пошуку «правди» в «різних протестантських сектах»⁷⁴. Цей історіографічний факт, спостереження щодо взаємозв'язку між секуляризаційними церковно-політичними тенденціями та посиленням протестантизму в Україні вперше зустрічаємо саме у Д. Дорошенка.

Окремі фрагменти з релігійної політики російського уряду бачимо й у суто світських працях цього видатного історика-державника. Зокрема в роботі «Нариси з історії України»⁷⁵ дослідник у руслі загальної політики уряду Катерини II згадував і про секуляризацію 1786 р. Він наводив дані про велику кількість «відібраних селян» (близько 50 тис. для київських монастирів), оцінював стан колишніх церковних селян як підневільний, оскільки з них «мали комплектуватись окремі полки російської армії»⁷⁶. Дослідник болісно сприймав введення «церковних штатів» як удар по Київській академії зокрема, і по всьому українському шкільництву та друкарству загалом⁷⁷.

В іншій наративній роботі («Курс історії України для вищих клас середніх шкіл») Д. Дорошенко вкрай побіжно згадував про церковну політику Катерини II⁷⁸. За слушним висловом Л. Божука, «Дмитро Іванович завжди працював на потребу дня»⁷⁹, відповідно, «так з'являлися його численні наукові праці»⁸⁰, які вирізнялись своєрідним науково-публіцистичним стилем та риторикою. Зокрема, було лише згадано про секуляризацію церковно-монастирських маєностей протягом 1786–1788 рр. та в цілому охарактеризовано шкідливі наслідки заходів імперського уряду для України: «чужі й незвичні церковні порядки ... повели до упадку великої сили філантропічних заходів, т. зв. “шпиталів” і добродійних брацтв, які існували при українських церквах і монастирях»⁸¹. Дещо пізніше, вже в Німеччині, вийшла друком ще одна історико-публіцистична праця науковця – «Короткий курс історії України з малюнками»⁸², – яка в описі політики російських імператорів щодо

⁶⁷ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному... С. 42–43.

⁶⁸ Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег: Вид-ня Наук. Товариства при Колегії св. Андрія в Вінніпегу, 1949. 102 с.

⁶⁹ Там само. С. 80.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Зокрема, про митрополита Арсенія Мацієвича писали К. Харлампович, І. Власовський, вже згаданий І. Огієнко та ін. українські вчені.

⁷² Дет. див.: Петрущак І. Канонізація святих на соборах Української Православної Церкви Київського Патріархату 1996–2013. Київ: Київська Православна Богословська Академія. Богословський факультет, 2018. С. 57–68.

⁷³ Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. С. 80–81.

⁷⁴ Там само. С. 81.

⁷⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. II (від половини XVII ст.). *Праці Українського Наукового Інституту*. Варшава, 1933. Т. XVIII. Серія підручників, книга 2. 370 с.

⁷⁶ Там само. С. 216.

⁷⁷ Там само. С. 217.

⁷⁸ Дорошенко Д. Курс історії України: для вищих клас середніх шкіл. Відень–Київ: Вернигора, 1921. 231 с. С. 173–174.

⁷⁹ Божук Л. Роль Д. Дорошенка у формуванні українського наукового простору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Секція «Українознавство»*. Вип. 12. Київ, 2008. С. 35.

⁸⁰ Там само. С. 35.

⁸¹ Дорошенко Д. Курс історії України. С. 174.

⁸² Дорошенко Д. Короткий курс історії України з малюнками. Ляйпціг–Катеринослав: Українське вид-во у Катеринославі, 1923. 228 с.

України повністю дублювала попередню працю⁸³ (однаковою була також нумерація сторінок розділів⁸⁴).

Дуже цікаву та глибоку джерелознавчу працю знаходимо в іншого видатного діаспорного науковця – О. Лотоцького⁸⁵. Дослідник багато співпрацював зі знайомими істориками свого часу – В. Антоновичем, М. Грушевським, О. Лазаревським⁸⁶, також перебував і працював у багатьох діаспорних наукових осередках – у Відні, в рамках Українського вільного університету в Празі, у Варшавському університеті, в Українському технічно-господарському інституті у Подєбрадах, читав лекції у Парижі тощо⁸⁷.

У роботі «Українські джерела церковного права» міститься цікава характеристика деяких законодавчих актів Російської імперії, які дають змогу оцінити законодавчо-регулятивний вплив уряду на різні сторони життя Української Церкви. У розділі «Пам'ятки законотатні російської доби» дослідник детально розглядає причини переміни устоїв «московської церкви» внаслідок «втягнення у політичне життя північної держави»⁸⁸. Характеризуючи фактично цезаро-папистську систему церковно-політичних відносин у XVIII ст., історик аналізує «Адміністративні акти поневолення Української Церкви», де вже сама назва розділу виражає послідовну національну позицію автора (с. 279). Серед найважливіших соціально-релігійних проблем, що виникли в Україні внаслідок тиску імперії та Синоду, О. Лотоцький вказує на скасування виборності київського митрополита, відміну принципу безапеляційності митрополичого суду тощо (що яскраво виявлялось і за доби Катерини II) (с. 282). Особливо значущими дослідник визначає «Пункти українського духовенства», які вироблялися для «Комісії для сочинення проекта нового уложенія». Цікаво, що, на думку історика, саме під «вражінням» від прецедентів українського спротиву політиці російської влади, імператриця вдалася до «нівеляційних заходів» (с. 283).

«Вихідною точкою» цієї нівеляції вчений називає «секуляризацію архиєрейських та монастирських маєтків з устанавленням штатів для удержання духовенства» (с. 284). Саме у О. Лотоцького бачимо деякі факти, які висвітлюють заходи уряду протягом 1764–1786 рр. (проміжок між секуляризацією на російських та українських теренах імперії). Ці історичні дані ми не знаходимо в інших діаспорних вчених, що свідчить про ґрунтовність аналізу та намагання науковця зрозуміти події в їх багатогранності. На основі проблемно-хронологічного, біографічного та структурного методів дослідник висвітлює цікаві й суперечливі факти секуляризаційної політики, підтверджуючи свої думки іншими джерелами. Проаналізуємо опис О. Лотоцького в дискурсі ключових фактів, наведених істориком.

По-перше, як своєрідну «помсту» за відмову митрополита Арсенія Могиляньського беззастережно дозволити секуляризацію, майже одразу припинили асигнування на Київську академію, що було «припасуванням наслідків, що вже позначилися Московщині» (с. 284). По-друге, готувалося підґрунтя для опису церковної власності духовних осіб, які помирали вже після появи указу 1763 р. Починається своєрідна «блокада» ченців з «малоросійських епархій» стосовно їхнього придбання до «великоросійських» земель імперії (с. 284–285). Дослідник із боєм зауважував, що навіть у сфері суто внутрішньо-економічних процесів Української Церкви було запроваджено контроль – введено таксу за треби; «поширення сих указів на Україну нічим не було виправдане, бо на Україні не заведено було духовних штатів та не наділено причти землями» (с. 285), – зазначав науковець. На думку О. Лотоцького, навіть сама спроба українського духовенства в «Пунктах» до «Комісії нового уложенія» відновити свої права спричинила гостру хвилю реакції імперського уряду (с. 286). Як і більшість істориків Церкви української діаспори, дослідник гостро критикував митрополита Гавриїла Кременецького за його зраду українським релігійним інтересам: «Типовий представник архиєрея на взірець Духовного Регламенту, митрополіт Гавриїл, ставши митрополітом, хоч і українець зроду, був найслухнянішим органом централізаційної політики російського правительства щодо української Церкви» (с. 286). Науковець наводить багато відомостей і про інші заходи імперської влади щодо Церкви, як-то заміна посад «людьми зайшлими», заборони щодо висвят дітей старшини та козаків без особливих дозволів полковників тощо (с. 286–290). Назагал, опис О. Лотоцького має гострий, викривальний і водночас – науково обґрунтований характер.

⁸³ Дорошенко Д. Короткий курс історії України з малюнками. С. 173–174.

⁸⁴ Там само (Зміст).

⁸⁵ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. *Праці Українського Наукового Інституту*. Варшава, 1931. Т. 5. Кн. 1. 318 с.

⁸⁶ Михайленко Г. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2014. С. 36, 39–40.

⁸⁷ Там само. С. 133–159.

⁸⁸ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. С. 271. Далі посилання на сторінки цієї роботи подаємо в тексті статті в дужках.

Нарешті, бачимо окремі авторські оцінки церковної політики Катерини II в наративі О. Лотоцького з історії помісних Православних Церков⁸⁹. Дослідник чільну увагу приділив церковно-політичним відносинам. Так, описуючи «Московську церкву», окремий підрозділ історик присвятив «відносинам церковно-державним та церковно-суспільним» (с. 422). О. Лотоцький робить значний акцент на «Духовному регламенті» архієпископа Феофана Прокоповича та безспідставно вважає його причиною зловживань державою щодо Православної Церкви (с. 415–430). Характеризуючи церковну політику імператриці Катерини II, вчений приділяє багато уваги секуляризації церковних маєтностей. Він зазначає, що більша частина Синоду діяла в інтересах, «для цариці бажаних», і звинувачує передусім «ієрархів-москалів» у підкоренні Української Церкви імперським інтересам (с. 426). Згадує науковець і про протест Арсенія Мацієвича, і робить висновок: «церковна ієрархія, од верху до низу, стала безоглядною політичною зброєю в руках самодержавної влади» (с. 427). Оскільки праця О. Лотоцького має історико-догматичний характер, то декілька сторінок цієї роботи історик присвятив аналізу феномену цезаро-папізму в руслі політики Катерини II крізь призму законодавчих актів імперії (с. 428).

Визначною дослідницею української історії, історіографії та джерелознавства була Н. Полонська-Василенко. Вчена залишила по собі багату наукову спадщину, до сфери її зацікавленості належала й історія суспільно-релігійних процесів. У двотомній праці «Історія України»⁹⁰ дослідниця на основі яскраво вираженого історико-фактографічного та системного підходу окреслила віхи української історії; наскрізною лінією Н. Полонська-Василенко визначила проблему української самостійності / підлеглості у всіх сферах суспільного життя. У розділі «Духове життя» коротко охарактеризовано існування Української Православної Церкви й «у складі Російської Церкви»⁹¹.

На відміну від багатьох діаспорних дослідників, Н. Полонська-Василенко не робить акцент на біографічному описі ієрархів та імператорів, а зосереджується на наслідках їх політики. Наприклад, винним в уніфікації Церкви вчена вважає саме київського митрополита. Посилаючись на І. Власовського, вона пише: «митрополит Гавриїл Кременецький (1770–1783) систематично провадив централізаційну політику в Українській Церкві, достосовуючи її порядки до тих, що були в Російській Церкві. За його правління заведено ще одно обмеження: Синод став сам призначати архимандритів та ігуменів до українських монастирів»⁹². Цікаво, що дослідниця узагальнила політику російських імператорів, використовуючи й церковну термінологію: «протягом коло 60 років ця цивільна влада належала жінкам – Катерині I, Анні, Єлисаветі, Катерині II, з яких дві – Катерина I та Катерина II – були німкені... Яскравішого прикладу панування цезаропапізму не може бути»⁹³.

Окрім згаданої праці, Н. Полонська-Василенко залишила авторські оцінки російської церковної політики в монографії «Історичні підвалини УАПЦ»⁹⁴. Тут дослідниця також гостро засуджує ідею – «цар є голова Церкви», і зазначає, що це навіть було узаконено на державно-правовому рівні⁹⁵. У руслі секуляризаційної та централізаторської церковної політики уряду Н. Полонська-Василенко згадала лише про факти утисків українських друкарень у XVIII ст.⁹⁶ Як і деякі інші історики Церкви (І. Огієнко, Д. Дорошенко), дослідниця науково обґрунтувала різницю між Українською та Російською Православними Церквами на широкому історичному, канонічному, культурному тлі – у статті, надрукованій в Мюнхені, в Інституті для вивчення СРСР⁹⁷.

Значний внесок у розвиток церковно-історичних студій зробив І. Власовський. Відомий вчений протягом 1944–1948 рр. проживав в Німеччині, а з 1948 р. перебував та працював у Канаді, де при Колегії св. Андрія Первозваного у Вінніпезі викладав богословські та історичні дисципліни⁹⁸. Найбільш визначною працею вченого слід визнати його п'яти-томний «Нарис історії Української Православної Церкви»⁹⁹. Періоду XVIII–XIX ст. при-

⁸⁹ Лотоцький О. Автокефалія: У 2 т. *Праці Українського наукового інституту*. Варшава, 1935–1938. Т. 2: Нарис історії автокефальних Церков. Далі посилання на сторінки цієї роботи подаємо в тексті статті в дужках.

⁹⁰ Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1976. Т. 2: від половини XVII ст. до 1923 р. 600 с.

⁹¹ Там само. С. 6, 198–201.

⁹² Там само. С. 201.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Полонська-Василенко Н. *Історичні підвалини УАПЦ*. Рим, 1964. 126 с.

⁹⁵ Там само. С. 85.

⁹⁶ Там само. С. 84.

⁹⁷ Полонська-Василенко Н. Особливості Української Православної Церкви. *Український збірник*. Мюнхен: Інститут для вивчення СССР, 1958. Кн. 14. С. 59–95.

⁹⁸ Дет. про життя та наукову діяльність І. Власовського в еміграції див.: Іван Власовський. *Пропам'ятна книга* / За ред. Ф. Кульчицького, О. Мухи. Торонто: Українське православне братство св. Володимира, 1974. 142 с.

⁹⁹ Власовський І. *Нарис історії Української Православної Церкви*. Нью-Йорк–Саунд-Баунд-Брук, 1977. Т. III (XVIII–XX ст.). 390 с.

свячено третій том цієї загальної монографії. Будуючи структуру оповіді, автор спирався на хронологічний, тематичний та почасти географічний принцип, тому політиці Катерини II та умовам буття Української Церкви за її правління присвячені різні підрозділи роботи¹⁰⁰. У цілому, працю дослідника вирізняє значний масив історичних роздумів та висновків автора, який часто намагається по-своєму інтерпретувати суспільно-релігійні явища. До проблем життя Української Церкви дослідник підійшов дуже ґрунтовно, про що свідчать назви розділів: «Київська митрополія як автономна церковна область», «Українська культура під впливом Церкви та упадок її», «Український церковний потенціал, його ролі та праця на культурному піднесенні Московщини у XVIII ст.».

У першому розділі наскрізною лінією для характеристики життя Української Церкви є постать київського митрополита. Дослідник ніби докоряє першоєрарху, який фактично був вимушений йти в фарватері московської церковної політики, і зазначає: «Таке становище Київського митрополита робило б з нього духовного вождя українського народу, та навіть і білоруського» (с. 7). Цікаво, що, на думку І. Власовського, епоха Катерини II не була піковим часом наступу на права Української Церкви, а радше остаточним довершенням церковної політики уряду. Науковець наводить найбільш влучні факти, які доводили негативний вплив політики імперського уряду на духовну, авторитетну роль митрополита й Української Церкви загалом: заборона титулу «митрополит всея Малья Россії», адже таке найменування було фактором докору щодо колишньої підлеглості «великоросійських епархій» Києву за доби Русі; жорстку позицію уряду щодо «Пунктів о выгодностях малороссийского духовенства»; русифікація українських монастирів за особистого сприяння митрополитів Гавриїла Кременецького та Самуїла Миславського; введення штатів за секуляризацією 1786–1788 рр. та «розбори» українського духовенства, що стало крайньою точкою в жорсткій політиці щодо Церкви на українських теренах, вважає І. Власовський (с. 31–37).

Про політику Катерини II науковець згадує вже в першому розділі – «Київська митрополія і доля її, як автономної Церковної області в складі Російської Православної Церкви, від 1686 р. до кінця XVIII ст.». Дослідник, в цілому ставлячись дуже негативно до постації Катерини II, інколи визнавав рацію за її церковною політикою, зокрема, щодо «приєднання білоруської кафедри до Росії»: «з огляду на те, що Польща ... цілий час порушувала п. 9 Вічного миру 1686 р. про свободу віри для православних, трудно не признати рації безпосередньої залежності та зносин єдиного в Польщі православного єпископа Білорусі з Російським Синодом, бо тільки Російський уряд мав силу боротися з порушенням договору, підписаного ним з Польщею 1686 р.» (с. 15).

Далі історик описує долю Київської (Киево-Могилянської) академії: «В другій половині XVIII в., а властиво в правління Катерини II (1762–1796), Києво-Могилянська Академія довго знаходилась в стані, можна сказати, переходовому в всіх відношеннях» (с. 45), стані перед фактично повною нівеляцією академії як центру української вищої освіти XVIII ст. – на відміну від інших галузей церковного життя (економічних, політичних), які зазнавали жорсткого тиску уряду імператриці. Науковець задує навіть маловідомі факти щодо впливу російського уряду на Київську академію в другій половині XVIII ст., зокрема наводить відомості про «заведення чисто московської вимови церковно-словянських текстів в церковнім богослуженні» та навіть про викладання риторики «по правилах поезії, надрукованих в Москві, ораторію ж по правилах Ломоносова» (с. 47). Гостро заперечує І. Власовський думки російських істориків (передусім А. Карташова), які вказували на побожність Катерини II: «Все це було лицемірством дуже далекої не тільки від православія, а взагалі від Церкви Христової вольтер'янки-німки на російському престолі. До духовенства, а особливо до українського, не мала симпатій Катерина II з її планами повного підпорядкування Церкви державі», – писав дослідник (с. 45). Далі він характеризує видання українських книг під російською цензурою (с. 58–62), і навіть розлого наводить життєписи українських святих кінця XVII – XVIII ст. (с. 70–99), що особливо контрастує з іншими працями діаспорних вчених.

Вважаємо за потрібне проаналізувати також науковий доробок істориків, яких не можна назвати суто діаспорними дослідниками, але праці яких мали вагомий вплив на українську інтелігенцію закордоння. У цьому контексті варто згадати роботу М. Аркаса¹⁰¹ «Історія України-Русі», друге видання якої було здійснене 1912 р. в Кракові¹⁰². Працю вирізняє значна кількість ілюстративного матеріалу, зокрема портрети Катерини II та деяких київ-

¹⁰⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 388–390. Далі посилання на сторінки цієї роботи подаємо в тексті статті в дужках.

¹⁰¹ Микола Аркас помер 1909 р. в Миколаєві, і фактично все життя прожив на території українських земель в складі Російської імперії.

¹⁰² Аркас М. Історія України-Русі: з малюнками. Краків: Накладом О. Аркасової, 1912. 424 с.: іл.

ських митрополитів¹⁰³. Цікаво, що, на відміну від діаспорних істориків, М. Аркас називав митрополита Рафаїла Заборовського «великим оборонцем київської Академії»¹⁰⁴, хоча водночас негативно оцінював діяльність російського уряду другої половини XVIII ст.: духовенство «переслідують, нівечено освіту, понижують», «заборонено навіть букваря (українського – В. Ч.) друкувати». Дослідник картав за контроль над Українською Церквою не лише «духовні московські влади», а й колишню старшину, яка фактично стала дворянством імперії¹⁰⁵. Назагал ця праця за своїм популярним стилем та направленістю є посібником або підручником з історії України, а не строго науковою працею.

Характеризуючи українську історичну думку будь-якого періоду від стародавньої доби до початку ХХ ст., не можна оминати увагою праці М. Грушевського. Оскільки більшість робіт історика було видруковано у Львові, Києві або Санкт-Петербурзі, ми охарактеризуємо церковну політику Катерини II лише крізь призму тих праць, які видавалися за кордоном Російської імперії або СРСР. Наприклад, у навчальному посібнику «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» (Відень, 1920) видатний історик згадував про секуляризацію церковних маєтностей 1786 р., але фактично не навів авторських оцінок. Дослідник так назагал оцінив реформи російського уряду щодо українського соціокультурного життя: «українське громадянство мовчки сприйняло се скасування до решти старого устрою, жалувало за ним, але мало хто відважився виступати з тими жалованнями»¹⁰⁶. На жаль, у найголовнішій праці М. Грушевського – 10-ти томній «Історії України-Руси» – не згадувалось про політику Катерини II, оскільки останній том доходив до верхньої хронологічної межі 1658 р., а саме – Гадяцької умови за гетьманування І. Виговського¹⁰⁷.

У цьому контексті варто згадати також істориків, які, хоч і не були власне емігрантами, проте працювали поза межами Великої України в період входження західноукраїнських земель до Польської Республіки, і напрацювання яких мало певний вплив на інших діаспорних дослідників. На жаль, вони практично не аналізували церковно-політичну діяльність Катерини II щодо українських земель. Наприклад, в історичному огляді І. Холмського (псевдонім І. Крип'якевича) не згадується про проблеми Української Церкви XVIII ст., а лише окреслено «церковну унію та могилянські реформи»¹⁰⁸. З огляду на вагомий історико-етнографічний характер цієї праці, політичній тематиці в ній приділено значно менше уваги. Не було охарактеризовано проблему антицерковної політики Катерини II і в інших працях І. Крип'якевича¹⁰⁹, також у роботі О. Барвінського¹¹⁰, і навіть у великій колективній монографії І. Крип'якевича, М. Голубця, Д. Дорошенка та Я. Пастернака¹¹¹.

Наостанок відзначимо багаторічну працю по систематизації історичних та історіографічних джерел, присвячених минулому Української Церкви, греко-католицького священника, церковного історика о. Ісидора Патрила. Його «Джерела і бібліографія історії Української Церкви» не втратили наукової цінності до сьогодні¹¹².

Отже, церковно-політична діяльність уряду Катерини II щодо України досить ґрунтовно висвітлювалася діаспорними дослідниками. З одного боку, науковці закордоння базувались на здобутках дореволюційних учених – як українських, так і російських: К. Харламповича, М. Костомарова, архієпископа Філарета Гумілевського, І. Чистовича, М. Барсова та ін. Водночас діаспорні історики доповнили цю тему власними джерелознавчими й фактографічними розвідками, чим суттєво збагатили українську історичну думку. У цілому, дослідники оцінювали діяльність імперського уряду вкрай негативно, адже фактично державна секуляризаційна політика придушила оригінальне українське релігійно-куль-

¹⁰³ Аркас М. Історія України-Русі. С. 286, 342.

¹⁰⁴ Там само. С. 388.

¹⁰⁵ Там само. С. 386.

¹⁰⁶ Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. Київ–Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), 1920. С. 168.

¹⁰⁷ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Вид-че т-во «Книгоспілка», 1956. Т. X: Від смерти Хмельницького до Гадяцької умови.

¹⁰⁸ Холмський І. Історія України. Нью-Йорк: Педагогічний інститут українознавства НТШ, Шкільна рада УККА, 1971. С. 368.

¹⁰⁹ Маються на увазі такі роботи вченого: Крип'якевич І. Історія України. Київ–Львів–Відень: Українське вид-че т-во «Вернигора», 1918. 80 с.; Його ж. Огляд історії України. Ретейторіум для вищих класів середніх шкіл та вчительських курсів. Київ–Львів–Відень: Українське вид-че т-во «Вернигора», 1919. 90 с.; Його ж. Мала історія України. Джерсі Сіті, 1924. 30 с.

¹¹⁰ Барвінський О. Історія України-Руси. Вінніпег: Накладом «Української друкарні», 1920. 128 с.

¹¹¹ Крип'якевич І., Голубець М., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. Вінніпег: Вид-во І. Тиктора, 1948. 968 с.

¹¹² Під час збору наукової літератури щодо історії Української Церкви автор послуговувався багатьма бібліографічними позиціями з видань ордену Василіянів (90-ті рр. ХХ ст.). Див.: Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви: У 3 т. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1975–1995. Сер. 2. Секція 1.

турне життя, а також знівелювала роль Української Церкви як духовної опори українсько-го народу.

Вкрай важливою, разом із виданням суто історичних, краєзнавчих праць і розробкою проблем минулого Української Церкви, була також бібліографічна та джерельно-описова діяльність діаспорних науковців у контексті історії різних Церков, які існували на українських теренах. Найбільш вагомий внесок у розробку студій з церковної політики внесли митрополит Іларіон (І. Огієнко), Д. Дорошенко та О. Лотоцький. Цікавим є порівняльний дискурс висвітлення проблематики у працях церковних і світських істориків, а також у наративах з історії Української Церкви та України в цілому. Незважаючи на те, що питання секуляризаційної політики Катерини II не сталося безпосереднім об'єктом вивчення, діаспорні історики змогли детально його дослідити навіть у дискурсі переважно загальних праць. Найбільш ключовими проблемними віхами науковці вважали питання занепаду та контролю імперії за українською церковно-видавничою справою, секуляризацію церковно-монастирських маєтностей 1786 р. (питання цієї ж реформи на Слобожанщині та в Південній Україні у 1788 р. чомусь майже не згадувалося дослідниками). Також не оминули увагою діаспорні вчені аспект особистісного впливу митрополитів Київських на проведення уніфікаційних заходів російського уряду та постать митрополита Арсенія Мацієвича як символу опору тискові абсолютизму на релігійне життя. Маємо певну відмінність у поглядах на роль української ієрархії другої половини XVIII ст. в процесі «зросійщення» Української Церкви: одні дослідники вказували, що єпископат був «вірним помічником» російського уряду в цьому процесі, інші вважали українських вищих священнослужителів заручниками ситуації, які потрапили «під лещата» імперської системи.

References

- Bozhuk, L. (2008). Rol D. Doroshenka u formuvanni ukrainskoho naukovoho prostoru [The role of D. Doroshenko in the formation of the Ukrainian scientific space]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 12, P. 32–35. Kyiv, Ukraine.
- Mykhailenko, H. (2014). Oleksandr Lototskyi (1870–1939 rr.): intelektualna biografiia i storyka [Oleksandr Lototskyi (1870–1939): intellectual biography of the historian]. Kherson, Ukraine.
- Olenych, L., Chuprova, V. (Ed.). (2007). Ivan Ohienko: «Ja vse zrobyu, shcho mih zrobyty...»: Biblioh. pokazhchik [Ivan Ogienko: «I did everything I could do...»: Bibliographic index]. Ternopil, Ukraine.
- Papakin, H., Hurych, I. (Ed.). (2014). Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy prylyadzhena do programy vyshchikh pochatkovykh shkil i nyzshykh klasi shkil serednykh. Tvory: U 50 t. [Hrushevsky M. History of Ukraine adapted to the curriculum of higher primary schools and lower secondary schools. Works: In 50 vols.]. Lviv, Ukraine.
- Pashchenko, V. (1993). Rol I. Ohienka v ukrainskomu relihiinomu i kulturnomu vidrodzhenni [The role of I. Ohienko in the Ukrainian religious and cultural revival]. Poltava, Ukraine.
- Pashchenko, V. (1995). Ivan Ohienko. Istoriiia Ukrainy v osobakh XIX–XX st. [Ivan Ohienko. History of Ukraine in persons of 19th–20th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Pashchenko, V. (2002). Ivan Ivanovych Ohienko (1882–1972). 20 vydatnykh ukrainskykh pedahohiv: Nauk.-metod. posibnyk [Ivan Ivanovych Ohienko (1882–1972). 20 outstanding Ukrainian teachers: Scientific and methodological guide]. Poltava, Ukraine.
- Petrushchak, I. (2018). Kanonizatsiia sviatykh na soborakh Ukrainsoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu 1996–2013 [Canonisation of saints at the Councils of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate 1996–2013]. Kyiv, Ukraine.
- Shumilo, V., Shumilo, S. (2022). Paisii Velychkovskvi ta Hrvhorii Skovoroda: dva pohliadv na fenomen asketvzmu [Paisius Velichkovskv and Hrvhoriv Skovoroda: two views on the phenomenon of asceticism]. *Pravoslavia v Ukraini. Do 300-richchia z Dnia narodzhennia prepodobnoho Paisiia Velychkovskoho ta Hrvhoriiia Savvcha Skovorodv: zbirnyk statei – Orthodox in Ukraine. To the 300th anniversary of the birth of Reverend Paisiy Velychkovskyi and Hryhori Savich Skovoroda: a collection of articles*, XI, P. 63–79.
- Soldatenko, V. (2004). Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia: U 2-klh t. [Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukrainian diplomatic encyclopaedia: In 2 vols.]. Kyiv, Ukraine.
- Тymoshyk, M. (1994). Ohienko I. Istoriiia ukrainskoho drukarstva [History of Ukrainian printing]. Lybid, Ukraine.
- Varvartsev, M. (Ed.). (2014). Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh [Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukraine in international relations]. Kyiv, Ukraine.
- Yvanytskaia, S. (2011). Doroshenko Dmytryi Yvanovych. Ukrainska liberalno-demokratychna partiina elita: «kolektyvnyi portret» (kinets XIX – poch. XX st.) [Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukrainian liberal-democratic party elite: «collective portrait» (the late 19th – the early 20th c.)]. Zaporizhzhia, Ukraine.
- Zavalniuk, O. (2009). Doslidzhennia diialnosti Ivana Ohienka na posadi rektora Kamianets-Podil'skoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu [Study of Ivan Ohienko's activity as rector of Kamianets-Podil'skyi state Ukrainian university.]. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita – Ivan Ohienko and modern science and education*, 6, P. 30–42
- Zhulynskiy M. (Ed.). (2013). Ohienko Ivan Ivanovych. Shevchenkivska entsyklopediia: U 6 t. [Ogienko Ivan Ivanovych. Shevchenko's encyclopaedia: In 6 vols.]. Kyiv, Ukraine.

Чистяков Володимир Олександрович – аспірант Навчально-наукового інституту ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Chystiakov Volodymyr – Ph.D. student at the O.M. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of the T.G. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: vchystiakov96@gmail.com

THE IMPERIAL POLICY OF CATHERINE II TOWARDS THE UKRAINIAN CHURCH (SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY) IN UKRAINIAN DIASPORIC HISTORIOGRAPHY

The relevance of the article lies in the importance of analyzing the achievements of diasporian Ukrainian historiography, because scientists abroad were able to preserve, develop and enrich Ukrainian national historical science. In this context, diaspora scholars considered not only the problems of Ukrainian state-building, but also characterize the period of incorporation and unification of Ukrainian socio-cultural life to the empires standards. Accordingly, many researchers covered the history of Ukraine in the 18th century, when the Ukrainian system gradually and steadily merged with the "Great Russian" or "Austrian" system. In our opinion, the ecclesiastical and political activities of Catherine II, which actually led to the blurring of boundaries and differences between the Ukrainian and Russian Churches, require special attention in this regard.

*The purpose of the article is to investigate the historiographic positions, minds and opinions of scholars of the Ukrainian diaspora regarding the policy of Catherine II in relation to the Ukrainian Church; to compare the achievements of various diaspora scientists, their views on the issues; to characterize the historical and historiographical base on which diasporic historians relied; to analyze in general the degree of development of the specified historical problem in the works of Ukrainian scientists abroad; to identify unexplored lacunae and questions in the context of the church-political activity of the Russian government in the second half of the 18th century. **The scientific novelty of the article** lies in the historiographical analysis of a previously unexplored problem through the prism of various types of historical, journalistic, and popular scientific works by scientists of the Ukrainian diaspora. **Methodological basis of the work.** During the writing of the article, the following research methods applied to historiographical sources were used: comparative, historical-genetic, structural, biographical, etc. These methods were applied on the basis of generally accepted principles of scientific research: integrity, systematicity, objectivity. At the same time, one should not forget about the pronounced subjectivity of historical works.*

Conclusions. Ukrainian diasporic historiography became an important milestone in the development of national historiography. Ukrainian scientists, under the conditions of a lack of historical and historiographical sources, the absence of objective conditions that would contribute to the development of science, were able to enrich historical thought with many works. In the context of the problem posed - the imperial policy of Catherine II regarding the Ukrainian Church – we observe a certain superficiality of analysis and coverage, since diaspora scholars had other important problems to analyze – the Ukrainian liberation struggle of 1917–1921 and other issues of preserving Ukrainian statehood in the 20th century. These questions were still alive in the memory of many participants of the events of the beginning of the last century. Mainly among Ukrainian historians abroad, the problem of the ecclesiastical and political activity of the imperial government was highlighted in general works on the history of the Church and Ukraine as a whole. These works enjoyed considerable popularity among the intelligentsia not only abroad, but also in Ukraine itself, were used as teaching aids in educational institutions and "educated" new generations of the Ukrainian scientific elite.

In general, scholars of the Ukrainian diaspora, based on the work of Ukrainian and Russian researchers of the second half of the 19th and early 20th centuries, assessed the unification policy of the Russian government towards the Ukrainian Church as extremely negative. It is interesting that the researchers mostly emphasized the historical and journalistic purpose of their works. Among the problems of the policy of the government of Catherine II regarding the Church in Ukrainian lands, scholars mainly described the secularization of 1786–1788, the problem of "mental" Russification of the Ukrainian clergy, and the decline of Ukrainian printing. We can consider that I. Ohienko (Metropolitan Hilarion) to be the most prominent researcher of church history, who paid a lot of attention to the period of existence of the Ukrainian Church in the Russian synodal system. His works remain particularly valuable and in demand even today.

Key words: diaspora, historiography, historical thought, imperial policy, unification, Russification, secularization.

Дата подання: 3 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Чистяков, В. Імперська політика Катерини II щодо Української Церкви (друга половина XVIII ст.) в українській діаспорній історіографії. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 86–98. DOI: 10.58407/litopis.240609.

Цитування за APA

Chystiakov, V. (2024). Imperska polityka Kateryny II shchodo Ukrainskoi Tserkvy (druga polovyna XVIII st.) v ukrainskii diaspornii istoriohrafii [The imperial policy of Catherine II towards the Ukrainian Church (second half of the 18th century) in Ukrainian diasporic historiography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 86–98. DOI: 10.58407/litopis.240609.

УДК 94(477+485+438)«1709»

НОВІ ПОДРОБИЦІ ПРО ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ 1708–1709 рр., ІМОВІРНУ ЗУСТРІЧ КАРЛА XII З І. МАЗЕПОЮ У ШЕПТАКАХ І ПЛАН ПОХОДУ СОЮЗНИЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА МОСКОВІЮ (Вдалі спроби об'єктивного висвітлення подій в Україні на сторінках французького журналу «Lettres historiques», 1709 р.)

Підготували до друку та прокоментували **Марина Траттнер, Сергій Павленко,**
переклали з французької **Флоран Мушар, Євген Луняк**

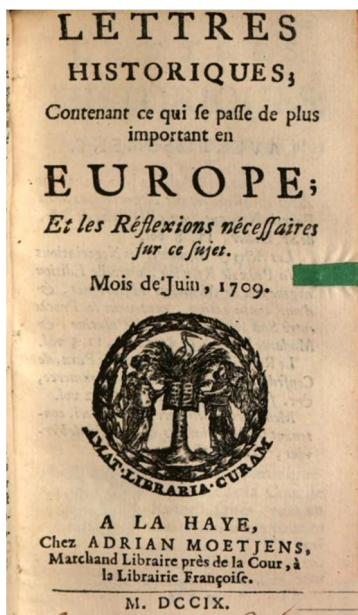
DOI: 10.58407/litopis.240610

© М. Траттнер, С. Павленко, Ф. Мушар, Є. Луняк, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6937-2347>; <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>;
<https://orcid.org/0000-0003-0651-8954>; <https://orcid.org/0000-0003-0651-8954>

Публікація перекладених трьох листів, надрукованих у французькому журналі «Lettres historiques» (1709 р.), є важливим внеском у збільшення джерельної бази шведсько-українського союзу 1708–1709 рр. Вони доповнюють статистичні дані про кількість мазепинців перед Полтавським боєм, показують плани гетьмана І. Мазепи та його прибічників. Листи висвітлюють початкові контакти шведського короля з українським володарем та їхню зустріч у Шептаках.

Ключові слова: Гетьманщина, Карл XII, Іван Мазепа, Андрій Войнаровський, Станіслав Лещинський, шведсько-український союз 1708–1709 рр., Шептаки.

Подані нижче листи були опубліковані в журналі «Lettres historiques, contenant ce qui se passe de plus important en Europe, et les réflexions nécessaires sur ce sujet»¹ («Історичні листи, що містять найважливіші події в Європі та необхідні роздуми на цю тему»), який був щомісячним джерелом найважливішої інформації про військові кампанії між січнем 1692 р. і червнем 1728 р. Загалом часопис вийшов у 73 томах. Його видавцем певний час був голландець Адріан Моєтєнс з Гааги, чиє видавництво відіграло важливу роль у міжнародній книжковій торгівлі XVIII ст. Редактори видання² знайомили з новинами про «значні події» по всій Європі, додавали до них свої роздуми й нотатки, які вони збирали від інших кореспондентів, різні матеріали (мирні договори, оголошення війни, листи послів), відомості про шлюби, народження і смерть «видатних осіб», публікували описи та плани битв.

Завдяки інформації, описаній у цих листах, ми можемо дізнатися чимало деталей, подробиць про реалії 1708–1709 рр. в Україні. Насамперед цінними для нас є

¹ Lettres historiques, contenant ce qui se passe de plus important en Europe, et les réflexions nécessaires sur ce sujet. Mois de Janvier, 1709. T. XXXV. P. 21–43, 146–157, 620–627.

² Питання про редакторів журналу заслуговує окремого дослідження.

зауваги, що підтверджують таємні зв'язки гетьмана І. Мазепи та Карла XII через посередництво польського короля Станіслава Лещинського ще задовго до початку відомого невіддалого походу на російську столицю, який закінчився Полтавською битвою. Про початок цих перемовин «Сіверянський літопис» вже писав торік³. З оточення польського та шведського володарів просочувалася інформація про наміри мазепинців здобути волю Україні. Саме тому автор нотаток «*Lettres historiques*» у листі I (далі ми цей та інші два листи позначатимемо римськими цифрами) як добре поінформований кореспондент зауважив, що І. Мазепа «пообіцяв шведському королю приєднатися до нього разом зі своїм військом». До того ж він впевнено заявив, що ці домовленості досягнуті завдяки посередництву С. Лещинського. У листі II знов зазначається, що гетьман «мав довготривалі зв'язки з коромем Станіславом».

Проте європейська преса не мала своїх представників у похідній штаб-квартирі Карла XII. Головними інформаторами її були дипломати, які надсилали донесення у свої країни. Водночас останні формувалися на основі офіційних повідомлень із царської штаб-квартири, а також приватних контактів з іноземними генералами на московській службі, російськими високопосадовцями. Відтак Європа дивилася на похід Карла XII переважно очима царя, мовляв, І. Мазепа закликав короля в Україну, гетьмана підтримало дуже мало козаків.

Приємною особливістю «*Lettres historiques*» є критичне ставлення до цієї інформації. Автор, наприклад, пише: «Я дуже здивувався, коли побачив, що шведський король обрав шлях в Україну, замість того, щоб іти прямо на Москву. Мені здається, що це зовсім не відповідає ні його інтересам, ні поточному стану його справ». Справді, це суперечило й інтересам І. Мазепи, який у колі своїх наближених сказав: «Диявол его сюда несет!»⁴ А вже гетьманці планували організовано приєднатися до Карла XII під час походу на російську столицю далеко за межами рідної землі. Не випадково І. Мазепа, враховуючи цю обставину, під час ради зі старшинами в жовтні 1708 р. у Борзні, розмірковуючи, чи посилати гінця до Карла XII, передбачливо сказав, що король, повернувши на Стародубщину, «войска великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на последнюю оной руину и нашу погибель!»⁵

Згадане, власне, і підтвердилося. Якби шведи, згідно зі своїм планом, ішли до російської столиці, то Батурину легше було б провести мобілізацію козаків, запорожців та організовано вирушити в похід. Так само ніщо не заважало б залучити до цієї акції невдоволених донців, кримців. Плани такі, як бачимо в листі III, не були зняті з порядку денного й у березні 1709 р. («він⁶ вважає, що татари охоче рушать слідом за ним, так само як і донські козаки»). Проте у нових реаліях згадане не вдалося реалізувати. Імовірні союзники, отримавши від російської дипломатії, іноземних послів, що користувалися інформ-орієнтирами царя та його урядовців, достатньо багато повідомлень про слабкість шведів, не наважилися підсилити Карла XII.

А причиною, чому шведське військо повернуло в Гетьманщину, стало випалювання в Білорусії всієї округи перед каролінцями. Петром I застосовувалася тактика випаленої землі. Тому в полках короля почався голод⁷.

На Новгород-Сіверщині каролінці фактично потрапили в оточення корпусів російської армії. Гінцям-шведам дедалі важче було пробитися крізь міста, де господарювали росіяни. «*Lettres historiques*» закликав читачів «не поспішати із своїми судженнями» на основі звіток про перемогу росіян, оскільки «або Його Шведська Величність не дуже переймається відправкою гінців до Польщі, або ж тих, кого він відправляє, по дорозі затримують москвити, що є більш імовірним» (I). Отож у Європі домінувала інформація, поширена російською штаб-квартирою. Так, «Історичний і політичний Меркурій» опублікував повністю її розлогий звіт від 12 листопада 1708 р. з відповідними орієнтирами: Мазепу практично усі покинули⁸; гетьман мав 6000 вояк⁹. Згодом «Віденський щоденник» на основі згаданої офіційної інформації писав, що в захопленому Батурині «перебувало 6000 чоловік Мазепи»¹⁰. «Лондон Газет» теж «визначила» залогоу в 6000 вояків¹¹. Посилалися на останню

³ Мешковий М., Павленко С. Лист шведського канцлера Карла Піпера до польського короля Станіслава Лещинського про І. Мазепу від 21 вересня 1705 р. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 117–120.

⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. *Основа*. 1862. № 10. Исторические акты. С. 22–23.

⁵ Там само. С. 22.

⁶ Мазепа.

⁷ Детальніше про це див.: Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Вид-чий дім «КМ Академія», 2017. С. 22.

⁸ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / Пер. з нім. В. Дятлов. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 52.

⁹ Там само. С. 51.

¹⁰ Віденський щоденник, 26–28 грудня 1708 р. № 564 / Публ. В. Дятлова. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 51.

цифру й прусський посол Й. Кайзерлінг¹², англійський посол у Відні П. Медовс¹³. Отже, «*Lettres historiques*» теж, не маючи альтернативної інформації, повторює ці тези: «більша частина козаків підкорилася, інші – розсіялися» (I).

Цей негативний меседж про мізерні сили мазепинців, орієнтацію українського народу на царя так був поширений в пресі тієї доби, що, можливо, і реально вплинув на пасивність Туреччини, Криму, Речі Посполитої стосовно підтримки українсько-шведського союзу Карла XII та Мазепи. Як не прикро, ця дезінформація й досі присутня як «джерело» не лише в російській, а й українській історичній літературі.

Новітні дослідження показують, що, незважаючи на розпорошення українських військ за попередніми царськими наказами, гарнізон Батурина 2 листопада 1708 р. складав 10 000 чоловік¹⁴. На зустріч із Карлом XII Мазепа взяв близько 2800 вояків¹⁵ (вони згодом зі старшинами оперативно побудували міст через Десну). У двох листах, що публікуються нижче (I, III), зазначається: Мазепа планував «привести сорок тисяч чоловік до шведського короля» та у 1709 р. «сподівався зібрати аж до сорока тисяч» козаків. Цифра ніби фантастична й видається особливо нереальною після розгрому Батурина. Однак ще за ревізією 1696 р. в Гетьманщині налічувалося 50000 козаків¹⁶, із них «доброго войска» 30000¹⁷. До того ж великий контингент вояків перебував на Запорозькій Січі (7000–8000 запорожців¹⁸). Правобережні «тамобочні малолюдні» полки – Білоцерківський, Канівський, Чигиринський, Богуславський, Корсунський, Уманський, Черкаський, Брацлавський, Могилівський теж вірогідно мали кожен по 100–200, а то й 300 осіб. Не всі сердюки та компанійці (було 10 полків) загинули в Батуринській різанині. Лист III, який є особливо цінним, оскільки написаний безпосередньо зі шведського табору, дає низку важливих подробиць про перебіг військової кампанії та, зокрема, повідомляє, що «загони запорожців, які приєдналися до нього (Мазепи – Авт.), вже збільшили його війська до **п'ятнадцяти тисяч чоловік**». Цю цифру повідомляв своєму уряду й англійський посол Чарльз Вітворт¹⁹. А він її дізнався від росіян.

Враховуючи жорстоке винищення Батурина, Переволочної, Маячки, Нехворощі, Келеберди, Старого Кодака, Нового Кодака, Старих і Нових Санжар²⁰ та інших міст царськими військами, щотижневі козацькі втрати під час бойових дій, можна зі впевненістю сказати, що в повстанні мазепинців взяла активну участь кілька десятків тисяч козаків, значна частина яких загинула, виборюючи волю України.

Зайнявши територію Чернігівського, Стародубського, Київського полків, маючи гарнізони в Чернігові, Ніжині, Переяславі, Києві, а також підпорядковані Харківський, Охтирський, Сумський, Ізюмський полки, росіяни значно звузили мобілізаційні можливості гетьманців. Водночас московські можновладці не були впевнені у своїй перемозі над українсько-шведським військом. Тому, як повідомляв часопис, «цар запропонував мир королю Швеції, але той володар не захотів цього слухати» (II). Перемовини про угоду воюючих сторін справді підтверджують інші джерела²¹. Хоча найближче оточення короля рекомендувало йому укласти мир та завершити бойові дії, гетьманці активно закликали союзників не погоджуватися на ці умови²².

У листах (II, III) «*Lettres historiques*» є важливі зауваги про справжні інтереси українців («всі козаки з партії Мазепи не є розбиті, не приведені у покору до царя й залишається багато тих, хто продовжує чинити збройний опір»; «Вони тривалий час мирилися зі своєю лихою долею, радше через необхідність, ніж через справжню покору. Але, коли вони побачили, що шведський король наближається до їхніх кордонів, вони почали виказувати своє невдоволення, заохочуючи до такого кроку свого генерала»; «Військо Запорозьке ...

¹¹ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 120.

¹² Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. *Записки Українського наукового інституту*. Т. XLVII. Серія Історична. Кн. 6: Мазепа. Збірник. Варшава, 1939. Т. 2. С. 28.

¹³ Звіт англійського посла у Відні П. Медовса (26 грудня 1708 р.). Мацьків Т. *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*. Додаток № 15. С. 247.

¹⁴ Павленко С. Гарнізон Батурина 2 листопада 1708 р. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 24–37.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Приложение 2. № 24. *Багров А. Украинское казачество и первый Азово-Днепровский поход*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург: Институт истории Санкт-Петербургского государственного Университета, 2015. С. 260–261.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 412.

¹⁹ Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойля (1709, травня 4). *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. Павленко С. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 475.

²⁰ Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 419.

²¹ Павленко С. Ініціатива Петра I про мир. *Військо Карла XII на півночі України*. С. 292–298.

²² Там само.

підтвердило урочистою присягою, що не покине нас доти, доки не скине з себе царського ярма»).

Лист III, як зазначає його автор²³, фактично був скороченим переказом офіційного повідомлення зі шведської штаб-квартири від 31 березня («Сіверянський літопис» недавно його опублікував в перекладі українською мовою²⁴). Порівнюючи ці два джерела, доходиш висновку, що версія, яку ми даємо нижче, лаконічніша, оскільки в ній менше оповідається про мазепинців, їхні втрати. Водночас плюсом її є додаток – лист Карла XII до польського короля Станіслава Лещинського із закликом до нього пошвидше приєднатися до походу, як це зробив І. Мазепа разом із Військом Запорозьким. Зазначимо, що росіяни, перехопивши попередню кореспонденцію із зашифрованими посланнями зі штаб-квартири українсько-шведського війська, використали їх як компромат-матеріали на гетьмана, мовляв, він закликав польського володаря взяти гетьманців під свою руку²⁵.

Зауважимо, що «*Lettres historiques*» досить критично ставиться до подібних тогочасних фейків, поширюваних російською стороною (зокрема про тримання шведами гетьмана під арештом). Автор листа, переказуючи це повідомлення, коментує його лаконічно: «...можна все це віднести до розряду небилець, і я маю багато резонів, щоб так вважати, але вони є занадто довгими, щоб викладати їх тут» (II).

Відомості про ув'язнення племінника гетьмана Андрія Войнарівського (II), очевидно, дійшли до Європи як чутки. Вірогідно, вони йшли від секретаря великого гетьмана Великого князівства Литовського Казимира Сапеги Марона, який був водночас і французьким агентом. Він тоді перебував у Любечі, відносно близько до театру військових дій. Ось що йому вдалося дізнатися: «Пан Войнарівський, племінник Мазепи, подався до царя, щоб викласти йому деякі вимоги. Ці вимоги не здалися приємними цареві, і він засудив Войнарівського на самовбивство (sic!), але за допомогою одного зі своїх вартових Войнарівський урятувався і знайшов врятувати свого дядька. Шведський король перебуває в Шептаках, літньому будинку Мазепи, що добре збудований і зміцнений як штучно, так і рікою Десною, що оточує будинок»²⁶. А. Войнарівський справді без попередження, побоюючись арешту, виїхав зі ставки О. Меншикова, але, як бачимо, цей факт уже інтерпретувалася з додатковими подробицями, далекими від реальності. Водночас автор листа II виявляє симпатії до племінника І. Мазепи та радіє його порятунку: «Ніколи ще людина не була у такій великій небезпечі, бо в Московії карні справи вирішують дуже швидко й, зазвичай, проходить зовсім мало часу від ув'язнення до страти».

У листі II теж згадуються двічі Шептаки як населений пункт зустрічі І. Мазепи з Карлом XII та місце перебування короля. Зазначимо, що це містечко та прилегла округа були надані гетьманові на ранг. Шептаківська волость увесь дохід направляла на потреби гетьмана. У Шептаках був собор Різдва Пресвятої Богородиці, поблизу якого, за описом 1734 р., стояв «двор гетмана, окружен дубовими палями, а всередині двора світлиця, кухня, восточайна і другіе хозяйственные постройкы»²⁷.

Те, що шведи проходили цим містечком, відомо з багатьох джерел. Отже, цей лист підтверджує й перебування в ньому Карла XII. Водночас король 25 жовтня був у Гірках²⁸. Тут 28 жовтня відбулася його перша зустріч з І. Мазепою²⁹. Ще 30 жовтня гетьман вів переговори за обідом з К. Піпером³⁰. Оскільки після переправи через Десну 25 жовтня І. Мазепа з групою підрозділів, обозом міг доїхати до Гірок за день-півтора, то можна припустити, що він спочатку все-таки заїхав у Шептаки, у свій палац, а вже з нього посилав гінців, щоб домовитися про зустріч із правителем Швеції. До Гірок звідтіля по прямій було, до речі, 13–15 км. Отже, цілком можливо, що Карл XII відвідав на запрошення Мазепи

²³ Ініціали наприкінці листа дають змогу майже чітко ідентифікувати автора листа. Це прусський посол при ставці Карла XII барон Давид-Натаніель (Натан) фон Зільтман (сфранцужений варіант його імені – де Сільтман). N[atani]. S[iltman] – прим. Євгена Луняка. Про нього див.: Щоденник Давида Зільтмана / Пер. з нім., передмова та ком. В. Дятлова. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 209–217.

²⁴ Трагтнер М. Новини про шведсько-український союз 1708–1709 рр. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 86–89.

²⁵ Павленко С., Циганок О. Лист І. Мазепи з Ромнів до С. Лещинського. *Сіверянський літопис*. 2016. № 2. С. 78–87.

²⁶ Донесення французького агента Марона, секретаря литовського гетьмана Сапеги (1708, грудня 15). *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах* / Упор. С. Павленко (далі – УДІМ). Київ: Мистецтво, 2019. С. 299.

²⁷ Ханенко А. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1887. С. 38.

²⁸ Magnus Norsberg. «...Lika som en fågel uti snaran». *Minnet av Poltava: Ögonvittnesskildringar från Karl XII: s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund*. Stockholm: Atlantis, 1998. P. 68; Юнаков Н. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (июль–октябрь 1708 г.). *Труды Императорского русского военно-исторического общества*. Санкт-Петербург: Свет, 1909. Т. II. С. 146.

²⁹ Adlerfeld G. *The Military History of Charles XII, King of Sweden*. London, 1740. Vol. III. P. 66.

³⁰ Siltmanns dagbok 1708–1709. *Karolinska krigares dagbocker*. Lund, 1907. Т. 3. S. 275.

цей палац. Щоб говорити про це напевно, необхідно мати й інші більш достовірні підтвердження. Водночас під час процедури знайомств, узгоджень місця зустрічі, переговорів (26–30 жовтня 1708 р.) був невинуватою згаяний час, як результат – вчасно не була надана допомога Батурину. Не думаємо, що Мазепа не підгонив шведів. Проте й у них були вагомі причини стояти на місці (через сльоту дороги перетворилися в bagno, колеса ламалися, потребували заміни). До переправи через Десну теж необхідно було готуватися. Під Шептаками російські розвідники взяли «хлопця ротмістра шведського»³¹. Здається, з його свідчень впливає головна причина кількадечного стояння шведів на Новгород-Сіверщині. «И слышел оной хлопец, бутто дв[e]- н[e]г и провиантан гетман привез к шведскому каралу пятсот возов», – зазначав у своєму донесенні капітан-поручик Е. Маврін³². Немає сумніву, що гетьман оперативно вирішував питання продовольчого забезпечення союзників. У Шептаківській волості налічувалося 32 села зі складами-сараями, льохами, в яких зберігалися запаси хліба, круп, меду, масла, пива, горілки. Вояки потребували багато м'яса. Тому здійснювався забій свиней, худоби.

Нижче надаємо переклад листів із зазначенням сторінок³³ оригіналу³⁴. Примітки в текстах зроблені С. Павленком та Є. Луняком.

* * *

Лист І³⁵

Північні справи

/21/

«Монсеньйоре,

Я дуже здивувався, коли побачив, що шведський король обрав шлях в Україну, замість того, щоб іти прямо на Москву. Мені здається, що це зовсім не відповідає ні його інтересам, ні поточному стану його справ. Зрештою, це стало загадкою для мене, але загадка ця щойно прояснилася.

/22/

Генерал Мазепа (це козацький генерал) пообіцяв шведському королю приєднатися до нього разом зі своїм військом. І все це, щоб дати тому можливість виконати свою обіцянку, яку Його Величність дав трохи раніше. Згаданий генерал колись ніс військову службу в Польщі, був добре знайомий королю Станіславу та міцно прив'язаний до його дому через благодіяння, які він звідти отримав. Гадають, що саме це й стало головним мотивом його домовленостей із королем Швеції. Якби цей намір виявився успішним, а граф Левенгаупт не був би розбитий, справи царя перебували би в сумному становищі. Лише сам Мазепа міг привести сорок тисяч чоловік до шведського короля, також граф Левенгаупт до нього вів п'ятнадцять чи шістнадцять тисяч із багатьма припасами. І всі вони могли приєднатися до загонів, які король уже мав тут, що дозволило б йому сформувати армію, яка практично дорівнювала б війську Його Царської Величності, але значно б переважала його в оснащенні. Але, якщо довіряти суспільним новинам, ті два так і не приєдналися. Тож король Швеції перебуває нині між Стародубом і Черніговом на чолі дуже /23/ нечисленної армії, оточеної зусібч московитами, котрі мають не менше ста тисяч чоловік, згідно з усіма реляціями. Про все це розповідають таке. Цар, маючи кілька попереджень про наміри генерала козаків, наказав приглядати за ним, оскільки майже викрив усі його зносини із королем Швеції. Він навіть перехопив деякі з його листів, тому відрядив проти нього князя Меншикова з армійським корпусом. Із наближенням згаданого князя більша частина козаків підкорилася, інші – розсіялися. Одна ж частина послідувала за Мазепою, котрий, побачивши, що його намір зруйновано, втік до армії шведського короля разом із трьома полковниками та кількома іншими воєначальниками. Інша ж частина, чисельністю близько 6 000 чоловік, рушила до Батурина, постійної резиденції генерала Мазепи. Проте князь Меншиков послідував за ними, здобув місто штурмом і піддав усіх мечу, зберігши лише кількох воєначальників, котрі були колесовані живцем наступного дня. Говорять, що Мазепа обіцяв передати це місто шведам, і що князь Меншиков знайшов тут сотню гармат і великі запаси боєприпасів, /24/ а також величезні суми грошей, які належали Мазепі. Якщо це є правдою, то ось і повний розгром однієї частини та дуже скрутне становище шведського короля. Однак правильним буде не поспішати зі своїми судженнями принаймні до отримання листів з армії короля Швеції. Протягом цілих трьох місяців було отримано звіди лише одного. Тож або Його Шведська Величність не дуже переймається відправкою гінців до Польщі, або ж тих, кого він відправляє, по дорозі затримують московити, що є більш імовірним. Обмаль новин надходить і з-під Могилева, оскільки комунікація не є вільною між цим містом і армією шведського короля. Тому неможливо нічого зрозуміти про те, що відбувається на цьому шляху. Також не бачимо, щоб листи, які надходять, мали хоч якийсь позитив щодо короля Швеції. Вони сповіщають лише про битву, яка відбулася між царським військом і армією, якою командував граф Левенгаупт. У попередньому місяці я вам надсилаю дві різні реляції стосовно цієї

³¹ 1708, жовтня 30. Донесення капітан-поручика Е. Мавріна. УДІМ. С. 176.

³² Там само.

³³ Виділені пів жирним шрифтом.

³⁴ Часопис оцифрований і з ним можна ознайомитися на сайті: MDZ. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10406411?page=628&q=Lebedin&fbclid=IwAR0d2HUr3FwexdJYAqQWoR1c1ykgm0H1bM1l-bS9Yhb81lCe i88iQvO3U0>.

³⁵ З французької переклав Євген Луняк.

битви, ось ще дві інших, які мені передали згодом. Перша походить /25/ від московитів, інша – від шведів».

У додатках – реляції від графа Головкина, графа Левенгаупта, а також: 1) реляція з царського табору на річці Десні від 3 листопада 1708 р., 2) реляція про польські справи, 3) реляція з Копенгагена, 4) реляція зі Стокгольма.

Лист завершується на с. 43.

На с. 37 у реляції Левенгаупта є таке:

«Генерал Мазепа приєднався до короля Швеції разом з усією своєю армією й ці війська мали багато успішних сутичок із московитами.

До цього додають звістку про те, у що ми не можемо повірити без підтвердження, хоча вона видається досить вірогідною. Повідомляють, що генерал Шереметєв разом із 40 тисячами татар і козаків був цілковито розрознений».

Лист II³⁶

Північні справи

/146/

«Монсеньйоре,

І. Усе, що я³⁷ вам писав минулого місяця про генерала Мазепу та про його відступ разом із королем Швеції, підтвердилося. До цього ще можна додати. Козаки почали вважати себе уярмленими московитами. Вони тривалий час мирилися зі своєю лихою долею, радше через необхідність, ніж через справжню покору. Але, коли вони побачили, що шведський король наближається до їхніх кордонів, вони /147/ почали виказувати своє невдоволення, заохочуючи до такого кроку свого генерала, котрий, як я вам уже зазначав, мав довготривалі зв'язки з королем Станіславом. Вони відрядили одного посланця до царя, щоб подати йому скаргу на той тиранічний уряд, який його міністри та генерали запровадили щодо них, і просити його про підтримку своїх привілеїв³⁸. Для цього вони обрали монсеньйора Войнарівського, племінника генерала Мазепи. Але, чи то цар уже мав тоді кілька попереджень про наміри Мазепи, чи скарги козаків видалися йому хибно обґрунтованими, тож через це він, здається, спалахнув гнівом і запроторив їхнього посланця до в'язниці³⁹, вирішивши засудити його до смерті. Ніколи ще людина не була у такій великій небезпеці, бо в Московії карні справи вирішують дуже швидко й, зазвичай, проходить зовсім мало часу від ув'язнення до страти. На щастя, Войнарівський зміг знайти друзів, котрі посприяти йому в тому, щоб приспати пильність його охоронців. Він урятувався з в'язниці, я вже й не знаю як, та приєднався до Мазепи, котрий від самого початку зайняв різні місця своїми загонами й відрядив частину свого війська, щоб увійти до найкращих міст, зокрема й до Батурина, /148/ розташованого на Сеймі (*Seru*), де, зазвичай, була його резиденція. Водночас він приєднався до шведського короля у Шептаках разом із головними воєначальниками своєї армії та 500 вершниками. Це були всі, кого він зміг привести з собою, оскільки військо московитів отаборилося в багатьох місцях між королем Швеції і ним, передбачливо не давши йому можливості пройти тут із більшою кількістю людей.

Суспільні новини кажуть, що він був дуже погано винагороджений за свої старання, що шведський король наказав закувати в залізо двох із його найдовірениших осіб⁴⁰, а його самого наказав утримувати в кімнаті під постійним наглядом солдатів, котрі мали пильно стежити за ним вночі та вдень охороняти його зі зброєю в руках⁴¹. Однак, хоча я не отримав жодної звістки, яка б походила напряму від армії шведів, я вважаю, що можна все це віднести до розряду неблиць, і я маю багато резонів, щоб так вважати, але вони є занадто довгими, щоб викладати їх тут. Цей Мазепа напевно був би найнещасливішою людиною в світі, якби отримав такий лихий прийом від короля Швеції, бо цар московитів палає гнівом щодо нього та його людей, таким сильним, який лише може бути. Водночас він виявив до нього найжахливіше ставлення, /149/ яке лише можна застосувати до бунтівного підданого, коли він є непідвладним. Цар звелів видати наказ, в якому обіцяє величезну винагороду тому, хто доправить його до нього мертвим або живим. Водночас він надіслав до України війська за наказом переслідувати всіх, хто належить до ворожої партії, і не виявляти до них жодної пощади. Князь Меншиков, маючи п'ятнадцять чи двадцять тисяч солдатів⁴², підступив до Батурина, узяв це місто штурмом, перебив усіх козаків, котрі укрилися тут, і віддав усе на поталу та розграбунок. Переказують, що тут було знайдено гармату та багато скарбів генерала Мазепи, які він тут накопичував. Багато інших містечок по сусідству зазнали тієї ж сумної долі й упродовж кількох наступних днів уся місцевість навколо була сповнена різанини та жаху. Однак є й такі, яким усе-таки пощастило. Я щойно бачив листа з табору польського короля в *Sumieu* [можливо, Сумін – Є.Л.] від 23-го січня, який повідомляє, що князь Меншиков, бажаючи здолати кілька тисяч козаків у Гадячі, був роз-

³⁶ З французької переклав Євген Луняк.

³⁷ Автором листа, який опублікований на стор. 146, може бути представник відомого роду дипломатів Траутмансдорфов. Один із його пращурів, Максиміліан фон Траутмансдорф (1584–1650), був представником Священної Римської Імперії на Мюнстерському конгресі і вважався «душею» Вєсфальського миру. Дипломатичні традиції цього роду продовжуються і сьогодні – Є.Л.

³⁸ Старшина у 1707–1708 рр. постійно проводила таємні ради щодо обмежень прав гетьманців. Однак вона не направляла офіційного посланця, аби він озвучив їхні вимоги-прохання. У той же час гетьман щороку надіслав московському уряду, царю свої звернення про російські зловживання, з критичною оцінкою нововведень.

³⁹ До в'язниці був насправді запроторений генеральний суддя Василь Кочубей, який подав донос на гетьмана.

⁴⁰ Не відповідає дійсності.

⁴¹ Гетьмана справді охороняли, оскільки ворожа сторона намагалася його викрасти. Тобто І. Мазепа перебував у війську Карла XII не як арештант.

⁴² Під Батурином у О. Меншикова було понад 20000 вояк.

битий шведами, які прийшли їм на допомогу, і змушений був тікати від переслідування, втративши двадцять тисяч своїх людей. Цей же лист додає, що /150/ дві тисячі шведів і чотири тисячі козаків також розташувалися там. Можливо, це якраз та баталія від 26-го грудня, про яку писали газети. Як би там не було, безперечно, усі козаки з партії Мазепи не є розбиті, не приведені у покору до царя й залишається багато тих, хто продовжує чинити збройний опір. З іншого боку, опудало⁴³ генерала Мазепи було страчено за наказом Його Царської Величності з дотриманням багатьох формальностей. Було зроблено подобу людини та принесено її до кімнати, де Його Царська Величність збирав своїх радників та найважливіших воєначальників. Опудало було навіть озброєне, як належить це генералу, та мало орденську стрічку святого Андрія, бо цим орденем нагороджує саме Його Царська Величність. Тож щодо цієї статті, яка репрезентувала персону генерала Мазепи, і було здійснено страту. Спочатку було проведено читання його грамот на дворянство й розірвано їх. Потім із цієї статті було зірвано орденську стрічку та шпагу й кинуту на землю. Після цього кат схопив її, накинув мотузку на шию та потягнув чи поволік до ешафоту посеред міста /151/ Батурина [явна фактична помилка, ця страта відбулася в Глухові – С.Л.]. Там привселюдно був зачитаний вирок, згідно з яким Мазепа проголошувався зрадником свого володаря, позбавлявся своїх прав і засуджувався до смерті. Потім кат узяв шпагу й зламав її. Він розбив також щит із гербом Мазепи і, зрештою, повісив цю статую на шибениці. Після цього козаки, які залишилися вірними царю, зібралися в церкві й після служби Божої пішли на цвинтар, де й обрали собі нового генерала, котрим став монсеньйор Скоропадський (*Skoropaki*). Церемонія завершилася звичними вигуками та трикратним залпом із гармат цього міста та солдатських мушкетів.

II. Я гадаю, що досі ви не мали підстав бути незадоволені моєю кореспонденцією про Московію. І мені здається самому, що це має підійти, зважаючи на відстань у льє та складність отримання новин. Погано те, що я жодним чином не можу задовольнити, хоч як би я не хотів, вашої цікавості стосовно іншого. Суспільні новини вкрай розмаїті, і з них отримую дуже мало певного. Говорили багато про дві різні акції, із яких одна, напевно, відбулася в Ромнах (*Rumno*) 9-го грудня /152/ минулого року між корпусом московитів, під орудою генерала Ренне (*Renner*), і трьома полками шведської інфантерії, котрі були цілковито розбиті; інша – на кордоні України 26-го грудня між двома іншими корпусами, більш значними, у якій московити були розгромлені й втратили 20 тисяч чоловік. Як ви можете бачити, з Польщі пишуть про битву, яка відбулася поблизу Гадяча. Це, мабуть, та сама справа, але, оскільки я не маю зараз правдивих новин ні від армії шведського короля, ні від війська московського царя, я не дозволю собі в чомусь вас переконувати. Навряд чи можна говорити щось певне про те, де є зараз обидві армії. Потрібно щонайменше два-три дні, щоб дізнатися докладніше. Король Швеції перебував 19-го листопада⁴⁴ в Шептаках, місті, що розташоване в дванадцяти льє від Стародуба і від Чернігова, на такій самої дистанції від кордону з Московією. Це маленьке містечко, що належить генералу Мазепі, і шведський король розташувався у власному будинку цього генерала. Цар натомість перебував тоді в Новгородку (*Novogrodeck*) [мається на увазі Новгород-Сіверський – С.Л.], іншому невеличкому містечку, трохи віддаленому, за два льє від Шептаків.

/153/

При ньому були його генерали, міністри та фаворити. Пишуть, що в цій країні є так багато необхідних для проживання речей, що обидві армії тут щедро мають усе для свого перебування й навіть, щоб наповнювати свої склади. Тутюню та горілки тут не бракує, а в селах повно зерна та худоби, але немає людей. Король Швеції зупинився тут на кілька тижнів, очікуючи морозів. Він не міг учинити інакше, бо в цій країні повно боліт, які пережевуються річками, і пройти все це неможливо, щоб не опинитися на виду в московського війська, яке згідно з повідомленнями набагато перевищує сто тисяч чоловік. Нині стверджують, що шведський король вирушив у похід 20-го грудня в напрямку на Москву чотирма колонами. Цей володар, очоливши першу, узяв напрямок на Гадяч. Генерал Мазепа разом зі своєю – на Ромни. Генерали Реншильд і Левенгаупт рухаються один на Прилуки (*Pryluki*), а інший на Зіньків (*Sinowa*). Ви, можливо, спитаєте мене, що робив цар у цей час? /154/ Я про це не знаю нічого. Однак, якщо те, що кажуть про справу під Гадячем, є правдою, то природно припустити, що він був присутній при цій сутичці. Час нас просвітить щодо цього. Кажуть, що цар запропонував мир королю Швеції, але той володар не захотів цього слухати. З іншого боку, Його Царська Величність щойно відправив двох міністрів [мається на увазі посланців – С.Л.] до короля Августа. Хочуть, щоб польські конфедерати також до нього відправили своїх. Ось такими є матеріали для ваших роздумів.

III. Продовжуються також переговори у Польщі, хоча, як я можу зрозуміти, вони не дуже просуваються. Монсеньйор Сенявський пропонує, кажуть, своє підпорядкування, але на умовах, які достатньо дають зрозуміти, що він зовсім не хоче цього робити. Він не задовольняється лише бажанням, щоб він сам і його прибічники були затвержені в усіх посадах, достоїнствах, статках тощо. Він просить, щоб король Станіслав уклав мир із царем та змусив усіх шведів залишити Польщу. Якщо мсьє де Бонак [мається на увазі Жан-Луї д'Юссон де Бонак (1672–1738), французький дипломат, який в 1707–1709 рр. перебував при дворі Станіслава Лещинського – С.Л.] створить таке диво, я прямо негайно поставлю за його здоров'я свічку товсту та високу, як корабельна щогла, і віритиму, що ця людина достойна такої відзнаки.

Ті, хто не є друзями короля Станіслава, його звинувачують також в інших переговорах – /155/ з Туреччиною, щоб заохотити Великого Правителя [так французькі дипломати, зазвичай, називали турецького султана – С.Л.] до війни проти царя. Але, як додають, ці переговори не мають особливо-го успіху. Граф Тарло [вочевидь, мається на увазі польський магнат Ян Тарло (1684–1750) – С.Л.],

⁴³ Церемонія глумління над гетьманом та його регаліями описана в інформ-листах російського командування.

⁴⁴ Він міг там перебувати правдоподібно після 20 жовтня 1708 р.

який там був міністром [тобто посланцем – *С.Л.*], вже має повертатися, але так нічого й не досяг. Звичайно, все може бути, загальна картина цього не заперечує, утім вона вже стільки разів була помилковою, тож не буде нічого незвичного також у тому, що візит графа Тарло до Туреччини не отримає нічого іншого, окрім чемної відповіді, що Великий Правитель засвідчує повагу до короля Швеції та короля Станіслава й через деякий час відправить до них якогось міністра-посланця, щоб зробити їм компліменти.

Стокгольм

IV. Тіло Її Королівської Високості герцогині голштинської [ідеться про шведську принцесу Гедвігу-Софію (1681–1708), сестру Карла XII. Її син Карл-Фрідріх згодом стане зятем Петра I, одружившись із його донькою Анною. Їхній син переогодом стане російським царем Петром III – *С.Л.*] було перевезене до Ріддаргольмської церкви, щоб перебувати тут до дня похорон. Очікують наказів короля щодо цього. Однак уже оголосили траур при дворі. Королева-вдова на знак цього вдяглася у ратин, як і шведська принцеса, сестра короля. Юний герцог [тут ідеться про сина покійної Карла-Фрідріха, якому на момент смерті матері виповнилося лише 8 років – *С.Л.*] вдягнув байкову тканину, сенатори та іноземні міністри – /156/ драп. Герцог також підхопив віспу тоді, коли й герцогиня, його матір, але, на щастя, зміг одужати. Примусово підіймають народ по всьому королівству, щоб посилити армію короля, і сподіваються, що зможуть відправити йому 12 тисяч чоловік цього місяця. Також є наказ збільшити на третину морські сили. Однак, оскільки таке підвищення вимагає збільшення витрат, то тут змушені будуть запровадити кілька нових податків.

Залишаюсь, мсьє, ваш...

P.S. *Наші сьогоднішні газети також розповідають про справу під Гадячем, але дуже відмінно від того, як я вам виклав у своєму листі, бо вони приписують усі здобутки московитам. Вони стверджують навіть, що шведський король змушений був зупинитися на околицях Ромнів і відступити звідти. Зрештою, вони додають, що він там був оточений зусібч московитами й що ті були готові атакувати його у перший день. По правді, я вже й не знаю, чому вірити, бо стільки звісток таких різних. Втім так не буде тривати постійно. Необхідно зачекати, і ми дізнаємося: /157/ чи шведський король наступає, чи відходить, чи б'ється, чи розбитий. Це потребує трохи часу».*

Лист III⁴⁵

Публікація: червень 1709 р.

/620/

Північні справи

«Вельмишановний пане,

Я отримав звіт про те, що сталося між військами короля шведського та царя московського, від 10–20 грудня минулого року до 30 березня – 10 квітня цього року. Цей звіт походить від сил шведського короля; він складений у його штабі в Будицах [Budihom] біля Полтави. Я хотів передати вам його в повному обсязі, але /621/ не маю достатньо місця, тому змушений буду обмежитися лише основними обставинами.

Перша з них – це захоплення Тернів [Tarni], московського міста, здійснене підполковником Функом. У місті була тисяча чоловік, як московитів, так і [московитських] козаків, а пан Функ мав із собою лише вісімсот вершників; однак він зробив свій наїзд настільки вправно або так несподівано, що вся ця сила не встигла йому протистояти. Він побив їх мечем і підпалив місто [в якому перебували московити]. Це сталося 11-го грудня 1708 р.

Наступного дня майор Ротгузен зненацька налетів на тисячний загін [московитських] козаків, триста з яких було вбито прямо на місці; водночас граф Тортенсон розбив інший під Ічнею [Isna].

Через кілька днів відбулася справа під Гадячем, про яку надійшло так багато різноманітних звісток. Цар вирушив із Лебедина з п'ятнадцятьма тисячами вояків, щоб зненацька напасти на цю фортецю; а шведський король, дізнавшись про це, також вирушив, щоб перестріти його й запобігти нападу. Незабаром він знайшов московитів. Його авангард знищив сто шістдесят вершників із майором і двома іншими офіцерами; а коли весь корпус хотів відступити, /622/ він переслідував їх аж до Веприка [Wiprecz], де на них і напав. Кіннота не встояла, і три батальйони піхоти та драгунів кинулися до фортеці з кількома ротами козаків, після чого Його Величність наказав її оточити. За лігу звідси, у невеликому містечку під назвою Карнін⁴⁶ [Carin], стояла тисяча московських драгунів. Генерал-майор Крузе і полковник Таубе вигнали їх звідти і вбили кількох із них, після чого спалили місто. Зіньків [Sinzowa], ще одне [укріплене] містечко, яке захищав загін козаків, здалося, щойно шведський король з'явився перед ним, щоб захопити його.

7-го січня він наказав атакувати Веприк [Wiprecz], це було здійснено настільки енергійно, що ввечері того ж дня місто вже було захоплено. Там, як і в Зінькові [Sinzowa], він виявив чотири гармати та багато боєприпасів. Гарнізон, який складався з тисячі чотирихсот московитів і трьохсот козаків, здався в полон. Під час штурму шведський король втратив триста солдатів і кілька хоробрих офіцерів, а московитів було вбито лише двісті тридцять чоловік.

/623/

20-го числа полковник Дюкер з півтори сотнею коней взяв Грунь [Stranie], вигнав звідти бригадир Кампеля [Campebel], вбив триста чоловік, а захопив у полон весь багаж, включаючи дві пари литавр і три штандарти. Це місто також було спалене.

⁴⁵ З французької переклав Флоран Мушар.

⁴⁶ Можливо, ідеться про Чорнухи, Чорняки / Черняки чи Чернече на Полтавщині або ж Чернецьке на Сумщині – *С.Л.*

Щоб помститися за цю втрату, генерали Меншиков, Ренне і Шаумберг [Chombourg] зібрали в околицях Опішні [Oposno] шість полків драгунів, шістьсот кінних гренадерів, а ще й дві тисячі козаків або калмиків, із наміром вибити шведські війська зі своїх кварталів в околицях Сорочинців [Sergoszun]; але шведський король попередив їх. Він очолив шість кавалерійських полків, напав на них, розбив їх, убив триста чоловік із них, і погнався за ними аж через їхні кордони. Він також узяв п'ятдесят чоловік у полон і захопив дві пари литавр, п'ять прапорів, одну гармату і весь багаж, втративши при цьому лише двох воїнів убитими і сімнадцять пораненими.

30-го числа Його Величність рушив уперед до Котельви [Katilouw], куди, як вважалося, московити відступили, але там Він знайшов лише чотириста драгунів, які були вбиті або розбіглися в різні боки.

Поки шведський король був зайнятий цією виправою, дві тисячі московитів зненацька захопили містечко Опішню [Oposna], /624/ яке захищали лише п'ятдесят шведів, і повернули собі частину полонених; але потім вони відступили після повернення короля, який залишив у ньому дві роти для його охорони.

9-го лютого шведський король перетнув кордони Московії з одинадцятьма кавалерійськими та двома піхотними полками, маючи намір втягнути ворога в будь-які рішучі дії, та створити умови для більшого успіху. Ледве він встиг вирушити, як його авангард зіткнувся з ворожим загonom у тисячу коней; він атакував і розбив їх. Із них було вбито сто сорок, а вісім взято в полон. Єдиною жертвою шведів став один волоський капітан.

11-го генерал-майор Гамільтон із загonom із чотирьох полків узяв штурмом містечко Ольшана [Olsna], вбив там чотириста ворожих солдатів і взяв чималу здобич, після чого підпалив його.

Того ж дня Його Величність особисто напав на місто Красний Кут [Krasnokouw] і змусив генерала Шаумберга [Chombourg], який захищав його з сімома полками драгунів, залишити його. За втікачами погналися з одного боку підлеглі генерала Мазепи, /625/ а з іншого – шведи, і в цих сутичках московити втратили дванадцять сотень чоловік убитими. Вони також втратили три пари литавр і п'ять штандартів. Шведи втратили десять королівських охоронців і сто двадцять кавалеристів або драгунів.

12-го числа Його Величність вирушив у напрямку татарської землі та відрядив генерала Крузе з п'ятьма полками, щоб спалити місто Колонтаїв [Calentaia], що він успішно і зробив.

Потім настала відлига, і Його Величність, передбачивши, що ріки розліються і дороги стануть непрохідними, вирішив повернутися до України; але перед цим він наказав спалити всі міста та села в межах Московії, і 19-го лютого він прибув до Опішні [Oposno].

Поки король шведський був зайнятий цією виправою на землях Московії, генерал Шереметев захопив одну зі шведських залог у Рашівці [Radzwicka]. Король залишив там полковника Альфенделя з полком німецьких драгунів, а також капітана Дідсона з вісімдесятьма піхотинцями. Капітан Дідсон захищався до останнього солдата, /626/ не бажаючи капітулювати, і навіть відмовився, щоб його залишили в живих. Щодо полковника Альфенделя, його покинули свої ж драгуни, які відступили до Куленки⁴⁷ [Kulenska]; потім він потрапив у полон. Генерал Спарре, який перебував у Лютенці [Lenteucka], послав туди загін, але ця допомога прийшла надто пізно; шкоди вже було завдано.

3-го березня шведський король прибув до Будищ [Bodoassin]; звідти він відправив свої війська в райони між Пслom [Biot] і Ворсклою [Worskouw]; тож Полтава, де московити розмістили гарнізон із п'яти тисяч чоловік, була оточена з усіх боків. Шведські табори простяглися від Лютенки [Lutenska, *вірогідно та ж сама, як і Lenteucka*] до Говтви (?) [Ultaviskandouw], на відстані одинадцяти ліг; шведи мали намір перечекати, доки не виросте трава.

19-го прибули запорозькі козаки. Вони прийшли, щоб присягнути генералу Мазепі та попросити захисту Його Шведської Величності. Вже раніше вони відверто прийняли їхню сторону, і зненацька напали на три полки драгунів у містечку Царичанка (?) [Torodgynska], так що з тих врятувалося лише чотириста чоловік разом із бригадиром Кампелем⁴⁸ [Couphe], який ними командував.

27-го генерал Мазепа повернувся з наїзду /627/ і представив шведському королю сто п'ятнадцять московських полонених. Загони запорозьців, які приєдналися до нього, вже збільшили його війська до п'ятнадцяти тисяч чоловік, і він сподівався зібрати аж до сорока тисяч. Його план полягає в тому, щоб увійти в Московію з одного боку тоді, коли шведський король увійде з іншого; він вважає, що татари охоче рушать слідом за ним, так само як і донські козаки. Оце те, про що пишуть зі шведського війська. Я трохи скоротив розповідь, бо боюся, що мені не вистачить місця для того, що ще маю сказати, але крім цього я нічого не змінив.

Ось тепер лист від самого шведського короля. Він був написаний королю Станіславу з Будища [Buditzyn] 9-го квітня 1709 р. (нов. стилю).

N.S.⁴⁹

Лист шведського короля до польського.

Не знаючи, чи відповідальний за це гонець зміг донести мій попередній лист, я не хочу втратити нагоду, яка випала мені зараз, і упустити задоволення написати кілька рядків Вашій Величності, і повідомити, з яким нетерпінням я чекаю на звістку від Вас. Знаю, що Ваша Величність матиме не меншу турботу про нас. Тому я також роблю все можливе, щоб Ви точно знали про те, що ми з усім

⁴⁷ Комишня?

⁴⁸ Зустрічаються варіанти цього прізвища: Кемпель / Кампель / Кемпбел / Канпель – С.Л.

⁴⁹ Ініціали наприкінці листа дають змогу майже чітко ідентифікувати автора листа. Це прусський посол при ставці Карла XII барон Давид-Натаніель (Натан) фон Зільтман (сфранцузжений варіант його імені – де Сільтман). N[atan]. S[iltman]. Вочевидь, він є також автором і попереднього листа – С.Л.

військом перебуваємо в дуже доброму стані: в усіх сутичках противника побито, відбито та вигнано. Військо Запорозьке, за прикладом генерала Мазепи, щойно приєдналося до нас. Воно підтвердило урочистою присягою, що не покине наш бік до тих пір, поки не скине з себе царського ярма. Татарський хан, мабуть, підбурював до цього цих же козаків листами та посланцями. Через певні обставини нам довелося розташуватися тут, в околицях Полтави; сподіваюсь, що наслідки цього будуть сприятливими, і я з великим задоволенням

Вашої Величності
вірний брат, друг і сусід.
Карл».

References

- Diatlov, V. (Trans. & comm.). (2014). Shchodennyk davyda Ziltmana [The diary of David Ziltman]. *Siverianskyi litopys – Siverain chronicle*, 6, P. 209–217.
- Diatlov, V. (Trans.). (2015). Kопіia lysta iz holovnoi shtab-kvartyry (Hlukhiv, 12 lystopada 1708 r.) [Copy of a letter from the headquarters (Hlukhiv, 12 November 1708)]. *Siverianskyi litopys – Siverain chronicle*, 3, P. 50–54.
- Meshkovyi, M., Pavlenko, S. (2023). Lyst shvedskoho kantslera Karla Pipera do polskoho korolia Stanislava Leshchynskoho pro I. Mazepu vid 21 veresnia 1705 r. [Letter from Swedish chancellor Carl Pieper to Polish king Stanisław Leszczyński about Mazepa, 21 September 1705]. *Siverianskyi litopys – Siverain chronicle*, 4, P. 117–120.
- Pavlenko, S. (Comp.). (2009). Viiskovi kampanii doby hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [Military campaigns of the time of Hetman Ivan Mazepa in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S., Tsyhanok, O. (2016). Lyst I. Mazepy z Romniv do S. Leshchynskoho [Letter from I. Mazepa from Romny to S. Leshchynskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverain chronicle*, 2, P. 78–87.
- Pavlenko, S. (2017). Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy [The army of Charles XII in the North of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Comp.). (2019). Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzhereklakh [Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2024). Hamizon Baturyna 2 lystopada 1708 r. [Baturyn garrison on 2 November 1708]. *Siverianskyi litopys – Siverain chronicle*, 5, P. 24–37.
- Trattner, M. (2023). Novyny pro shvedsko-ukrainskyi soiuз 1708–1709 rr. [News about the Swedish-Ukrainian alliance of 1708–1709]. *Siverianskyi litopys – Siverain chronicle*, 6, P. 86–89.

Траттнер Марина – магістр європейського ділового права, журналіст, перекладач, автор блогу «Наша історія МТ» (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Швеція).

Trattner Marina – master of European business law, journalist, translator, blogger «Nasha istoriia MT». (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

E-mail: marina.trattner1@gmail.com

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Мушар Флоран – кандидат славістичних наук, доцент, університет Ренн-ІІ, Бретань (Placedu Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, Франція).

Mouchard Florent – Ph.D., Professeur agrégé, Rennes-II university, Brittany (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

E-mail: florent.mouchard@univ-rennes2.fr

Лунык Євген Миколайович – офіцер Збройних Сил України, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Гоголя (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16602, Чернігівська обл., Україна).

Luniak Yevgen – officer of the Armed Forces of Ukraine, doctor of historical sciences, professor of the department of history of Nizhyn Gogol state University of Ukraine (2 Hrafska Str., Nizhyn, 16602, Chernigivska oblast, Ukraine).

E-mail: lunyak@ua.fm

**NEW DETAILS ABOUT THE SWEDISH-UKRAINIAN ALLIANCE OF 1708–1709,
THE PROBABLE MEETING OF CHARLES XII WITH I. MAZEPA IN SHEPTAKI
AND THE PLAN OF THE ALLIED ARMY'S MARCH TO MOSCOVIA
(Successful attempts at objective coverage of events in Ukraine
on the pages of the French magazine «Lettres historiques», 1709)**

Prepared for publication and commented on by **Maryna Trattner** and **Serhiy Pavlenko**,
translated from the French by **Florent Mouchard**, **Yevhen Luniak**

The publication of the translated three letters printed in the French journal «Lettres historiques» (1709) is an important contribution to the increase of the source base of the Swedish-Ukrainian alliance of 1708–1709. They supplement the statistical data on the number of Mazepa's troops before the Poltava battle, show the plans of hetman I. Mazepa and his supporters. The letters shed light on the initial contacts between the Swedish king and the Ukrainian ruler as well as their meeting in Sheptaky.

Key words: Hetmanate, Charles XII, Ivan Mazepa, Andriy Woynarowsky, Stanisław Leszczyński, Swedish-Ukrainian alliance 1708–1709, Sheptaky.

Дата подання: 2 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 11 листопада 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Траттнер, М., Павленко, С., Мушар, Ф., Луняк, Є. Нові подробиці про шведсько-український союз 1708–1709 рр., імовірну зустріч Карла XII з І. Мазепою у Шептаках і план походу союзницького війська на Московію (Вдалі спроби об'єктивного висвітлення подій в Україні на сторінках французького журналу «Lettres historiques», 1709 р.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 99–109. DOI: 10.58407/litopis.240610.

Цитування за стандартом APA

Trattner, M., Pavlenko, S., Mouchard, F., Luniak, Ye. (2024). Lysty Karla XII do Stanislava Leshchynskoho zi shvedskoho henshtabu v Budyshchakh z vidomostiamy pro shvedsko-ukrainskyi soiuз 1709 rr. (Vdali sprobu obiektivnoho vysvitlennia podii v Ukraini na storinkakh frantsuzkoho zhurnalu «Lettres historiques», 1709 r.) [New details about the Swedish-Ukrainian alliance of 1708–1709, the probable meeting of Charles XII with I. Mazepa in Sheptaki and the plan of the allied army's march to Moscovia (Successful attempts at objective coverage of events in Ukraine on the pages of the French magazine «Lettres historiques», 1709)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 99–109. DOI: 10.58407/litopis.240610.

Олександр Коваленко, Наталія Ципляк

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ СПИСОК ВИХОВАНЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ 1793 р.

DOI: 10.58407/litopis.240611

© О. Коваленко, Н. Ципляк, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>, <https://orcid.org/0000-0002-7874-1277>

***Мета** дослідження полягає у запровадженні до наукового обігу та систематизації відомостей про вихованців Чернігівської духовної семінарії з метою з'ясування основних тенденцій розвитку системи духовної освіти на теренах Північного Лівобережжя. **Методологічну основу** дослідження становлять загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Порівняльно-історичний метод був використаний для визначення ролі Чернігівської духовної семінарії у розвитку освіти на Лівобережжі України наприкінці XVIII ст. **Наукова новизна:** вперше досліджено один із найдавніших відомих списків вихованців Чернігівської духовної семінарії, що дозволило реконструювати їхню вікову і соціальну структуру та походження. З'ясовано коло додаткових предметів викладання та методика оцінювання вихованців. **Зроблено висновок** щодо важливої ролі Чернігівської духовної семінарії в розвитку освіти на території Північного Лівобережжя України як одного з провідних навчальних закладів регіону.*

***Ключові слова:** Чернігівська духовна семінарія, Синод, Північне Лівобережжя України.*

В останній чверті XVIII ст. у зв'язку з інкорпорацією Української козацької держави до складу Російської імперії стало питання про уніфікацію адміністративно-територіального устрою та соціально-політичних структур на всій території країни. Така ж доля спіткала й освітні заклади Лівобережної України. За цих обставин було розпочато процес трансформації заснованого у 1700 р. Чернігівського колегіуму в Чернігівську духовну семінарію, який відбувався поступово й тривав кілька десятиліть. У 1776 р. для потреб навчального закладу було придбано садибу чернігівського полковника та наказного гетьмана П. Полуботка на околиці Чернігова. У грудні 1784 р. змінено печатку Чернігівського колегіуму, на якій за вказівкою чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича замість зображення Богородиці з'явилось зображення будинку семінарії та розміщено новий напис, щоб «не коллегією, но училищным Черниговским семинарским домом именоватъ»¹. У 1785 р. єпископ Феофіл порушив клопотання перед Синодом щодо централізованого фінансування Чернігівської духовної семінарії, адже у зв'язку із секуляризацією церковних володінь вона значною мірою втратила матеріальне підґрунтя своєї діяльності. Клопотання Феофіла не залишилось поза увагою, і наприкінці 1785 р. Синод повідомив, що починаючи з січня 1786 р. на утримання Чернігівської духовної семінарії буде виділятися 2 тис. руб. на рік². Феофіл одразу ж вдався до перетворень і, зокрема, вирішив відкрити в семінарії у вересні 1786 р. богословський клас, запровадити нові предмети, впорядкувати освітньо-виховний процес на взірць Київської академії³.

Виявлений у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі найраніший з відомих на сьогодні список вихованців Чернігівської духовної семінарії 1793 р. є важливим джерелом з історії цього освітнього закладу⁴, особливо враховуючий той факт, що лише наказом Синоду від 31 жовтня 1798 р. «О порядке учения в духовных академиях и семинариях», єпархіальних архієреїв зобов'язали відправляти до Синоду відомості про чисельність викладачів та вихованців⁵.

¹ Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии. *Черниговские епархиальные известия*. 1903. № 10. Часть неофициальная. С. 306.

² Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии. *Черниговские епархиальные известия*. 1898. № 16. Часть неофициальная. С. 643.

³ Белявский Ф. О реформе духовной школы. Санкт-Петербург: Синодальная тип-я, 1907. Часть 1: Краткий очерк прошлого средней духовной школы. С. 10; Петров П. История Киевской духовной семинарии (1817–1917). Киев: Тип-я Киево-Печерской Лавры [1917–1918]. С. 1.

⁴ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. Ф. 796. Оп. 74. Спр. 579. 34 арк.

⁵ Знаменский П. Духовная школа в России до реформы 1808 г. Казань: Тип-я Императорского ун-та, 1881. С. 545.

У списку вихованців Чернігівської духовної семінарії 1793 р. налічуються 442 особи, але укладачі списку пропустили порядковий номер 388, тому реально навчався 441 вихованець. Для порівняння зазначимо, що протягом 20–60-х рр. XVIII ст. у Чернігівському колегіумі навчалося від 188 до 268 учнів, а в 90-х рр. XVIII ст. у реформованих духовних семінаріях у Переяславі – понад 200 осіб, у Полтаві – близько 300, у Харкові – понад 400⁶. Найбільше вихованців Чернігівської духовної семінарії навчалося в нижчому (93) та вищому (139) класах граматики. У класах поетики й риторики налічувалося відповідно 56 і 72 особи, а у вищих класах філософії та богослов'я – відповідно 32 і 49 осіб. Вони походили головним чином із Чернігівської єпархії (421 особа), а також із Київської (4 особи), Новгород-Сіверської (6 осіб), Катеринославської (2 особи), Воронежської (1 особа), Могилівської (7 осіб) єпархій. Переважну більшість склали вихідці з духовного стану – 375 осіб, з інших станів походили 66 осіб.

Табл. 1
Клас богослов'я

<i>Єпархія</i>	<i>Повіт</i>	<i>Духовного стану</i>	<i>Інші стани</i>
Чернігівська	Чернігівський	4	
	Городницький	2	
	Березинський	9	
	Борзенський	7	
	Ніжинський	5	
	Конотопський	3	
	Прилуцький	4	
	Глинський	3	
	Роменський	3	
	Лохвицький	7	
Київська	Миргородський	1	
Новгород-Сіверська	Суразький	1	
Разом		49	

Клас філософії

<i>Єпархія</i>	<i>Повіт</i>	<i>Духовного стану</i>	<i>Інші стани</i>
Чернігівська	Чернігівський	1	
	Городницький	7	
	Березинський	10	
	Борзенський	4	
	Ніжинський	3	
	Конотопський	2	
	Прилуцький	2	
	Глинський	2	
	Роменський	1	
Разом		32	

Клас риторики

<i>Єпархія</i>	<i>Повіт</i>	<i>Духовного стану</i>	<i>Інші стани</i>
Чернігівська	Чернігівський	4	6
	Городницький	7	1
	Березинський	10	3
	Борзенський	10	
	Ніжинський	5	1
	Конотопський	2	
	Прилуцький	3	
	Глинський	9	
	Роменський	3	
	Лохвицький	6	
Катеринославська	Павлоградський		2
Разом		59	13

⁶ Пархоменко В. К истории образования на Украине. *Киевская старина*. 1905. № 9. С. 235–247; Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. С. 356; Чернігівський колегіум / [Авт. кол.: О. Травкіна (кер.) та ін.]. Чернігів, 2012. С. 154.

Клас поезики

<i>Єпархія</i>	<i>Повіт</i>	<i>Духовного стану</i>	<i>Інші стани</i>
Чернігівська	Чернігівський	4	2
	Городницький	9	1
	Березинський	7	
	Борзенський	8	
	Ніжинський	3	1
	Конотопський	1	
	Прилуцький	5	
	Глинський	3	
	Роменський	2	
	Лохвицький	8	
Новгород-Сіверська	Погарський	1	
Воронезька	Черкаський		1
Разом		51	5

Вищий клас граматики

<i>Єпархія</i>	<i>Повіт</i>	<i>Духовного стану</i>	<i>Інші стани</i>
Чернігівська	Чернігівський	12	6
	Городницький	17	4
	Березинський	27	7
	Борзенський	12	1
	Ніжинський	16	
	Конотопський	2	
	Прилуцький	5	2
	Глинський	9	
	Роменський	8	
	Лохвицький	7	
Могилівська	Білицький	1	
Новгород-Сіверська	Сосницький		3
Разом		116	23

Нижчий клас граматики

<i>Єпархія</i>	<i>Повіт</i>	<i>Духовного стану</i>	<i>Інші стани</i>
Чернігівська	Чернігівський	11	7
	Городницький	6	3
	Березинський	9	10
	Борзенський	6	1
	Ніжинський	7	
	Конотопський	1	
	Прилуцький	5	1
	Глинський	3	
	Роменський	5	
	Лохвицький	8	
Київська	Гадяцький	1	
	Київський		1
	Хорольський		1
Могилівська	Білицький	6	
Новгород-Сіверська	Глухівський		1
Разом		68	25

Становить інтерес наведена в списку інформація щодо, так би мовити, додаткових дисциплін (давньогрецької, німецької та французької мов, арифметики й географії), які опанували деякі вихованці.

Заслугує на увагу своєрідна шкала оцінювання навчальних успіхів вихованців семінарії: «превосходного успеха», «весьма понятен», «понятен», «понятен и прилежен», «довольно прилежен», «средствен», «не понятен», «туп», «очень туп», «вовсе туп». Цікаво, що переважна їх більшість опинилася в категорії «понятен» (174 особи) і «средствен» (184 особи).

Табл. 2.
Оцінювання навчальних успіхів вихованців

<i>Клас</i>	<i>Богослов'я</i>	<i>Філософії</i>	<i>Риторики</i>	<i>Піітики</i>	<i>Вищий клас граматики</i>	<i>Нижчий клас граматики</i>
Превосходного успеха	2					
Весьма понятен				4	3	
Понятен	34	17	35	18	50	20
Понятен и прилежен					15	7
Довольно прилежен						2
Средствен	13	15	34	22	54	46
Не понятен			3		4	1
Туп				10	12	17
Очень туп				1		
Вовсе туп				1	1	

Варто зазначити, що Чернігівська духовна семінарія, спираючись на здобутки і традиції Чернігівського колегіуму, поступово перетворилася в один із провідних навчальних закладів регіону й відіграла важливу роль у розвитку освіти, науки та культури на території Північного Лівобережжя України.

Текст списку подається мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами. Археографічне опрацювання здійснено на підставі методики передачі тексту науково-популярним методом. Нерозібрані фрагменти тексту позначено трикрапкою у квадратних дужках [...]. Виявлені в тексті помилки й описки виправлено без застережень.

* * *

Ведомость
об обучающихся в Семинарии Черниговской учениках
священноцерковнослужительских и другого звания
детях за прошлый 1793 год

<i>№</i>	<i>Кто именно и откуда</i>	<i>Лета</i>	<i>Когда определен в науки</i>	<i>Чего обучается сверх богословия</i>	<i>Понятен или не понятен</i>
----------	----------------------------	-------------	------------------------------------	--	---------------------------------------

УЧЕНИКИ БОГОСЛОВИЯ

Сыны священно и церковно служительские

Черниговского уезда

1	Василь Стефановский города Чернигова Преображенского собора ключаря протоиерея Григория Стефановского сын	25	1781 года сентября 15 дня	греческий язык	понятен
2	Федор Стефановский брат родный вышеименованного	23	1785 года сентября 6 дня	греческий язык	понятен
3	Иван Енко города Чернигова церкви Николаевской умершего священника Стефана Еньки сын	20	1783 года сентября 12 дня		средствен
4	Никита Сущинский села Красного церкви Параскевиевской священника Матвея Сущинского сын	24	1785 года сентября 5 дня	немецкий язык	понятен

Городницкого уезда

5	Павел Малиновский села Макишина церкви Покровской умершего дьячка Тарасия Малиновского сын	29	1780 года октября 15 дня		средствен
6	Михаил Демчинский села Красковского церкви Василиевской наместника Михаила Демчинского сын	23	1785 года сентября 5 дня	греческий язык	понятен

Березинського уезду

7	Макарий Рындовский города Березны церкви Вознесенской священника Михаила Рындовского сын	22	1783 года мая 3 дня	греческий язык	понятен
8	Павел Страховский города Березны церкви Вознесенской священника Афанасия Страховского сын	27	1783 года января 14 дня		понятен
9	Антон Ладонка села Локнистого церкви Николаевской священника Михаила Ладонки сын	23	1783 года декабря 19 дня		средствен
10	Аверкий Романовский села Локнистого церкви Николаевской умершего священника Василия Романовского сын	26	1785 года сентября 5 дня		понятен
11	Федор Кушакевич села Евлашовки церкви Дмитриевской священника Иоанна Кушакевича сын	24	1785 года сентября 5 дня		понятен
12	Яков Бордоносев села Вересочи церкви Параскевиевской умершего священника Григория Бордоносова сын	27	1785 года сентября 5 дня		средствен
13	Степан Григорович города Березны церкви Петропавловской священника Емельяна Григоровича сын	22	1785 года сентября 5 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
14	Савва Корсакевич села Медведовки церкви Успенской священника Иоанна Корсакевича сын	24	1785 года сентября 5 дня	арифметику и географию	понятен
15	Иван Петровский села Бегача церкви Троицкой священника Антония Петровского сын	25	1785 года сентября 5 дня	греческий язык и арифметику	средствен

Борзенского уезду

16	Павел Вольнский села Оленовки церкви Вознесенской священника Иоанна Вольнского сын	26	1784 года сентября 13 дня	французский, греческий, арифметику географию	понятен
17	Антоний Закревский города Борзны церкви Воскресенской умершего священника Климента Закревского сын	27	1784 года сентября 10 дня	греческий язык	понятен
18	Василий Радзиевский села Хаенок церкви Иоанна Богослова священника Симеона Радзиевского сын	26	1784 года декабря 11 дня	греческий язык	понятен
19	Ефим Ковалевский города Борзны церкви Николаевской наместника Симеона Ковалевского сын	26	1784 года сентября 9 дня		средствен
20	Семен Ковалевский брат родный вышеименованого	24	1784 года сентября 9 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
21	Михаил Прозоров села Боромки церкви Параскевиевской священника Василия Прозорова сын	26	1784 года декабря 11 дня	немецкий, греческий, арифметику географию	понятен
22	Яков Яновский местечка Ични церкви Николаевской умершего священника Стефана Яновского сын	20	1786 года сентября 28 дня	немецкий и греческий языки	понятен

Нежинского уезду

23	Григорий Лукашевич местечка Носовки церкви Троицкой священника Ильи Лукашевича сын	21	1784 года сентября 4 дня	арифметику	понятен
24	Петр Греченко села Данины церкви Архидьякона Стефана умершего священника Иоанна Греченка сын	26	1784 года января 25 дня	греческий язык	понятен
25	Федор Косменко города Нежина церкви Девичья монастыря Введенской священника Федора Косменка сын	21	1784 года октября 4 дня		средствен

26	Матвей Логолновский села Володковой Девицы церкви Богоявленской умершего дьячка Корнея Логолновского сын	29	1784 года января 10 дня		средствен
27	Николай Огиевский села Талалаевки церкви Параскевиевской священника Иосифа Огиевского сын	24	1784 года февраля 15 дня	греческий язык	понятен

Конотопского уезда

28	Яков Свитильский села Дмитровки церкви Троицкой священника Иоанна Свитильского сын	27	1782 года ноября 6 дня		понятен
29	Яким Аноривский местечка Красного Колядына церкви Николаевской священника Иоанна Аноривского сын	28	1784 года сентября 25 дня	греческий язык	понятен
30	Савва Кириловский села Семяновки церкви Архистратига Михаила умершего священника Кирилла Кириловского сын	25	1785 года сентября 25 дня	греческий язык	понятен

Прилуцкого уезда

31	Иван Куросский села Гмирянки церкви Покровской священно наместника Андрея Куросского сын	24	1782 года ноября 9 дня	немецкий, греческий, французский	понятен
32	Павел Завадский села Ряшек церкви Рождества Богородицы протопопа Кондрата Завадского сын	24	1784 года октября 4 дня	немецкий, французский, арифметику	понятен
33	Самойло Збанновский местечка Иваницы церкви Николаевской умершего дьячка Григория Збанновского сын	29	1784 года сентября 25 дня		средствен
34	Михайло Радкевич села Товпачовки церкви Покровской умершего священника Иоакима Радкевича сын	28	1784 года сентября 9 дня		средствен

Глинского уезда

35	Федор Вольнский села Вербениц церкви Покровской священника Павла Вольнского сын	27	1784 года сентября 2 дня		средствен
36	Иван Горонович города Глинска церкви Успенской умершего дьякона Иоанна Гороновича сын	28	1784 года сентября 13 дня		средствен
37	Тимофей Сугаковский местечка Сребного церкви Николаевской умершего дьякона Иоанна Сугаковского сын	26	1784 года сентября 3 дня		средствен

Роменского уезда

38	Федор Александровский села Талалаевки церкви Успенской пономаря Кондрата Александровского сын	29	1782 года февраля 17 дня		понятен
39	Алексей Андриевский села Великих Бубнов церкви Благовещенской священника Василия Андриевского сын	24	1784 года сентября 28 дня	греческий язык	понятен
40	Стефан Румницкий села Рогинец церкви Георгиевской священно наместника Иоанна Румницкого сын	25	1787 года сентября 25 дня	греческий, арифметику, географию	превосх. успеха

Лохвицкого уезда

41	Матвей Славинский села Мелехов церкви Николаевской священника Иоанна Славинского сын	25	1780 года сентября 18 дня	греческий, арифметику, географию	превосх. успеха
42	Созонт Квачевский села Бодаквы церкви Михаилской священника Федора Квачевского сын	24	1784 года ноября 24 дня		понятен
43	Кирилл Григорович местечка Воронков церкви Рождества Христова священника Димитрия Григоровича сын	27	1784 года сентября 13 дня	немецкий язык	средствен

44	Федор Сварика села Песок церкви Успенской умершего священника Василя Сварики сын	27	1784 года октября 13 дня	греческий язык	понятен
45	Филип Михайловский села Юсковец Церкви Троицкой священника Наума Михайловского сын	28	1784 года октября 4 дня		понятен
46	Стефан Лосевский села Ручок церкви Рождества Богородичной умершего священника Дамиана Лосевского сын	28	1784 года сентября 15 дня	греческий язык	понятен
47	Яков Табурянский села Середняков церкви Иоанна Многострадального священника Максима Табурянского сын	27	1784 года сентября 15 дня	греческий язык	понятен

ЕПАРХИИ КИЕВСКОЙ*Миргородского уезда*

48	Назарий Мильчевский села Зайчинец церкви Михаилской умершего священника Михаила Мильчевского сын	27	1784 года октября 15 дня	французский язык	понятен
----	--	----	--------------------------	------------------	---------

ЕПАРХИИ НОВГОРОДСКОЙ*Суражского уезда*

49	Иван Левицкий села Ляличи церкви Николаевской умершего священника Федора Левицкого сын	26	1785 года сентября 17 дня	греческий, арифметику, географию	понятен
----	--	----	---------------------------	----------------------------------	---------

УЧЕНИКИ ФИЛОСОФИИ

Сыны священно и церковно служительские

Черниговского уезда

50	Иван Станиславский села Серединки церкви Рождества Богородицы священника Антония Станиславского сын	20	1785 года сентября 15 дня		средствен
----	---	----	---------------------------	--	-----------

Городницкого уезда

51	Яков Демчинский села Красновских церкви Васильевской священно наместника Михайла Демчинского сын	17	1788 года сентября 16 дня	греческий язык	понятен
52	Андрей Пекулицкий села Буянок церкви Михаилской священника Гавриила Пекулицкого сын	20	1784 года декабря 9 дня		средствен
53	Степан Григорович местечка Седнева церкви Георгиевской умершего священника Иоанна Григоровича сын	20	1785 года сентября 16 дня		средствен
54	Иван Штатский села Рудки церкви Георгиевской умершего священника Федора Штатского сын	20	1785 года января 16 дня	греческий язык и географию	понятен
55	Лука Волнович села Ярилович церкви Успенской священника Стефана Волновича сын	21	1787 года февраля 3 дня	греческий язык	понятен
56	Иосиф Мажула села Ярилович церкви Успенской дьякона Лукиана Мажулы сын	20	1786 года февраля 3 дня	греческий язык	понятен
57	Андрей Леонтович села Петруш церкви Сошествия Свята духа наместника Григория Леонтовича сын	18	1787 года сентября 13 дня		средствен

Березинского уезда

58	Иван Колчинский села Хибаловки церкви Рождества Богородицы священника Луки Колчицкого сын	22	1786 года марта 11 дня	греческий язык и географию	понятен
59	Федор Острицкий села Димерки церкви Покровской умершего священника Иоанна Острицкого сын	25	1787 года декабря 7 дня		средствен

60	Георгий Тершовский села Сморшок церкви Троицкой умершего священника Григория Тершовского сын	27	1785 года сентября 2 дня		средствен
61	Данило Кочерга села Воловицы церкви Михайловской умершего священника Максима Кочерги сын	20	1786 года сентября 21 дня		средствен
62	Яков Кизимовский села Олбини церкви Николаевской умершего священника Стефана Кизимовского сын	21	1786 года апреля 26 дня	греческий, немецкий, географию	понятен
63	Петр Кизимовский брат родный вышеписаного	19	1786 года апреля 26 дня	тому же	понятен
64	Федор Корбилецкий села Дримайловки церкви Ильинской умершего священника Иоанна Корбилецкого сын	21	1788 года января 18 дня	греческий, арифметику, географию	понятен
65	Иван Яновский села Жуковки церкви Николаевской умершего священника Артемия Яновского сын	29	1789 года сентября 21 дня		понятен
66	Иван Дончевский села Стефановки церкви Успенской умершего священника Тимофея Дончевского сын	22	1787 года сентября 23 дня		понятен
67	Петр Могилевский местечка Синявки церкви Троицкой умершего священника Григория Могилевского сын	22	1787 года сентября 23 дня		средствен

Борзенского уезда

68	Антоний Якубовский местечка Ивангорода церкви Преображенской священника Василия Якубовского сын	21	1786 года марта 9 дня		средствен
69	Григорий Матвиенко села Кругов церкви Михайловской священника Иоанна Матвиенка сын	22	1785 года сентября 5 дня		средствен
70	Евстафий Якимовский села Стрельников церкви Преображенской священника Иоанна Якимовского сын	21	1785 года апреля 25 дня	греческий язык	понятен
71	Григорий Кибальчич села Курени церкви Николаевской умершего священника Григория Кибальчича сын	21	1786 года сентября 7 дня		средствен

Нежинского уезда

72	Кирилл Кучировский города Нежина церкви Введенской Девичьего монастыря умершего священника Иоанна Кучировского сын	20	1785 года октября 25 дня		средствен
73	Федор Данилевский местечка Монастырищ церкви Рождества Богородичной священника Михаила Данилевского сын	20	1787 года февраля 26 дня	греческий язык	понятен
74	Григорий Фалиевский села Плоского церкви Михайловской дьякона Михаила Фалиевского сын	21	1786 года февраля 6 дня		средствен

Конотопского уезда

75	Кондрат Стефанович села Дептовки церкви Рождества Богородичной умершего священника Иоанна Стефановича сын	21	1786 года октября 13 дня		средствен
76	Николай Крачковский села Красного церкви Рождества Богородичной священника Андрея Крачковского сын	20	1786 года октября 13 дня		средствен

Прилуцкого уезда

77	Фаддей Божков местечка Варвы церкви Рождества Богородичной умершего дьякона Иоанна Божкова сын	26	1784 года января 9 дня		понятен
78	Максим Кавинский села Подищ церкви Михайловской священника Михаила Кавинского сын	23	1785 года сентября 10 дня	греческий язык	понятен

Глинського уезду

79	Трофим Стронский села Грицовки церкви Покровской умершего священника Дамиана Стронского сын	26	1784 года апреля 14 дня	греческий язык	понятен
80	Федор Zubновский села Оробиевки церкви Михаилской умершего священника Даниила Zubновского сын	24	1786 года апреля 7 дня	греческий язык	понятен

Роменського уезду

81	Михайло Горонович села Лозовой церкви Георгиевской умершего священника Петра Гороновича сын	24	1786 года ноября 14 дня		понятен
----	---	----	-------------------------------	--	---------

УЧЕНИКИ РИТОРИКИ

Сыны священно и церковно служительские

Черниговського уезду

82	Алексей Алтернацкий села Плюхова церкви Покровской священника Симеона Алтернацкого сын	17	1788 года сентября 10 дня	риторику и греческий язык	средствен
83	Федор Баранович села Козла церкви Покровской умершего священника Григория Барановича сын	18	1789 года октября 9 дня	риторику и арифметику	средствен
84	Григорий Янчевский села Холявина церкви Троицкой священника Василия Янчевского сын	17	1789 года октября 7 дня		понятен
85	Степан Данилович села Березанки церкви Рождества Богородицы священника Матвея Даниловича сын	17	1788 года сентября 18 дня	арифметику	средствен

Городницького уезду

86	Иван Страдомский села Андреевки церкви Воскресения священника Михаила Страдомского сын	19	1788 года апреля 20 дня		средствен
87	Антон Тернавский села Рудни церкви Успенской умершего священника Матвея Тернавского сын	18	1787 года мая 7 дня	арифметику	понятен
88	Фома Ермановский села Ивашковки церкви Николаевской умершего священника Федора Ермановского сын	23	1788 года сентября 9 дня		средствен
89	Радион Лапуцкий села Кротини церкви Евстафия священника Иоанна Лапуцкого сын	23	1786 года декабря 18 дня	греческий язык	средствен
90	Иван Сочава села Дирчина церкви Покровской священника Григория Сочавы сын	17	1788 года ноября 9 дня	греческий язык и арифметику	понятен
91	Григорий Заставский села Листвена церкви Михаилской священника Симеона Заставского сын	23	1789 года марта 6 дня		средствен
92	Евстафий Чернявский села Дроздовки церкви Покровской умершего священника Иоанна Чернявского сын	23	1787 года октября 9 дня		средствен

Березинського уезду

93	Михайло Марута города Березны церкви Успенской дьякона Иоанна Маруты сын	22	1788 года ноября 15 дня	арифметику	понятен
94	Федор Страховский города Березны церкви Вознесенской священника Афанасия Страховского сын	19	1787 года января 19 дня	немецкий язык	понятен
95	Григорий Страховский города Березны церкви Михаилской умершего священника Петра Страховского сын	21	1788 года мая 18 дня		средствен
96	Григорий Игнатович села Стольного церкви Андрея Критского священника Даниила Игнатовича сын	16	1788 года сентября 19 дня	греческий и немецкий языки	средствен

97	Димитрий Кушаневич села Евлашовки церкви Димитрия священника Иоанна Кушаневича сын	19	1788 года ноября 19 дня	французский язык	понятен
98	Степан Баранович села Смоляжи церкви Воздвиженской священника Иоанна Барановича сын	20	1789 года марта 5 дня		средствен
99	Василь Кизимовский села Олбыны церкви Николаевской священника Стефана Кизимовского сын	18	1789 года сентября 9 дня	арифметику	понятен
100	Афанасий Могилевский местечка Синявки церкви Троицкой священника Григория Могилевского сын	18	1789 года ноября 15 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
101	Григорий Баранович села Смоляжи церкви Воздвиженской умершего дьячка Прокопа Барановича сын	18	1789 года марта 5 дня		понятен
102	Яков Прокопович села Дроздовки церкви Параскеевской священника Василия Прокоповича сын	18	1788 года декабря 19 дня	арифметику	понятен

Нежинского уезда

103	Василь Гришкевич села Безуголовки церкви Михаилской священника Григория Гришкевича сын	21	1789 года ноября 21 дня		средствен
104	Федор Павловский села Володковой Девицы церкви Богоявленской священника Савви Павловского сын	16	1788 года ноября 9 дня	французский язык и арифметику	понятен
105	Кирило Свистницкий села Селища церкви Параскевии священника Романа Свистницкого сын	16	1788 года января 5 дня		средствен
106	Тимофей Огиевский села Талалаевки церкви Параскевии священника Иосифа Огиевского сын		1787 года сентября 9 дня		средствен
107	Василь Терешкевича местечка Носовки церкви Николаевской священника Карпа Терешкевича сын	17	1788 года апреля 18 дня	греческий язык и арифметику	понятен

Борзенского уезда

108	Антон Коробка города Борзны церкви Николаевской дьякона Никиты Коробки сын	18	1787 года сентября 19 дня	французский язык	понятен
109	Яким Коробка брат вышпеписаного	16	1789 года сентября 18 дня	арифметику	средствен
110	Степан Яновский местечка Ични церкви Николаевской умершего священника Стефана Яновского сын	18	1788 года апреля 18 дня	греческий язык и арифметику	средствен
111	Максим Прощенко местечка Ични церкви Воскресенской пономаря Петра Прощенка сын	19	1787 года ноября 5 дня		не понятен
112	Яков Тарасевич села Плиски церкви Михаилской священника Василия Тарасевича сын	17	1787 года сентября 18 дня		средствен
113	Симон Лукашевич местечка Бахмача церкви Воскресения священника Петра Лукашевича сын	18	1786 года сентября 28 дня	греческий язык	понятен
114	Евдоким Прозоров села Буромки церкви Параскеевской священника Василия Прозорова сын	18	1789 года декабря 19 дня	греческий язык и арифметику	понятен
115	Василь Копитовский местечка Ични церкви Николаевской священника Федора Копитовского сын	22	1786 года сентября 18 дня		понятен
116	Елисей Галенко села Спасского церкви Троицкой умершего священника Якова Галенка сын	18	1789 года октября 9 дня	французский язык	понятен
117	Иван Люткевич села Буровки церкви Вознесенской священника Самуила Люткевича сын	20	1789 года марта 18 дня		средствен

Конотопського уезду

118	Моисей Леонтович села Поповки церкви Торицкой священника Иоанна Леонтовича сын	18	1787 года апреля 3 дня		не понятен
119	Степан Леонтович села Поповки церкви Торицкой дьякона Федора Леонтовича сын	20	1786 года сентября 9 дня		средствен

Прилуцького уезду

120	Иосиф Кияновский села Половой церкви Трех Святителей умершего священника Игнатия Кияновского сын	21	1789 года марта 7 дня		средствен
121	Дмитрий Терешкевич села Молюк церкви Андрея Первозданного Священника Дмитрия Терешкевича сын	20	1788 года марта 18 дня		не понятен
122	Александр Трифановский села Мамаювки церкви Николаевской умершего священника Василия Трифановского сын	23	1788 года января 11 дня		средствен

Глинського уезду

123	Алексей Дмитриевский села Волошиновки церкви Покровской священника Корнилия Дмитриевского сын	19	1789 года марта 14 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
124	Павел Стронский села Грицовки церкви Покровской умершего священника Дамиана Стронского сын	23	1787 года января 18 дня		средствен
125	Василь Назаревский села Липовой Долины церкви Благовещения наместника Феодора Назаревского сын	18	1789 года сентября 5 дня	греческий язык и арифметику	средствен
126	Григорий Назаревский брат вышеименованого	17	1789 года сентября 5 дня	арифметику	понятен
127	Иван Калиман села Березовки церкви Михаилской дьякона Прокопа Калимана сын	19	1788 года апреля 8 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
128	Федор Томашевский села Новой Гребли церкви Параскевии священника Корнилия Томашевского сын	17	1789 года января 28 дня	немецкий язык, арифметику, географию	понятен
129	Лука Тихонович села Русановки церкви Николаевской священника Иоанна Тихоновича сын	20	1789 года января 8 дня	греческий язык и арифметику	понятен
130	Игнат Томашевский села Свиридовки церкви Михаилской священника Гавриила Томашевского сын	20	1788 года ноября 18 дня	немецкий язык, арифметику, географию	понятен
131	Тимофий Аренский села Перекоповки церкви Параскевии наместника Василия Аренского сын	20	1789 года марта 6 дня		средствен

Лохвицького уезду

132	Федор Тиленко местечка Воронков церкви Рождества Богородицы дьячка Василия Тиленка сын	20	1789 года марта 6 дня		средствен
133	Федор Григорович местечка Воронков церкви Рождества Христова дьячка Ивана Григоровича сын	17	1789 года марта 6 дня		понятен
134	Федор Навроцкий села Березовой Луки церкви Николаевской священника Андрея Навроцкого сын	18	1789 года марта 9 дня	немецкий и греческий языки	понятен
135	Андрей Чесанов села Остаповка церкви Успенской умершего священника Дионисия Чесанова сын	22	1788 года апреля 9 дня		средствен
136	Петр Пестич села Васильков церкви Благовещенской священника Наума Пестича сын	19	1789 года февраля 7 дня		понятен

137	Григорий Елиновский местечка Воронков церкви Рождества Богородицы умершего священника Иоанна Елиновского сын	21	1787 года апреля 9 дня		средствен
-----	--	----	------------------------------	--	-----------

Роменского уезда

138	Степан Григорович города Ромна церкви Вознесенской наместника Даниила Григоровича сын	15	1789 года сентября 1 дня	французский язык	понятен
139	Иван Скитский села Гавриловки церкви Покровской священника Матвея Скитского сын	18	1789 года сентября 7 дня	французский язык и арифметику	понятен
140	Гаврило Станиславский села Колмички церкви Святого Аполлона священника Павла Станиславского сын	18	1788 года сентября 21 дня		средствен

РАЗНОЧИНЦЫ**Черниговского уезда**

141	Димитрий Малахов города Чернигова поручика Павла Малаха сын	19	1787 года сентября 26 дня	немецкий, арифметику, географию	понятен
142	Василь Малахов брат родный вышеписаного	18	1787 года апреля 7 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
143	Василь Здор города Чернигова дворянина Григория Здора сын	21	1789 года сентября 9 дня	арифметику	средствен
144	Иван Крестовский города Чернигова мещанина Игната Крестовского сын	22	1787 года сентября 30 дня		средствен
145	Илья Посудевский села Плехова бунчукового товарища Ивана Посудевского сын	15	1789 года октября 17 дня	французский язык и арифметику	понятен
146	Андрей Посудевский брат родный вышеписаного	14	1789 года октября 17 дня	французский язык и арифметику	понятен

Городницкого уезда

147	Яков Халмнов города Городни губернского секретаря Ильи Халмнова сын	17	1789 года июня 8 дня	немецкий, арифметику, географию	понятен
-----	---	----	----------------------------	---------------------------------------	---------

Березинского уезда

148	Павел Харченко села Городиц дворянина Исаака Харченка сын	18	1788 года сентября 7 дня	немецкий, арифметику, географию	средствен
149	Федор Юсухнов села Городиц дворянина Фомы Юсухнова сын	16	1790 года сентября 7 дня	немецкий, арифметику, географию	средствен
150	Данило Драчевский местечка Синявки секунд майора Василя сын	15		немецкий, арифметику, географию	средствен

Нежинского уезда

	Петр Клубуков города Нежина секунд майора Алексея Клубукова сын	16	1791 года сентября 7 дня	немецкий язык	понятен
--	---	----	--------------------------------	------------------	---------

ГУБЕРНИИ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ**Павлоградского уезда**

152	Иван Шианов местечка Китай города дворянина Семена сын	17	1789 года апреля 7 дня		средствен
153	Николай Шианов брат родный вышеименованого	16	1789 года апреля 7 дня		понятен

УЧЕНИКИ ПИИТИКИ

Сыны священно и церковно служительские

Черниговского уезда

154	Иван Повозников города Чернигова церкви Покровской дьячка Кирилла Повозникова сын	17	1789 года февраля 5 дня		средствен
155	Иосиф Дорошенко села Слабина церкви Рождства Богоматери священника Петра Дорошенка сын	17	1789 года сентября 9 дня		средствен
156	Яков Сущинский села Красного церкви Параскеевской священника Матвея Сущинского сын	18	1789 года октября 2 дня		понятен
157	Семен Сущинский брат родный вышеписаного	15	1790 года января 23 дня	немецкий язык и арифметику	понятен

Городницкого уезда

158	Лев Пригара села Ивашковки церкви Николаевской священника Иосифа Пригары сын	17	1789 года октября 16 дня		средствен
159	Григорий Горбачевский местечка Любича церкви Николаевской священника Гавриила Горбачевского сын	18	1790 года апреля 30 дня		туп
160	Николай Сташевский села Листвена церкви Михайлской умершего священника Иоанна Сташевского сын	17	1789 года сентября 3 дня		туп
161	Степан Ремболович села Тупичева церкви Покровской священника Василия Ремболовича сын	19	1789 года февраля 8 дня		туп
162	Степан Александровский села Выхвостова церкви Покровской дьякона Михаила Александровского сын	21	1788 года октября 16 дня		туп
163	Семен Динаровский села Куликовки церкви Воскресения умершего священника Иоанна Динаровского сын		1789 года февраля 12 дня		средствен
164	Петр Максимович местечка Репок церкви Троицкой священника Александра Максимовича сын	18	1789 года сентября 12 дня		очень туп
165	Марко Леонтович села Петрушин церкви Троицкой умершего священника Петра Леонтовича сын	17	1789 года сентября 12 дня		туп
166	Димитрий Дащинский села Голубич церкви Покровской священника Иоанна Дащинского сын	17	1789 года октября 15 дня		средствен

Березинского уезда

167	Созонт Шумский города Березны церкви Успения Богоматери пономаря Игнатия Шумского сын	18	1790 года апреля 3 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
168	Семен Рындовский города Березны церкви Вознесенской священника Михаила сын	17	1790 года января 25 дня		весьма понятен
169	Иван Варнацкий села Церковищ церкви Троицкой священника Иоанна Варнацкого сын	20	1788 года февраля 15 дня		средствен
170	Максим Любарский села Волосковец церкви Успения Богоматери умершего священника Николая Любарского сын	19	1789 года сентября 16 дня		туп
171	Трофим Корсакевич села Медведовки церкви Успенской священника Иоанна Корсакевича сын	17	1789 года марта 4 дня		средствен
172	Ефим Корсакевич брат родный вышеписаного	15	1790 года сентября 17 дня		средствен

173	Федор Есманский села Городица церкви Николаевской священника Симеона Есманского сын	18	1789 года ноября 15 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
-----	---	----	-------------------------	----------------------------	---------

Нежинского уезда

174	Николай Малинка местечка Мрына церкви Николаевской священника Ильи Малинки сын	18	1790 года сентября 15 дня	французский язык и арифметику	понятен
175	Онисим Косинский села Вертиевки церкви Троицкой священника Андриана Косинского сын	18	1790 года января 15 дня	арифметику	средствен
176	Григорий Королев села Припутен церкви Рождества Богоматери священника Димитрия Королева сын	18	1790 года сентября 16 дня		средствен

Борзенского уезда

177	Иван Шишиницкий села Великой Загоровки церкви Успенской умершего священника Иосифа Шишиницкого сын	21	1789 года сентября 18 дня		средствен
178	Димитрий Чудновский села Хвастовец церкви Успенской священника Григория Чудновского сын	19	1791 года сентября 15 дня	французский язык и арифметику	понятен
179	Иван Ежеский местечка Ични церкви Успенской священника Федора Ежеского сын	17	1791 года декабря 10 дня	французский язык и арифметику	понятен
180	Лев Михайловский села Прохоров церкви Рождества Христова священника Федора Михайловского сын	15	1791 года февраля 20 дня		понятен
181	Иван Подгорский села Шилович церкви Параскевии умершего дьячка Сергия Подгорского сын	20	1790 года января 9 дня		туп
182	Максим Подгорский брат родный вышеписаного	18	1790 года января 9 дня		средствен
183	Павел Подгорский брат родный вышеписаного	16	1791 года ноября 1 дня	французский язык и арифметику	понятен
184	Вакула Сияницкий местечка Ивангорода церкви Иоанна Златоустого умершего дьячка Кодрата Сияницкого сын	21	1789 года октября 9 дня		вовсе туп

Прилуцкого уезда

185	Павел Рудановский села Ряшок церкви Рождества Богоматери священника Романа Рудановского сын	16	1790 года апреля 15 дня		средствен
186	Федор Кордашевич местечка Иваницы церкви Георгиевской дьячка Даниила Кордашевского сын	17	1790 года сентября 15 дня	немецкий язык	понятен
187	Павел Чемерисовский села Малой Девицы церкви Троицкой священника Иоанна Чемерисовского сын	20	1789 года марта 9 дня		туп
188	Яков Капля села Малой Девицы церкви Троицкой умершего священника Захария Капли сын	17	1789 года сентября 18 дня		средствен
189	Михайло Лабунский села Боршна церкви Ильинской священника Иоанна Лабунского сын	17	1791 года сентября 15 дня	немецкий язык	понятен

Конотопского уезда

190	Гаврило Фотинский села Мало Самбура церкви Покровской священника Михаила Фотинского сын	17	1790 года марта 3 дня		туп
-----	---	----	-----------------------	--	-----

Роменского уезда

191	Василь Данилевский города Ромна церкви Сошествия Святаго Духа пономаря Никиты Данилевского сын	21	1791 года февраля 11 дня		средствен
-----	--	----	--------------------------	--	-----------

192	Яков Базилевский села Константинова церкви Николаевской священника Василия Базилевского сын	16	1790 года ноября 15 дня	немецкий язык и арифметику	весьма понятен
-----	---	----	-------------------------	----------------------------	----------------

Лохвицкого уезда

193	Потап Григорович села Воронков церкви Рождества Христова священника Димитрия Григоровича сын	18	1788 года февраля 15 дня		средствен
194	Григорий Славинский села Мелехов церкви Николаевской священника Иоанна Славинского сын	19	1788 года февраля 15 дня		средствен
195	Иван Славинский брат родный вышеписаного	18		немецкий язык	понятен
196	Давид Квачевский села Бодаквы церкви Михайлской умершего священника Стефана Квачевского сын	20	1789 года марта 15 дня		средствен
197	Василь Батиевский местечка Городища церкви Преображенской священника Иоанна Батиевского сын	17	1792 года марта 2 дня		средствен
198	Никофор Сварика села Песок церкви Успенской умершего священника Василия Сварики сын	17	1790 года апреля 3 дня	греческий язык и арифметику	весьма понятен
199	Алексий Лосевский села Ручок церкви Рождества Богоматери дьякона Игнатия Лосевского сын	18	1790 года января 23 дня		понятен
200	Василий Клименко села Берестовки церкви Успенской священника Евстафия Клименка сын	22	1789 года апреля 13 дня		средствен

Глинского уезда

201	Лаврентий Александрович села Талалаевки церкви Успенской пономаря Кодрата Александровича сын	17	1790 года сентября 19 дня	греческий язык	понятен
202	Павел Мусиевский села Волошиновки церкви Покровской дьячка Аверкия сын	18	1789 года сентября 9 дня		средствен
203	Петр Якубовский села Никоновки церкви Покровской священника Василия Якубовского сын	23	1788 года октября 23 дня		туп

**ЕПАРХИИ
НОВГОРОД-СЕВЕРСКОЙ***Погарского уезда*

204	Павел Колмиков села Истобок церкви Николаевской дьякона Еммануила Колмикова сын	17	1789 года сентября 5 дня	немецкий язык	понятен
-----	---	----	--------------------------	---------------	---------

РАЗНОЧИНЦЫ*Черниговского уезда*

205	Мойсей Ковалевский города Чернигова умершего мещанина Романа Ковалевского сын	13	1789 года апреля 30 дня	французкий язык	средствен
206	Димитрий Ковалевский брат родный вышеименованого	12	1789 года апреля 30 дня	французкий язык	понятен

Городницкого уезда

207	Федор Котляревский села Новых Борович козака Ивана Котляревского сын	14	1793 года января 15 дня	французкий язык и арифметику	весьма понятен
-----	--	----	-------------------------	------------------------------	----------------

Нежинского уезда

208	Емельян Гриценко села Вертиевки приказчика Евсевия сын	15	1789 года сентября 14 дня	немецкий язык	понятен
-----	--	----	---------------------------	---------------	---------

ГУБЕРНИИ ВОРОНЕЖСКОЙ**Черкасского уезда**

209	Павел Бахиров села Роговского Стана дворянина Георгия Бахирова сын	19	1790 года мая 5 дня		понятен
-----	--	----	---------------------------	--	---------

**УЧЕНИКИ ВЕРХНЕГО КЛАССА
ГРАММАТИКИ**

Сыны священно и церковно служительские

Черниговского уезда

210	Илья Брежинский города Чернигова церкви Параскеевской священника Григория Бережинского сын	16	1790 года сентября 17 дня	арифметику и грамматику	понятен
211	Федор Маллиревский города Чернигова церкви Стретенской священника Василия Маллиревского сын	12	1792 года апреля 9 дня	грамматику	средствен
212	Семен Морачевский села Шоставицы церкви Николаевской священно наместника Григория Морачевского сын	18	1791 года марта 3 дня	арифметику	понятен
213	Иван Морачевский брат родный вышеписаного	15	1791 года марта 3 дня	арифметику	понятен
214	Яков Брушковский села Надиновки церкви Николаевской умершего священника Федора Брушковского сын	21	1789 года января 25 дня		не понятен
215	Матвей Бувалкевич села Рудки церкви Георгиевской умершего священника Игнатия Бувалкевича сын	17	1790 года ноября 25 дня		средствен
216	Михайло Королев села Сорокошич церкви Рождества Богоматери умершего священника Симеона Королева сын	20	1790 года января 25 дня		понятен и прилежен
217	Иван Королев брат родный вышеименованого	17	1791 года сентября 18 дня		средствен
218	Василь Хорошевский села Жукоток церкви Николаевской священника Иоанна Хорошевского сын	14	1792 года января 11 дня		средствен
219	Василь Живецкий села Козла церкви Николаевской умершего священника Андрея Живецкого сын	13	1792 года сентября 7 дня		понятен
220	Дмитрий Кричевский села Хмелницы церкви Воскресенской священника Николая Кричевского сын	13	1792 года сентября 11 дня		средствен
221	Семен Ниговский села Роиц церкви Михаилской священника Иоанна Ниговского сын	13	1792 года января 25 дня	арифметику	понятен

Городницкого уезда

222	Елисей Иванов местечка Любича церкви Покровской священника Дионисия Иванова сын	14	1791 года сентября 22 дня		понятен
223	Лев Политковский местечка Новых Борович церкви Успенской протопопа Симона Полятковского сын	11	1792 года сентября 2 дня	арифметику	средствен
224	Патрикий Политковский брат вышеписаного	10	1792 года сентября 2 дня	арифметику	средствен
225	Яков Хоменко села Великой Веси церкви Покровской священника Евстафия Хоменка сын	16	1790 года февраля 28 дня		туп
226	Федор Щербацкий села Солоновки церкви Николаевской священника Алексея Щербацкого сын	13	1790 года сентября 15 дня	французкий язык и арифметику	понятен

227	Григорій Янкевич села Хрипковки церкви Преображенской священника Иоанна Янкевича сын	18	1790 года июня 16 дня		не понятен
228	Тимофей Головинский села Пушнарей церкви Рождественской священника Иоанна Головинского сын	14	1792 года января 2 дня		понятен
229	Григорій Демчинский села Красковского церкви Васильевской священно наместника Михаила Демчинского сын	13	1790 года ноября 26 дня	арифметику	понятен
230	Филип Гурский села Ваганич церкви Николаевской священника Антония Гурского сын	22	1789 года января 16 дня		средствен
231	Яков Гурский брат родный вышеписаного	16	1789 года января 16 дня		средствен
232	Александр Стефановский села Солоновки церкви Николаевской умершего священника Петра Стефановского сын	20	1789 года октября 15 дня		туп
233	Яков Нечаевский села Бутовки церкви Покровской священника Прохора Нечаевского сын	20	1790 года октября 22 дня		средствен
234	Стефан Нечаевский брат родный вышеписаного	19	1790 года октября 22 дня		средствен
235	Иван Сендзиховский села Лемешовки церкви Рождества Богоматери священника Луки Сендзиховского сын	17	1791 года марта 15 дня		понятен и прилежен
236	Пантелимон Знойка местечка Седнева церкви Воскресенской священника Петра Знойки сын	16	1790 года октября 21 дня		туп
237	Максим Ивашутич села Дубровного церкви Рождества Богородицы священника Максима Ивашутича сын	22	1790 года октября 21 дня		туп
238	Давид Пекулицкий села Буянок церкви Михайлской священника Гавриила Пекулицкого сын	19	1789 года января 17 дня		туп

Березинского уезда

239	Федор Рындовский города Березны церкви Вознесенской священника Михаила Рындовского сын	14	1792 года мая 15 дня	арифметику	весьма понятен и прилежен
240	Павел Щербацкий города Березны церкви Петропавловской священника Игнатия Щербацкого сын	14	1792 года января 16 дня		средствен
241	Федор Страховский города Березны церкви Вознесенской священника Афанасия Страховского сын	16	1792 года июня 7 дня		понятен
242	Афанасий Сперович местечка Стольного церкви Андрея Критского умершего дьякона Трофима Сперовича сын	13	1791 года октября 23 дня		средствен
243	Матвей Прокопович местечка Салтыковой Девицы церкви Михайлской умершего священника Симеона Прокоповича сын	17	1791 года декабря 8 дня		средствен
244	Иван Зинкевич села Баклановой Муравейки церкви Преображенской священника Стефана Зинкевича сын	19	1789 года февраля 15 дня		средствен
245	Павел Кочерга села Сидоровки церкви Рождества Богоматери священника Стефана Кочерги сын	16	1791 года сентября 16 дня		не понятен
246	Нестер Черницкий села Выбель церкви Троицкой священника Василия Черницкого сын	11	1792 года октября 12 дня		понятен
247	Герасим Левицкий села Выбель церкви Троицкой дьячка Степана Левицкого сын	17	1790 года сентября 27 дня		средствен

248	Иван Миткевич села Куликовки церкви Михаилской священника Власия Миткевича сын	19	1790 года июня 1 дня	арифметику	понятен
249	Василь Молевка села Городища церкви Михаилской священника Феодора Молевки сын	16	1792 года апреля 25 дня		средствен
250	Артем Молевка брат родный вышеписаного	15	1792 года апреля 25 дня		средствен
251	Иван Норчевский села Топчиевки церкви Дмитриевской священника Антония Норчевского сын	21	1789 года апреля 17 дня		средствен
252	Михайло Смиринский села Хоминовки церкви Вознесенской священника Григория Смиринского сын	15	1790 года октября 3 дня	арифметику	понятен
253	Дмитрий Заведовский села Британов церкви Святых Чудотворцев Косьми и Демиана Священника Феодора сын	17	1790 года марта 1 дня		понятен
254	Федор Петровский села Борковки церкви Михаилской умершего священника Петра Петровского сын	17	1791 года июня 15 дня	арифметику	понятен и прилежен
255	Иван Романовский села Овдеевки церкви Иоанна Богослова умершего священника Тимофея Романовского сын	17	1791 года июня 17 дня		средствен
256	Яков Стефановский села Жуковки церкви Николаевской священника Петра Стефановского сын	16	1790 года декабря 20 дня		средствен
257	Гавриил Тершовский села Смошков церкви Троицкой дьякона Иосифа Тершовского сын	17	1791 года марта 25 дня		понятен и прилежен
258	Григорий Корбелецкий села Дремайловки церкви Ильинской умершего священника Иоанна Корбелецкого сын	15	1792 года января 28 дня	арифметику	понятен
259	Иван Любарский села Волосковец церкви Успенской священника Иоанна Любарского сын	14	1792 года сентября 11 дня		понятен
260	Иван Кордашевич села Волосковец церкви Успенской дьякона Михаила Кордашевича сын	16	1792 года сентября 7 дня		понятен
261	Юрий Страховский села Крещатого церкви Воздвиженской умершего священника Петра Страховского сын	16	1791 года апреля 4 дня		средствен
262	Иосиф Дончевский села Степановки церкви Успенской умершего священника Иосифа Дончевского сын	13	1791 года января 3 дня		средствен
263	Яков Горбачевский села Чемера церкви Михайловской священника Григория Горбачевского сын	15	1791 года сентября 12 дня		средствен
264	Яков Баранович села Смоляки церкви Воздвиженской священника Иоанна Барановича сын	13	1792 года ноября 3 дня		понятен и прилежен
265	Адриан Павлов села Копти церкви Дмитриевской священника Евфимия Павлова сын	13	1793 года января 18 дня		весьма понятен и прилежен

Нежинского уезда

266	Петр Ушинский местечка Веркиевки церкви Николаевской священника Никиты Ушинского сын	19	1791 года января 16 дня	немецкий язык и арифметику	понятен
267	Георгий Ушинский брат родный вышеписаного	14	1791 года декабря 15 дня	арифметику	понятен
268	Иван Лазебный местечка Веркиевки церкви Николаевской дьячка Максима Лазебного сын	16	1790 года декабря 15 дня	арифметику	средствен

269	Михайло Соханский местечка Монастыриц церкви Михайлской священника Антония Соханского сын	14	1791 года февраля 8 дня		понятен
270	Иван Корсакевич местечка Носовки церкви Воскресенской пономаря Ивана Корсакевича сын	21	1790 года сентября 15 дня		туп
271	Евфим Бордоносов села Дорогинки церкви Николаевской священника Феодора Бордоносова сын	13	1792 года января 23 дня		понятен
272	Степан Полонский села Лосиновки церкви Иоанна Богослова умершего дьячка Якова Полонского сын	23	1790 года декабря 18 дня		средствен
273	Роман Фалиевский села Плоского церкви Михайлской дьякона Михаила Фалиевского сын	19	1790 года сентября 10 дня		вовсе туп
274	Павел Фалиевский брат родный вышеписаного	16	1791 года января 28 дня		средствен
275	Лука Фалиевский брат родный вышеписаного	13	1791 года января 28 дня		весьма понятен
276	Яков Суцновский села Куриловки церкви Трех Святителей дьячка Григория Суцновского сын	14	1792 года октября 16 дня		средствен
277	Николай Дячковский села Талалаевки церкви Параскевиевской умершего дьячка Кондрата Дячковского сын	14	1791 года октября 6 дня		средствен
278	Алексей Здравый села Данины церкви Архидьякона Стефана умершего священника Григория Здравого сын	11	1791 года октября 21 дня		понятен
279	Иван Слоницкий села Липова Рогу церкви Георгиевской священника Григория сын	15	1792 года декабря 1 дня		понятен
280	Александр Билуга села Лосиновки церкви Иоанна Богослова священника Петра Билуги сын	13	1791 года марта 15 дня		средствен
281	Ефим Логолновский села Володковой Девицы церкви Богоявленской умершего дьячка Корнея Логолновского сын	18	1792 года января 12 дня		туп

Борзенского уезда

282	Андрей Закревский города Борзны церкви Воскресенской умершего священника Климентия Закревского сын	16	1790 года декабря 17 дня		средствен
283	Павел Яжевский местечка Ични церкви Успенской священника Феодора Яжевского сын	13	1792 года сентября 12 дня		понятен
284	Филип Яновский местечка Ични церкви Никольской умершего священника Стефана Яновского сын	15	1791 года января 14 дня		понятен
285	Иван Дьковский села Крупичполя церкви Николаевской дьячка Моисея Дьяковского сын	18	1790 года октября 25 дня		средствен
286	Андрей Леонтович села Гужовки церкви Преображенской умершего священника Иоанна Леонтовича сын	16	1790 года сентября 8 дня		понятен и прилежен
287	Иван Люткевич села Максимовки церкви Успенской священника Якова Люткевича сын	17	1790 года октября 15 дня		не понятен
288	Павел Мизько села Берестовца церкви Успенской умершего священника Иоанна Мизки сын	17	1789 года января 12 дня		понятен
289	Петр Демидов села Кагарлинов церкви Михайлской священника Михаила Демидова сын	17	1789 года ноября 25 дня		туп

290	Иван Демидов брат родный вышеписаного	15	1789 года ноября 25 дня		туп
291	Самойло Бутинский села Кагарлинов церкви Михаилской умершего священника Никифора Бутинского сын	15	1791 года марта 18 дня		понятен и прилежен
292	Афанасий Конотюха села Переясловки церкви Воскресенской умершего дьячка Пантелимона Конотюхи сын	19	1791 года ноября 4 дня		средствен
293	Семен Карпинский села Черняховки церкви Троицкой пономаря Евфима Карпинского сын	19	1791 года марта 2 дня		средствен

Прилуцкого уезда

294	Юрий Биловок местечка Иваницы церкви Георгия Победоносца священника Аввакума Биловока сын	16	1791 года октября 23 дня		понятен
295	Иван Богданевич местечка Иваницы церкви Георгиевской умершего дьячка Максима Богданевича сын	24	1789 года сентября 16 дня		средствен
296	Иван Коломиец села Иванковец церкви Благовещенской священника Радиона Коломийца сын	16	1791 года декабря 15 дня	арифметику	понятен
297	Петр Пашина села Охонек церкви Воведенской священника Петра Пашины сын	17	1791 года сентября 15 дня	арифметику	понятен и прилежен
298	Григорий Тимновский села Дегтяров церкви Преображенской священника Василия Тимновского сын	17	1790 года декабря 10 дня		понятен

Конотопского уезда

299	Михайло Левицкий села Гайворона церкви Покровской священника Максима Левицкого сын	21	1790 года ноября 12 дня		туп
300	Петр Левицкий брат родный вышеписаного	17	1790 года ноября 12 дня		средствен

Роменского уезда

301	Петр Терешкевич города Ромна церкви Покровской протопопа Трофима Терешкевича сын	15	1792 года сентября 28 дня	арифметику	понятен и прилежен
302	Фома Космина города Ромна церкви Сошествия Святого Духа дьячка Дамиана Космины сын	19	1791 года февраля 10 дня		средствен
303	Григорий Космина брат родный вышеписаного	17	1791 года февраля 10 дня		средствен
304	Павел Румницкий местечка Хмелова церкви Покровской священника Михаила Румницкого сын	19	1791 года января 21 дня	греческий язык и арифметику	понятен
305	Яков Прохорович местечка Ведмежего церкви Покровской умершего священника Максима Прохоровича сын	16	1792 года сентября 20 дня		средствен
306	Ермолай Горонович села Лозовой церкви Георгиевской священника Петра Гороновича сын	15	1790 года ноября 11 дня		средствен
307	Иосиф Андриевский села Великих Бубнов церкви Благовещенской священника Василия Андриевского сын	12	1792 года февраля 20 дня		понятен и прилежен
308	Максим Андриевский брат родный вышеписаного	11	1792 года февраля 20 дня		понятен

Глинского уезда

309	Иван Аренский села Перекоповки церкви Параскевиевской священника Василия Аренского сын	17	1791 года февраля 8 дня		средствен
-----	--	----	-------------------------------	--	-----------

310	Сидор Масло села Березовки церкви Николаевской священника Иоанна Масла сын	19	1790 года сентября 9 дня		понятен
311	Павел Мироновский села Деймановки церкви Положения Ризы священника Григория Мироновского сын	19	1790 года января 8 дня		средствен
312	Иван Стронекий села Грицовки церкви Покровской умершего священника Дамиана Стронекого сын	21	1791 года января 12 дня		туп
313	Михайло Яновский села Кропитнец церкви Васильевской священника Павла Яновского сын	19	1791 года мая 11 дня		понятен
314	Яков Яновский брат родный вышеписаного	14	1792 года апреля 28 дня		средствен
315	Павел Зубновский села Оробиевки церкви Михаилской умершего священника Даниила Зубновского сын	15	1791 года сентября 15 дня		туп
316	Иван Михайлов села Андреевки церкви Святых Иоакима и Анны священника Евстафия Михайлова сын	16	1792 года февраля 26 дня		средствен
317	Клим Италинский села Биловода церкви Преображенской священника Григория Италинского сын	15	1791 года января 28 дня		средствен

Лохвицкого уезда

318	Федор Романовский местечка Сенчи церкви Успенской умершего дьячка Сидора Романовского сын	18	1792 года апреля 19 дня		средствен
319	Петр Крупницкий села Гамалевки церкви Рождества Богородицы священника Антипа Крупницкого сын	13	1791 года сентября 12 дня		понятен и прилежен
320	Степан Квачевский села Бодаквы церкви Михаилской священника Феодора Квачевского сын	18	1790 года марта 20 дня		средствен
321	Кирилл Судаквианский села Бодаквы церкви Михаилской умершего священника Григория Судаквианского сын	15	1792 года ноября 20 дня		средствен
322	Игнат Конжеровский села Безсалы церкви Михаилской умершего священника Петра Конжеровского сын	16	1791 года января 16 дня		средствен
323	Иван Яцевич села Ковалев церкви Михайловской умершего священника Трофима сын	15	1789 года апреля 3 дня		понятен
324	Иван Петровский села Позников церкви Воскресенской священника Феодора Петровского сын	15	1792 года мая 5 дня		понятен и прилежен

ЕПАРХИИ МОГИЛЕВСКОЙ**Белицкого уезда**

325	Василь Рафанович местечка Антоновки церкви Рождества Богоматери священника Тимофея Рафановича сын	15	1792 года февраля 27 дня		понятен
-----	---	----	--------------------------	--	---------

РАЗНОЧИНЦЫ**Черниговского уезда**

326	Николай Енко города Чернигова дворянина Андрея Енки сын	10	1792 года декабря 2 дня		понятен
327	Сепан Леонидов города Чернигова войскового товарища Демяна Леонидова сын	15	1791 года сентября 15 дня	арифметику	понятен
328	Иван Медведев города Чернигова мещанина Николая Медведева сын	13	1792 года мая 13 дня		понятен

329	Григорий Демчинский города Чернигова дворянина Ивана Демчинского сын	13	1792 года мая 12 дня		средствен
330	Иван Грибовский города Чернигова мещанина Якова Грибовского сын	12	1792 года мая 12 дня	арифметику	понятен
331	Яков Посудевский села Плехова бунчукова товарища Ивана Посудевского сын	11	1792 года марта 1 дня		понятен и прилежен

Городницкого уезда

332	Иван Лисенко села Солонки титулярного советника Ивана Лисенка сын	17	1790 года сентября 6 дня	французский язык	понятен
333	Григорий Страховский села Листвена войскового товарища Ивана Страховского сын	19	1792 года марта 1 дня		средствен
334	Прокоп Кондратьев села Козков мещанина Ивана Кондратьева сын	14	1791 года октября 23 дня		средствен
335	Иван Кондратьев брат родный вышеписаного	12	1791 года октября 23 дня		средствен

Березинского уезда

336	Данило Мороз города Березны порутчика Матвея Мороза сын	10	1792 года сентября 7 дня	арифметику	понятен и прилежен
337	Яков Корниенко города Березны майора Тимофея Корниенка сын	13	1792 года сентября 10 дня	арифметику	понятен и прилежен
338	Павел Михно города Березны войскового товарища Ивана Михна сын	12	1792 года февраля 25 дня	арифметику	понятен
339	Василь Михно брат родный вышеписаного	11	1792 года февраля 25 дня	арифметику	понятен
340	Семен Шендюх местечка Салтыковой Девицы дворянина Кодрата Шендюха сын	13	1792 года сентября 12 дня		средствен
341	Матвей Савицкий села Кладковки войскового товарища Мойсея Савицкого сын	16	1793 года марта 1 дня		понятен
342	Максим Савицкий брат родный вышеименованого	14	1793 года марта 1 дня		понятен

Борзенского уезда

343	Петр Забила села Плиски Надворного советника Михайла Забилы сын	18	1789 года ноября 13 дня		понятен
-----	---	----	-------------------------------	--	---------

Прилуцкого уезда

344	Яков Тишкевич местечка Иваницы Титулярного советника Михайла Тишкевича сын	12	1792 года сентября 24 дня		понятен
345	Павел Шемет села Светличного войскового товарища Василя Шемета сын	16	1792 года марта 3 дня	немецкий язык	понятен

**НАМЕСТНИЧЕСТВА
НОВГОРОДСКО-СЕВЕРСКОГО***Сосницкого уезда*

346	Иван Домонтович села Кудрявки Титулярного советника Якима Домонтовича сын	12	1792 года мая 24 дня	французский язык	понятен
-----	---	----	----------------------------	---------------------	---------

347	Яков Домонтович брат родный вышеписаного	11	1792 года мая 24 дня	арифметику	понятен
348	Иван Домонтович села Кудрявки Титулярного советника Григория Домонтовича сын	10	1792 года июня 20 дня	французкий язык и арифметику	понятен

**УЧЕНИКИ НИЖНЕГО КЛАССА
ГРАММАТИКИ**
Сыны священно и церковно служительские

Черниговского уезда

349	Василь Грабовский села Покуля церкви Троицкой умершего священника Симеона Грабовского сын	14	1793 года сентября 9 дня	грамматику	понятен
350	Григорий Ковалновский села Ладинки церкви Михайловской священника Андрея Ковалновского сын	14	1793 года марта 9 дня	той же	средствен
351	Иван Головаха села Брусилова церкви Михаилской дьякона Александра Головахи сын	11	1794 года января 8 дня	той же	средствен
352	Яков Шванский села Андриевки церкви Михаилской священника Иоанна Шванского сын	10	1794 года января 10 дня	той же	средствен
353	Никита Шеляговский села Навоза церкви Николаевской дьячка Ивана Шеляговского сын	12	1794 года января 23 дня	той же	средствен
354	Семен Баранович города Чернигова соборного дьякона Стефана Барановича сын	12	1793 года февраля 15 дня	той же	понятен
355	Федор Куц села Волчка церкви Дмитриевской священника Иоанна Куца сын	12	1792 года апреля 18 дня	грамматику	понятен и прилежен
356	Федор Цукровский села Брусилова церкви Михайловской священника Никифора Цукровского сын	15	1792 года октября 8 дня	той же	туп
357	Федор Рожалин села Неданчич церкви Рождества Богородицы священника Михаила Рожалина сын	14	1792 года октября 5 дня	той же	туп
358	Федор Широконович села Довжика церкви Рождества Богородицы пономаря	15	1793 года сентября 12 дня	той же	средствен
359	Данило Юскевич села Ладинки церкви Михаилской дьякона Евстафия Юскевича сын	14	1793 года марта 10 дня	той же	туп

Городницкого уезда

360	Михайло Пигулевский местечка Седнева церкви Николаевской умершего священника Пигулевского сын	16	1793 года мая 10 дня	той же	средствен
361	Павел Корицкий села Церковиц церкви Преображенской священника Василия Корицкого сын	11	1794 года февраля 29 дня	той же	средствен
362	Прокопий Демчинский села Красновский церкви Васильевской священника наместника Михаила Демчинского сын	12	1794 года февраля 24 дня	той же	средствен
363	Федор Романов села Ярилович церкви Успенской священника Василия Романова сын	15	1793 года мая 19 дня	грамматику	средствен
364	Савва Котович местечка Любича церкви Воскресенской священника Козми Котовича сын	14	1793 года сентября 4 дня	той же	понятен
365	Данило Гурский села Переписи церкви Троицкой священника Василия Гурского сын	11	1793 года апреля 23 дня	той же	туп

Березинского уезда

366	Василь Любарский села Волосковец церкви Успенской священника Иоанна Любарского сын	12	1793 года сентября 11 дня	той же	понятен
367	Василь Миткевич села Куликовки церкви Михаилской священника Власия Миткевича сын	13	1793 года ноября 5 дня	той же	туп
368	Василь Кузминский села Ушни церкви Николаевской умершего с священника Иоанна сын	13	1792 года декабря 1 дня	той же	понятен и прилежен
369	Иван Павлов села Коптев церкви Дмитриевской священника Евфима Павлова сын	10	1793 года мая 3 дня	той же	понятен и прилежен
370	Иван Вакуловский села Выбель церкви Преображенской умершего священника Василия Вакуловского сын	16	1792 года марта 15 дня	той же	не понятен
371	Яким Однорал города Березны церкви Благовещенской умершего дьякона Иоанна Однорала сын	14	1793 года сентября 12 дня	грамматику	понятен и прилежен
372	Семен Григорович города Березны церкви Петропавловской священника Емельяна Григоровича сын	12	1794 года января 12 дня	той же	понятен
373	Григорий Прокопович местечка Салтыковой Девицы церкви Михайловской умершего священника Симеона Прокоповича сын	14	1794 года марта 10 дня	той же	туп
374	Евстафий Прокопович села Дроздовки церкви Параскевиевской умершего дьякона Иоанна Прокоповича сын	15	1792 года декабря 3 дня	той же	туп

Нежинского уезда

375	Алексей Явровский местечка Мрина церкви Николаевской умершего священника Якова Явровского сын	17	1791 года сентября 4 дня	той же	туп
376	Григорий Сучковский села Куриловки церкви Трех Святителей умершего священника Василия Сучковского сын	15	1793 года ноября 16 дня	той же	туп
377	Григорий Рублевский города Нежина церкви Богоявленской священника Романа Рублевского сын	16	1793 года октября 8 дня	той же	средствен
378	Иван Лукашевич местечка Носовки церкви Троицкой священника Ильи Лукашевича сын	12	1793 года сентября 26 дня	грамматику	средствен
379	Максим Дробновский города Нежина церкви Николаевской дьячка Ивана Дробновского сын	13	1792 года сентября 3 дня	той же	туп
380	Петр Косинский села Володковой Девицы церкви Николаевской священника Василия Косинского сын	17	1794 года марта 2 дня	той же	туп
381	Стефан Колмиков села Истобки церкви Сошествия Духа дьякона Михаила Колмикова сын	13	1792 года декабря 15 дня	той же	понятен

Борзенского уезда

382	Григорий Дмитренко села Родновки церкви Покровской умершего священника Иоанна Дмитренка сын	15	1794 года марта 20 дня	той же	средствен
383	Николай Полянский села Ржавца церкви Троицкой умершего священника Иоанна Полянского сын	13	1793 года января 13 дня	той же	понятен и прилежен
384	Яков Полянский брат родный вышеписаного	11	1793 года мая 14 дня	той же	туп
385	Петр Тарасевич села Плиски церкви Михаилской священника Василия Тарасевича сын	12	1792 года мая 10 дня	той же	средствен

386	Власий Карпинский села Черняховки церкви Троицкой пономаря Евфима сын	14	1794 года февраля 25 дня	той же	средствен
387	Федор Цитович села Стрельников церкви Преображенской умершего священника Демьяна Цитовича сын	16	1793 года января 13 дня	грамматику	довольно прилежен

Прилуцкого уезда

389	Артем Стасиевич села Калюжинец церкви Покровской священника Матвея Стасиевича сын	12	1793 года октября 6 дня	той же	средствен
390	Василь Персидский села Сезюк церкви Покровской священника Андрея Персидского сын	15	1792 года января 15 дня	той же	понятен
391	Иван Персидский брат родный выщеписаного	12	1793 года декабря 10 дня	той же	туп
392	Григорий Лжовский села Ступановки церкви Покровской священника Василия Лжовского сын	14	1792 года сентября 24 дня	той же	понятен
393	Петр Карасиевский села Щуровки церкви Николаевской священника Адама Карасиевского сын	14	1793 года декабря 10 дня	той же	туп

Глинского уезда

394	Иван Андриевский села Слободки церкви Покровской священника Григория Андриевского сын	13	1792 года апреля 2 дня	той же	туп
395	Иван Калиман села Березовки церкви Михайловской дьякона Прохора Калимана сын	16	1793 года октября 8 дня	той же	довольно прилежен
396	Михайло Дмитриевский села Волошиновки церкви Покровской священника Корнилия Дмитриевского сын	15	1793 года января 20 дня	грамматику	понятен и прилежен

Роменского уезда

397	Гаврило Ковалевский села [...] церкви Николаевской священника Василия Ковалевского сын	14	1793 года сентября 21 дня	той же	туп
398	Иван Андриевский села Курманов церкви Николаевской священника Ильи Андриевского сын	14	1793 года сентября 18 дня	той же	средствен
399	Иван Кондратович села Гавриловки церкви Троицкой умершего дьячка Григория Кондратовича сын	14	1794 года января 8 дня	той же	средствен
400	Владимир Румницкий села Медвежего церкви Троицкой священника Василия Румницкого сын	15	1791 года сентября 16 дня	той же	средствен
401	Константин Румницкий села Рогинец церкви Георгиевской умершего священника Иоанна Румницкого сын	13	1792 года сентября 9 дня	той же	средствен

Котопского уезда

402	Федор Максимович села Дегтовки церкви Рождества Богородицы священника Василия Максимовича сын	12	1794 года января 24 дня	той же	средствен
-----	---	----	-------------------------	--------	-----------

Лохвицкого уезда

403	Алексей Михайловский села Разбишевки церкви Сошествия Святого Духа священника Романа Михайловского сын	13	1794 года марта 6 дня	грамматику	средствен
404	Афанасий Чумаковский села бончаров церкви Георгиевской священника Михаила Чумаковского сын	16	1793 года апреля 4 дня	той же	понятен
405	Иван Стефановский села Разбишевки церкви Сошествия Духа умершего священника Якова Стефановского сын	17	1792 года сентября 7 дня	той же	средствен

406	Василь Стефановский брат родный вышеписаного	16	1792 года сентября 7 дня	той же	средствен
407	Иван Славинский села Мелехов церкви Николаевской священника Иоанна Славинского сын	12	1794 года марта 15 дня	той же	средствен
408	Лев Сварика села Песок церкви Успенской умершего священника Василия Сварики сын	13	1793 года апреля 12 дня	той же	средствен
409	Максим Григорович села Воронков церкви Рождественской священника Дмитрия Григоровича сын	16	1792 года апреля 6 дня	той же	средствен
410	Евфим Кадянов села Ковалев церкви Михайловской священника Павла Кадянова сын	13	1793 года ноября 15 дня	той же	понятен и прилежен

ЕПАРХИИ КИЕВСКОЙ*Гадяцкого уезда*

411	Владимир Лисовский местечка Веприка церкви Николаевской умершего священника Кирилла Лисовского сын	13	1793 года сентября 12 дня	грамматику	понятен
-----	--	----	---------------------------	------------	---------

ЕПАРХИИ МОГИЛЕВСКОЙ*Белицкого уезда*

412	Андрей Хорошкевич села Перероста церкви Рождества Богородицы священника Сидора Хорошкевича сын	13	1793 года сентября 10 дня	той же	средствен
413	Андрей Хорошкевич села Перероста церкви Рождества Богородицы умершего дьячка Филиппа Хорошкевича сын	13	1793 года мая 13 дня	той же	понятен
414	Иван Хорошкевич села Уты церкви Николаевской священника Иоанна Хорошкевича сын	14	1793 года июня 6 дня	той же	понятен
415	Яков Бардовский местечка Готли церкви Покровской священника Иова Бардовского сын	11	1794 года марта 24 дня	той же	средствен
416	Яков Цитович села Старого Крупца церкви Троицкой дьячка Федора Цитовича сын	12	1793 года декабря 13 дня	той же	средствен
417	Петр Хорошкевич села Старого Крупца церкви Троицкой священника Григория Хорошкевича сын	12	1794 года февраля 7 дня	той же	средствен

РАЗНОЧИНЦЫ*Черниговского уезда*

418	Василь Десницкий села Максима дворянина Василия Десницкого сын	10	1793 года сентября 6 дня	грамматику	средствен
419	Василь Плахута города Чернигова коллежского ассесора Василия Плахуты сын	12	1793 года февраля 3 дня	той же	понятен
420	Василь Щидловский города Чернигова дворянина Филиппа Щидловского сын	11	1794 года февраля 8 дня	той же	средствен
421	Иван Красовский села Роиц порутчика Василия Красовского сын	11	1793 года сентября 12 дня	той же	средствен
422	Яков Леонидов города Чернигова войскового товарища Демяна Леонидова сын	12	1793 года сентября 5 дня	той же	понятен
423	Михайло Малахов города Чернигова порутчика Павла Малаха сын	10	1793 года сентября 21 дня	той же	средствен

424	Яков Сомков села Слабина прапорщика Якими Сомкова сын	11	1793 года сентября 18 дня	той же	средствен
-----	---	----	---------------------------	--------	-----------

Городницкого уезда

425	Василь Бакуринский местечка Репок порутчика Ивана Бакуринского сын	13	1793 года сентября 16 дня	той же	средствен
426	Григорий Шихуцкий села Петрушина войскового товарища Василя Шихуцкого сын	11	1794 года марта 6 дня	той же	средствен
427	Иван Шихуцкий села Петрушина войскового товарища Василя Шихуцкого сын	10	1794 года марта 6 дня	грамматику	средствен

Березинского уезда

428	Григорий Городиский села Стольного пример майора Ивана Городиского сын	13	1794 года февраля 14 дня	той же	понятен
429	Иван Нестеренков села Ковчина дворянина Федора Нестеренкова сын	12	1794 года марта 22 дня	той же	средствен
430	Иосиф Каменецкий города Березны бунчужного товарища Федора Каменецкого сын	14	1793 года сентября 12 дня	той же	понятен
431	Константин Каменецкий брат родный вышеписаного	12	1793 года сентября 12 дня	той же	средствен
432	Иван Михно города Березны карнета Семена Михна сын	9	1793 года сентября 11 дня	той же	понятен
433	Иван Бголоводский города Березны порутчика Степана Бголоводского сын	10	1794 года января 13 дня	той же	средствен
434	Яков Пулинец города Березны полкового асаула Корнея сын	11	1793 года ноября 12 дня	той же	средствен
435	Онуфрий Корненков города Березны пример майора Тимофея Корненкова сын	11	1792 года ноября 12 дня	той же	понятен
436	Петр Вереха села Кладковки карнета Якова Верехи сын	14	1793 года марта 28 дня	той же	средствен
437	Павел Рудевич местечка Салтыковой Девицы козака Гаврила Рудевича сын	17	1793 года мая 15 дня	той же	туп

Борзенского уезда

438	Петр Милюга местечка Ивангорода войскового товарища Ивана Милюги сын	15	1792 года декабря 9 дня	грамматику	средствен
-----	--	----	-------------------------	------------	-----------

Прилуцкого уезда

439	Афанасий Шемет села Светличного порутчика Василя Шемета сын	12	1793 года декабря 1 дня	той же	понятен
-----	---	----	-------------------------	--------	---------

ГУБЕРНИИ КИЕВСКОЙ

440	Николай Козлинский города Киева квартального надзирателя Ивана Козлинского сын	11	1793 года октября 12 дня	той же	понятен
-----	--	----	--------------------------	--------	---------

Хоролского уезда

441	Петр Лукашевич хутора Лукашовки войскового товарища Степана Лукашевича сын	10	1793 года сентября 16 дня	той же	средствен
-----	--	----	---------------------------	--------	-----------

ГУБЕРНИИ
НОВГОРОДСКО-СЕВЕРСКОЙ

Глуховского уезда

442	Василь Валковский села Ясманы порутчика Антон Валковского сын	14	1793 года сентября 9 дня	грамматику	средствен
-----	--	----	--------------------------------	------------	-----------

Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. Ф. 796. Оп. 74. Спр. 579. 34 арк.

References

Posokhova L. (2011). Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykin-tsi XVII – na pochatku XIX st. [At the Crossroads of Cultures, Traditions, Epochs: Orthodox Colleges of Ukraine in the Late Seventeenth and Early Nineteenth Centuries]. Kharkiv, Ukraine.

Travkina, O. (2012). Chernihivskiy kolehium [Chernihiv Collegium]. Chernihiv, Ukraine.

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, голова Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (просп. Миру, 13, м. Чернігів, 14021, Україна).

Kovalenko Oleksandr – PhD in Historical Sciences, professor, professor of the department of history of Ukraine, archaeology and local history, T.G. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium», head of the Chernihiv regional organisation of the National union of local history of Ukraine (13 Peace Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: olexkov@ukr.net

Ципляк Наталія Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри все-світньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Tsypliak Nataliia – PhD in Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: nata.tsyplyak@gmail.com

UNPUBLISHED LIST OF STUDENTS OF THE CHERNIHIV THEOLOGICAL SEMINARY OF 1793

The purpose of the study is to introduce into scientific circulation and systematize information about the students of the Chernihiv Theological Seminary in order to identify the main trends in the development of the system of spiritual education in the Northern Left Bank. The methodological basis of the study is based on general scientific methods of analysis and synthesis. The comparative historical method was used to determine the role of the Chernihiv Theological Seminary in the development of education on the Left Bank of Ukraine in the late eighteenth century. The scientific novelty lies in the fact that for the first time one of the oldest known lists of students of the Chernihiv Theological Seminary was studied. This made it possible to reconstruct the social structure of the students of the educational institution and their origin. The range of additional subjects taught and the method of evaluation at the Chernihiv Theological Seminary was also clarified. The author concludes that the Chernihiv Theological Seminary plays an important role in the development of education in the Northern Left Bank of Ukraine as one of the leading educational institutions in the region.

Key words: Chernihiv Theological Seminary, Synod, North Left Bank of Ukraine.

Дата подання: 26 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 14 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваленко, О., Ципляк, Н. Неопублікований список вихованців Чернігівської духовної семінарії 1793 р. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 110–137. DOI: 10.58407/litopis.240611.

Цитування за стандартом APA

Kovalenko, O., Tsypliak, N. (2024). Neopublikovanyi spysok vykhovantsiv Chernihivskoi dukhovnoi seminarii 1793 r. [Unpublished list of students of the Chernihiv Theological Seminary of 1793]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 110–137. DOI: 10.58407/litopis.240611.

УДК 929 Пікус (477.51 – 25): 001:94 «652»

Ольга Коваленко

**АНТИКОЗНАВЕЦЬ МИКОЛА ПІКУС:
ЧЕРНІГІВСЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ**

DOI: 10.58407/litopis.240612

© О. Коваленко, 2024. СС BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0456-3834>

Мета статті полягає в детальному з'ясуванні першовитоків життєпису відомого вченого-антикознавця М.М. Пікуса (1907–1971), який народився й провів дитячі та юнацькі роки в Чернігові. **Методологічну основу** дослідження складають принципи історизму, об'єктивності та цілісності, які реалізуються за допомогою історико-біографічного та історико-порівняльного методів. **Наукова новизна** студії полягає у запровадженні до наукового обігу та систематизації нововиявлених документів із фондів Державного архіву Чернігівської області, що дозволяють відтворити драматичні обставини, в яких розпочався життєвий шлях майбутнього вченого. **Висновки.** Наведені та проаналізовані у статті відомості свідчать, що соціокультурне середовище й оточення М.М. Пікуса під час навчання в школі та Чернігівському інституті народної освіти, спілкування з місцевими істориками та архівістами справили визначальний вплив на формування його світогляду, інтересів та уподобань. Саме в цей час М.М. Пікус здобув, хоча й неофіційний, але досить серйозний науковий вишкіл у галузі історії України, зокрема завдяки активній участі в роботі Історико-архівного гуртка, який діяв під керівництвом викладачів Чернігівського інституту народної освіти на базі Чернігівського крайового історичного архіву. Зміна дослідницької траєкторії М.М. Пікуса, яка відбулася протягом 1930-х рр., була зумовлена життєвими обставинами, знищенням здобутків української історичної науки та репресіями проти наукової і творчої інтелігенції. Подальша науково-педагогічна діяльність М.М. Пікуса була пов'язана із закладами вищої освіти Іванова, Ярославля й Москви, де він сформувався як викладач і дослідник історії Стародавньої Греції та елліністичного Єгипту.

Ключові слова: М.М. Пікус, Чернігів, Чернігівський інститут народної освіти, історія України, антикознавство.

М.М. Пікус. Чернігів. 1925 р.

Серед відомих учених, уродженців Чернігова, помітне місце належить досліднику історії античної доби, доктору історичних наук, професору Миколі Михайловичу Пікусу (1907–1971). Його життєвий шлях і науковий доробок у загальних рисах описані в некрологах і енциклопедичних гаслах, але чимало сюжетів потребують подальшого з'ясування¹. Це стосується, зокрема, чернігівського періоду біографії М.М. Пікуса, який лише частково висвітлений у нарисі Є.С. Данилова². Нововиявлені архівні матеріали дозволяють доповнити й урізноманітнити відомості про дитячі та юнацькі роки вченого.

Його дід Григорій Григорович Пікус (1835–1917), одружений із Ганною Луківною Проніною, від 1851 р. перебував на цивільній службі в різних містах Чернігівської губернії, мав чин статського радника, був нагороджений кількома орденами та медаля-

¹ Кузищин В.И. Николай Николаевич Пикус (1907–1971). *Вестник древней истории*. 1972. № 1. С. 274–275; Новиков С.В. Пикус Николай Николаевич. *Энциклопедический словарь Московского университета. Исторический факультет*. Москва, 2004. С. 361–362; та ін.

² Данилов Е.С. Николай Николаевич Пикус: становление историка. *Lumen intellectus (Свет разума). Памяти И.Л. Маяк: сборник статей*. Ярославль, 2019. С. 170–171.

ми й разом із дітьми Миколою, Іллею, Катериною та Анастасією у 1893 р. був внесений до III частини Родовідної книги Чернігівського дворянства («дворянство бюрократическое, приобретенное чином гражданской службы или пожалованием ордена»). На початку 1903 р. вийшов у відставку за станом здоров'я. Помер у жовтні 1917 р. від астми й був похований у Чернігові³.

Батько майбутнього історика Микола Григорович Пікус (1874–1919) після закінчення Чугуївського піхотного юнкерського училища розпочав у 1893 р. військову службу в 99-му піхотному Івангородському полку. У чині штабс-капітана 33-го піхотного Єлецького полку брав участь у російсько-японській війні та був поранений у битві під Мукденом. У квітні 1906 р. одружився з дочкою відставного підполковника Анною Іванівною Лучаніною. Таїнство шлюбу в чернігівській Катерининській церкві звершили священник Макарій Смелницький та псаломник Павло Тищенко. Свідками від нареченого були губернський секретар Іполіт Олександрович Гросдевич і поручник 36-го піхотного полку Михайло Іванович Лучанінов; від нареченої – поручник 37-го резервного батальйону Степан Іванович Лучанінов, підпоручник 42-го Артилерійського полку Володимир Іванович Лучанінов і контролер Чернігівського акцизного управління Ілля Григорович Пікус⁴.

Надалі М.Г. Пікус деякий час служив у 201-му піхотному резервному Лебединському полку, а потім у 167-му піхотному Острозькому полку, в складі якого командував ротою. Під час Першої світової війни був контужений і комісований по інвалідності. Нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня. При виході 1915 р. у відставку одержав чин підполковника. У 1917 р. служив у Чернігівському міському продовольчому комісаріаті⁵. Перебував у Добровольчій армії та Збройних силах Півдня Росії. Після повернення до Чернігова влітку 1919 р., за свідченням колишнього чернігівського тюремного інспектора Д.В. Країнського, був заарештований за участь у «контрреволюційній змові» й розстріляний⁶. Інша чернігівська мемуаристка М.В. Чорносвитова (у дівочтві Хижнякова) навела у спогадах відомості про жакливі події, пов'язані з більшовицьким терором, свідком яких був 12-літній М. Пікус, що напевно назавжди закарбувалося в його пам'яті⁷.

Микола Миколайович Пікус – єдина дитина подружжя, народився 28 липня й був охрещений 3 серпня 1907 р. у чернігівській Катерининській церкві священником Макарієм Смелницьким і псаломником Павлом Тищенко. Хрещеним батьком новонародженого став його дідусь Григорій Григорович Пікус, а хрещеною матір'ю – сестра його матері Ольга Іванівна Лучанінова, яка відіграла важливу роль у житті історика⁸.

Протягом 1916–1919 рр. М. Пікус навчався в Чернігівській чоловічій гімназії, а згодом у новоствореній Чернігівській середній школі № 3, яку закінчив 1924 р. Як зазначалося у «Посвідченні» педагогічної ради, «за час перебування в школі М. Пікус приймав участь в праці гуртків літературного, фізичного та математичного і має нахил до соціальних та прикладових знань, виявляючи особливу енергію та працьовитість на протязі всього перебування в школі»⁹. Після загибелі батька родина потерпала від безгрошів'я (мати заробляла на життя приватними уроками), відтак М. Пікус від 1922 р. займався репетиторством і підпрацьовував у статистичному бюро.

Під час навчання в школі він долучився до Історико-архівного гуртка, створеного викладачем Чернігівського інституту народної освіти В.В. Дубровським (у майбутньому відомим ученим-істориком) на базі Чернігівського губернського історичного архіву з метою залучення студентів і школярів-старшокласників до вивчення історії рідного краю та підготовки архівістів¹⁰. Зокрема під керівництвом фахівців гуртківці розпочали упорядкування унікального архіву Новгород-Сіверського намісницького правління кінця XVIII ст. Найкраще підготовлені члени гуртка самостійно опрацьовували, спираючись на джерела, окремі сюжети й проблеми з історії Чернігівщини. Так, М. Пікус підготував ґрунтовну студію «Про винний відкуп по містах Новгород-Сіверського намісництва 1780–1790 років», доопрацьований текст якої у 1927 р. був опублікований у «Записках історично-філологічного відділу Української Академії наук» – найпрестижнішому фаховому періодично-

³ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 1. Спр. 9712; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург: Губернская тип-я, 1901. Т. II. Часть III. С. 248.

⁴ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1301. Арк. 60 зв.–61.

⁵ Данилов Е.С. Николай Николаевич Пикус... С. 170–171.

⁶ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. Москва: Институт русской цивилизации, 2016. С. 107, 113, 116.

⁷ Красный террор глазами очевидцев / Сост., предислов. С.В. Волкова. Москва: Айрис-пресс, 2009. С. 86–92.

⁸ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1335. Арк. 289 зв.–290.

⁹ ДАЧО. Ф. Р-621. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 52.

¹⁰ Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтнєве двадцятиріччя. Київ: Знання, 2007. С. 81–84; Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943). Харків–Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2018. С. 61–63.

му виданні тієї доби, – коли автору виповнилось лише 20 років!¹¹ Крім власне роботи в архіві, гуртківці допомагали впорядковувати музейні зібрання Чернігова, а під час літніх вакацій брали участь в археологічних розкопках, збирали фольклорно-етнографічні матеріали. Упродовж 1923–1924 рр. члени гуртка були задіяні в архітектурно-археологічних дослідженнях чернігівських Спасо-Преображенського й Успенського соборів, які проводили відомі вчені М.О. Макаренко та І.В. Моргилевський. На засіданнях гуртка з лекціями виступали крім місцевих фахівців М.С. Грушевський, В.О. Барвінський, Й.Ю. Гермайзе, В.В. Веретніков та інші вчені, які відвідували Чернігів¹². Отже, М. Пікус здобув хоча й неофіційний, але досить серйозний науковий вишкіл у галузі історичної науки.

У 1925 р. він вступив на факультет соціального виховання Чернігівського інституту народної освіти за направленням профспілки «совработників» Чернігівської округи. В анкеті абітурієнта М. Пікус приховав причину смерті батька й зазначив, що він був «совслужачим», мати «нетрудоспособная», а сам він перебуває на «иждивении тети Лучаниновой, служащей в Окрстатбюро»¹³.

Факультет соціального виховання з трирічним терміном навчання, на який вступив М. Пікус, готував учителів-універсалів для семирічних шкіл регіону¹⁴. Слід зазначити, що Чернігівський інститут народної освіти, як і всі інші заклади вищої освіти, перебував тоді в стані перманентних трансформацій. Зокрема, було запроваджено так званий Дальтонівський лабораторний план організації навчального процесу, що передбачав суттєве зменшення кількості лекцій і натомість зростання питомої ваги практичних і лабораторних занять. Причому навчальний матеріал поділявся на розділи («підряди»), котрі самостійно виконували невеликі групи («бригади») студентів у формі письмових робіт, які перевіряв, рецензував і оцінював викладач. Паралельно тривали активна українізація навчального процесу та його «нопізація» – тобто запровадження «наукової організації праці», що спричинило справжню бюрократичну вакханалію. Саме в цей час, у серпні 1924 р., Чернігівський інститут народної освіти очолив кадровий партпрацівник В.К. Щербаков – речник командно-адміністративної системи, який переймався зміцненням дисципліни та посиленням відповідальності викладачів і студентів за виконання усіляких розпоряджень і постанов¹⁵. Усе це призвело до напруги й конфліктних ситуацій у колективі. Зрештою посаду декана факультету соціального виховання залишив один із найдосвідченіших і найавторитетніших викладачів – історик П.К. Федоренко, який добре знав М.М. Пікуса по роботі в історико-архівному гуртку і, вірогідно, консультував його наукові студії¹⁶.

У жовтні 1925 р. четверо «студентів-новаків» І курсу, у тому числі М. Пікус, звернулись із заявою до Правління інституту, «щоб їм дозволили скласти іспити для переходу на ІІ курс, бо вони, на їхню думку, мають достатні знання для цього». На засіданні Правління, що відбулося 18 жовтня 1925 р., було ухвалено: до 1 листопада «зорганізувати іспити для всіх цих осіб з усіх дисциплін, що встановлено для І-го курсу»¹⁷.

Навчальний план І курсу складали 14 дисциплін: «математика, фізика, хімія, енциклопедія виробництва (техніка з практичним вивченням виробництва), ботаніка, анатомія та фізіологія людини, економічна географія СРСР та УСРР, економічна політика, політекономія, історія української літератури та мови, мистецтвознавство, організація дитячих установ, французька мова, техніка речі»¹⁸. М. Пікус та інші заявники оперативно впоралися із цим завданням, успішно склали іспити і, згідно з рішенням Правління інституту від 11 листопада 1925 р., були переведені на ІІ курс.

Однак подальше навчання М. Пікуса тієї ж осені 1925 р. опинилося під загрозою. 12 листопада він звернувся до стипендіальної комісії інституту із заявою щодо звільнення від сплати за навчання у зв'язку з фінансовою скрутою – О.І. Лучанинова, на утриманні якої він перебував разом зі своєю бабусею, була звільнена з посади в Окрстатбюро й отримувала жалюгідну допомогу як безробітна¹⁹.

Чим закінчилася ця справа, на жаль, встановити не поталанило, але М. Пікус продовжив навчання на ІІ курсі, на якому вивчалися 12 дисциплін: «математика, фізика, хімія (аналітична), енциклопедія сільськогосподарського виробництва (з практичним вивчен-

¹¹ Пікус М.М. Про винний відкуп по містах Новгород-Сіверського намісництва 1780–1790-х років. *Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук*. Київ, 1927. Кн. XI. С. 242–261.

¹² Ткаченко В.В. *Історичне краєзнавство...* С. 84.

¹³ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 2–2 зв.

¹⁴ Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка / В.С. Кролевець та ін. Київ: Радянська школа, 1966. С. 13.

¹⁵ Див.: Боровик А.М., Боровик М.А. *Історія Чернігівського національного педагогічного університету в біографіях його керівників*. Київ, 2016. С. 50–65.

¹⁶ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 86 зв.–87.

¹⁷ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 40.

¹⁸ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 15; Спр. 243. Арк. 44.

¹⁹ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 6.

ням виробництва), зоологія, геологія з ґрунтознавством, рефлексологія, історія класової боротьби, історія української та російської літератури, мовознавство (загальне), мистецтвознавство (з педухилом), соціальне виховання»²⁰.

Щоб мати бодай мінімальні засоби до існування, М. Пікус мусив шукати підробітки. Так, від 9 червня по 1 липня 1925 р. він виконував обов'язки «временного счетчика» в Чернігівському окружному статистичному бюро й займався впорядкуванням матеріалів сільськогосподарського перепису 1917 р. і «весенного опроса» 1925 р.²¹, а протягом 31 липня – 29 серпня того ж таки 1925 р. працював у Чернігівському окружному архівному управлінні «по впорядкуванню архівних фондів Істархіву»²². До того ж М. Пікус брав участь у роботі «Товариства природничо-наукової пропаганди» при інституті й керував біологічним гуртком у Чернігівському центральному клубі юних піонерів²³.

Як зазначалося в офіційній «Посвідці», М. Пікус «протягом 1925/26 академроку всі завдання й роботи, що вимагались навчальним планом II курсу, виконав доволі успішно»²⁴, але з переведенням його на III курс трапилася несподівана затримка. Річ у тім, що недоброзичливці-активісти з числа студентів закидали йому «ідеологічну відсталість» на підставі того, що він відвідував служби в храмах Чернігова²⁵. Це змусило М. Пікуса 26 липня 1926 р. звернутися із заявою до Правління інституту, яка становить, на нашу думку, значний інтерес: «Те, що я одвідував молебні будинки (обновленців, автокефалістів, тихоновців, євангелістів), я ніколи і ні від кого не таїв і не мав навіть на увазі цього робити, бо зацікавлений досить інтересним ментом сучасного громадського життя, з науковою метою, де можна, вступаючи в суперечки з представниками культу (наприклад, у євангелістів), я ніколи не гадав, що це все переробиться в фантазії моїх товаришів в такі досить і досить “чудові” форми, ... що зложені цілком із протиріч, коли помнити, що я читав доповіді в кількох антирелігійних гуртках од “Природничо-наукового товариства”. І тут кажуть на мене, що я сказав щось непотрібне за час однієї із доповідей, щось про те, що моя ідеологія розходиться з тим, щоб робити ув'язку природно-наукової доповіді з антирелігійною пропагандою»²⁶. Важко сказати, наскільки був щирим М. Пікус у своїх виправдовуваннях, але він постав перед реальною загрозою – активісти вимагали залишити його на другий рік на II курсі задля «перевиховання». Втім, здоровий глузд переміг, і 27 липня 1926 р. М. Пікуса таки було переведено на III курс²⁷. Більше того, він одержав «Посвідку», згідно з якою, «маючи ґрунтовну підготовку і належний розвиток, ... в час академічних занять виявив вповні визначений інтерес до циклу наук суспільствознавства, пророблюючи завдання з цього циклу завжди уважно й вдумчиво»²⁸.

Утім, уже за кілька днів, 9 серпня 1926 р. М. Пікус несподівано звернувся до Правління інституту з проханням дати згоду на переведення його до Київського інституту народної освіти, створеного в 1920 р. на базі ліквідованого Університету св. Володимира. Мотивація виглядала переконливо: «За переїздом до Києва тітки моєї О. Лучанінової, на утриманні якої я живу, в Чернігові залишилися по матеріальним обставинам я не можу»²⁹. Того ж таки 9 серпня 1926 р. до Правління інституту надійшов лист від самої О.І. Лучанінової, яка просила дати згоду на переведення свого племінника до Київського інституту народної освіти: «По недостатку средств я ничего не смогу ему высылать в Чернигов, он же, помимо моих средств, никаких других средств к жизни не имеет»³⁰. Ситуацію підтвердив місцевком профспілки працівників Окружного статистичного бюро, який засвідчив, що О.І. Лучанінова, справді, «за матеріальними обставинами виїжджає цього тижня на життя до Києва»³¹, де, вочевидь, знайшла роботу.

Отже, дитячі та юнацькі роки, проведені М. Пікусом у Чернігові, значною мірою визначили вибір його життєвого шляху. Соціокультурне середовище, участь у роботі історико-архівного гуртка, спілкування з місцевими фахівцями-гуманітаріями сформували його світогляд, інтереси та уподобання, а вже перші «проби пера» засвідчили здатність до подальшого наукового пошуку. Показово, що навчання в Київському інституті народної освіти, згодом перетвореного у Київський державний університет, М. Пікус продовжив саме на історичному відділенні факультету професійної освіти. Відтак Правління інститу-

²⁰ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 15.

²¹ ДАЧО. Ф. Р-942. Оп. 1. Спр. 7153. Арк. 1.

²² ДАЧО. Ф. Р-647. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 7.

²³ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 22.

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 13.

²⁵ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 23.

²⁶ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 23–23 зв.

²⁷ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 82 зв., 88.

²⁸ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 13.

²⁹ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 9, 12.

³⁰ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 11.

³¹ ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 10.

ту 16 серпня 1926 р. дало згоду на переведення М. Пікуса до Київського інституту народної освіти³².

Зміна дослідницької траєкторії М. Пікуса, яка відбулася протягом 1930-х рр. (такої ж трансформації зазнали, до речі, наукові зацікавлення однокурсника М. Пікуса, у майбутньому відомого вченого в галузі новітньої історії О. Нарочницького, який того ж таки 1926 р. перебрався до Києва)³³, була пов'язана, на нашу думку, з життєвими обставинами, знищенням здобутків української історичної науки та репресіями проти наукової і творчої інтелігенції України, що розгорнулися саме в цей час. Сучасник цих подій, видатний кінодраматург і режисер О.П. Довженко зазначив у своєму «Щоденнику»: «Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель»³⁴.

На початку 1930-х рр. після служби в армії М. Пікус переїхав до Москви і розпочав педагогічну діяльність у тамтешніх професійно-технічних та загальноосвітніх навчальних закладах, а в 1937 р. вступив до аспірантури на кафедру історії стародавнього світу Московського державного університету. Подальша науково-педагогічна діяльність М. Пікуса була пов'язана із закладами вищої освіти Іванова, Ярославля та Москви, в яких він сформувався як висококваліфікований викладач і науковець з історії Стародавньої Греції та елліністичного Єгипту³⁵.

References

Borovyk, A.M., and Borovyk, M.A. (2016). *Istoriia Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu v biohrafiiakh yoho kerivnykiv* [The history of Chernihiv National Pedagogical University in the biographies of its leaders]. Kyiv, Ukraine.

Danilov, E.S. (2019). Nikolaj Nikolaevich Pikus: stanovlenie istorika [Nikolai Nikolaevich Pikus: the formation of a historian]. *Lumen intellectus (Svet razuma). Pamyati I.L. Mayak: sbornik statej – Lumen intellectus (Light of Reason)*. In *Memory of I. L. Mayak: A Collection of Articles*, P. 170–171. Yaroslavl, Russia.

Kazymir, V.A. (2018). «Pravda i dobra volia peremozhut». Zhyttia ta diialnist Vasylia Dubrovskoho v Ukraini (1897–1943) [«Truth and Goodwill Will Prevail». The Life and Work of Vasyl Dubrovsky in Ukraine (1897–1943)]. Kharkiv–Chernihiv, Ukraine.

Kovalenko, O.B. (2004). Akademik O.L. Narochnytskyi: chernihivskiy slid. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni T.H. Shevchenka – Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University named after T.H. Shevchenko*, 24, 2, P. 104–113.

Tkachenko, V.V. (2007). Istorychne kraieznavstvo: Chernihovo-Sivershchyna u pershe pozhovtneve dvadtsiatyrichchia [Historical local history: Chernihiv Severshchyna in the first post-October twenty years]. Kyiv, Ukraine.

Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, 14013, Чернігів, Україна).

Kovalenko Olha – PhD in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., 14013, Chernihiv, Ukraine).

E-mail: olyaina@ukr.net

ANTIQUITIES SCHOLAR MYKOLA PIKUS: CHERNIHIV PAGES OF BIOGRAPHY

The purpose of the article is to clarify in detail the origins of the biography of the famous scientist and antiquarian M.M. Pikus (1907–1971), who was born and spent his childhood and youth in Chernihiv. The methodological basis of the study consists of the principles of historicism, objectivity and integrity, which are implemented using historical-biographical and historical-comparative methods. The scientific novelty of the study lies in the introduction into scientific circulation and systematization of newly discovered documents from the funds of the State Archive of Chernihiv Region, which allow us to recreate the dramatic circumstances in which the life path of the future scientist began. Conclusions. The information presented and analyzed in the article indicates that the socio-cultural environment and surroundings of M.M. Pikus's studies at school and the Chernihiv Institute of Public Education, communication with local historians and archivists had a decisive influence on the formation of his worldview, interests and preferences. It was at this time that M.M. Pikus received, albeit unofficial, but quite serious scientific training in the field of Ukrainian history, in particular through active participation in the work of the Historical and Archival Group, which operated under the leadership of teachers of the Chernihiv Institute of Public Education on the basis of the Chernihiv Regional Historical Archive. The change in the research trajectory of

³² ДАЧО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2801. Арк. 17–19, 89 зв.

³³ Див.: Коваленко О.Б. Академік О.Л. Нарочницький: чернігівський слід. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів, 2004. Вип. 24. Серія: Історичні науки. № 2. С. 104–113.

³⁴ Довженко О.П. Україна в огні. Київ: Радянський письменник, 1990. С. 135.

³⁵ Данилов Е.С. Николай Николаевич Пикус... С. 172–176.

M.M. Pikus, which occurred in the 1930s, was due to life circumstances, the destruction of the achievements of Ukrainian historical science and repressions against the scientific and creative intelligentsia. Further scientific and pedagogical activity of M.M. Pikus was associated with higher education institutions in Ivanovo, Yaroslavl and Moscow, where he served as a teacher and researcher of the history of Ancient Greece and Hellenistic Egypt.

Key words: *M.M. Pikus, Chernihiv, Chernihiv Institute of Public Education, history of Ukraine, ancient studies.*

Дата подання: 3 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 14 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коваленко, О. Антикознавець Микола Пікус: чернігівські сторінки біографії. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 138–143. DOI: 10.58407/litopis.240612.

Цитування за стандартом APA

Kovalenko, O. (2024). Antykoznavets Mykola Pikus: chernihivski storinky biohrafii [Antiquities scholar Mykola Pikus: Chernihiv pages of biography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 138–143. DOI: 10.58407/litopis.240612.

Ірина Еткіна

ГОЛОДОМОР ТА РЕПРЕСІЇ В РАЙОНІ ДІЯЛЬНОСТІ СРІБНЯНСЬКОГО ПОЛІТВІДДІЛУ МТС

DOI: 10.58407/litopis.240613

© І. Еткіна, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2066-4045>

Метою статті є розгляд трагедії Голодомору-геноциду та репресій українського народу в 1933–1934 рр. на матеріалах Срібнянського політвідділу МТС. Для цієї студії використано **методологічний підхід** «локальної історії», а також загальнонауковий **метод** індукції. Ця методологія дозволяє на основі великої кількості архівних джерел робити висновки як про явище Голодомору та пов'язані з ним репресії в цілому, так і визначати регіональні особливості. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що проблема політвідділів МТС на матеріалах Чернігівщини не досліджена, на теренах України також не знайшла системного вивчення, незважаючи на велику увагу до тематики Голодомору в цілому.

Опрацьовані матеріали дозволили дійти таких **висновків**. Доведено, що Голодомор-геноцид тривав у районі діяльності Срібнянського політвідділу МТС і в 1933, і продовжувався у 1934 рр., що підтверджується як документацією радянських органів влади, які визнавали наявність голодуючих родин та пухлих селян, так і масовими зверненнями селян до політвідділу МТС у сподіванні отримати продовольчу допомогу, бо родини вже втратили частину своїх членів від голодної смерті. У цій місцевості вартість трудодня в найбільшій колгоспі складала 200 г. При цьому держава вивозила з найбільш багатих колгоспів понаднормовий хліб у рахунок натуроплати МТС, через що в районі поширилися «антимашинні та антиМТСівські настрої».

Заяви окремих селян засвідчують їхню повну безправність перед державною машиною – місцевими органами влади. У селян-одноосібників усуспільнювали худобу, так званих куркулів виганяли з власних будинків разом з малими дітьми, у колгоспах не видавали хліба, заробленого на трудодні важкою працею. Побиття, незаконні штрафи, незаписані трудодні були масовими явищами.

Ключові слова: голодомор, Срібнянський політвідділ МТС, репресії, «куркулі», колгосп, трудодень.

Тематика Голодомору-геноциду в Україні сьогодні як ніколи актуальна, оскільки сучасна війна продовжує захист українського суспільства від того ж самого ворога – ворога із протилежною системою цінностей. На нашу думку, особливої уваги заслуговує методологічний підхід «локальної історії», який наповнює тематику впізнаваними географічними назвами та прізвищами, місцевими особливостями, що робить її більш цінною для суспільства.

Роль політвідділів МТС в організації Голодомору-геноциду українського села та наявна історіографічна база цієї тематики вже була нами розглянута в попередній студії¹. Вичерпну характеристику наявної історичної літератури по Чернігівщині з тематики Голодомору-геноциду подано в доробку чернігівських дослідників Демченко Т.П. та Гороха М.В.² Місцеві краєзнавці уклали збірник спогадів жителів Срібнянського р-ну про голод 1932–1933 рр.³ Мартиролог та окремі документи вміщені в проєкті «Національна книга пам'яті жертв голодомору» по Чернігівській області⁴. Окремі дані про Голодомор 1932–1933 рр. подано у книзі «Моя Срібнянщина»⁵.

У розпал Голодомору Й. Сталін вирішив створити політичний орган із чіткими владними функціями, не пов'язаний із місцевою партійно-радянською владою, що мав би окремий канал зв'язку із Москвою. Також у його розпорядженні мала бути каральна складова. Найбільш придатною основою для цього була визнана система машинно-тракторних

¹ Еткіна І. Політвідділи МТС – Кремлівська окупаційна адміністрація 1933–1934 рр. на півдні Чернігівщини. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 25–33.

² Демченко Т., Горох М. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: забуттю і прощенню не підлягає. Чернігів: ПАТ «ПВК “Десна”», 2017. 100 с.

³ Спогади, довжиною у вічність. (Спогади жителів Срібнянського району про голод 1932–1933 рр.). *Срібнянська центральна районна бібліотека*. Срібне, 2008. 96 с.

⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область / Редкол.: В.М. Хоменко (голова) та ін. Чернігів: Деснянська правда, 2008. 1060 с.

⁵ Моя Срібнянщина. *Срібнянська центральна бібліотека*. Київ, 2010. 127 с.

станцій (МТС), створених у 1929 р.⁶ Саме тому політвідділи МТС мали повну інформацію щодо всіх процесів, що відбувалися в районі їх діяльності у 1933–1934 рр. Інша справа, що радянська влада намагалася «вичистити» ці архівні фонди від усіляких згадок про знищення голодом українського села, але вдалося це лише частково.

Так, про голодомор свідчать дані про вартість трудовня в цьому краї. Щодо цього начальник політвідділу Срібнянської МТС Патяк звітує начальникові політуправління наркомзему СРСР Криницькому: «1933 господарський рік закінчили, але великими досягненнями похвалитися не могли, бо з 26 колгоспів, що обслуговувала МТС, 12 не могли довести вартість трудовня до 2 кг, середня вартість по району становила лише 1 кг 702 г»⁷. Мовою цифр це означало, що голод був у розпалі, оскільки заробити один трудовдень було досить важко, до того ж у кожній родині були діти та непрацездатні, які трудовнів не заробляли. Були 4 колгоспи, що мали більше 4 кг на трудовдень. Але в с. Гриціївка після хлібоздачі та натуроплати на трудовдень припало всього 367 г (яка точність!), а в с. Іванківцях – 200 г. Патяк переконував, що таке становище виправляється, і просив повернути в район 1670 центнерів лишків хліба, які з району вивезли понад норму у фонд натуроплати МТС. Більше всього лишків вивезли з колгоспів з найгіршими показниками⁸, тобто тих, що голодували.

На 1934 р. селяни продовжували голодувати, про що повідомляв голова колгоспу с. Олексинці Андріяненко начальнику політвідділу Патяку: частина колгоспників залишилася зовсім без хліба, живуть лише на спільному харчуванні, що складалося з 150–200 г ячного та вівсяного борошна. Хтось «не давав проходу» керівництву, хоч знали, що в колгоспі запасів немає, хтось пішов шукати іншої роботи, дехто звертався до сусідніх радгоспів Талалаївського р-ну, але там людей вистачало, тому повернулися додому, унаслідок чого частина колгоспників – з підпуханням. Голова колгоспу просив поради⁹.

У лютому 1934 р. пораду просив і секретар осередку КП(б)У с. Дейманівка Денисенко, надіславши список колгоспників та одноосібників, що голодують та пухнуть. Політичний стан колгоспу автор листа оцінював як гарний, оскільки наряди виконувалися й на роботу колгоспники ходили без нагадування. Але частина колгоспників була в дуже тяжкому стані: в основному старі або з тих родин, де мало працездатних. Денисенко особисто виявив 13 господарств, що жили без хліба та інших сільськогосподарських продуктів, серед них були пухлі. Але в документі наведено 12 господарств колгоспників: «Безбах Хвидоря та 2 дітей, Яковенко Олександра та 4 дітей, Сорока Хтодось та 2 дітей, Дашкевич Васил та 4 дітей, Шевченко Сохва та 2 дітей, Підлісний Яким та 3 дітей, Ланко Марина та 1 дитина, Гребіник Домаха та 1 дитина, Оверченко Васил Ст. та 3 душі, Супрун Петро Кор. та 3 душі, Білоус Хваня Ант. та 2 дітей, Оверченко Маруся Олек.» і 6 господарств одноосібників: «Мусюра Іван Лазор. та 3 дітей, Павліченко Пилип та 5 дітей, Білоус Юхим Павл та 5 дітей, Ляшко Уляна Омел та 1 дитина, Підлісний Михайло та 4 дітей, Масло Ликеря»¹⁰.

Інший голова колгоспу повідомляє, що в 1934 р. у нього залишилося жита, пшона, квасолі та олії та 1 місяць для спільного харчування та для ясел, допомагати окремим колгоспникам не було чим, автор заяви теж потребував «товариської поради» від начальника політвідділу Срібнянської МТС¹¹.

Під час збиральної кампанії 1934 р. керівники колгоспів району намагалися позбутися обслуговування МТС і зібрати врожай вручну, щоб не платити натуроплату МТС. Начальник політвідділу Патяк називав це «антимашинними та антиМТСівськими настроями» і доповідав про такі в Москву. Так, наприклад, колгосп с. Гриціївки на чолі з головою Коваленком планував усі озимі збирати вручну, не використовуючи своїх лобогрійок та жниварок МТС. У колгоспі с. Поділ голова колгоспу Вада, комуніст, заявив, що йому машини МТС не потрібні, він сам упоратеться зі збиранням урожаю, хоча в цьому колгоспі треба було зібрати з 722 га лише озимих культур. Такі ж настрої були висловлені в селах Сокиринці та Гурбинці. Патяк наполіг на використанні техніки задля «швидкого збирання врожаю». У колгоспах сіл Горобіївка, Дігтярі, Дейманівка керівники колгоспів затягували збирання врожаю, очікуючи повного визрівання всього хліба. Патяк називав такі настрої «зеленими» і боявся, що частина зрілого хліба висиплеться¹².

⁶ Подкур Р. Діяльність політвідділів МТС під час Голодомору 1932–1933 рр. *Інститут дослідження Голодомору*. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/diyalnist-politviddiliv-mts-pid-chas-golodomoru-1932-1933-ri-roman-podkur/>.

⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 14.

⁸ Там само. Арк. 14.

⁹ Там само. Спр. 25. Арк. 13–13 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 25. Арк. 38, 39 зв.

¹¹ Там само. Спр. 28. Арк. 568.

¹² Там само. Спр. 26. Арк. 41–42.

Настрій серед колгоспників Патяк оцінював як бадьорий. Хоча в окремих селах (Васівці, Сокиринці, Поділ) через «складне продовольче становище» були ідеї спочатку намолотити хліба собі. «Станція їсти не хоче, станція може зачекати, а нас уже ноги не носять», – заявила колгоспниця с. Сокиринці колгоспу «Перемога». Було багато випадків зрізання колосків, але вони «не залишалися без відповідного реагування». Патяк обіцяв своїм московським керівникам, що, «незважаючи на поганеньке становище з продовольством, порядок хлібоздачі порушений не буде». Він тиснув скоріше збирати та молотити хліб, і лише після цього видавати аванси колгоспникам¹³. Керівників колгоспів, де до хлібоздачі роздали аванс селянам, піддавали репресіям. Так, районна газета «Штурм» роздрукувала у 2 тис. примірників наказ політвідділу Срібнянської МТС про покарання керівників колгоспу ім. Маркітана с. Савинці за передчасне авансування колгоспників зерном. Парторг Малюга та голова колгоспу Галич з позиції політвідділу допустили «антидержавний, антипартійний вчинок, порушили першу заповідь більшовицького колгоспу – виконання хлібоздачі державі», натомість роздали колгоспникам 20 центнерів хліба з нового обмолоту в липні 1934 р. Свій вчинок вони пояснили тим, що роздали не колгоспний хліб, а позичений у сільраді та в кооперації. За спробу порятунку селянства, яке голодувало, парторга Малюгу знято з посади, справу на нього та Галича передано до комісії по чистці партії¹⁴.

Важливим документом є висновки перевірки політичним сектором МТС Чернігівського обласного земельного управління роботи політвідділу Срібнянської МТС у липні 1934 р. Начальник політсектора Кудрявцев зробив чимало зауважень керівникові політвідділу Патяку, зокрема про недостатню охорону врожаю. Так, у колгоспах ім. Шевченка, ім. Сталіна, «Заповіт Леніна», «Нове життя», «Червоний вартовий» не зроблено вишки для охорони врожаю. Вище керівництво не відчуло з боку політичного відділу «достатньої боротьби за охорону та збирання врожаю». Було доручено для охорони хліба підібрати найбільш надійних колгоспників, комсомольців і піонерів, побудувати вишки, організувати об'їзд полів. Систематично проводити перевірку охорони врожаю через управління колгоспів і бригадирів. Колгоспи «Червоний хлібороб» і «Нове життя» виявилися засміченими «куркулями». У колгоспі «Нове життя» «куркуль» Іваненко, який повернувся з висилки, живе в колгоспному домі, а в колгоспі немає бригадної хати. У колгоспі ім. Шевченка був хліб 38 ц, а колгоспниця Приходько пухла з трьома дітьми, і правління колгоспу на чолі з головою Коваленком, замість допомоги їй, вело таку «політику», щоб вона померла як ледар. У колгоспі «Червоний хлібороб» був хліб (близько 150 ц), але голодували колгоспники, натомість парторг Даниленко та голова колгоспу Петренко, замість видачі допомоги колгоспникам, обмінювали хліб на мішки. У колгоспі «Заповіт Леніна» колгоспнику-лідарю Бобошко дали 2 поросят, він їх продав і на роботу не виходив. Відтак, вище керівництво поклало відповідальність за стан сільського господарства та голод селянства на місцеве керівництво колгоспів, хоча винувата передусім була політика сталінського керівництва країни¹⁵.

У січні 1934 р. Варвинський районний комітет КП(б)У, Варвинський та Срібнянський політвідділи МТС видали постанову «Про стан допомоги колгоспним та одноосібним господарствам, що в тяжкому харчовому стані», принаймні визнавши такий стан. Усю відповідальність за «труднощі по окремих колгоспам» переклали на місцеві партосередки, партторгів, управи колгоспів та сільрад, які «не пожвавили роботи колгоспних кас і замість поліпшення – припускають подальше погіршення харчового стану окремих колгоспників та одноосібників»¹⁶. Серед таких колгоспів названі села Поділ та Сокиринці. Місцеві органи влади були звинувачені в тому, що не придбали взуття колгоспникам, які без нього не можуть працювати. Крім того, вони не організували легких робіт на допомогу колгоспникам-вдовам, старикам, напівпрацевдатним. Було ухвалено: директорів Сокиринського технікуму набрати колгоспників на постійну та поденну роботу з колгоспів Сокиринської сільради, завідувачеві радлігоспу тов. Бовтуну в 3-денний термін організувати із сільрад: Іванківці, Варва, Антонівка, Озеряни, Савинці, Срібне, Поділ набір колгоспників і одноосібників на лісорозробки – 300 осіб. «Зобов'язати директорів радгоспів очистити радгоспи від куркульських контрреволюційних елементів і замість них набрати на роботу колгоспників та одноосібників, що потребують допомоги, надати їм допомогу відповідно виконання ними виробничих завдань з роботи в колгоспі»¹⁷. Також вирішено «попередити секретарів партосередків, партгруп, партторгів, голів колгоспів та голів сільрад, що вони

¹³ ДАЧО. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 43.

¹⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 35–35 зв.

¹⁵ Там само. Спр. 8. Арк. 385–390.

¹⁶ Там само. Спр. 18. Арк. 5.

¹⁷ Там само.

несуть сувору партійно-радянську відповідальність за всі випадки опухання від недоїдання і не надану допомогу тому, хто потребує. Зобов'язати їх політично чуло ставитися до всіх фактів скрутного стану колгоспників та одноосібників, щодакдно інформувати райпартком та політвідділи про вжиті заходи й наслідки – 1, 9, 19, 29 щомісяця»¹⁸. Отже, у 1934 р. «зверху» приходили рознарядки рятувати пухлих та голодних селян (окрім, звичайно, «куркульського контрреволюційного елемента») за рахунок місцевих ресурсів, оскільки максимально можливо кількість хліба врожаю 1933 р. із села було вивезено.

Окремим видом документів фондів політвідділів МТС є заяви селян. Вони дають важливий матеріал про механізми колективізації, розкуркулення та репресій на місцях.

Так, до Срібнянського політвідділу МТС надійшла заява від колгоспника Заїки Василя Федоровича із колгоспу «Червоної хлібороб» с. Горобіївки. Нерідко такі заяви починалися з опису соціального стану родини до революції 1917 р., оскільки саме за цим критерієм більшовицька влада намагалася вкотре відшукати на селі «куркулів». Тому Василь Заїка вказує, що його батько мав до революції 16 га землі різних угідь: рілля, сіножаті на болоті, ліс та садібна. Окрім хліборобства, інших засобів господарювання родина не мала. Сім'я складалася з 9 душ, де Василь був найменшою дитиною (із семи). Батько іноді наймав робітника на сезон. На початку революції він залишив родині 8 га, а решту землі віддав громаді. До 1924 р. в садібі залишилися лише батько, мати та Василь, оскільки 4 сестри вийшли заміж, брат пішов до Червоної армії, де й загинув, середній брат навчався, а потім учителював. Мати скоро померла. Василь одружився і в 1929 р. разом із іншими бідняками та середняками вступив у артіль. Працювали добре, мали гарні врожаї, велику кількість збіжжя розподілили поміж членами артілі. За два роки праці в артілі він відремонтував свою хату, яка до того вже зовсім повалилася. Батькові теж подобалася праця в артілі: у віці близько 60 років він майже кожен день працював у полі, навіть від релігії відмовився і в 1930 р. віддав ікони спалити.

Під час масової колективізації 1931 р. батька та Василя як колишніх заможних мали виключити з колгоспу, сільрада забрала корову й свиню. Коли поставили питання про виключення його з колгоспу на зборах батрацько-бідняцької групи, то тут майже всі були проти постанови президії сільради, уповноважений від райпарткому довідався, що брат Василя учительне – сказав, що «згідно статуту не маєм права виключати». І так він залишився працювати в колгоспі: ні корови, ні свині не повернули. Працював «і вдень і вночі», бо сім'я вся була непрацездатна: батько та дружина захворіли, родина вже мала трьох малих дітей.

У 1933 р. (батько вже вмер) Василя Заїку разом з іншими знову виключають з колгоспу на підставі того, що він після першого виключення не подав заяви про вступ до колгоспу. Коли подав заяву до президії райвиконкому, надійшло розпорядження не зачіпати його до розбору справи; але сільрада продала хату, усе майно та дещо братове, що було залишено в хаті: рушницю, таз, рукомийник тощо. Це було в березні 1933 р.

Наприкінці квітня його знову прийняли до колгоспу, але ні хати, нічого не повернули. З того часу вже рік автор заяви з родиною ходив з хати в хату по сусідах: пожив в одному місці – діти не помирилися – треба шукати іншу квартиру. Платити за житло не було чим, і це головна причина того, що він вже був у п'ятій хаті. У 1934 р. знову подав заяву до президії райвиконкому, звідки запропонували сільраді повернути Василю хату, але її вже купив колгоспник, і сільрада відмовлялася, шукаючи неправдивих даних. Новий господар гнав родину Василя Заїки зі своєї хати, і він, не вважаючи себе куркулем, звертався до політвідділу МТС в останній надії¹⁹. Отже, ані добровільна відмова від власної землі під час революції, ані служба брата в Червоній армії, ані добровільний вступ до артілі ще до початку суцільної колективізації на селі не врятували родину від розкуркулення. Радянська влада відверто мстилася більш заможній, а отже більш хазяйновитій частині українського села.

Одноосібник с. Сокиринці Тимченко Гаврило Петрович звертався до начальника політвідділу Срібнянської МТС Пателя з проханням повернути незаконно забраних у травні 1933 р. до колгоспу двох коней та збрую, оскільки він до колгоспу не вступав і залишався в одноосібному секторі. Худобу забрали тодішній член управи Машевський Семен Макарович та замісник бригадира Харченко Василь Семенович, при цьому нанесли побої дружині. Гаврилу Петровичу пропонували гроші за худобу, але він сподівався повернути хоча б одного коня в господарство²⁰.

Так само повернути свого коня з упряжжю просила Ганна Григорівна Кислякова, у якої батько та мати вмерли у 1933 р. з голоду, і вона залишилася з восьмилітньою сест-

¹⁸ ДАЧО. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 5–5 зв.

¹⁹ Там само. Спр. 28. Арк. 375–376.

²⁰ Там само. Арк. 20.

рою. Голова колгоспу та голова сільради с. Побочіївка продали її комору за борги і ще забрали коня з возом, упряжжю і санями. Коли вона намагалася з'ясувати причину цього, їй пояснили, що воно належить сестрі-сироті, хоча Ганна Григорівна сестру від себе не відпустила²¹.

У січні 1934 р. до політвідділу Срібнянської МТС поступило звернення виконувача обов'язки воєнкома частини 2669 з м. Зінов'євськ (сучасний Кропивницький) із вимогою надати матеріальну допомогу родині строковика Кравченка (із с. Срібне колгоспу «Червона зірка»), яка потерпає від голоду, про що моторист написав уже декілька рапортів своєму військовому керівництву²².

Також до начальника політвідділу Срібнянської МТС звертався студент Сокиринського сільськогосподарського технікуму, житель с. Калужинці Вакуленко Антон у зв'язку з тим, що на час канікул його не годували в студентській їдальні, а вдома зовсім не було хліба, оскільки з чотирьох членів родини працювала в колгоспі лише його сестра. Хлопець не забув указати на соціальний стан – «бідняк», в артілі він з 1929 р. Тож просив виділити кілограм 15 будь-якого борошна²³.

Заяву до Срібнянського політвідділу МТС подала Завгородня Марина Трохимівна зі скаргою на колгосп, що незаконно позбавив її права на хліб, зібраний у 1933 р. із засіяної нею, але усупільненої колгоспом площі землі. Марина Трохимівна скаржилася, що бригадир Завгородній Ямель Семенович по злобі сказав на управі колгоспу, що вона сама забрала хліб з півдесятини, і управа не видала жодного грама хліба, хоча в позивачки були три свідки, готові підтвердити, що все жито було звезене в колгосп. Марина Завгородня прохала розглянути її справу швидше, бо «скоро прийдеться здихати, сімейство таке: 5 душ, 1 красноармієць і 3 душі нетрудоспособні»²⁴.

У відчаї, з останньою надією врятуватися від голодної смерті написала заяву 17-літня колгоспниця с. Грицівки Прихідько Надія Іванівна, на руках якої була хвора мати та двоє малих дітей. Вона прохала про продовольчу допомогу, бо в 1933 р. вже вмерли від голоду батько й три брати, а жінки та діти залишилися голодними і пухлими, тому не змогли заробити хліба в колгоспі. Надія скаржилася, що жила в чужій хаті, свого нічого не мала²⁵.

Члени Грицівської сільськогосподарської артілі ім. Шевченка Макаренко Грицько Андрійович, Макаренко Дмитро Андрійович та Тимченко Грицько Васильович скаржилися політвідділу Срібнянської МТС на бригадира Ранського Андрія Марковича за незаконно накладені штрафи та побиття²⁶.

З листування між політвідділом та управою колгоспу «Свій труд» с. Дейманівка дізнаємося, що взимку 1933 р. з голоду померла родина Бобиря Івана Матвійовича. Управа колгоспу вважала винною в смерті батьків їхню доньку Косенко Марину, яка буцімто «розбазарювала» хліб, який батько та брат заробили «в достатній кількості». Управа колгоспу вважала Марину Косенко ледаркою, що заробила мало трудоднів, а майно її батьків було сільрадою продане на сплату боргів державі²⁷.

Групою КСМ Клименко Михайло та бригадир міліції сприяння Хонда Андрій з Підлозівського колгоспу «Червоний степ» Калюженської сільради доносили політвідділу про недоліки роботи колгоспу та зловживання голови управи Фурси Миколи. У 1933 р. колгоспний кінь помер від хвороби сибірки, що встановив лікар, і зазначив, щоб труп зарили. Натомість голова колгоспу шкіру з коня зняв і м'ясо продавав колгоспникам. Трудодні голова колгоспу записував, кому хотів, а на кого розсердився – не записував. Змушував жінок з малими хворими дітьми виходити працювати в колгосп і залишати дитину саму вдома, інакше – штрафував. Штрафував кращих колгоспників-ударників у 1933 р., таких, як Явтухова Віра²⁸.

На 1934 р. політвідділи МТС продовжували з'ясовувати питання, за чію владу воювали селяни під час буремних 1917–1921 рр. Тому на ім'я начальника політвідділу приходили відверті анонімні доноси. Один з них – на працівника їдальні при МТС Якименка Івана Софроневича, громадянина с. Дейманівки. Якименка звинувачували в наявності заможного господарства у його батька та в тому, що «рвавсь з шкіри», щоб під час Першої світової війни заслужити звання офіцера, таким чином захищав «царя батюшку». Під час «денікінщини» нібито пішов служити до білих та катував селян у Малодівичькому та Турівському районах. Коли партизани с. Дейманівки повстали проти Денікіна, прийшов полк

²¹ ДАЧО. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 228–228 зв.

²² Там само. Арк. 136.

²³ Там само. Арк. 34–34 зв.

²⁴ Там само. Арк. 233–233 зв.

²⁵ Там само. Арк. 234–235.

²⁶ Там само. Арк. 472.

²⁷ Там само. Арк. 269–269 зв.

²⁸ Там само. Арк. 384–387.

білих і пограбував село, забравши в батька Івана 2 коней. Але пізніше все майно та худобу було повернуто за службу Якименка Івана. Автор анонімки далі вказував, що Якименко Іван відступив разом з білими й працював на Черкащині дяком та керівником хору, згодом повернувся до батька в село, де вступив до колгоспу. Автор упевнений, що людина з таким минулим не може працювати в радянських установах, тим більше, що він позбавлений виборчих прав за Конституцією і радить політвідділу не втрачати революційної пильності. Донос закінчується фразами: «Це не “анонімка”, а дійсність перевірте. Підпис не подаю»²⁹.

Отже, опрацьовані джерела переконливо доводять, що Голодомор-геноцид тривав у районі діяльності політвідділу Срібнянської МТС у 1933 р., коли середня вартість трудодня по району складала 1 кг 702 г, але були села, які мали на трудодень по 200–400 г зерна, у цей же час із сіл, що голодували, вивезли «лишки» хліба понад визначену норму натуроплати МТС. Після цього керівники колгоспів готові були вручну збирати врожай 1934 р., аби тільки не віддавати весь хліб державним установам – МТС. Але політвідділ МТС такого не допустив, його співробітники стежили, щоб задіяти всю техніку, здати державі всі норми, і лише після цього надати голодному селянству аванси. Якщо місцеві керівники порушували ці «заповіді», то потрапляли під репресії.

Голод продовжувався у 1934 р., що підтверджується як документацією радянських органів влади, які визнавали наявність родин, що голодували, та пухлих селян, так і масовими зверненнями селян до політвідділу МТС у сподіванні отримати продовольчу допомогу, бо родини вже втратили частину своїх членів від голодної смерті. Заяви окремих селян засвідчують їхню повну безправність перед державною машиною у вигляді місцевих органів влади. У селян-одноосібників усупільнювали худобу, так званих куркулів виганяли з власних будинків разом з малими дітьми, у колгоспах не видавали важкою працею заробленого на трудодні хліба. Побиття, незаконні штрафи, незаписані трудодні були масовими явищами. Радянська влада заохочувала доноси як на місцевих керівників, так і на «куркульський елемент», який у 1917–1921 рр. воював не на боці більшовиків.

У 1934 р. «зверху» приходили рознарядки рятувати колгоспників та одноосібників, крім «куркульського елементу», усю вину за голод і пухлість селян покладали на місцеві органи влади. Однак саме за розпорядженнями верхівки більшовицької партії та Сталіна з українського села вивозили весь хліб, та й «негативну селекцію» членів цих органів влади систематично проводила ця ж комуністична партія.

References:

Demchenko, T., Horokh, M. (2017). Kolektyvizatsiia ta Holodomor 1932–1933 rr. na Chernihivshchyni: zabuttiu i proshchenniu ne pidliahaie [Collectivisation and the Holodomor of 1932–1933 in Chernihivshchyna: unforgivable and unforgivable]. Chernihiv, Ukraine.

Etkina, I. (2023). Politviddil MTS – Kremlivska okupatsiina administratsiia 1933–1934 rr. na pivdni Chernihivshchyni [Political departments of the MTS – the Kremlin occupation administration of 1933–1934 in the South of Chernihivshchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 25–33.

Homenko, V. (Ed.). (2008). Natsionalna knyha pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini [National book of memory of the victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Chernihiv, Ukraine.

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Etkina Iryna – candidate of historical sciences, docent of the department of world history and international relations, T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: etkina@ukr.net

HOLODOMOR AND REPRESSIONS IN THE AREA OF ACTIVITIES OF THE SRIBNYANSKE POLITICAL DEPARTMENT OF MTS

The purpose of the article is to consider the tragedy of the Holodomor-genocide and the repression of the Ukrainian people in 1932–1934 based on materials of the Sribnyanske political department of the MTS. For this study, the methodological approach of «local history» was used, as well as the general scientific method of induction. This methodology allows drawing conclusions on the basis of a large number of archival sources both about the phenomenon of the Holodomor and related repressions in general, as well as determining regional features. The scientific novelty of the research is that the problem of the MTS political departments has not been studied on the basis of Chernihivshchyna materials, and has not been systematically studied in Ukraine, despite the great attention to the Holodomor in general.

²⁹ ДАЧО. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 87–88.

The processed materials made it possible to come to **the following conclusions**. It has been proven that the Holodomor-genocide continued in the area of activity of the Sribnyanske political department of the MTS in 1933, and continued in 1934, which is confirmed both by the documentation of the Soviet authorities, which recognized the presence of starving families and dimpled peasants, and by mass appeals of peasants to the political department of the MTS in hoping to receive food aid, because families have already lost part of their members to starvation. In this area, the cost of a day's work in the poorest collective farm was 200 gr. At the same time, the state exported overtime bread from the poorest collective farms at the expense of the MTS in-kind payment, due to which «anti-machine and anti-MTS sentiments» spread in the area.

The statements of individual villagers testify to their complete powerlessness before the state machine in the form of local authorities. Livestock was communalized among individual peasants, so-called kurkuls were expelled from their homes along with small children, and in collective farms they did not give out bread earned by hard work. Beatings, illegal fines, unrecorded working days were mass phenomena.

Key words: holodomor, Sribnyanske political department of MTS, repressions, «kurkuls», collective farm, working day.

Дата подання: 19 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 листопада 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Еткіна, І. Голодомор та репресії в районі діяльності Срібнянського політвідділу МТС. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 144–150. DOI: 10.58407/litopis.240613.

Цитування за стандартом APA

Etkina, I. (2024). Holodomor ta represii v raioni diialnosti Sribnianskoho pidviddil MTS [Holodomor and repressions in the area of activities of the Sribnyanske political department of MTS]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 144–150. DOI: 10.58407/litopis.240613.

Лідія Нестеренко

**ЯКІВ ГНАТОВИЧ ГАПОН –
«...ВОРОГ НАРОДУ, ЩО НЕ ПІДДАЄТЬСЯ ВИПРАВЛЕННЮ,
І СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ...»
(за матеріалами кримінальних справ,
сфабрикованих ДПУ–НКВС)**

DOI: 10.58407/litopis.240614

© Л. Нестеренко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5353-2922>

Метою цієї роботи є зображення трагедії життя жителя с. Іванківці Прилуцького району Чернігівської області Якова Гнатовича Гапона, якого за ширення провокаційних чуток та погрози селянам, які вступали до колгоспу, у 1930 р. було репресовано, а в 1937 р., за проведення антирадянської агітації, ідеалізацію ворогів народу, поширення песимістичних настроїв – розстріляно.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності. Методи: проблемно-пошуковий, хронологічний, історико-системний та аналітичний. Новизна дослідження полягає у введенні до наукового обігу документів, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, з метою вивчення історії с. Іванківці в 1930-х рр. Досліджено життєвий шлях жителя с. Іванківці – Якова Гнатовича Гапона.

Висновки: Протягом 20–30-х рр. ХХ ст. радянська влада переслідувала інакодумців. Особливо це стосувалося заможного селянства чи людей, які об'єктивно оцінювали дії влади. У кінці 20-х – на початку 30-х рр. таких людей засуджували й вислали з України на певних час. Під час «великого терору» 1937–1938 рр. декого з цих людей засудили повторно й розстріляли.

Жертвою таких репресій став і Яків Гнатович Гапон. Чоловіка спершу розкуркулили й відібрали значну частину землі, а в 1930 р. засудили до 3-х років відбування покарання з виселенням його дружини та рідних за Урал. Після відбування покарання й повернення додому, в 1937 р. проти 50-річного чоловіка було сфабриковано нову кримінальну справу, результатом якої став розстріл.

Ключові слова: с. Іванківці, козак, Яків Гнатович Гапон, куркуль, кримінальна справа, репресії.

В історії кожного народу, великого чи малого, з багатівіковою чи зовсім юною державністю, є свої «білі плями». Це природно, адже історія розповідає про минуле, і чим воно давніше, тим більше в ньому втраченого і забутого, усього того, що вже не може дати дослідникам точні й однозначні відповіді на їх запитання. Проте і в історії кожного окремого населеного пункту України є також свої таємниці й трагедії не лише в давнину, а й у зовсім недалекому минулому. Особливо це стосується трагічного ХХ ст.

Через знищення або засекречення протягом тривалого часу різноманітних архівних документів, серед них і кримінальних справ, невідомими залишаються не лише певні події, а й долі учасників цих подій: часто пересічних людей. Одним із таких населених пунктів Чернігівщини, який має багатівікову історію, є с. Іванківці Прилуцького р-ну (донедавна Срібнянського).

Окремі сторінки історії с. Іванківці дорадянської доби були досліджені раніше¹. Історії населеного пункту в період Другої світової війни авторка присвятила кілька наукових робіт².

Проте недостатньо вивченою сторінкою життя села є тема колективізації та політичних репресій радянської влади в довоєнну добу. Адже в ці роки переслідування зазнало багато іванківчан. Однак цій проблемі присвячено лише одну публікацію³. На двох крими-

¹ Нестеренко Л. Іванківці в XVII – поч. ХХ ст.: еволюція розвитку. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 28–35; Її ж. Село Іванківці у XIX – на поч. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2013. № 1. С. 23–31.

² Нестеренко Л. Село Іванківці Срібнянського району Чернігівської області в роки нацистської окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*: Мат. Міжнар. наук. конф. пам'яті митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада – 1 грудня 2015 р. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 231–252.

³ Нестеренко Л. Дмитро Захарович Максименко: шлях від куркуля до старости села. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 229–248.

нальних справах, порушених в різні роки проти однієї людини, ми зупинимося в нашій розвідці. Ідеться про жителя с. Іванківці Якова Гнатовича Гапона.

Короткі довідки про репресованих радянською владою в Чернігівській області опубліковано в серії книг «Реабілітовані історією». Тут ми знаходимо невелику інформацію і про Я. Гапона⁴.

Джерельну базу становлять документи Державного архіву Чернігівської області (Ф. Р-8840). Тож на основі кримінальних справ, заведених у 1930 та 1937 рр., спробуємо відтворити життєвий шлях цієї людини.

Яків Гнатович народився 1883 р. в родині заможних селян. За соціальним походженням родина належала до козаків.

Від 1916 по 1918 рр. юнак відбував військову службу в царській армії, служив рядовим⁵.

В інший час Яків Гнатович господарював на землі. До більшовицького перевороту 1917 р. вони з батьком володіли 35 десятинами землі. У господарстві були 2 будинки зі спільним коридором (сіньми), 2 клуні, 3 хліви, 2 комори, 4 голови великої рогатої худоби, 4 коней, 20 овець, 30 вуликів бджіл. У родині була власна кінна молотарка. У дорадянську добу родина Гапонів використовувала найману працю. Із приходом більшовиків їх було розкуркулено і залишено родині лише 3,5 дес. землі або десяту частину.

У 1928 р. Яків Гнатович сплатив державі податку на суму 136 крб. 59 коп., у 1929 р. – 102 крб. 38 коп., у 1930 р. – 12 крб. 00 коп. У цей період господаря було оштрафовано за невиконання хлібозаготівлі⁶. А 6 квітня 1930 р. в родині знову було проведено вилучення майна⁷.

17 жовтня 1930 р., на підставі наказу начальника опергрупи ДПУ УРСР, із метою виявлення зброї, у господарстві Я. Гапона було проведено обшук, проте нічого не знайдено. Свідками були жителі с. Дігтярі – Чуйко, с. Іванківці – Іваніцький. Одразу зазначимо, що цього ж дня, із тою самою метою було проведено обшук і в господарстві Дмитра Захаровича Максименка. І там також нічого не виявили⁸.

23 жовтня 1930 р. уповноваженим слідчої групи ДПУ Яцуном, як свідків, було опитано жителів с. Іванківці. Проти Якова Гнатовича виступили Тиміш Пилипів Петрушевський, Максим Федорович Савенко, Федір Кирилович Михалко, Петро Феофанов Карпуть. 13 листопада додатково було допитано Луку Івановича Стеценка, Федота Семеновича Минку, та повторно – Максима Федоровича Савенка. 14 листопада дали свідчення Тиміш Пилипович Петрушевський (повторно) та Гнат Нилів Яндола, а 15 листопада – Василь Антонович Вишневецький.

У свідченнях іванківчани розповіли про дорадянське минуле родини Я. Гапона, про ставлення до дій радянської влади на селі тощо. Так, Т. Петрушевський (1897 р. н.) 23 жовтня 1930 р. зазначив, що в дорадянський період Яків Гнатович постійно використовував у своєму господарстві найману працю. Свідок повідомив, що в 1918 р., під час Гетьманату, бігаючи з револьвером, Я. Гапон погрожував сільським біднякам: «Ми Вам дамо, як виступати проти нас»⁹. У 1929 р. його оштрафували за невиконання плану хлібозаготівлі. «...1930 року з початком зими, під час переведення масової колективізації під час зборів на кутках агітував проти колективізації в різних закоулках, серед несвідомої частини бідноти, агітував проти хлібозаготівлі і служив прикладом»¹⁰, – бачимо в свідченнях.

Наприкінці Т. Петрушевський зазначив, що Яків Гапон є небезпечною людиною для с. Іванківці.

Того ж дня М. Савенко (1904 р. н.) повідомив, що в 1930 р. Я. Гапона було розкуркулено та з родиною переселено в бідняцьку хату. На завершення зазначив, що Яків Гнатович є людиною, яка шкодить усім заходам радянської влади¹¹.

У цей само день Ф. Михалко (1892 р. н.) підтвердив, що під час вилучення хліба Я. Гапон протестував, говорячи, що зерно забирають, а сіяти не буде чим. Попереджав, що **в колгоспі односельців чекає смерть від голоду**. Порівнював колгоспну роботу з панщиною, де членів колгоспу будуть бити нагайками¹².

⁴ Реабілітовані історією: У 27-ми т. Чернігівська область / Упор.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Чернігів, 2012. Кн. 4. С. 268.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 8840. Оп. 3. Спр. 5673. Арк. 2.

⁶ Там само. Арк. 3.

⁷ Там само. Спр. 10935. Арк. 6.

* Імена свідків у протоколі відсутні.

⁸ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 5818. Арк. 4–4 зв.

⁹ Там само. Спр. 5673. Арк. 5 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 5–5 зв.

¹¹ Там само. Арк. 6–6 зв.

¹² Там само. Арк. 7–7 зв.

23 жовтня 1930 р. П. Карпусь (1891 р. н.) додав, що Я. Гапон постійно агітував проти колективізації. У 1929 р., під час організації першого колективного господарства в селі, з метою шкідництва хотів вступити до колгоспу¹³.

13 листопада 1930 р. було допитано Луку Івановича Стеценка (1902 р. н.). Чоловік повідомив слідству, що в 1918 р. Я. Гапон біля себе згрупував багатих односельців. Одного разу, виконуючи завдання Волосного воєнкому, Я. Гапон з іншими чоловіками поїхав у с. Дігтярі, щоб заарештувати партизан. При затриманні було вбито партизана Усенка (жителя с. Охінки), а решту полонених привезли до Іванківського волосного виконкому. Після прибуття в село загону більшовиків, полонених випустили¹⁴.

Того ж дня було допитано і Федора Семеновича Минку (1897 р. н.). Чоловік повідомив, що в 1918 р. Я. Гапон був у Союзі хліборобів-власників, воював проти членів Комбінду. Приймав участь у нападі на сокиринських і охінківських партизан, які робили обшук у громадян с. Дігтярі Полікарпа та Івана Луценків. Свідок стверджував, що Я. Гапон рушницею забив партизана Усенка, забирав у партизанів одяг та бив останніх.

Ф. Минка також повідомив, що в 1919 р. Я. Гапон підпільно воював з бідняками, погрожуючи їм, а в 1920 р. Якова Гнатовича було розкуркулено й позбавлено частини землі та сільськогосподарського реманенту. Підсумовуючи сказане, свідок зазначив, що куркуль політично небезпечний і його варто покарати¹⁵.

14 листопада 1930 р. повторно було допитано М. Савенка як свідка. Цього разу чоловік також повідомив, що в 1918 р. Яків Гнатович перебував у Спілці хліборобів-власників і служив у загоні «карателів» с. Іванківці. Брав участь у нападі на партизан та вбивстві Усенка. А під час приїзду німців у село, стягували контрибуцію й затримували активну бідноту¹⁶.

Знову було допитано і Т. Петрушевського, який пригадав події в селі, що відбувались під час Української революції 1917–1921 рр. У 1918 р. Яків Гнатович Гапон разом із Редькою Гнатом Митрофановичем («який був гетьманським старостою») погрожували біднякам, що отримали землю, власниками якої раніше були Я. Гапон та Г. Редька¹⁷.

15 листопада на запитання як свідок відповідав Г. Яндола (1907 р. н.), який окрім вищезгаданого додав, що Я. Гапон підтримував стосунки з сільським священником та вербував вірян¹⁸.

Того ж дня давав свідчення і В. Вишневецький (1900 р. н.). Окрім вище зазначеного, чоловік додав, що Я. Гапон під час пересування «банд Денікіна» сприяв їхньому рухові. А коли наступали червоноармійці, умисно ховав тяглову силу, щоб не допомагати їм. Чоловік також вказав, що Яків Гнатович був активним членом релігійної громади¹⁹.

15 листопада 1930 р. оперуповноважений оперативної групи районного відділу 8 сектора ДПУ УСРР Моторін підписав постанову про арешт та утримання під вартою Якова Гнатовича Гапона. У документі зазначено, що Я. Гапон, будучи вороже налаштованим до радянської влади, протягом останніх років проводив агітацію і пропаганду серед селян, спрямовану на зрив заходів, які проводились на селі, а саме: колективізації, хлібозаготівлі тощо. Того ж дня, згідно з документом, чоловіку було пред'явлено постанову та заарештовано²⁰. На той час у родині проживало 9 осіб.

27 листопада 1930 р. уповноважений опергрупи 8 сектору ДПУ УСРР²¹ у м. Прилуки Моторін підписав обвинувальний висновок у справі № 201, яку було порушено проти жителя с. Іванківці Якова Гнатовича Гапона. Чоловіка звинуватили за ст. 54-10 КК УСРР.

12 грудня 1930 р. прокурор по ДПУ Нечипоренко розглянув слідчу справу та в своєму рішенні попросив суд затвердити поданий обвинувальний висновок і ув'язнити Я. Гапона терміном на три роки.

29 грудня 1930 р. Особова Рада при Колегії ГПУ розглянула справу № 201/3271 – 8-го сектору ГПУ (Срібнянського р-ну) за звинуваченням гр. Якова Гнатовича Гапона по ст. 54-10 КК УСРР.

¹³ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 5673. Арк. 8–8 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 10–10 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 11–11 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 12–12 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 13–13 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 14–14 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 15–15 зв.

²⁰ Там само. Арк. 1.

²¹ Від проголошення 6 січня 1919 і до 30 січня 1937 рр. державне утворення мало назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), яка була змінена згідно правопису 1928 р. на Українська Соціалістична Радянська Республіка. Із 30 січня 1937 р. – Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

Згідно зі ст. 54-10 КК УСРР, Я. Гапона позбавлено волі терміном на 3 роки. Засудженого мали вислати до Північного краю через ПП ОГПУ. Термін початку відбування покарання датовано 18 жовтня 1930 р.²²

Вирок було виконано, проте, де саме відбував покарання Яків Гнатович, в матеріалах кримінальних справ не зазначено. Відомо, що їхав він до Архангельська разом зі ще одним жителем Іванківців – Митрофаном Миновичем Негодою. Але останнього відправили у Вологду.

У 1931 р. було виселено на Урал і родину Я.Г. Гапона: дружину – Наталію Демидівну, сина Гната з дружиною Анною. Станом на 1937 р. син із невісткою залишилися проживати в Росії, а дружина повернулася в Іванківці. У рідному селі винаймала житло й працювала.

Відбувши покарання, восени 1934 р. Яків Гнатович повернувся до дружини в село. Згодом вступив до місцевого колгоспу. У 1936–1937 рр. працював сторожем у торфодобувному підприємстві в с. Дігтярі²³.

6 жовтня 1937 р. помічник уповноваженого УДБ РВ НКВС Месеча допитав, як свідків, жителів с. Іванківці Сильвестра Семеновича Боровика (1885 р. н.), Мойсея Афанасійовича Федоренка (1906 р. н.) і Марка Ілліча Толокова (1902 р. н.). Чоловіки розповіли слідчому лише про минуле Я. Гапона, нічого не сказавши про сучасне та його «антирадянську діяльність». Проте М. Толоков сказав, що на його думку Я. Гапон незадоволений радянською владою через розкуркулення²⁴.

Того ж дня помічником уповноваженого УДБ РВ НКВС Панченком було допитано й жителя с. Іванківці Мойсея Афанасійовича Федоренка (1906 р. н.). Свідок надав слідству інформацію про колишнє життя підозрюваного, проте нічого не сказав про його контрреволюційну діяльність²⁵.

Оскільки троє іванківчан не дали потрібної інформації, слідчі почали шукати інших свідків.

23 жовтня 1937 р. начальник районного відділу НКВС, молодший лейтенант Арендаренко допитав жителя с. Дігтярі В. Коваленка (1916 р. н.). Чоловік повідомив, що в липні цього року на його розповідь про розстріл ворогів народу Якіра і Тухачевського, Я. Гапон відповів: «А по моему ті вороги народу, які розстрілюють. ... На мою думку, буде так, що цих постріляли, а інші підуть закордон, і буде безвладдя, тоді скоріше повернуться старі порядки, тоді і заживемо»²⁶.

20 листопада 1937 р. проти Якова Гнатовича Гапона було порушено кримінальне провадження. Передував цьому меморандум*, підписаний оперуповноваженим Панченком і начальником РВ НКВС молодшим лейтенантом державної безпеки Арендаренком. У документі зазначалось, що Я. Гапон втік із місця заслання в с. Іванківці й проводить антирадянську діяльність серед колгоспників та працівників торфодобування в с. Дігтярі. У меморандумі було зафіксовано свідчення робітника Коваленка. Під час бесіди чоловік почув від Я. Гапона різні критичні зауваження щодо тогочасних порядків в Україні²⁷.

Тим само днем підписано санкцію про арешт Я. Гапона й проведено обшук. У результаті обшуку, свідками якого стали М. Корнета і О. Проскура, нічого не було вилучено, проте підозрюваного заарештовано й відправлено до Прилуцької в'язниці.

20 листопада 1937 р. начальник РВ НКВС молодший лейтенант держбезпеки Арендаренко провів допит заарештованого. Переважна більшість поставлених питань стосувалася минулого Я. Гапона. Яків Гнатович заперечив проведення ним антирадянської агітації²⁸.

Наприкінці листопада 1937 р. опитано як свідків жителів с. Іванківці Олексія Феодосійовича Янків (1904 р. н.) і Максима Івановича Стешенка (1910 р. н.).

28 листопада 1937 р. завідуючий будинком колективіста с. Іванківці О. Янків повідомив, що Я. Гапон був незадоволений сучасним життям. Він говорив: «Дивись що робиться в країні рад, майже весь народ піднявся, скоро буде громадянська війна. Тільки б дочекатися тієї хвилини і тоді ми покажемо комуністам і активістам»²⁹.

²² ДАЧО. Ф. 8840. Оп. 3. Спр. 5673. Арк. 18–19.

²³ Там само. Спр. 10935. Арк. 6, 7, 13, 21–21 зв.

²⁴ Там само. Арк. 15–16 зв., 18–19 зв.

²⁵ Там само. Арк. 17–17 зв.

²⁶ Там само. Арк. 13–13 зв.

* Меморандум – це: 1) документ, в якому детально викладено суть питання. 2) Внутрішній документ адресований усім або окремим співробітникам організації, всередині якої його було створено; він залишається всередині організації і не призначений для читання третіми особами. 3) Це доповідна записка, службова довідка, довідка. У даному випадку – це останнє.

²⁷ ДАЧО. Ф. 8840. Оп. 3. Спр. 10935. Арк. 1.

²⁸ Там само. Арк. 20–22.

²⁹ Там само. Арк. 9–9 зв.

Тоді ж допитали іншого свідка, М. Стешенка. Чоловік повідомив слідчому зміст однієї розмови з Я. Гапоном. Останній говорив, що на півночі Росії є цілі полки засланих українців. Але вони можуть повернутися, коли в Україні розпочнеться повстання. Свідок додав, що сам підозрюваний говорив йому про можливість воювати: «Знаєш, прямо руки вже сверблять, не зважаючи на те, що я вже не молодий, але гвинтівку ще б у руки брав і промаху б не дав»³⁰.

28 листопада 1937 р., через сім років після першого обвинувального вироку, начальник РВ НКВС молодший лейтенант держбезпеки Арендаренко підписав обвинувальний висновок у справі, яку знову було порушено проти жителя с. Іванківці Якова Гнатовича Гапона. Документ погоджено помічником начальника опергрупи Прилуцького р-ну молодшим лейтенантом держбезпеки Харифом. На першій сторінці документу чорнилом зроблено напис «розстріляти», вказано дату – «29/XI 37 р.», і поставлено три підписи.

Слідчу справу було передано на розгляд трійки УНКВС в Чернігівській області³¹. Судове засідання відбулось 29 листопада 1937 р. За проведення антирадянської агітації, ідеалізацію ворогів народу, ширення провокаційних чуток та песимістичних настроїв – суд постановив Я. Гапона розстріляти та конфіскувати особисте майно³².

7 грудня 1937 р. вирок виконав комендант Чернігівського обласного управління НКВС сержант держбезпеки Філенко. В акті про виконання вироку окрім нього зазначено прізвища ще двох свідків: заступника обласного прокурора зі спеціальних справ Донченка та начальника внутрішньої в'язниці Дроботі³³.

16 січня 1989 р. Президією Верховної Ради СРСР було видано указ «Про додаткові міри по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років». 23 травня 1989 р., у кримінальній справі, яку було заведено на Я. Гапона 15 листопада 1930 р., чоловіка повністю реабілітовано. Майже через 59 років справу нарешті було завершено³⁴.

28 серпня 1989 р. заступник прокурора Чернігівської обл., старший радник юстиції В. Григорьев затвердив висновок про реабілітацію Я. Гапона у справі (арх. № 3112), яку було заведено в листопаді 1937 р. Через 51 рік завершено другу кримінальну справу³⁵.

На цьому можна було б закінчити публікацію, адже Я. Гапона, хоч і більше ніж через півстоліття, реабілітували. Справедливість, нарешті, восторжествувала. Проте ніщо вже не зможе повернути найбільшу цінність Якову Гнатовичу – його життя. Так само дружині – чоловіка, дітям – батька... Ця трагедія раз і назавжди змінила долю роду, села, країни.

Тому наступну частину цієї публікації ми присвяtimo самому процесу фабрикування кримінальних справ, вказуючи прізвища, факти тощо. Хоча вже й неможливо покарати справжніх винних, дії чи свідчення яких призвели до таких результатів, ми все ж будемо дотримуватися принципу: «Історія про всіх все скаже».

Одразу ж зазначимо, що в обох кримінальних справах усі свідки були селянами-бідняками.

7 грудня 2024 р. минає 87 років відтоді, коли куля коменданта Чернігівського управління НКВС, сержанта державної безпеки Філенка обірвала життя жителя с. Іванківці Срібнянського району Чернігівської області Я.Г. Гапона, одного з мільйонів громадян СРСР, які були репресовані радянською владою.

Вивчаючи кримінальні справи, впадає в око «майстерність» слідчих, працівників НКВС, які на 20 і 28 сторінках кримінальних справ зуміли «довести» вину людини. При чому допитів самого обвинуваченого лише два: по одному в кожній справі. І ті дуже короткі. У жодному з них звинувачений не визнав себе винним у скоєнні злочинів³⁶.

Аналізуючи документи, навіть на маючи спеціальної юридичної освіти, видно бажання слідчих органів дуже швидко, за будь-яку ціну покарати людину, в нашому випадку Якова Гнатовича Гапона. Можливо, щоб виконати план на кінець року, піти вгору кар'єрними сходами чи заробити зірочку на погоні. Так, перше затримання Я. Гапона відбулось 18 жовтня, а судове засідання – 29 грудня 1930 р. Другий раз чоловіка було заарештовано 20 листопада, а суд відбувся вже 29 листопада 1937 р. 7 грудня того ж року його розстріляли. Як бачимо, в 1937 р. від арешту до розстрілу минуло лише 18 днів³⁷.

Очних ставок між свідками та звинуваченим ані в 1930 р., ані в 1937 р. проведено не було. Слідство повністю довіряло словам свідків, яких же воно само й добирало.

³⁰ ДАЧО. Ф. 8840. Оп. 3. Спр. 10935. Арк. 11–11 зв.

³¹ Там само. Арк. 23–24.

³² Там само. Арк. 25.

³³ Там само. Арк. 27.

³⁴ Там само. Спр. 5673. Арк. 20.

³⁵ Там само. Спр. 10935. Арк. 28.

³⁶ Там само. Спр. 5673. Арк. 9–9 зв.; Спр. 10935. Арк. 20–22.

³⁷ Там само. Спр. 5673. Арк. 19; Спр. 10935. Арк. 25.

Ми навели ті аргументи, які є схожими чи ідентичними в обох справах. Проте кожна справа має свої особливості. Тому окремо зупинимося на кожній із них детальніше.

Вивчаючи першу кримінальну справу за 1930 р., бачимо низку неточностей і розбіжностей, на які хочемо звернути увагу.

1. Порушення й поспіх у діловодстві. Допити свідків Т. Петрушевського, М. Савенка, Ф. Михалка, П. Карпюся проводив уповноважений слідчої групи ДПУ Срібнянського р-ну Яцун. Про це свідчать записи на початку та в кінці документа. У кінці протоколів допиту свідків Ф. Минки та Л. Стеценка стоїть лише словосполучення «уповноважений ГПУ»³⁸. На протоколах допиту свідків М. Савенка та Т. Петрушевського за 14 листопада, Г. Яндолі за 15 листопада 1930 р. взагалі відсутні посади та прізвища працівників міліції як на початку документів, так і в кінці³⁹.

2. Крім свідчень Ф. Минки, Л. Стеценка і М. Савенка про вбивство партизана Усенка, в справі немає жодної інформації. У протоколі допиту Я. Гапона ця інформація взагалі відсутня.

3. Дивним видається й те, що М. Савенко (1904 р. н.), якому на початку Української революції було лише 13 років (освіта початкова), знав таку детальну інформацію про приналежність Я. Гапона до Спілки хліборобів, про переслідування ним партизан, убивства, знущання, службу в загоні карателів по с. Іванківці тощо.

4. 24 листопада 1930 р. відбувся перший допит Я. Гапона. Проте жодної інформації у протоколі про будь-яку участь його в Революції 1917–1921 рр. немає. Очної ставки між свідками та обвинуваченим також не було. Не було знайдено й могили вбитого партизана Усенка тощо.

5. На постанові про арешт та утримання під вартою Якова Гнатовича Гапона стоїть дата – 15 листопада 1930 р. Проте в обвинувальному висновку у справі № 201 є така інформація: «Гапон Яків Гнатович, 1883 р. народження, утримується під вартою в Прилуцькому Допрі № 8 з 18 жовтня 1930 р.»⁴⁰. Ця само дата стоїть і у виписці Особової Ради при Колегії ГПУ. Із доказів випливає, що Гапона Якова Гнатовича було заарештовано не 15 листопада 1930 р., а 18 жовтня 1930 р. Майже на місяць раніше.

6. Справу розробляли поспіхом, менше ніж за два з половиною місяці.

7. Обшук із метою виявлення зброї в жителя с. Іванківці Я. Гапона та його арешт 17 жовтня 1930 р. у селі не був поодинокими. Того ж дня було проведено обшук і заарештовано також Дмитра Захаровича Максименка. Хоча під час обшуків в обох нічого не вивили⁴¹.

8. Хочеться зазначити, що в обох кримінальних справах, заведених проти Я. Гапона та Д. Максименка, слідство використало декого з тих само свідків. 23 жовтня 1930 р. давали показання по обох справах Тиміш Пилипів Петрушевський, Максим Федорович Савенко, Федір Кирилович Михалко. 13 листопада допитано Федота Семеновича Минку та повторно – Максима Федоровича Савенка (у справі Д. Максименка його допитали 14 листопада). 14 листопада дав свідчення Гнат Нилів Янгола (у справі Д. Максименка його допитали 15 листопада), а 15 листопада виступав, як свідок, по обох справах Василь Антонович Вишневецький⁴². Можливо, допити відбувались в один день, але поставили різні дати.

Вивчаючи кримінальну справу, порушену проти Я.Г. Гапона в 1937 р., також видно зацікавленість слідчих.

1. Незважаючи на те, що 6 жовтня 1937 р. свідки-іванківчани С. Боровик, М. Федоренко і М. Толоков не надали жаданої інформації, представники правоохоронних органів продовжували працювати за місцем роботи Я. Гапона в Дігтярях. 23 жовтня 1937 р. допитали робітника торфодобувного підприємства В. Коваленка.

2. Підставою для початку слідства проти Я. Гапона став меморандум (дата відсутня), в якому подано свідчення лише В. Коваленка.

3. Припущення М. Толокова, стосовно незадоволення Я. Гапона радянською владою через розкуркулення, було підкреслено однією двома лініями. Ці слова взяті слідством до уваги, хоча це була лише думка чоловіка⁴³.

4. Читаючи про допит В. Коваленка, натрапляємо на протиріччя в показаннях стосовно зустрічей із Я. Гапоном. На початку допиту свідок зазначив, що він часто бачився на роботі із Я. Гапоном. Проте в кінці допиту він додав: «Я працював завжди вдень, то зв'язків Гапона я не помічав ні з ким, тому що Гапон був нічним сторожем біля торфоскладів»⁴⁴.

³⁸ ДАЧО. Ф. 8840. Оп. 3. Спр. 5673. Арк. 10–11.

³⁹ Там само. Арк. 12, 13, 14.

⁴⁰ Там само. Арк. 16.

⁴¹ Там само. Спр. 5818. Арк. 4–4 зв.

⁴² Там само. Спр. 5673. Арк. 5, 6, 7, 11, 12, 13, 15; Спр. 5818. Арк. 3, 5, 6, 7, 11, 15.

⁴³ Там само. Спр. 10935. Арк. 19 зв.

⁴⁴ Там само. Арк. 13–13 зв.

Тому, можливо, цієї розмови взагалі не було, оскільки чоловіки працювали в різні зміни й не могли спілкуватись.

5. В обвинувальному висновку, у виписці із протоколу судового засідання не було вказано статтю кримінального кодексу, згідно з якою засудили Я. Гапона. В документі лише зазначено, що «Гапон Яків Гнатович згідно слідчих матеріалів характеризується, як ворог народу, що не піддається виправленню, і соціально небезпечний елемент»⁴⁵.

Отже, в 1920–1930-х рр. радянською владою переслідувалися інакодумці. Особливо це стосувалось заможного селянства, представників Церкви та загалом людей, які об'єктивно оцінювали дії влади. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. таких людей засуджували й вислали з України на певний час. Під час «великого терору» 1937–1938 рр. декого з них повторно засудили й розстріляли.

Жертвою таких репресій став і Яків Гнатович Гапон. Чоловіка спершу розкуркулили й відібрали значну частину землі, а в 1930 р. засудили до 3-х років відбування покарання із виселенням його дружини та рідних за Урал. Після відбування покарання та повернення додому, в 1937 р. проти 50-річного чоловіка сфабриковано іншу кримінальну справу, результатом якої став розстріл.

Переглядаючи минуле, для нас важлива мужність і громадянська позиція Я. Гапона. Незважаючи на всі репресивні дії радянської влади проти нього в минулому, він не побоювався й далі відкрито говорити правду про справжню радянську дійсність: репресії проти військових, важке життя українського селянства, загрозу війни.

References

Kovalenko, O., Podkur, R., Lysenko, O. (Comp.). (2012). Reabilitovani istoriiei: U 27-my t. [Rehabilitated by history: In 27 vols.]. Chernihiv, Ukraine.

Nesterenko, L. (2012). Ivankivtsi v XVII – poch. XX st.: evoliutsiia rozvytku [Ivankivtsi in the 17th – the early 20th c.: the evolution of development]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 28–35.

Nesterenko, L. (2013). Selo Ivankivtsi u XIX – na poch. XX st. [Ivankivtsi village in the 19th – the early 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 23–31.

Nesterenko, L. (2016). Selo Ivankivtsi Sribnianskoho raionu Chernihivskoi oblasti v roky natsytskoi okupatsii (veresen 1941 – veresen 1943 rr.) [The village of Ivankivtsi, Sribnyanske district, Chernihiv region, during the Nazi occupation (September 1941 – September 1943)]. Kyiv, Ukraine.

Nesterenko, L. (2018). Dmytro Zakharovych Maksymenko: shliakh vid kurkulia do starosty sela [Dmytro Zakharovych Maksymenko: the path from a kulak to a village head]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 229–248.

Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання, Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. К. Ушинського (вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, Україна).

Nesterenko Lidiya – candidate of historical sciences, docent, docent of the department of social disciplines and teaching methods, K. Ushinsky Chernihiv regional institute of postgraduate pedagogical education (83 Slobidska St., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: lidnesa@ukr.net

YAKIV HNATOVYCH GAPON – („AN ENEMY OF THE PEOPLE WHO CANNOT BE CORRECTED, AND A SOCIALLY DANGEROUS ELEMENT...“)

(based on the materials of criminal cases fabricated by the DPU–NKVS)

The purpose of this work is to show the tragedy of the life of Yakiv Hnatovych Gapon, a resident of Ivankivtsi village, Prylutsky district, Chernihiv region, who was repressed in 1930 for spreading provocative rumors and threatening peasants who joined the collective farm, and in 1937 for conducting anti-Soviet agitation, idealizing the enemies of the people, spreading pessimistic sentiments – was shot.

The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity, and systematicity. Methods: problem-searching, chronological, historical-systemic and analytical. The novelty of the research consists in the introduction for the first time into scientific circulation of documents stored in the State archives of the Chernihiv region, with the aim of studying the history of the village of Ivankivtsi in the 1930s of the 20th c. The life path of Yakiv Hnatovych Gapon, a resident of Ivankivtsi village, was studied.

Conclusions: In the 20s and 30s of the 20th c. the Soviet authorities persecuted dissidents. This was especially true of the wealthy peasantry or people who objectively evaluated actions of authorities. In the late 1920s and early 1930s, such people were condemned and expelled from Ukraine for a certain period of time. During the «great terror» of 1937–1938, some of these people were re-sentenced and shot.

⁴⁵ ДАЧО. Ф. 8840. Оп. 3. Спр. 10935. Арк. 23–24.

Yakiv Hnatovych Gapon also became a victim of such repressions. At first, the man was dispossessed and a large part of the land was confiscated, and in 1930 he was sentenced to 3 years of imprisonment with the deportation of his wife and relatives to the Urals. After serving his sentence and returning home, in 1937 another criminal case was fabricated against the 50-year-old man, which resulted in his execution.

Key words: *Ivankivtsi village, Cossack, Yakiv Hnatovych Gapon, Kurkul, criminal case, repression.*

Дата подання: 8 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 25 листопада 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нестеренко, Л. Яків Гнатович Гапон – «...ворог народу, що не піддається виправленню, і соціально небезпечний елемент...» (за матеріалами кримінальних справ, сфабрикованих ДПУ–НКВС). *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 151–158. DOI: 10.58407/litopis.240614.

Цитування за стандартом APA

Nesterenko, L. (2024). Yakiv Hnatovych Gapon – «...voroh narodu, shcho ne piddaietsia vypravlenniu, i sotsialno nebezpechnyi element...» (za materialamy kryminalnykh sprav, sfabrykovanykh DPU–NKVS) [Yakiv Hnatovych Gapon – «...an enemy of the people who cannot be corrected, and a socially dangerous element...» (based on the materials of criminal cases fabricated by the DPU–NKVS)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 151–158. DOI: 10.58407/litopis.240614.

УДК 821.161.2'04-94Величковський.09

архієпископ Ігор Ісіченко

АСКЕЗА ЯК ВИКЛИК:

«ПОВІСТЬ О СВЯТЪМ СОБОРІ...»
прп. ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО¹

DOI: 10.58407/litopis.240615

© І. Ісіченко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3270-104X>

Аналіз автобіографії зачинателя руху старчества прп. Паїсія Величковського (1722–1794) має на меті виявити нарративні стратегії письменника, що відображають його концепцію християнської аскези. **Методом** контекстуального аналізу встановлюється місце духовного пошуку Величковського за умов просвітницького абсолютизму, коли релігійні інститути інтегруються в державні структури, а монаше служіння втрачає споглядальний характер. Це дозволяє **по-новому** оцінити повчальний підтекст спогадів автора про його життєву драму як переможний бунт шукача автентичної аскези проти формалізації церковного життя. З цього випливає **висновок** про доктринальний характер спогадів, які розгортають динамічну альтернативу стагнації одержавленого православ'я в творенні простору духовної свободи, що лишається в автобіографії недосягнутою метою.

Ключові слова: автобіографія, аскеза, секуляризація, нарратив, спогади, монастир, конформізм.

Серед болючих прогалин в осягненні національної духовної спадщини все ще доводиться згадати й брак належної уваги до творчості такої знакової для східного християнства постаті, як Паїсій Величковський. У минулому хіба що невтомний митрополит Іларіон Огієнко звернув увагу на цю унікальну постать у контексті української культури². Хоча один із перших томів корпусу англійських перекладів «Гарвардської бібліотеки давньої української літератури» вже містив переклад автобіографії Паїсія Величковського оксфордського візантиніста Джефрі Майкла Фітерстоуна (англ. Jeffrey Michael Featherstone) та передмову знаного славіста з Фессалонійського університету Антонія-Емілія Тахіаоса (грец. Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος; 1931–2018).

Коли Харківсько-Полтавська єпархія УАПЦ провела 5 травня 2000 р. в Полтаві конференцію «Духовність прп. Паїсія Величковського і відповідь Православної Церкви на виклик секуляризованого світу», вона не викликала значної уваги, а публікація книги з доповідями, виголошеними на цій конференції³, обмежилася кількома сигнальними примірниками. Я намагався включати розділи про Паїсія Величковського і в історико-церковні⁴, і в історико-літературні⁵ підручники, але наврод чи це мало помітний вплив на суспільну рецепцію цієї особистості, виокремлення її з контексту російського православ'я, яке виразно заявило про права на нього, проголосивши ще на ювілейному соборі 6–9 червня 1988 р. канонізацію прп. Паїсія Величковського⁶.

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Іларіон, митр. Старець Паїсій Величковський: Його життя, праця та наука. Історична літературно-богословська монографія. Вінніпег: Волинь, 1975. 151 с.

³ Свята гора Афон і українська культура: Збірник / Упор. Ісіченко І. Харків: Акта, 2004. С. 53–99.

⁴ Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Харків: Акта, 2013. С. 378–382.

⁵ Ісіченко І. Історія української літератури: Епоха Бароко. XVII–XVIII ст. Львів–Київ–Харків: Святогорець, 2011. С. 321–329.

⁶ Канонізація святих: Поместный собор Русской Православной Церкви, посвященный юбилею 1000-летия крещения Руси. Троице-Сергиева лавра, 1988. С. 97–105.

Позитивним знаком змін стало включення розповіді Г. Сапожникової про Паїсія Величковського до агіографічного збірника «Святі землі Української»⁷. А утворення Міжнародного інституту афонської спадщини та активна дослідницька праця його засновника й директора С. Шумила⁸, що увінчалася проведенням у Чернігові міжнародної конференції «Исихазм в історії та культурі Православного Сходу: до 290-річчя старця Паїсія Величковського» (30 листопада – 1 грудня 2012 р.)⁹ та виданням українського перекладу творів Паїсія Величковського¹⁰, закладає підвалини до нового прочитання літературної і духовної спадщини славетного афоніта з Полтави. Додаймо до цього публікацію українського перекладу упорядкованого Паїсієм Величковським «Добротолубія», здійсненого Софією Матіяш¹¹, – і стане очевидним, що ситуація з рецепцією спадщини прп. Паїсія як невід’ємної частини української духовної традиції протягом останньої чверті століття змінилася на краще. Принаймні в тенденції.

В останні роки з’явився один істотний чинник, який спонукає українські богослов’я і гуманістику замислитися над феноменом Паїсія Величковського. Це утвердження шовіністичної доктрини «русского міра» як державної ідеології Російської Федерації¹². Адже, виплекана на ґрунті месіянської ексклюзивності московського православ’я¹³, ця доктрина активно визискує церковну риторичку й апелює до релігійних мотивів агресивного протистояння Росії зовнішньому світові. Візантійська модель державно-церковної «симфонії»¹⁴ трансформувалася в її парадигмі в жорстко субординаційні стосунки з цілковитим пріоритетом імперських інтенцій. Формат, закріплений на поч. XVIII ст. моделлю російської синодальної Церкви на чолі з імператором.

Епоха абсолютних монархій і просвітницьких ілюзій, час, коли жив Паїсій Величковський (1722–1794), не лише в Московії, але й у різних європейських країнах була позначена деспотичним намаганням світської влади обернути Церкву на слухняне знаряддя суспільного впливу¹⁵. Перетворення Московського царства на Російську імперію супроводжувалося запровадженням тотального контролю за церковними інституціями з перспективою поширення цього контролю на духовне життя пастви. Духовна особа набувала повноважень і функцій державного чиновника¹⁶.

І ось за цих умов юний студент Києво-Могилянської академії разом із друзями складає обіт: «да не будет отречение наше от міра и постриг во обителех, всякое изобиліе имущих в пищи и питиї и во всяком телесном упокоеніи. Занеже в таковых обителех постригшеся, не быхом возмогли по обѣту монашескому нищете Христовой последовати и воздержное житіе проходить, но немощи ради душ наших, отступивше от теснаго пути ввводящаго в живот заблудили быхом въ широкій путь вводящій в погибель»¹⁷. А Петро – як його звали в хрещенні – Величковський же змалку признавався ріднею на парафіяльне служіння в Успенському соборі, як спадкоємець дідуся-поета й рано померлих батька та старшого брата! Вже й кйвський митрополит Рафаїл Заборовський пообіцяв йому, тринадцятирічному юнакові: «Бысть тебѣ наследником!» (с. 44). Чемний син, Петро так і не зважився зізнатися матері, в якій з 12 дітей лишився живим тільки він, у своїх намірах остаточно відмовитися від визначеного йому звичаєвим правом спокійного служіння в патріархальній Полтаві – тільки невтішно плакатиме при розставанні в Решетилівці (с. 64).

1730-ті рр., коли Величковський починає свій шлях у простір християнської аскези, були добою продовження церковних реформ Петра I¹⁸. Натхнені, серед іншого, книгою

⁷ Сапожникова Г., Андрусів Ю. Святі землі Української. Львів: Свічадо, 2016. С. 220–225.

⁸ Шумило Сергій Вікторович. Міжнародний інститут Афонської спадщини. URL: <https://afon.org.ua/uk/shumylo.html>.

⁹ Исихазм в истории и культуре Православного Востока: к 290-летию старца Паисия Величковского. *Polito Sophia*. 2012. 13 листопада. URL: <https://politosophia.org/page/isihazm-v-istorii-i-kulture-pravoslavnogo-vostoka.html>.

¹⁰ Величковський П. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упор. та ком. С. Шумила. Київ: Вид-чий відділ УПЦ, 2016. 207 с.

¹¹ Добротолубіє або Слова й глави священного тверезіння, вибрані з творів святих і богонатхненних отців: У 2 т. / Пер. Матіяш С. Львів: Свічадо, 2009. Т. 1. 352 с.; Т. 2. 444 с.

¹² Бабинський А. Війна за «русский мир» чи «святу Русь»? Ідеологічні корені російської агресії. *Наукові записки УКУ: Богослов’я*. 2023. Вип. 10. С. 225–251.

¹³ Kalb Judith E. Russia’s Rome: Imperial visions, messianic dreams, 1890–1940. Madison: The university of Wisconsin press, 2008. XIV. 299 pp.

¹⁴ Harakas Stanley S. Living the faith: the praxis of Eastern Orthodox ethics. Minneapolis, MN: Light and life pub, 1992. P. 259–293; Lauritzen F. Symphonia in the Byzantine empire. An Ecclesiastical Problem. Zürich: LIT Verlag, 2016. P. 103–110; Džalto D. Anarchy and the Kingdom of God: from eschatology to orthodox political theology and back (orthodox christianity and contemporary thought). Fordham university press, 2021. P. 35–42.

¹⁵ MacCulloch D. A history of Christianity. The first three thousand years. London: Penguin books, 2010. P. 794–806.

¹⁶ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви: В 2-х т. Москва: Изд-кий дом «Познание», 2019. Т. 2. С. 309–539.

¹⁷ Величковський П. Автобіографія. Житие. Свято-Троїцька Сергієва лавра, 2006. С. 50. Далі цитується без посилань. Переклад: Величковський П. «Повість про святий собор»... С. 74.

¹⁸ Cracraft J. The church reform of Peter the Great. London: Macmillan, 1971. XII. 336 pp.

С. Пуфендорфа «Про закон природи і народів»¹⁹, ці реформи передбачали жорстке обмеження монашого служіння й суворий контроль за ним. Було заборонено відкривати нові монастирі, наявні в Московському царстві обителі було ретельно переписано й число їх скорочено, встановлено суворі обмеження для тих, хто хотів у них вступити. Головною ідеєю реформ монашества, закріпленою «Духовним регламентом» 1721 р., було підпорядкування монастирів практичним потребам держави: влаштування при них майстерень, шпиталів, шкіл²⁰.

Споглядальне чернече життя було цілком чужим духові петровських реформ. «Духовний регламент» прописував: «Весма монахом праздним быти да не попускают настоятели, избирая всегда дѣло нѣкое; а добре бы в монастырях завести художества, например, дѣло столярное, и иконное, и прочее что не противно монашеству»²¹. Скитське життя не допускалося, монахи закріплювалися за монастирями, їхні переміщення суворо обмежувалися, мандрівних ченців належало ловити й відсилати до єпископа або й до синоду. Ну і ще суворо заборонялося тримати в келіях писані тексти, самим писати чи навіть тримати в келіях чорнило й папір «под жестоким на тѣлѣ наказанієм»²². Богопосвячене життя уподібнювалося до армійського, позбавляючись необхідного для духовного вдосконалення сектору свободи. Сенс монашого подвигу зводився або до суспільно корисної праці (принаймні, фізичної праці в монастирі), або до богословських студій з перспективою ієрархічної чи ж академічної кар'єри. Мотиви, явно суперечні пошукам юного полтавця.

І ось уже, очевидно, на схилі віку («видя аз себе уже к концу жизни моея приближающа» – с. 41), Паїсій Величковський надзвичайно детально й відверто описує досвід юнацького пошуку ним альтернативи нав'язаного Церкві казарменого устрою. При цьому він ніде не вдається до критики синодальних інституцій. Навпаки, розповідаючи про свій студентський побут, він піднесено описує відвідувані кийські монастирі: Китаєву пустинь, Михайлівський Золотоверхий монастир, особливо ж Києво-Печерську лавру – «святое и богоизбранное мѣсто, в немже в последняя лѣта ... ангели земній и небесній человецы ... просіяша» (с. 48). А от бруталне ставлення до братії нового ігумена Любецького Свято-Антонієвського монастиря Германа Загоровського (1739–1744)²³ настільки різко відштовхнуло Величковського від цього монастиря, що він подався аж за Дніпро, на терен Речі Посполитої.

При цьому в спогадах підкреслюється вченість ігумена, сполучена з владною поведінкою. А ще раніше, переказуючи свою розмову зі своїм викладачем, а згодом ректором Києво-Могилянської академії Сильвестром Кулябкою (1704–1761), Величковський мотивує небажання навчатися світським характером освіти: «Слыша бо въ нем частѣ воспоминаемых богов и богинь еллинских, и басни питическія, возненавидех от души таковое учение» (с. 59). Образ ученого ченця, вольового, самовпевненого, відданого кар'єрі, – власне той образ, який пропонувався за модель синодальною структурою, – абсолютно дисонує з ідеалом Величковського.

Майбутній монах із замилуванням переживає суворі уроки чернечого смирення в душі стародавніх патериків, коли настоятель Китаєвої пустині виявляє в його скромній поставі сліди гордині (с. 53), а потім картає послушника, котрий поквапився виконувати його наказ, не взявши благословення (с. 56–57). Подарована Петрові монаша ряса викликає в нього справжній духовний екстаз як символ богопосвяченого життя (с. 75–76). Запрошений до ігумена на вечерю, він розчулюється аскетичною простотою страв: варені овочі, гречана каша, квас із кислиць або грушок (с. 79). Захоплення ж одержаною для прочитання «Ліствицею» Іоана Синайського настільки обіймає всю його істоту, що він береться переписати для себе книгу, аби мати можливість щодня звертатися до неї – і чадіє від єдиного доступного йому джерела світла, димної скіпки (с. 77). А коли Величковський зустрічає на острові в околицях Мошногір'я самітника Ісихія, то найвищою його чеснотою мандрівник визнає пієтет до книги, котрий спонукав був Ісихія долати пішки сотні верст, аби знайти на Чернігівщині жадану книгу, забрати для переписування й потім віднести її назад.

Мета життєвих пошуків Величковського так і не відкривається в його автобіографії. Це дуже симптоматично. Рвучись усе далі й далі вперед, Величковський прагне віднайти в реальності ідеал духовної свободи, відчутий ним у досвіді Отців Пустелі. Але обрій шу-

¹⁹ Pufendorfij Samuelis. De jure naturae et gentium libri octo. Londini: Sumtibus Adami Junghans iprimebat Vitus Haberegger, 1672. [20]; 1227 p.

²⁰ Духовний регламент. Санкт-Петербург: Въ типографіи Святѣйшаго Правительствующаго Синода, 1818. С. 155–178.

²¹ Там само. С. 162.

²² Там само. С. 168.

²³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская типография, 1873. Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. С. 136.

кань віддаляється щоразу, коли вдається досягти певної межі. Його розчаровує Чернігівщина, відштовхує ієромонах Ісихій, не затримують ані Мошногірський Вознесенський²⁴, ні Трійцький Мотронинський²⁵ монастирі. А перебування в Медведівському Свято-Миколаївському монастирі на острові Дубина р. Тясмин²⁶ приносить нові розчарування у власних фізичних здібностях (на жнивах порізався серпом, возячи снопи, перекинув воза), та ще й прикру плутанину з монашим іменем: співбрати почали називати його Платоном, хоч при постризі він дістав ім'я Парфеній (с. 96). Найприкрішою ж здається неможливість наслідувати патерикові взірці сумлінним служінням старцеві: духівник відмовляється від послуг Величковського та навіть не дає йому конкретних приписів щодо молитовної дисципліни. Зі скрухою Величковський констатує: «И тако аз, окаянный, остахся, аки овца заблудшая без пастыря моего и наставника, въ самочини и самоволих вся дни живота моего изжив» (с. 98). Зрештою, невдовзі по його постризі духівник іде геть із монастиря, а потім і монастир зазнає утисків від його покровителя. Величковський мусить повертатися до Києва, якраз у монастир, так мало відповідний його ідеалістичним уявленням, – Києво-Печерську лавру.

Описом перебування в лаврі завершується автобіографія Паїсія Величковського. Автор підкреслює прихильне ставлення до себе архимандрита – Тимофія Щербацького (1698–1767), майбутнього київського митрополита, в студентські роки доброго товариша батька Паїсія Величковського Івана. Величковський ревно відвідує монастирські богослужіння, запрошується читцем на клирос, вивчає мистецтво гравірування, аби працювати в друкарні. Правда, аж до Великодня ніхто не подбав про теплий одяг для нього, і Величковський протягом зими «зъло страждах от безмернаго хлада и лютых мразов, трясыйся чрез все правило церковное» (с. 104). Та ще вельми тривожно пролунали для нього застереження начальника дальніх печер о. Івана Кмитя, висловлені після сповіді, про загрози перебування в лаврі серед гамірливого світу: «Да не како яко млад еще сый, пострададеш последнее и крайнее души твоея разоренье, егоже и въ мирѣ живый не пострадал еси» (с. 102).

Завдяки життю прп. Паїсія Величковського авторства схимонаха Митрофана²⁷ ми можемо розгорнути дальшу панораму пошуку Величковським свого покликання. Їхній маршрут пролягатиме через вимряні Величковським (с. 58–59; 86) румунські монастирі²⁸, сягатиме Афон²⁹ і завершиться знов-таки на румунській землі, в славетному Нямецькому монастирі (рум. Mănăstirea Neamț). Але це все буде в майбутньому. Натомість автобіографія виводить нас на рубіж, позірність стабільности якого була такою зрозумілою для безпосередніх адресатів автобіографії – «святого собора» (с. 41) зібраних довкола прп. Паїсія в Нямецькому монастирі його учнів і однодумців. Прочанський наратив спогадів Величковського про юні роки заохочує до руху, до втечі від оманливої репутабельности інтегрованих авторитарною системою інститутів. Згодом його настрої відчує й підхопить невідомий дослідювач преподобного – автор «Відвертих розповідей прочанина». Коли ж ніні в заснованій іншими однодумцями прп. Паїсія й щедро обдарованій автократами Оптиній пустині лунають молитви на підтримку кровопролитної війни й геноциду українського народу, скромна непохитність аскетичної доктрини духовного батька сучасного східнохристиянського старчества оприявнюється мужньою альтернативою схованому під монашою рясою боязкому конформізму. Як і посмертне послання нащадкам Паїсієвого ровесника: «Світ ловив мене, але не спіймав»³⁰.

References

Babynskyi, A. (2023). Viina za «russkyi myr» chy «sviatu Rus»? Ideolohichni koreni rosiiskoi ahresii [War for the «russian world» or «holy Rus»? Ideological roots of russian aggression]. *Naukovi zapysky UKU: Bohoslovia – UCU scientific notes: Theology*, 10, P. 225–251.

Isichenko, I. (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: Epokha Baroko. XVII–XVIII st.* [History of Ukrainian literature: The Baroque era. 17th–18th c.]. Lviv–Kyiv–Kharkiv, Ukraine.

Isichenko, I. (2013). *Istoriia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini* [History of the Church of Christ in Ukraine]. Kharkiv, Ukraine.

²⁴ Маринівський Ю. Черкаська минувшина: Кн. 1. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. Черкаси: Відлуння, 1997. С. 29, 32–34, 35–40, 56–61, 100–102.

²⁵ Там само. С. 34, 42–44, 95–99.

²⁶ Лавріненко Н. Медведівський Миколаївський монастир: від перших згадок до XXI ст. *Український історичний журнал*. 2008. Вип. 1 (478). С. 141–161.

²⁷ Величковський П. Автобіографія. Житие. Свято-Троїцька Сергієва лавра, 2006. С. 105–204.

²⁸ Шумило С. Странничество Паисия Величковского по Украине и Молдо-Валахии в 1740-е гг. *Rocznik Teologiczny*. Warszawa, 2020. S. 591–612.

²⁹ Шумило С. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 79–93.

³⁰ Ніженець А. На зламі двох світів: Розвідка про Г. Сковороду і Харківський колегіум. Харків: Прапор, 1970. С. 199–203.

Isichenko, I. (Comp.). (2004). *Sviata hora Afon i ukrainska kultura: Zbirnyk* [Holy mount Athos and Ukrainian culture: A collection]. Kharkiv, Ukraine.

Lavrinenko, N. (2008). *Medvedivskiy Mykolaiivskiy monastyr: vid pershykh zghadok do XXI st.* [Medvedivskiy St Nicholas monastery: from the first mention to the 21st c.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1, (478), P. 141–161.

Marynovskiy, Yu. (1997). *Cherkaska mynuvshyna: Kn. 1. Pravoslavni monastyri na tereni suchasnoi Cherkaskoi oblasti do 1917 r.* [Cherkasy past: Book 1. Orthodox monasteries on the territory of the modern Cherkasy oblast before 1917]. Cherkasy, Ukraine.

Matiash, S. (Trans.). (2009). *Dobrotoliubiie abo Slova y hlavy sviashchennoho tverezinnia, vybrani z tvoriv sviatykh i bohonatkhennnykh otsiv* [Goodwill or Words and chapters of sacred sobriety, selected from the writings of the holy and divinely inspired fathers]. Lviv, Ukraine.

Sapozhnykova, H., Andrusiv, Yu. (2016). *Sviati zemli Ukrainy* [Holy lands of Ukraine]. Lviv, Ukraine.

Shumylo, S. (Ed.). (2016). *Velychkovskiy P. «Povist pro sviaty sobor» ta malovidomi lysty* [P. Velychkovsky's «The tale of the holy cathedral» and little-known letters]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2017). *Do istorii ihumenstva prp. Paisiia Velychkovskoho v monastyri Symonopetra na Afoni za nevidomymy ranishe arkhivnymy dokumentamy XVIII st.* [On the history of the abbacy of St. Paisius Velichkovsky in the Monastery of Simonopetra on Athos, based on previously unknown archival documents of the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2, P. 79–93.

Ісиченко Ігор – архієпископ-емерит (УГКЦ), доктор філологічних наук, професор Харківського національного університету ім. В. Каразіна (майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна).

Isichenko Ihor – archbishop-emeritus (UGCC), doctor in philology, professor at V. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: archbishop.ihor@gmail.com

ASCETICISM AS A CHALLENGE: «THE STORY OF THE HOLY COUNCIL...» BY St PAISIY VELYCHKOVSKY

Analysis of the autobiography of the founder of the eldership movement Paisiy Velichkovsky (1722–1794) aims to reveal the writer's narrative strategies that reflect his concept of Christian asceticism. The method of contextual analysis establishes the place of Velychkovsky's spiritual search under the conditions of enlightened absolutism, when religious institutions are integrated into state structures, and monastic service loses its contemplative character. This allows us to evaluate in a new way the instructive subtext of the author's memories of his life drama as a victorious rebellion of a seeker of authentic asceticism against the formalization of church life. From this follows the conclusion about the doctrinal character of the memories, which unfold a dynamic alternative to the stagnation of the stateized Orthodoxy in the creation of a space of spiritual freedom, which remains an unachieved goal in the autobiography.

Key words: autobiography, asceticism, secularisation, narrative, memoirs, monastery, conformism.

Дата подання: 22 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ісиченко, І. Аскеза як виклик: «Повість о святѣм соборі...» прп. Паїсія Величковського. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 159–163. DOI: 10.58407/litopis.240615.

Цитування за стандартом APA

Isichenko, I. (2024). *Askeza yak vyklyk: «Povest o sviatem sobori...» prp. Paisiia Velychkovskoho* [Asceticism as a challenge: «The story of the Holy Council...» by St. Paisiy Velychkovsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 159–163. DOI: 10.58407/litopis.240615.

Андрій Царенок

ФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА СВЯТИТЕЛЯ ГЕОРГІЯ (КОНИСЬКОГО) ТА ДЕЙІЗМ¹

DOI: 10.58407/litopis.240616

© А. Царенок, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-7305>

У дослідженнях, присвячених філософським ідеям видатного професора Києво-Могилянської академії, майбутнього православного ієрарха Георгія (Кониського) нерідко можна зустріти думку про дійсничну позицію, яку буцімто займає цей мислитель. *Мета* статті полягає в тому, щоб з'ясувати, чи насправді є підстави для характеристики філософської доктрини прелелебного Георгія як дійсничної. *Методологічною основою* праці є принципи вихідної дефініції та «суворого мислення». Аналіз насамперед філософського курсу, який читав Георгій (Кониський) протягом 1749–1751 рр., дозволяє дійти такого *висновку*: деїзм, що був досить популярним вченням за епохи Нового часу, згідно з яким Божество є безособовим Творцем світу, проте не його Керманічем, та яке виключає можливість чудесного, суперечить філософії Георгія (Кониського). Низка наведених роздумів українського любомудра переконливо свідчить про те, що він сповідує Бога Особистістю, Яка бере активну участь у житті Свого творіння як у звичайній, так і в незвичайній (чудесній) спосіб.

Ключові слова: киево-могилянська філософська традиція, закони природи, деїзм, теїзм, Особистість, Промисел, диво.

Постановка проблеми. Дослідження філософських традицій, що за різних епох розвивалися на українських теренах, завжди лишалося важливим завданням для фахівців. Реконструкція та осмислення ідей, які сповнюють творчу спадщину вітчизняних мислителів давнини, не є суто історичною місією: ці ідеї дотепер вражають своєю актуальністю, не втрачаючи здатність повчати, застерігати й направду допомагати в житті.

Таке дослідження, звісно, має бути якомога ретельнішим: небезпечних пасток на шляху історико-філософських розвідок вистачає, і, на жаль, оминати їх ученим не завжди вдається. Відтак утверджуються ті чи інші хибні стереотипні візії, якими рясніють наукові праці, а перегодом вони відгукуються в студіях нових поколінь гуманітаріїв. Тож актуальним видається перегляд певних усталених поглядів щодо філософських пошуків минулого, який подекуди може приводити до нових, ба навіть вельми неочікуваних висновків.

На наш думку, такого перегляду вимагає доволі поширена в історико-філософських студіях інтерпретація міркувань святого Георгія (Кониського; 1717–1795) – уродженця міста Ніжина, вихованця, викладача й ректора Києво-Могилянської академії, пізніше – славетного ієрарха. Так, посилену увагу доцільно звернути на неодноразово повторювану дослідниками тезу про те, що в його філософії ми зустрічаємось із таким світоглядним феноменом як деїзм.

Аналіз досліджень і публікацій. Найбільш ранні (з відомих автору статті) праці, на сторінках яких вказують на наявність у філософській спадщині Георгія (Кониського) дійсничних ідей, належать до радянських часів. Слід одразу наголосити, що такі ідеї насправді були поширені в Європі за доби Нового часу й певним чином імпонували марксистсько-ленінській доктрині. «Деїзм – принаймні для матеріаліста – є всього лише зручний та легкий спосіб позбутися релігії»², – свого часу зазначав К. Маркс; його послідовники розцінювали перебування когось із мислителів на дійсничних позиціях як певний ступінь наближення до атеїзму. Зрозуміло, що пошук у творіннях настільки видатних душпастирів-інтелектуалів, як Георгій (Кониський), ознак дійсничного світобачення (або ж якого-небудь іншого відступу від християнського Ортодоксу) вітався й заохочувався радянською

¹ Доповідь була виголошена на X Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Цит. за: Істория и теория атеизма: Учеб. пособие для филос. фак. и отд-ний ун-тов / Ред. М. Новиков и др. Москва: Мысль, 1987. С. 274–275.

історією філософії. Остання прагнула довести, що навіть у свідомості вірян визрівали ті світоглядні тенденції, які відчутно контрастували з традиційним богослов'ям та й узагалі поступово підточували підвалини релігійного світогляду.

Згідно з історико-філософськими працями радянських часів, учення Георгія (Кониського), безперечно, не втілювало якоесь безбожне вільнодумство, проте йому все ж була притаманна певна неортодоксальність, зокрема деїстична. Відтак показовою є невелика стаття про ієрарха, яку вміщено у «Філософському словнику» (1981): Георгій (Кониський) згадується як мислитель, який схилився до деїзму³. Вірогідно, на цей висновок вплинула інтерпретація поглядів киево-могилянця у монографії М. Кашуби «Георгій Кониський»⁴, написаний на два роки раніше. У цьому дослідженні превелебний Георгій належить до тих представників духовенства, які визнавали деїстичну систему світу⁵. Як зазначає авторка, усе, що мислитель говорить «про причини руху й розвитку матеріальних речей, ідея саморуху природи-матерії, не виходить за рамки його деїстичної позиції»⁶. На думку М. Кашуби, Георгій (Кониський) виявляє відповідну світоглядну тенденцію й у своїй теорії пізнання: «Вихідний пункт його гносеології – визнання пізнаваності світу і законів природи. Тут він чітко демонструє позицію деїзму: Бог, створивши світ сей та давши йому закони розвитку, більше в цей розвиток не втручається. Людині надана можливість пізнати світ та закони його розвитку, а також пізнати саму себе як частинку світу»⁷.

Про те, що Георгію (Кониському) властиві деїстичні переконання, ідеться й у більш пізній праці М. Кашуби, а саме в її розлогій передмові до перекладених нею філософських творів душпастиря⁸.

Як новоевропейський мислитель-деїст Георгій (Кониський) постає й у низці історико-філософських студій, створених уже за доби незалежної України, зокрема в монографії М. Кашуби «Георгій Кониський – світогляд та віхи життя», яка є істотною, однак, на наш погляд, усе ж недостатньо оновленим варіантом її попередньої книжки, присвяченої видатному філософу⁹. Думку про деїстичну позицію Георгія (Кониського) (або про виявлення ним елементів деїзму) бачимо, наприклад, і в «Енциклопедії Сучасної України»¹⁰, і в деяких досить відомих посібниках з історії вітчизняних філософських шукань¹¹. Зрештою, найновіша праця, в якій ідеться про деїзм українського любомудра, була опублікована 2019 р.: в ній стверджується, що, «демонструючи позицію деїзму, Г. Кониський обмежував дії Бога-творця, схилився до думки, що природа сама виступає як творець, пробуджуючи в тілах усілякі процеси і виступаючи їх причиною»¹².

Отже, констатація наявності у філософській спадщині Георгія (Кониського) деїстичних ідей стала вельми традиційною для історії філософії. Однак, гадаємо, слід замислитись про доцільність подальшого існування такої традиції: доволі значна кількість фактів свідчить зовсім не на її користь. Так, до діаметрально протилежного висновку нас приводить ретельний аналіз дидактичної драми святителя Георгія «Воскресіння мертвих», на що ми вже звертали увагу в одній із попередніх статей¹³. На часі пошук відповіді на питання, чи бачимо ми достатньо підстав, щоб вказати на те, що Георгій (Кониський) належить до числа мислителів-деїстів, виходячи з його курсу філософії.

Відповідно, *мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати, чи насправді є підстави для характеристики філософської доктрини превелебного Георгія як деїстичної.*

Методологія дослідження. Задля досягнення мети пропонуємо скористатися: 1) методом вихідної дефініції (передбачає чітке встановлення значення терміну, що ним активно послуговуємось у нашій праці), а також 2) методом «суворого мислення» (зорієнтоване науковця спиратися на прості й прозорі істини, які випливають із досвіду та точного міркування¹⁴).

³ Філософський словарь / Под. ред. И. Фролова. Москва: Политиздат, 1981. С. 164.

⁴ Кашуба М. Георгий Конисский. Москва: Мысль, 1979. 173 с.

⁵ Там само. С. 13.

⁶ Там само. С. 68.

⁷ Там само. С. 88.

⁸ Кашуба М. Георгій Кониський і його «Філософський курс». *Георгій (Кониський). Філософські твори: У 2 т.* Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 5–42.

⁹ Кашуба М. Георгій Кониський – світогляд та віхи життя. Київ: Український центр духовної культури, 1999. 228 с.

¹⁰ Плахотнюк С. Деїзм. *Енциклопедія Сучасної України*. 2007. Т. 7. URL: <https://esu.com.ua/article-21275>.

¹¹ Огородник І., Огородник В. *Історія філософської думки в Україні*. Київ: Вища школа, Т-во «Знання», КОО, 1999. С. 245, 247; Федів Ю., Мозгова Н. *Історія української філософії: Навчальний посібник*. Київ: Україна, 2000. С. 125, 126.

¹² Сислюк Я., Тімченко О., Пігош М. Філософсько-релігійні погляди професорів Києво-Могилянської академії. *Гілея*. 2019. Вип. 142. Ч. 2. Філософські науки. С. 164–165.

¹³ Царенок А. *Догматичні смисли драми святителя Георгія (Кониського) «Воскресіння мертвих»*. *Філософські обрії*. 2021. Вип. 45. С. 89.

¹⁴ Цей метод пропагується, зокрема, польським філософом-неопозитивістом Леоном Хвістеком (Див.: Личко-

Результати. Визначенню наявності дійстичних ідей у філософських творах Георгія (Кониського) цілком природно має передувати чітке розуміння того, яким саме сенсом традиційно наділяють поняття «деїзм» у царині філософських, релігієзнавчих та теологічних студій. Дослідник конче потребує базової, вихідної дефініції, і така потреба відповідає давній істині, добре сформульованій, зокрема, Сократом: «хоч би про що ... ми розмірковували, треба виходити від однієї засади: слід знати, про що розмірковуєш, інакше розмірковування приречене на цілковиту невдачу»¹⁵.

Значною мірою про сутність дійстичної світоглядної позиції вже йшлося вище. Наразі доречно навести конкретну більш-менш змістовну дефініцію терміну «деїзм», на яку ми будемо зважати, аналізуючи філософські ідеї Георгія (Кониського). Нам допоможе відповідна стаття з «Енциклопедії Сучасної України»: як зазначає її автор С. Плахотнюк: деїзм – це «релігійно-філософське вчення, згідно з яким Бог як безособистісна першопричина Всесвіту не втручається у процеси та явища, що відбуваються в ньому»¹⁶. І хоча, на думку істориків філософських шукань, дійстичні переконання різних мислителів можуть повністю не співпадати одне з одним – деїзм є явищем різноликим, – ми скористаємось наведеною дефініцією як масштабним узагальненням, результатом синтезуючого «охоплення» двох важливих ознак дійстичних концепцій.

Як бачимо, першою з них є віра в **безособове божественне начало**, яке створює світ. Ця світоглядна позиція (так само, як і пантеїзм – вчення, що уявно деперсоналізує Бога, ототожнюючи, «зливаючи» Його з природою, із творінням) вочевидь суперечить християнському богослов'ю з його яскраво вираженим теїзмом – доктрині, за якою Божество є саме Особистістю, ба більше – Надособистістю. Чи сповідує й проповідує православний священнослужитель Георгій (Кониський) учення про безособистісну Першопричину світу?

Застосування принципу «суворого мислення», яке спирається на конкретні факти, уможливило наступну недвозначну відповідь на це питання – ні. Щоб переконатися у справедливості такого категоричного твердження, достатньо ознайомитися із «Метафізикою» Георгія (Кониського). На її сторінках Творець Всесвіту характеризується як **Верховна Істота, Яка володіє необхідними атрибутами особистості**: «Бог має розум і волю»¹⁷ (причому розум та волю найвищі), – переконаний Києво-Могилянський професор.

Отже, перша з виділених С. Плахотнюком ознак деїзму, зовсім не властива розуміслом превелебного Георгія. Втім, повторимося: на думку дослідників, деїзм різноликій, і, можливо, не всі мислителі-деїсти заперечують буття Божества як Особистості. Чи є Георгій (Кониський) одним із них? Можливо, його вченню притаманна друга зі згаданих ознак дійстичного погляду на суще – положення про те, що **Бог, створивши Всесвіт, не втручається в його існування?**

Ця світоглядна позиція теж протистоїть теїзму, за яким Найдосконаліша Особистість є не лише Творцем, але й всемудрим, всесильним та всеблагим Промислителем світу: «...деїзм відкидає участь Бога в житті світу, тобто відкидає Промисел Божий. Бог, за вченням деїзму, створивши світ та визначивши його закони, ніби залишив світ самому собі – тобто після свого створення світ уже живе сам у собі і може бути зрозумілий у своєму розвитку, у своєму житті сам із себе»¹⁸, – зазначає ще один видатний вітчизняний любомудр о. Василій Зеньківський.

Постулюючи невтручання Творця в існування творіння, деїзм закономірно виключає можливість чудесного: «Тим поняттям, яке рішуче відділяє християнське вчення від деїзму, є поняття чуда: відкидання чудес (як участі Бога в житті світу) і є тією (мнимою) підставою, яка визначила систему деїзму»¹⁹. Відповідно, мислителю, який визнає дійстичну позицію як таку, є чужою й віра в надприродне Одкровення, а також сприйняття заснованих на останньому догматів.

Про все це теж варто пам'ятати, вдаючись до тестування тієї чи іншої доктрини стосовно наявності в ній дійстичних ідей.

Чи заперечує православний священнослужитель Георгій (Кониський) участь Божества в житті створеного Ним Всесвіту?

вах В. Естетика українського та польського авангарду. Київ: НАККіМ, 2021. С. 204, 211).

¹⁵ Платон. Діалоги / Пер. з давньогр Коваль Д., Кобів Й., Лучук Т., Головач У., Мушак Ю. Київ: Основи, 1999. С. 301.

¹⁶ Плахотнюк С. Деїзм. URL: <https://esu.com.ua/article-21275>.

¹⁷ Георгій (Кониський), архієпископ. Філософія надприродна, або Метафізика. *Філософські твори*: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 2. С. 543.

¹⁸ Зеньковський В. Апологетика. Киев: Издание Экзарха всей Украины митрополита Киевского и Галицкого, 1990. С. 45.

¹⁹ Там само. С. 46.

Ще будучи викладачем поетики, превелебний Георгій пише визначну драму-мораліте «Воскресіння мертвих». У цьому творі ми зовсім не бачимо ознак деїзму, натомість християнська теїстична позиція оприявнюється тут голосно й упевнено. Георгій (Кониський) переконаний, що Творець-Промислитель піклується про людей та природу: так, саме Він «дає зерну стебло, колос, ості». П'єса має не лише морально-дидактичний, але й віроповчальний вимір: її автор жодним чином не відкидає біблійних істин, догматів, наприклад, проповіданого ним догмату про майбутнє дивовижне оживлення Богом усіх спочилих людей²⁰.

Утім, із плином часу погляди людей можуть відчутно, а то й радикально змінюватись. Скажімо, інший відомий мислитель XVIII ст. Дені Дідро (принаймні, так стверджується в одному з посібників радянських часів) досить швидко перетнув межу, яка відділяє дійсничий світогляд від безбожництва: «...якщо в “Філософських думках” (1746) він постає як деїст, то в “Листі про сліпих, призначеному зрячим” (1749) та наступних творах він відверто виступає з атеїстичних позицій»²¹.

Драма «Воскресіння мертвих» побачила світ 1746 р., а свій авторський курс із філософії (який став відомий сучасному науковому загалу, зокрема, завдяки величезній перекладацькій праці М. Кашуби) Георгій (Кониський) читав студентам дещо пізніше – протягом 1749–1751 рр. Звісно, існує теоретична вірогідність того, що, на відміну від Георгія-драматурга, Георгій-філософ уже сповідував ті неортодоксальні ідеї, які прийнято називати дійсничими. Спробуємо з'ясувати, чи так це було насправді, звернувшись до того таки прикметного курсу «Загальна філософія, поділена на чотири відділи, включає логіку, метафізику, фізику й етику; викладена в Київській академії ... найпревелебнішим отцем Георгієм Кониським».

Значну увагу в своїй «Метафізиці» український любугоудр приділяє способам природного доведення буття Бога; один із них – хрестоматійний для незліченних генерацій богословів телеологічний спосіб, сенс якого можна звести до наступної тези: лад, який ми спостерігаємо у Всесвіті, є яскравим свідченням існування мудрої, могутньої та доброї Причини виникнення та подальшого існування цієї грандіозної впорядкованості. Георгій (Кониський) виражає сутність цього доказу такими словами: «...все, що бачимо в цьому світі, те, що спостерігаємо, тримається в якихось певних і постійних стійких межах; те, що не наділене жодним пізнанням, не може завжди діяти в певних і стійких межах, якщо не рухається і не спрямовується якимось дуже розумним керманичем. Отже, є той керманич і правитель світу, якого називаємо Богом»²².

Факт наявності у філософському курсі превелебного Георгія цих кількох речень, якщо й не повністю спростовує усталену думку про деїзм мислителя, то принаймні вочевидь ставить її під сумнів. Автор «Загальної філософії...» незаперечно визнає Бога надрозумним Правителем світу – тією **Силою, Яка не лишень створює світ, однак іще й керує цим величезним світом**.

Утім, як уже згадувалось, «Загальна філософія...» складається не лише з «Метафізики»: перед останньою Георгій (Кониський) розміщує об'ємну «Фізику», і на її сторінках ми читаємо роздуми, що можуть характеризуватися дослідниками як певним чином дійсничні. Не залишимо й їх поза увагою.

«Бог, створюючи різноманітність цього світу і бачачи, що жодна річ не може постати без його твору, ані створена існувати, встановив, що для всіх речей він віддає свою зберігаючу здатність, однак, щоб це збереження найменше шкодило встановленим ним законам природи, інакше суперечив би самому собі»²³, – зазначає Георгій у своїй «Фізиці», і ця сентенція може видатися дійсничною чи такою, що має певний дійсничний «присмак». Однак спробуємо ретельно проаналізувати її, і, по-перше, звернемо увагу на постульоване в ній існування законів буття природи. Києво-Могилянський філософ, справді, переконаний у їх наявності, в тому, що вони були встановлені для світу Богом. Проте чи є таке переконання неодмінною ознакою симпатії до деїзму? На нас чекає чергова категорична відповідь – ні. **Християнський Ортодокс зовсім не заперечує буття законів, чинників упорядкування, регуляторів життя природи**²⁴ (і, до речі, того, що людині слід пізнавати

²⁰ Див.: Георгій (Кониський), архієпископ. Воскресіння мертвих. *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори* / АН УРСР; гол. ред. кол. І.О. Дзевєрін, уклад., авт. вступ. ст., прим. О.В. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1983. С. 337–356.

²¹ История и теория атеизма. С. 275.

²² Георгій (Кониський), архієпископ. Філософія надприродна, або Метафізика. *Філософські твори*. Т. 2. С. 535.

²³ Георгій (Кониський), архієпископ. Філософія природи, або Фізика. *Філософські твори*. Т. 2. С. 87.

²⁴ Так, визнаний поборник правовір'я святий Василь Великий у «Беседах на Шестоднев», коментуючи біблійні слова «І сказав Бог: “Нехай земля вродить траву, ярину, що насіння вона розсіває, дерево оwoчево, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі”. І сталося так» (Буття 1:11), стверджує, що «тодішній глагол і перше оне повеління зробились ніби природним деяким законом та лишались у землі й на наступні часи, надаючи їй силу народжувати та приносити плоди» (Див.: Василь Великий, святий. Беседы на Шестоднев).

як їх, так і дійсність взагалі); інша справа, що він не абсолютизує їх, не проголошує їхньої сепаратної «сваволі», відокремленості від дій свого Творця, не вчить про їхнє всесилля, принципову постійність, непорушність (як ми побачимо пізніше, в жодному разі не абсолютизує закони природи й превелебний Георгій).

По-друге, спробуємо належно осмислити думку філософа про «зберігаючу здатність», якою Творець наділяє речі. Задля цього слід зважати не лишень на наведену сентенцію, але й на загальний смисловий контекст, у межах якого вона була висловлена.

За Георгієм (Кониським), **Бог не лише створює світ, але й підтримує його існування, зберігає своє творіння**: Він «є найближчою оберігаючою причиною всіх речей»²⁵, і коли б «в якийсь момент забрав від створених свою зберігаючу силу, то вони всі відразу перетворилися б на ніщо»²⁶; «...сама природа зберігається хіба що Богом, говориться, що вона сама себе зберігає своїми силами, але це, здається, понад її сили, бо зберігати – значить якимсь чином продовжувати акцію творення»²⁷.

Не лише існування створених речей, але й їхня активність у світі є **неможливою без підтримки Творця**: щоб вони «щось зробили, необхідно, щоб Бог діяв разом з ними, інакше будуть лежати інертні і ніби мертві»²⁸. Як випливає із розмислів автора «Фізики» про Господа як Першопричину та про створені Ним «другі причини», останні таки «існують власною екзистенцією» й «діють своєю власною здатністю, наданою їм Богом», але все ж існують та діють не без Його допомоги²⁹.

Низка таких антидеїстичних тез у «Фізиці» Георгія (Кониського) доповнюється ще й анонсованими раніше думками любомудра про **неабсолютність законів природи**: «...треба вважати, що Бог так зберігає створені ним речі, щоб зберегти свої закони разом із прописаними природі, і такий спосіб збереження називається допомогою (concursum) або природним збереженням, це значить: для цілої природи вже від початку даних і навіть вимірених. Однак вони [закони] можуть колись по-іншому діяти через певні цілі в речах, звідси часом [Бог] не допускає, щоб слабші натури були переможені більш сміливими»³⁰.

Киево-Могилянський професор (як і всі ми) свідомий того, що «...в природі трапляються численні невідповідності», як-от холодне літо, тепла зима, землетруси, спустошливі пожежі, паводки тощо. Його наведена в «Етиці» відповідь на питання, чому стаються такі явища, також суперечить дійстичному світогляду: подібні «відхилення природи» відбуваються «чи коли Бог так спирає хід другорядних причин, чи із-за іншої мети, коли відхилення відбувається природним шляхом»³¹ (не будемо забувати, що й «природний шлях», за Георгієм (Кониським), не діє без підтримки свого Творця).

Переконливим свідченням того, що автор «Загальної філософії...» сповідує втручання Божества в життя світу, є і його роздуми про властивості води, яка може й «литися донизу, і підніматися вгору, і, якщо Бог захоче, ніби полум'я знищувати речі». Превелебний Георгій пояснює такий стан речей: «литися донизу» вода «може природно, підніматися вгору – не інакше як насильно, а спалювати може з Божої волі, і ця остання здатність називається покірливістю, тому що річ готова і здатна для якихось справ, які не погоджені з її природою, не зі своїх сил, а ніби підкоряючись Божій волі»³² («Фізика»).

У світі є місце для **чудесного**: не лише у своїй драмі-мораліте, але й у «Загальній філософії...» Георгій (Кониський) не заперечує можливості чудес. Він визнає реальність та цінність надприродного, чудесного Одкровення (і, безумовно, богооб'явлених догматів³³): «...все, що каже Бог, є або немає, треба вірити як найбільш певному, а Бог говорить те, що написано в святих книгах Старого і Нового Заповіту. Тому свідчення св. письма не можуть без крайнього неблагочестя заперечуватись тим, хто знає, що ті слова Божі»³⁴, – зазначає філософ у «Логіці». Незаперечним чудом для Георгія (Кониського) виступає й згадане в Біблії затемнення сонця, яке сталося під час хресних страждань Спасителя: воно не відбулося «звичайним природним способом, а було чудом», позаяк «Місяць був у протилежній півкулі під нами і не міг заступити нам сяння Сонця. Отже, тоді у Сонця було ві-

днів. Москва: Отчий дом, 2010. С. 73.).

²⁵ Георгій (Кониський), архієпископ. Філософія природи, або Фізика. *Філософські твори*. Т. 2. С. 85.

²⁶ Там само. С. 86.

²⁷ Там само. С. 87.

²⁸ Там само. С. 90.

²⁹ Там само. С. 92.

³⁰ Там само. С. 88.

³¹ Там само. Т. 1. С. 403–404.

³² Там само. Т. 2. С. 48.

³³ Вельми показово, що, як наголошує автор «Загальної філософії...», кожна з її основних частин написана во славу Пресвятої Трійці (Див.: Георгій (Кониський), архієпископ. *Філософські твори*. Т. 1. С. 384, 474; Т. 2. С. 507, 548), і це є ясравим виявом сповідання превелебним Георгієм відповідного догмату.

³⁴ Георгій (Кониський), архієпископ. Мала логіка. *Філософські твори*. Т. 1. С. 173.

дібрано сіяння, і тільки це одне було власним затемненням Сонця...»³⁵ («Фізика»). Зрештою, любомудр-священнослужитель визнає дивовижним велике й незбагненне для людського розуму Таїнство Євхаристії³⁶, і це вже вкотре переконує нас у тому, що віра превелебного Георгія в Бога як і в Творця, так і в Промислителя світу є напевно незаперечною.

Сподіваємось, що наведених вище фактів цілком достатньо для того, щоб із позицій «суворого мислення» зробити такий **висновок**: Георгія (Кониського) некоректно вважати мислителем-деїстом, позаяк його філософське вчення позбавлене таких істотних ознак деїзму, як 1) віра в безособове творче первонаачало та 2) переконання у відсутності впливу творчого первонаачала на процеси, які відбуваються у створеному світі.

Перспективи подальших досліджень. Зроблений висновок значною мірою актуалізує необхідність суттєвого перегляду усталеної в науковій літературі думки, згідно з якою філософським пошукам професорів Києво-Могилянської академії були притаманні деїстичні тенденції. Гадаємо, що такий перегляд сприятиме постанову нової, відчутно зміненої та удосконаленої інтерпретації розмислів видатних мислителів доби Гетьманщини, а отже, і більш успішному розвитку вітчизняних історико-філософських студій.

References

Fediv, Yu., Mozgova, N. (2000). Istorija ukrajinskoji filosofiji: Navchalnyj posibnyk [History of Ukrainian philosophy: textbook]. Kyiv, Ukraine.

Syslyuk, Ya., Timchenko, O., Pihosh, M. (2019). Filosofsko-religijni pogliady profesoriv Kyjevo-Mohylianskoji akademiji [Philosophical and religious views of professors of Kyiv-Mohyla academy]. *Hileja – Hileya*, 142, P. 160–165.

Tsarenok, A. (2021). Dogmatychni smysly dramy sviatytelia Georgija (Konyskogo) «Voskresinnia mertvyh» [Dogmatic senses of drama of st. Georgij (Konyskyj) «Resurrection of the dead people»]. *Filofski obrji – Philosophical horizons*, 45, P. 79–95.

Царенко Андрій Вікторович – доктор філософських наук, доцент, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Tsarenok Andrii – doctor of philosophical sciences, docent, professor at T. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013 Ukraine). E-mail: tsarenok-sever@ukr.net

PHILOSOPHICAL LEGACY OF ST GEORGIY (KONYSKYI) AND DEISM

We can often find interpretation of the famous Kyiv-Mohyla academy professor Georgiy (Konyskyi; 1717–1795) philosophical position as a deistic one. Such popular opinion seems to be a serious mistake: that Ukrainian thinker is well-known Orthodox Church activist and spiritual leader, and deism presents a kind of heretical doctrine. **The aim** of the study is to figure out whether the mentioned interpretation is true. **The methodological basis** is the principles of the starting definition and the «strict thinking». The analysis of the philosophical course taught by Georaiy (Konyskyi) in 1749–1751 helps to draw the following **conclusion**: deism, being a doctrine that was quite popular in the modern era, according to which the Deity is the impersonal Creator of the world, but not its Ruler, and which excludes the possibility of the miraculous, contradicts the philosophy of Georaiy (Konyskyi). A number of the above reflections of the Ukrainian wise man convincingly demonstrate that he confesses God as a Person who actively participates in the life of His creation in both ordinary and unusual (miraculous) ways.

Key words: Kyiv-Mohyla philosophical tradition, rules of nature, deism, theism, Person, Providence, miracle.

Дата подання: 4 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Царенко, А. Філософська спадщина святителя Георгія (Кониського) та деїзм. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 164–169. DOI: 10.58407/litopis.240616.

Цитування за стандартом APA

Tsarenok, A. (2024). Filosofska spadshyna sviatytelia Georgija (Konyskogo) ta dejizm [Philosophical legacy of st Georgiy (Konyskyi) and deism]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 164–169. DOI: 10.58407/litopis.240616.

³⁵ Георгій (Кониський), архієпископ. Мала логіка. *Філософські твори*. Т. 2. С. 298.

³⁶ Там само. С. 88; Т. 1. С. 306.

УДК 930:[355.232:340.15(470)«18»

Костянтин Ячменіхін

**ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВИХ КАНТОНІСТІВ
РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ХІХ СТ. В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

DOI: 10.58407/litopis.240617

© К. Ячменіхін, 2024.СС BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

***Метою статті** є аналіз історичної літератури, яка висвітлює існування інституту військових кантоністів російської армії ХІХ ст., зокрема в Україні (Слобідсько-Українська та Херсонська губернії). Опрацьовані історіографічні джерела – праці дослідників ХІХ – поч. ХХ ст. При дослідженні проблеми виділені окремі періоди та основні напрями. Вказувалося, що в історіографії ще не створено наукового підходу до аналізу цієї проблеми. Практично всі автори, як правило, зверталися до окремих її сюжетів. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи наукової логіки, об'єктивності та критики джерел. Серед основних **методів** історіографічного аналізу проблеми головним є проблемно-хронологічний підхід, а також методи верифікації тих чи інших концептуальних положень. На жаль, на сьогодні відсутні роботи, позбавлені відвертого ідеологічного забарвлення. **Наукова новизна** роботи: вперше зроблена спроба проаналізувати історію вивчення інституту кантоністів російської армії та сформулювати основні напрями в розв'язанні цієї проблеми на засадах сучасної методології, що базується на принципах поєднання історико-культурних та антропоцентричних методів. На основі аналізу історіографії проблеми можна зробити такі **висновки**: проблема на сьогодні лише сформульована й потребує всебічного аналізу джерельної бази та створення нарративу, що відповідає сучасним методологічним вимогам.*

***Ключові слова:** історіографія, методологія, військові кантоністи, російська армія ХІХ ст.*

Не зважаючи на те, що у вивченні історії Росії імперського періоду вже проведена значна робота багатьма поколіннями істориків різних країн, котрі розглядали її з погляду різноманітних методологій та ідеологічних позицій, низка проблем залишається мало вивченою. До таких сюжетів треба віднести військову та соціальну історію зазначеного періоду.

Узагалі, не можна говорити, що військова історія залишилася поза увагою дослідників, однак їх інтерес до різних періодів і проблем цих століть був доволі нерівномірним. У центрі уваги, особливо радянських істориків, опинилися події та процеси, пов'язані з війнами, революційними рухами в армії, з участю представників армії в суспільному русі тощо. Водночас поза увагою дослідників залишилися хід та особливості розвитку збройних сил Росії, реформування організаційної структури війська, зміни способів комплектування військ, підготовка армійського резерву, зв'язки військового будівництва з внутрішньою та зовнішньою політикою держави, а також низка інших важливих питань.

Таку картину можна спостерігати під час вивчення проблем, пов'язаних з історією Росії цього періоду. Основну увагу дослідники приділяли, як правило, функціонуванню головних станів суспільства. І це не випадково, адже саме вони чинили найбільший вплив на процес історичного розвитку країни. Зокрема добре висвітлено різні категорії селянства, що було найчисельнішим і впливало на внутрішні процеси в суспільстві. Не залишили поза увагою і сюжети, пов'язані з впливом таких значних верств суспільства, як дворянство, купецтво, духовенство та міщанство. Водночас численні групи населення, що входили до так званого «податного населення», залишилися фактично поза увагою.

На стику цих двох важливих для дослідження тем, перебуває інститут військових кантоністів російської армії. Цьому інституту самодержавства, чия історія нараховує майже півтора століття, судилося відіграти провідну роль у системі комплектування армії. Уведений ще в 1721 р., він нараховував біля двох тисяч чоловік. А до кінця царювання Миколи I став основним джерелом поповнення армії підготовленими унтер-офіцерами та спеці-

альним технічним персоналом і нараховував вже 378 тис. чоловік. Тож, будучи одним із інститутів самодержавства, військові кантоністи не могли не відображати всю складність соціально-економічної та політичної історії Росії, а також здійснювати вплив на формування особливий ментальності в певній частині її жителів.

Стала у вітчизняній та зарубіжній історіографії думка про них, як виключно реакційний інститут, переважно панує дотепер. Багато авторів дотримуються концепції, що мають тенденційний характер, особливо в плані висвітлення побуту кантоністів¹. Дослідники чомусь не намагаються помічати складну еволюцію не лише правової бази, але й системи підготовки кантоністів. Треба зазначити, що до стану кантоністів були включені різні категорії «податного» населення країни. Чисельність кантоністів, їх права та обов'язки, система виховання й навчання не залишались статичними.

Історіографія з цієї проблеми, на жаль, досить невелика. Хоча й опублікована значна кількість робіт з історії російської армії та військових поселень, що відрізняються як за жанром, так і за обсягом, однак усі вони, як правило, висвітлюють лише окремі сюжети проблеми, про яку йдеться. Початок наукового аналізу історії військових кантоністів було покладено ще в сер. XIX ст. Про це писали історики різних напрямів та шкіл, тому концепції по суті різнилися. Потужну фактологічність, різноманітність конкретних матеріалів мають роботи військових істориків М. Мельницького² та М. Лілеєва³, присвячені історії військово-учбових закладів. Цінність цих робіт полягає в тому, що автори мали доступ до архівних матеріалів, тому їхня структура тексту заснована не на емоційно-психологічному сприйнятті дійсності, а на критичному ставленні до джерельного матеріалу. Ці роботи, з погляду багатства матеріалу, не втратили свого значення й для сучасних дослідників.

Саме М. Хмельницький уперше звернувся до історії військово-учбових закладів. У своїй фундаментальній роботі, присвяченій насамперед кадетським корпусам та академіям, автор розглядає інститут військових кантоністів у якості додатка до вищої військової освіти, наполягаючи на тому, що з кантоністів комплектувалися помічники вчителів у кадетських корпусах та їх обслуга. Кантоністів, які навчалися при кадетських корпусах та інших цивільних і військово-учбових закладах, також необхідно використовувати, на думку автора, як викладачів нижчих шкіл військового відомства.

М. Лілеєв уперше в російській історіографії звернувся до проблеми не всього інституту військових кантоністів, а до питання їх підготовки до проходження військової служби. Описуючи нижчі школи військового відомства, автор визнав, з одного боку, невиправданість системи закритого виховання, з іншого – необхідність інтернатів для дітей солдат та нижчого офіцерського складу. Подібні школи, на думку М. Лілеєва, несли просвітництво в солдатські лави, у такий спосіб сприяючи зростанню чисельності освіченого контингенту в армії.

Серед відомих військових істориків XIX ст., які присвятили деякі роботи вивченню окремих аспектів проблеми, що розглядається, треба назвати М. Богдановича⁴. У роботі, присвяченій поширенню освіти в армії, автор віддає перевагу Бель-Ланкастерському методу взаємної освіти, наголошуючи, що саме він міг успішно застосовуватися за допомогою освічених солдатів та кантоністів.

Серед робіт, що негативно оцінювали інститут військових кантоністів, треба назвати дослідження автора, який писав під псевдонімом Н.Д.Н.⁵ Згідно з ним, «існування спадкового стану солдатів в нашій армії, у розумінні суто військового, не приносило їй майже ніякої користі; існування ж подібного закладу в державі було для неї не лише марною справою, але й по-справжньому шкідливою, – шкідливою в плані моральному і в плані економічному»⁶. Поява інституту військових кантоністів, на думку автора, не мала жодних підстав, що впливає з історичного розвитку країни.

Полковником Генеральського штабу О. Петровим, одним із перших в російській історіографії розпочата розробка питання облаштування та керівництва військовими поселеннями⁷. Використовуючи архівні джерела, які висвітлювали період зародження та станов-

¹ Мальцев Н. Военные поселения в России XIX в. *Военно-исторический журнал*. 1992. № 12. С. 2–7; Богданов Л. Военные поселения в России. Москва, 1992. 88 с.

² Мельницкий Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России. Санкт-Петербург, 1857–1860. Т. 1–4.

³ Лілеєв М. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. Санкт-Петербург, 1880–1892. Ч. 1–3.

⁴ Богданович М. О средствах к распространению просвещения в армии. *Военный сборник*. 1863. № 1. С. 139–144.

⁵ Н.Д.Н. Общий обзор преобразований по части устройства вооруженных сил. *Военный сборник*. 1861. № 1. С. 3–48.

⁶ Там само. С. 9.

⁷ Петров А. Устройство и управление военными поселениями в России. *Граф Аракчеев и военные поселения*. Санкт-Петербург, 1871. С. 117–130.

лення військових поселень піхоти в Новгородській губернії, автор намагається накреслити схему округу поселення полку та структуру його управління. Але, на жаль, він випустив із поля зору таке важливе питання, як соціальна структура військових поселень, із-поміж іншого, підготовки дітей військових поселенців у школах кантоністів, учбових батальйонах та ескадронах, обмежуючись лише стислим нарисом цієї проблеми.

На початку 1870-х рр. побачила світ книга В. Нікітіна, присвячена побуту кантоністів і укладена із пов'язаних авторським текстом спогадів колишніх жителів військових поселень⁸. За концепцією автора, вся історія інституту військових кантоністів – це історія знущання та наруги над людською гідністю та створення муштрованих машин безумовної покори. Ця робота, на наш погляд, є не науковим дослідженням, а, радше, особистим поглядом автора щодо інтерпретації цієї проблеми. Така тенденційність є реакцією, на нашу думку, на настрої суспільства під час ліберальних реформ Олександра II.

Однією з цікавих праць, присвячених проблемі існування інституту військових кантоністів, є дослідження П. Карцова, який, на відміну від інших авторів, намагався певним чином зрєкитися суб'єктивних поглядів на військові поселення та об'єктивно розглянути проблему функціонування інституту військових кантоністів⁹.

На думку дослідника, «кантоністські школи військових поселень безперечно приносили суттєву користь народній освіті взагалі та військовому відомству зокрема»¹⁰. Ця користь найперше полягала в значній економії грошей, оскільки в школах військових поселень застосовувався метод взаємної освіти (метод Бель-Ланкастера). І в такий спосіб військове відомство автономно готувало для своїх потреб солдатів, унтер-офіцерів, майстрів та спеціальну технічну ланку армії.

У надрукованому наприкінці XIX ст. нарисі з історії військової справи в Росії, інституту військових кантоністів приділено значну увагу у зв'язку з проблемами комплектування армії унтер-офіцерськими кадрами¹¹. Автори нарису наголошували, що армія була достатньо забезпечена молодшою командною ланкою, по-перше, за рахунок рядових, які відслужили свій термін, а по-друге, завдяки поповненню випускниками військових шкіл для кантоністів.

Питанню комплектування та улаштування армії присвячені роботи О. Редігера¹². Автор докладно висвітлює процес комплектування армії унтер-офіцерськими та нестройовими кадрами, наголосивши, що в Російській імперії в одній із перших країн Європи була закладена система підготовки нижчої командної та технічної ланки.

Крім наукових досліджень, присвячених історії збройних сил, дореволюційна історіографія насичена й науково-популярною літературою, в якій висвітлені також і питання, пов'язані з інститутом військових кантоністів¹³. У цих роботах кантоністів розглянуто як невід'ємну частину системи військових поселень, і тому їх автори оцінювали не військові поселення як такі, а систему підготовки кантоністів, і практично не бачили в ній жодних позитивних рис.

Також дореволюційна історіографія посутньо представлена різноманітними ювілейними виданнями¹⁴. Це насамперед колективна монографія, присвячена століттю Військового міністерства, особливо ті розділи, в яких ідеться про систему військово-учбових закладів та комплектування армії. У розділі, де висвітлено цю проблему, автори наголошують: попри те, що інститут військових кантоністів давав незначну кількість рекрутів, однак це були достатньо підготовлені солдати, необхідні армії. Щодо системи початкових учбово-військових закладів, автори переконливо, на наш погляд, доводять їхню необхідність і користь для армії в умовах панування рекрутингової системи комплектування збройних сил, оскільки від підготовки унтер-офіцерів і майстрів, які займали стройові та нестройові посади, залежала багато в чому її життєдіяльність і боєздатність. До того ж необхідно наголосити, що всі ювілейні видання вміщують багатий фактичний матеріал, частина якого вперше вводилася до наукового обігу.

Аналіз дореволюційної історіографії інституту військових кантоністів свідчить, що вона накопичила певний фактичний матеріал із проблеми й заклала підвалини для її вивчен-

⁸ Никитин В. Многострадальные. Очерк быта кантонистов. Санкт-Петербург: Колесов и Михин, 1872. 255 с.

⁹ Карцов П. О военных поселениях при графе Аракчееве. *Русский вестник*. 1890. № 2. С. 139–172; № 3. С. 82–115; № 4. С. 75–121.

¹⁰ Там само. № 3. С. 100.

¹¹ Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени / Под ред. Петрова А. Москва, 1897. Т. 2.

¹² Редигер А. Комплектование и устройство вооруженных сил. Санкт-Петербург, 1900.

¹³ Лыкошин А. Военные поселения. *Великая реформа*. Москва, 1911. Т. 2. С. 86–106.

¹⁴ Столетие военного министерства 1802–1902 / Ред. Скалон Д. Санкт-Петербург, 1902. Т. 4. Ч. 1. Кн. 1; Висковатов А. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. Ч. 9, 10, 17, 19. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1899–1902; Исторический очерк Павловского военного училища, Павловского кадетского корпуса и Императорского военно-сиротского дома. 1798–1898 / Под ред. Петрова А. Санкт-Петербург, 1898.

ня. Була введена в науковий обіг певна кількість архівних матеріалів, джерел особистого походження тощо. Однак проблема не була проаналізована комплексно, дослідники торкалися лише деяких її аспектів. Водночас дореволюційним історикам не вдалося визначити місце категорії кантоністів у соціальній та військовій структурі. На наш погляд, це сталося через обмежену джерельну базу. Дослідження історії інституту військових кантоністів зводилося лише до аналізу законодавчих актів, що переважно регулювали їхнє правове положення та структуру навчання. Негативні ж оцінки інституту військових кантоністів походили, як правило, винятково із суб'єктивних суджень про державницьку діяльність «головного над військовими поселеннями начальника» графа О. Аракчєєва, під керівництвом якого 1824 р. було зосереджено управління всіма кантоністами. Переважно саме ці концепції були запозичені радянською історіографією.

Починаючи від періоду становлення радянської історичної науки, О. Аракчєєв, військові поселення і все, що було з ними пов'язано, отримало різко негативну оцінку. Тут відчутний вплив школи М. Покровського, з огляду на яку відбувалася «методологічна модернізація» дослідження історичних процесів, а оцінки подіям і явищам давали, виходячи не з наукової, а винятково політичної, тобто класової позиції. Роботи С. Штрайха, С. Гессена та О. Кункля мали переважно науково-популярний характер, їх головна задача була – ознайомити широкі читацькі кола з класовою боротьбою в російській армії та виховати класову ненависть до експлуататорів¹⁵.

Більш серйозною роботою, заснованою на архівних матеріалах, є дослідження П. Євстаф'єва, присвячене повстанню військових поселенців у Новгородській губернії в 1831 р.¹⁶ Спираючись на архівні матеріали, автор докладно описав хід повстання та його наслідки, при цьому звернув мало уваги на участь у ньому кантоністів військових поселень. Роботи системи виховання та освіти дітей військових поселенців присвячено всього декілька сторінок, при цьому наголошується в основному на системі покарання.

Більш вагомими історичними дослідженнями про підготовку та освіту кантоністів в округах військових поселень, є роботи Н. Константинова¹⁷. Автор докладно зусиль до дослідження системи освіти, яка існувала в поселеннях, проаналізував «положення» про кантоністів, що були видані в 1817–1819 рр. На жаль, робота на цьому сюжеті була припинена й цілісної картини системи підготовки кантоністів військових поселень автору створити не вдалося. До того ж відверто класові підходи й задалегідь визначений підбір і групування джерел значно знижують наукову складову студії.

Значний внесок у дослідження історії військових поселень 50–60-х рр. XIX ст. зробив В. Федоров, який уперше ввів у науковий обіг значну кількість матеріалів, що зберігалися в Російському Державному військово-історичному архіві (далі – РДВІА) та архівах України¹⁸. Також він здійснив спробу виокремити певні категорії військових поселенців і дослідити їх правове становище¹⁹.

Правове становище кантоністів, процес їх навчання та виховання розглядався радянськими істориками в цей період лише побіжно, у зв'язку з дослідженнями тих чи інших аспектів соціально-економічної та воєнної історії Росії. Фактичний матеріал в основному запозичували з робіт дореволюційних авторів. Його групування та інтерпретація призводили до таких само помилок, що притаманні й дореволюційній історіографії – чітко не визначається правова база інституту військових кантоністів, його питома вага та місце як у військових поселеннях, так і в цілому в армії.

Певним чином наукова розробка історії збройних сил Росії розпочалася в 70-х рр. XX ст., що засвідчує робота Л. Безкровного, присвячена історії російської армії і флоту XIX ст.²⁰ Автор приділяє достатньо уваги системі підготовки унтер-офіцерських кадрів. Л. Безкровний безпідставно вважає, що «особливої системи підготовки унтер-офіцерських кадрів у першій половині XIX ст. не існувало. Унтер-офіцерами призначали почасти кантоністів, які отримали освіту у військово-сирітських відділеннях, почасти зі старослужилих солдат»²¹. Інший важливий висновок автора полягає в тому, що «нижчі військові школи склали значну частину загальноосвітніх нижчих шкіл»²².

¹⁵ Штрайх С. Брожение в армии при Александре I. Петербург, 1922; Гессен С. Солдатские волнения в начале XIX в. Москва, 1929; Кункль А. Аракчєєвщина. Москва, 1929.

¹⁶ Евстафьев П. Восстание военных поселен в Новгородской губернии в 1831 г. Москва, 1934.

¹⁷ Константинов Н. Аракчєєвщина. *История в средней школе*. 1934. № 3. С. 12–25; Його ж. Школьная система военных поселений. *Советская педагогика*. 1938. № 6. С. 34–42.

¹⁸ Федоров В. Борьба крестьян России против военных поселений. *Вопросы истории*. 1952. № 11. С. 112–124; Його ж. Восстание военных поселен в Чугуеве в 1819 г. *Исторические записки*. 1955. Т. 52. С. 305–324.

¹⁹ Федоров В. Солдатское движение в годы декабристов 1816–1825 гг. Москва, 1963.

²⁰ Безкровный Л. Русская армия и флот в XIX в. Москва, 1973.

²¹ Там само. С. 237.

²² Там само. С. 239.

Певний внесок у наукову розробку історії російської армії зробив Л. Богданов²³. Він, наприклад, досить докладно висвітлив систему підготовки унтер-офіцерських кадрів, наголосивши, що вона була відсутня до 1808 р., і зафіксувавши той факт, що відтоді в армії починають формуватися учбові підрозділи для їхньої підготовки. Однак, на думку автора, «кількість унтер-офіцерів, яких готували в учбових батальйонах, ескадронах і батареях, була недостатньою»²⁴.

Від початку 80-х рр. ХХ ст. активізувалася робота істориків щодо дослідження історії військових поселень як на макро-, так і на мікро- рівнях на базі використання значного корпусу архівних джерел, не введених до наукового обігу. Зрозуміло, автори не могли пройти повз проблему підготовки армійського резерву у військових поселеннях. У роботах Т. Ліповської, Ю. Блашкова, В. Ананьєва, Т. Кандаурової, К. Ячменіхіна, О. Колєвато-ва, В. Цубенко досліджувалися різноманітні аспекти історії військових поселень Російської імперії, у тому числі і в Україні, проте кантоністи залишалися, як правило, поза увагою істориків і згадувалися побіжно в зв'язку з вивченням різноманітних категорій військових поселенців²⁵.

Деяко докладніше тема кантоністів військових поселень звучала в останні десятиліття. Так, наприклад, Л. Богданов здійснив спробу висвітлити не лише процес створення інституту кантоністів військових поселень, але й системи їхньої освіти та виховання²⁶. На думку автора, кантоністи були одним із головних інструментів для досягнення основної мрії самодержавства: «...відокремити армію від основної маси населення шляхом переведення її на самокомплектування»²⁷. Саме тому діти військових поселенців отримували відповідну освіту. І хоча вона базувалася на новітніх досягненнях тогочасної педагогіки, засновники військових поселень встановили «ту межу в освіті кантоністів, яка б відповідала її основному призначенню – бути вірними та покірними солдатами»²⁸.

У західноєвропейській історичній літературі перші відгуки на створення військових поселень взагалі та інституту військових кантоністів зокрема, з'являються ще в ХІХ ст. На початку 1820-х рр. англійський мандрівник і публіцист Р. Лаєл після відвідування Росії, з-поміж іншого й військових поселень, опублікував статтю, а потім невелику книжку, де наголошував, що військові поселення «можуть ефективно сприяти прискоренню цивілізації у всій імперії»²⁹. Автор вказав на добре налагоджену систему підготовки кантоністів, а також можливість значного збільшення російської армії за рахунок самокомплектування військ. При цьому він застерігав західноєвропейських читачів і особливо політиків від легковажного ставлення до цього нового явища в політиці російського уряду.

У новітній західноєвропейській та американській історіографії проблему військової діяльності Російської імперії і все, що було з нею пов'язане, розглядали більш побіжно насамперед у зв'язку з дослідженнями внутрішньої та зовнішньої політики самодержавства пер. пол. ХІХ ст.³⁰ На наш погляд, це переважно не зовсім вдалі запозичення певних матеріалів у російських дореволюційних авторів, звідси повтор тих самих фактологічних і концептуальних помилок.

Оцінюючи рівень дослідження історії військових кантоністів російської армії, необхідно вказати, що означена проблема не отримала належного висвітлення навіть на фактологічному рівні, не говорячи вже про серйозні концептуальні узагальнення. На наш погляд, історіографію цього питання можна поділити на три основні напрями розвитку: по-перше, роботи, присвячені історії російської армії в цілому; по-друге, дослідження, у яких ідеться винятково про військово-учбові заклади, і, нарешті, роботи з історії інституту військових поселень. У всіх дослідженнях інститут військових кантоністів або згадували побіжно, або дуже схематично.

²³ Богданов Л. Русская армия в 1812 г.: организация, управление, вооружение. Москва, 1979.

²⁴ Там само. С. 77.

²⁵ Липовская Т. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857). Днепропетровск, 1982; Блашков Ю. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине ХІХ в. Автореф. дисс. канд. ист. н. Минск, 1984; Ананьев В. Военные поселения в России. Автореф. дисс. канд. ист. н. Ленинград, 1989; Кандаурова Т. Херсонские военные поселения 1817–1832 гг. (Административно-хозяйственная структура). Автореф. дисс. канд. ист. н. Москва, 1989; Ячменіхін К. Військові поселення в Україні. *Діалог: історія, політика, економіка*. 2002. № 3. С. 138–141; Колєватов О. Слобідсько-українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура. Автореф. дисс. канд. ист. н. Чернігів, 2007; Цубенко В. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування. Одеса, 2008.

²⁶ Богданов Л. Военные поселения в России. Москва, 1992, 88 с.

²⁷ Там само. С. 48.

²⁸ Там само. С. 41.

²⁹ Lyall R. An account of the organization, administration and present state of the military colonies in Russia. London, 1824.

³⁰ Shelton J. The Russian Army under Nicholas I (1825–1855). Durham, 1965; Lincoln W. Nicholas I: Emperor and autocrat of all the Russians. London, 1978; Jenkins M. Arakcheev: grand vizier of the Russian Empire: a biography. New-York, 1969; Riasanovsky N. Nicholas I and official nationality in Russia 1825–1855. Los-Angeles, 1959.

Де кілька слів треба сказати про термінологію. Термін «кантоніст» походить від німецького *kantonist*-військовозобов'язаний. У Пруссії 1733–1813 рр. кантоністами називали рекрутів, яких призивали з округів (кантонів), кожний із яких комплектував свій полк³¹. У Росії в XIX ст. кантоністами називали тих дітей, котрі проходили підготовку в спеціальних військових учбових закладах. Насамперед до таких закладів скеровували дітей солдатів, військових поселенців та інших категорій населення, до яких застосовувалися особливі «положення». Відтак, маючи різне положення, вони були об'єднані одним – своєю приналежністю до військового відомства та, відповідно, мали нести військову службу в обов'язковому порядку. Оскільки, в часі, що нами розглядається, вище перераховані діти різних категорій населення мали бути направлені до учбових закладів, тому ми вважаємо можливим до всіх них застосовувати термін «кантоніст».

References

- Bohdanov, L. (1992). *Voennye poseleniya v Rossyy* [Military settlements in Russia]. Moscow, Russia.
- Kolievatov, O. (2007). *Slobidsko-ukrainski viiskovi poselennia rosiiskoi armii v 1817–1832 rr.: administrativno-hospodarska struktura* [Sloboda-Ukrainian military settlements of the Russian army in 1817–1832: administrative and economic structure]. Chernihiv, Ukraine.
- Maltsev, N. (1992). *Voennye poseleniya v Rossyy XIX v.* [Military settlements in Russia in the 19th c.]. *Voенно-istorycheskyi zhurnal – Military-historical journal*, 12, P. 2–7.
- Tsubenko, V. (2008). *Viiskovi poselennia kavalerii na terytorii Ukrainy: osoblyvosti ta zahalni tendentsii isnuvannia* [Cavalry military settlements on the territory of Ukraine: peculiarities and general tendencies of existence]. Odesa, Ukraine.
- Yachmenikhin, K. (2002). *Viiskovi poselennia v Ukraini* [Military settlements in Ukraine]. *Dialoh: istoriia, polityka, ekonomika – Dialogue: history, politics, economics*, 3, P. 138–141.

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Yachmenikhin Kostiantyn – doctor of historical sciences, professor, department chair of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv Collegium» (53 Hetman Polubotko St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: kostas48@ukr.net

INSTITUTE OF MILITARY CANTONISTS OF THE RUSSIAN ARMY OF THE 19th c. IN HISTORICAL STUDIES

The purpose of this article is an attempt to analyze the historical literature concerning the existence of the institute of military cantonists of the Russian army in the 19th c., in particular in Ukraine (Slobid-Ukrainian and Kherson provinces). Historiographical sources were studied, that is, works of researchers of the 19th – the early 20th c. Separate periods and main directions in the study of the problem are highlighted. Attention was drawn to the fact that a scientific approach to the analysis of the problem has not yet been created in historiography. Almost all authors, as a rule, turned to its individual plots.

The methodological basis of the research is the principles of scientific logic, objectivity and source criticism. Among the main methods of historiographical analysis of the problem, the main one is the problem-chronological approach, as well as methods of verification of certain conceptual provisions. Unfortunately, the currently missing works are devoid of overt ideological coloring.

The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time an attempt has been made to analyze the history of the study of institute of cantonists of the Russian army and to formulate the main directions in solving this problem on the basis of modern methodology, which is based on the principles of combining historical-cultural and anthropocentric methods. Based on the analysis of the historiography of the problem, the following conclusions can be drawn: the problem, to date, has only been formulated and requires a comprehensive analysis of the source base and the creation of a narrative that meets modern methodological requirements.

Key words: historiography, methodology, military cantonists, Russian army of the 19th c.

Дата подання: 6 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 15 листопада 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ячменіхін, К. Інститут військових кантоністів російської армії XIX ст. в історичних дослідженнях. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 170–175. DOI: 10.58407/litopis.240617.

Цитування за стандартом APA

Yachmenikhin, K. (2024). *Instytut viiskovykh kantonistiv rosiiskoi armii XIX st. v istorychnykh doslidzhenniakh* [Institute of military cantonists of the Russian army of the 19th c. in historical studies]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 170–175. DOI: 10.58407/litopis.240617.

³¹ Советский энциклопедический словарь. Изд. 3-е. / Ред. Прохоров А. Москва, 1985. С. 538.

Олег Файда

ПЕРШІ З'ЇЗДИ ВІЗАНТИНІСТІВ ТА УКРАЇНЬСЬКА НАУКА (до сторіччя Першого Міжнародного Конгресу візантійських студій)

(Завершення статті. Початок у попередньому номері)

DOI: 10.58407/litopis.240618

© О. Файда, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3110-916X>

Останній перед Другою світовою війною Конгрес візантійських студій, п'ятий за порядком, відбувся в Римі 20-26 вересня 1936 р. У делегації від Польщі були зголошені Й. Скрутень, І. Свенціцький¹ та Володимир Залозецький² (у загальному списку – de Zalościecku (sic!) Wladimir³). У заголовках обох його доповідей, поданих німецькою мовою, прізвище транскрибовано вже адекватно – «Zaloziecku». І. Свенціцький фігурує у складі польської урядової делегації на Конгресі⁴, яку очолював уродженець Київщини професор Варшавського університету Тадеуш Зелінський (1859–1944). Також І. Свенціцький вказаний як делегат від «Museo Nazionale ukraino di Lwow»⁵. Й. Скрутень мав репрезентувати одночасно «Ordine dei Basiliens Ukrainiens di Leopoli» та «Società Scientifica Chevchenko di Leopoli»⁶. Натомість відсутня вказівка, яку організацію (заклад) представляв професор, доктор В. Залозецький⁷. Усім трьом українським представникам можна було адресувати листи у «Lwów (Polonia)».

Й. Скрутень не опублікував в актах Конгресу доповіді. Попри це «Хроніка» НТШ зафіксувала присутність василіянина на форумі⁸.

Мистецтвознавець В. Залозецький (1884–1965) представив на Конгресі дві тематично взаємопов'язані доповіді. У заголовку першої йдеться про стилістичне порівняння константинопольської церкви святих Сергія та Вакха із базилікою Сан-Віталє у Равенні⁹. Із тексту випливає, що дослідник поставив масштабніше завдання – з'ясувати на прикладі зазначених сакральних пам'яток співвідношення ранньовізантійської та західноримської архітектури. Порівняльний стилістично-історичний аналіз був спрямований передовсім на виявлення основних відмінностей в облаштуванні обох споруд, що, як вказував автор реферату, символізують дві різні системи. На думку В. Залозецького, «ці відмінності настільки сильні, що не може бути й мови про взаємний вплив двох архітектур, хоча обидві споруди» в дечому схожі та постали зі спільного пізнюантичного серед-

¹ Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini. Roma 20–26 settembre 1936. Roma: Istituto per l'Europa Orientale e Tipografia del Senato del Dott. G. Bardi, 1940. Vol. 2. P. 616. Вказано, що зі І. Свенціцьким була «Signorina»; П. Коханек стверджує, що йшлося про дружину науковця. Вважаю, що в Актах Конгресу мається на увазі донька дослідника – Віра (1913–1991).

² Ibid. P. 618.

³ Вказана описка, а також низка інших вищезазначених вкупі з деякими казусами свідчать, що до таксису конгресів все ж додавалась децифія хаосу.

⁴ Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini. P. 602.

⁵ Ibid. P. 603.

⁶ Ibid. P. 604.

⁷ У праці Р. Козак 1928–1939 рр. в житті В. Залозецького означені як час викладання у Греко-католицькій богословській академії, див.: Козак Р. Мистецтвознавча спадщина Володимира Сас-Залозецького. *Народознавчі зошити*. 1999. № 4. С. 466. Дослідниця вважає, що саме цей заклад і представляв В. Залозецький. Натомість в іншому виданні часом викладацької діяльності в Академії вказані 1928–34 рр., див.: Осташко Т. Залозецький-Сас Володимир Романович. *Енциклопедія історії України* / Голова ред. колегії В. Смолій. Київ, 2005. Т. 3. С. 243. Інші матеріали засвідчують, що В. Залозецький таки викладав в закладі майже до кінця 1930-х рр.

⁸ Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. За час від 1.І.1935–25.ХІІ.1937. Львів, 1937. Ч. 73. С. 32. Дивно, що Й. Скрутень не опублікував матеріалів, особливо, коли зважити, що римський Конгрес за 1935–1937 рр. був одним із лише двох «усесвітніх з'їздів», на які Товариство мало змогу відкомандирувати представника.

⁹ Zaloziecky W. Ein stilgeschichtlicher Vergleich der Sergius-Bacchus Kirche in Konstantinopel und S. Vitale in Ravenna. *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini*. P. 452–455.

земноморського зразка¹⁰. Константинопольський та равенський храми відрізняються плануванням, осями орієнтації, оформленням екстер'єру та інтер'єру тощо. Дослідник вважає, що зумів переконливо довести – обидві культові споруди представляють два різні етапи вже сильно диференційованої архітектури наприкінці пізньої Античності.

В іншій доповіді В. Залозецький теж послуговується порівняльним методом, продовжує виділяти, «синтезувати» характерні риси найяскравіших явищ візантійського та західного мистецтва, протиставляючи ці обидві «константи». Науковець, продовжуючи лінію першого реферату, вдається до зіставлення «зрілого романського та зрілого середньовізантійського архітектурного стилю» на матеріалі внутрішнього оформлення церкви св. Трійці в Каені (XI–XII ст., Франція) та монастирської церкви св. Луки в Стірісі (XI ст., Греція). Ключові відмінності між двома храмами дослідник виявляє в «уявленні про простір»¹¹. У храмі в Нормандії насамперед відображається субстанційно-тілесна основа, стіни та компоненти залишаються у первісній матеріальності без штукатурки. Натомість найбільша споруда середньовізантійського періоду надає «досвіду» перебування в космосі, справляє враження нематеріальної істоти, що досягається шляхом покриття всіх стін і склепінь мозаїкою, фресками або мармуром.

У завершальній частині доповіді В. Залозецький зупиняється вже не на архітектурі, а на пам'ятках пізньосередньовічного (XV ст.) живопису. Спочатку зіставляє два зображення Благовіщення. Перше – частина триптиха Яна ван Ейка (Залозецький говорить про картину з Ермітажу, що її на той час радянська влада продала до Національної галереї мистецтв у Вашингтоні), цей витвір мистецтвознавець означає як «звіт про дійсність», далекосяжний натуралізм, який прагне досягнути індивідуальну унікальність явища. Друге зображення радісної звістки для Діви Марії на новгородській іконі з того ж таки століття. Ікона, на думку В. Залозецького, у порівнянні з твором фламандського майстра, виглядає як «абстрактний живопис»¹². Такі відмінності бачить мистецтвознавець і при співставленні «Розп'яття» пензля Рюланда Фрюауфа та візантійсько-руської ікони того ж сюжету з музею Олександра III в Петербурзі (дослідник тут вкотре, здається принципово, вживає на той час неактуальні назви мистецьких збірок, які вже майже два десятиліття мали інші назви, визначені їм новою владою). Мистецтвознавець врешті підсумовує, що західний живопис віддає перевагу індивідуальному, внутрішньому змісту та натуралізму, натомість візантійський акцентує на духовності та ідеалістичному зображенню форми¹³.

В актах римського Конгресу опублікована доповідь І. Свенціцького «Мирні договори болгар і русів з Візантією»¹⁴. Тематично – це продовження розробок у царині візантійсько-слов'янських відносин ще з софійського Конгресу.

Доповідач спочатку коротко характеризує зафіксовані та реконструйовані візантійсько-болгарські угоди за період 634–913 рр., а також додає ще низку гіпотетичних мирних переговорів-договорів. Аналогічний дослідницький метод вираховування реальних та імовірних формалізованих контактів застосовує І. Свенціцький і до візантійсько-руських договорів у проміжку часу 838–988 рр. На підставі підрахунків науковець приходить до висновку, що періодичність кожного чи то візантійсько-болгарського чи то між ромеями та русами договору складає в обох випадках близько п'яти років. Водночас І. Свенціцький окреслює основні військово-політичні цілі та мотиви трьох сторін у цій складній дипломатичній грі¹⁵.

У доопрацьованому варіанті доповідь побачила світ у повоєнний час¹⁶. У публікації 1949 р., в мовознавчій збірці, у переробленому вигляді матеріали доповіді на римському Конгресі стали складовою історико-філологічної розвідки про автентичність договорів Русі з греками X ст. як один з її підрозділів під назвою «Історичне тло договорів Русі з греками»¹⁷. Завважмо, що цей підрозділ – єдиний у тексті статті, де використовується повноцінний науковий апарат.

¹⁰ Ibid. P. 455. В огляді діяльності Конгресу, ануючи власну доповідь, В. Залозецький вказав, що «підкреслив диференціацію одного й другого на основі т. з. пізньоантичних проблемів», див.: Залозецький В. Пятый Міжнародний Конгрес Візантійських Студій у Римі (20–29 серпня 1936 р.). *Богословія*. 1936. Т. XIV. Кн. 4. С. 251.

¹¹ Zalziesky W.R., v. Byzanz und Okzident in der bildenden Kunst des Mittelalters. Ein stilvergleichender Versuch. P. 456.

¹² Ibid. P. 458.

¹³ Ibid. P. 459.

¹⁴ Swiencickij I. Die Friedensverträge der Bulgaren und der Russen mit Byzanz. *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini*. Roma: Istituto per l'Europa Orientale e Tipografia del Senato del Dott. G. Bardi, 1939. Vol. I. P. 322–326.

¹⁵ Ibid. P. 323–324.

¹⁶ Свенціцький І. Питання про автентичність договорів Русі з греками в X ст. *Вопросы славянского языкознания*. Львов: Изд-во Львовского государственного университета, 1949. Кн. 2. С. 103–122.

¹⁷ Там само. С. 106–108.

Але згаданими виступами «українські нотатки» візантиністичного форуму не обмежуються. У списку зголошених на Конгрес фігурує професор Іван Турцевич (1856–1938), із означенням локації – «Place de l'Institut, I – Nieschin». Тоді, коли західноукраїнські делегати фактично фігурували як представники Польщі, то навпроти прізвища ніжинського професора країною походження вказана «Ucraina»¹⁸. І. Турцевич – український вчений білоруського походження, наукову кар'єру розпочинав як філолог-класик, надалі наукові інтереси концентрувалися в царині історії культури давнього Риму. Студіювання Античності поступово скерувало його до зацікавлення візантійською історією¹⁹. І. Турцевич брав участь в діяльності Візантологічної та Близькосхідної комісії ВУАН, приготував кілька публікацій, однак жодна з них у ті часи так і не побачила світ у друкованому вигляді. Поперше, обидві наукові інституції через «специфіку» досліджуваної ними проблематики не вельми толерувала радянська влада щодо видання результатів їхньої діяльності. По-друге, київські колеги не виявляли особливої зацікавленості в публікаціях професора. Згодом на одному із засідань Комісії Близького Сходу присутні засудили методологічні прийоми науковця²⁰.

Неможливість публікуватися ані в республіканських, ані в союзних виданнях спонукала І. Турцевича переорієнтуватися на контакти із закордонними вченими, зокрема відомо про його листування з видатним німецьким візантиністом Францем Дьольгером. Очевидно, що завдяки тодішньому редактору «Byzantinische Zeitschrift» дослідник опублікував у сер. 1930-х рр. статті німецькою мовою в цьому виданні²¹ і, ймовірно, дізнався про планований форум візантійських студій. Утім, доповідь ніжинського візантиніста відсутня в актах Конгресу. Зважаючи на репресивну політику влади, несхвалення контактів із зовнішнім світом, що поширювалися на наукову царину УРСР, а також на скрутні, передовсім матеріального характеру, обставини, в яких професор перебував останні роки життя²², не має підстав сумніватися, що особисто відвідати наукове зібрання не було змоги.

На час проведення форуму в італійській столиці І. Турцевич ще з 1930 р. обіймав напівдекоративну посаду керівника осередку Близькосхідної комісії (Комісії ВУАН по вивченню Близького Сходу і Візантії) у Ніжині. Про його закордонні наукові контакти стало відомо, і в одному із жовтневих 1937 р. номерів газети «Комсомолец України» з'явилася стаття «викривального» змісту із типовим для духу того часу заголовком «Хто орудує в ніжинському педінституті». Зокрема в ній йшлося і про І. Турцевича як одного із старих «професорів», які «свої "наукові" праці шлють до Берліна й Рима». Нарочите представлення вченого звання в лапках, а також голослівні інвективи щодо наукового рівня праць Івана Григоровича чітко сигналізували про непотрібність та шкідливість науковця для радянської влади. Іще Турцевича в цій статті безпідставно називали «колишнім поміщиком, запеклим ворогом радянської влади [та] ... зрадником радянського народу»²³, що ставило хрест на будь-яких спробах продовження подальшої науково-дослідної діяльності в офіційних установах.

Цікаво, що в списку зголошених на форум, на тій же сторінці, що й І. Турцевич, також фігурував проф. Володимир Вальденберг (1871–1940), який мав представляти СРСР²⁴. Як і у випадку з представником України, в актах Конгресу доповідь Вальденберга теж відсутня, дослідниці творчості лєнінградського професора про відвідини ним зібрання науковців в італійській столиці нічого невідомо²⁵.

Короткий, наголошено суб'єктивний огляд діяльності V-го Конгресу подав В. Залозецький. Український мистецтвознавець наводить найзагальніші статистичні відомості про форум, зокрема перелічує секції, інформує про кількість доповідей та учасників. Утім, характеризувати зміст основних рефератів вирішує, ґрунтуючись на власній «класифікації на теми загальні і на нові відкриття», фактично відкидаючи конгресову науково-організаційну структуру як не зовсім вдалу²⁶.

¹⁸ Elenco degli iscritti. *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini*. Vol. II. P. 617.

¹⁹ Коростильов Т. Візантійська тематика в науково-педагогічному доробку професора Івана Турцевича (досвід реконструкції). *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ, 2011. С. 64, 66.

²⁰ Там само. С. 67–71.

²¹ Turcevič J. Cl. Claudianus und Joannes Lydos. Zur frage der Herkunft Claudians. *Byzantinische Zeitschrift*. 1934. Bd. 34. № 1. P. 1–9; Turcevič J. Zu einigen stellen des Codex Theodosianus und des justinianischen Corpus juris. *Byzantinische Zeitschrift*. 1934. Bd. 34. № 2. P. 359–364.

²² Іван Григорович Турцевич (1856–1938). *Ніжинська старовина*. 2006. Вип. 2 (5). С. 119.

²³ Цит. за: Коростильов Т. Візантійська тематика... С. 71.

²⁴ На його присутність у списку членів Конгресу також звернула увагу М. Нистазопуло-Пелекіду: Nystazopoulou-Pélékidou M. L'Histoire des congrès Internationaux des Études Byzantines (Première partie). *Βυζαντινά Σύμμεκτα*. 2008. Vol. 18. P. 24 (посилання 54).

²⁵ Земскова В. В. Е. Вальденберг (1871–1940). История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008. С. 13, 17.

²⁶ Подібно, ще за результатами Першого конгресу Анрі Греґуар в короткому огляді його діяльності також запропонував читачам альтернативну до запропонованої організаторами класифікації виголошених доповідей. Див.:

Виклад В. Залозецького чіткий, лаконічний, суворо академічний, навіть сухий. Особливо ці риси помітні на тлі живої оповіді І. Свенціцького про події софійського Конгресу. Звичайно, слід брати до уваги, кому призначено допис, адже В. Залозецький опублікував його в профільному виданні «Богословія», а не в популярній львівській українській газеті.

До доповідей, які порушували «загально-суттєві (курсив мій – О.Ф.) питання», український репрезентант зараховує трохи більше десятка виступів, зокрема й свій «Про відношення церкви св. Сергія і Вакха до церкви св. Віталія». Порівняно докладніше оглядач зупинився на змісті доповіді Фр. Дьольгера про вплив Риму на розвиток візантійської політичної думки²⁷.

До рефератів, які на думку В. Залозецького представляли «нові відкриття», зараховані півтора десятки. У цьому по суті анотаційному переліку зазначено і «тематично-історичну аналізу композиції останнього суду у східних Словян», представлену І. Свенціцьким. Згадка В. Залозецького про українського колегу заслуговує на окрему увагу, адже доповідь директора Національного музею під такою назвою в «Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini» відсутня. Навряд чи маємо справу з опискою В. Залозецького чи помилкою набирача (складача) тексту в типографії. До того ж відомо, що подібною проблематикою Іларіон Семенович займався²⁸. Імовірно, доповідь була виголошена поза офіційною програмою форуму²⁹.

Останній абзац тексту авторства В. Залозецького подає абрис загальної атмосфери Конгресу, схвально відгукується про організовані для учасників екскурсії («наукові прогульки») різними італійськими містами та «багаті виставки візантійських рукописів та мистецького промислу, улажені заходами Ватиканської бібліотеки в Римі»³⁰.

Децю запізнилу увагу в часовому вимірі (аж у 1952 р.) до П'ятого Конгресу демонстрував «критичний», а насправді вельми поверховий, огляд його «Atti» (а також двох наступних повоєнних конгресів у Парижі та Брюсселі) московського візантиніста, відповідального редактора відновленого «Візантійського временника» Бориса Горянова. Радянське візантинознавство після Другої світової війни переживало етап своєрідного відродження на марксистсько-ленінських методологічних основах, і нова серія вказаного видання у пізньосталінські часи наवरстувала втрачене протягом 1930-х рр., демонструючи принаймні формальну увагу до процесів у світовому західному візантинознавстві, паралельно тавруючи його як «реакцію буржуазне»³¹ у відповідності до відомого критерію – оскільки воно майже ігнорує соціально-економічну дослідницьку проблематику.

«Певний інтерес» оглядача привернула згадана раніше доповідь І. Свенціцького на Конгресі в Римі. Курйозності характеристиці Б. Горяновим реферату додавала низка моментів. Так, Іларіон Семенович був названий «польським істориком»³², якраз у тому самому 1952 р., коли його змістили з посади директора Державного музею українського мистецтва та перевели до Інституту суспільних наук АН УРСР за намагання протидіяти владі у справі знищення національних мистецьких пам'яток. До речі, в огляді Четвертого Конгресу, на який делегати із СРСР не потрапили, І. Свенціцький об'єктивно відзначив заслуги російської науки в царині візантинознавства³³. Оскільки відродження візантинознавства у повоєнному СРСР відбувалося насамперед у провідних наукових осередках Москви та Ленінграда, з'ясувати факт студіювання в цій же царині й на нещодавно приєднаних землях в рамках національних «буржуазних» історіографій напевне не входило в обов'язки столичних вчених. В огляді наголошено, що Конгрес 1936 р. проходив у столиці фашистської держави, термін «міжнародний» при його означенні нарочито подавався у лапках, акцентувалося, що головував на засіданнях міністр освіти фашистського уряду. Очевидно, що в такому контексті доречно було «не помітити» зголошення на форум двох представників із СРСР.

Події Другої світової війни підвели ризик у активізованій з сер. 1920-х рр. і на якісно вищому науковому рівні організованій міжнародній співпраці дослідників візантійської

Grégoire H. Un congrès d'études byzantines à Bucarest (fin avr. 1924). *Echos d'Orient*. 1925. Janvier–Mars. № 137. P. 58.

²⁷ Залозецький В. П'ятий Міжнародний Конгрес Візантійських Студій у Римі. *Богословія*. Львів, 1936. Т. XIV. Кн. 4. С. 251–252.

²⁸ Див., напр.: Галицько-руське церковне малярство XV–XVI ст.: Матеріяли і замітки (8 рисунків і 15 ілюстрацій) / Подав І. Свенціцький. Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1914. 54 с.; Свенціцький І. Іконопись Галицької України XV–XVI вв. Жовква: Печатня оо. Василян, 1928. XII, 102 с.

²⁹ Як і в описаних вище Й. Скрутнем прецедентах виголошення «надпрограмових рефератів» на попередньому Софійському форумі, подібні практики могли застосовуватися і на римському Конгресі.

³⁰ Залозецький В. П'ятий Міжнародний Конгрес Візантійських Студій у Римі. С. 253.

³¹ Горянов Б. Критический обзор актов международных византиноведческих конгрессов. *Византийский временник*. 1952. Т. 5 (30). С. 244.

³² Там само. С. 249.

³³ Свенціцький І. Четвертий Міжнародний Конгрес Візантології в Софії. *Діло*. 1934. 22 жовт. (Ч. 283). С. 4.

цивілізації. У першому томі актів римського Конгресу, який побачив світ у 1939 р., між титульним аркушем та змістом було вміщено оголошення про плани провести VI-й Конгрес в Алжирі, однак ця звістка виявилася невинуватою оптимістичною...

Отже, упродовж тринадцяти міжвоєнних років (1924–1936) світове візантинознавство активно прогресувало, запровадивши практику «вселенських соборів» фахівців у різних царинах цієї міждисциплінарної галузі гуманітарних наук. Українські дослідники не залишилися осторонь від надважливого процесу міжнародного співробітництва при студіюванні Візантійської цивілізації, адже на північ від Чорного моря, від Дністра і по обох берегах Борисфену століттями знаходилися терени її впливу в різних сферах духовно-культурного, політичного та матеріального буття.

На перших трьох конгресах українських делегатів не було, втім достеменно відомо, що на другий, в югославській столиці, зголошувалося чотири західноукраїнські науковці. Вимушену відсутність дослідники компенсували акцентуванням уваги на особливо цікаві для вітчизняної науки доповіді, виголошені на першому Конгресі або ж, як це зробили у ВУАН, на загальній характеристиці Бухарестського та Белградського форумів. Науковці на західноукраїнських теренах певну увагу приділяли персоналії ініціатора та організатора з'їзду в столиці Румунії – Н. Йорги. Якщо для світової візантиністики постать видатного румунського історика позначена репутацією щасливого зачинателя конгресів, то серед українських науковців професор позбавлений ореолу, низку його історичних концепцій вельми критично оцінювали. Насамперед з огляду на те, що політична діяльність неодноразово визначала концепції бухарестського історика, особливо в тих випадках, коли йшлося про питання слов'янського впливу на румунський етнос, а також, що було значно важливіше, його ролі у справі анексії земель Північної Буковини. Зважаючи на авторитет думки Н. Йорги, окремі франкомовні візантиністи опосередковано словесно докладалися до легітимізації румунських територіальних загарбань.

Імовірно обійшли увагою українські науковці Конгрес у столиці Греції.

Українська репрезентація була зрештою реалізована щойно через десятиліття після бухарестського форуму – на Четвертому конгресі в Софії 1934 р. доповідали та опублікували реферати І. Свенціцький та Й. Скрутень. Через два роки останній міжвоєнний з'їзд візантиністів приймав перший Рим; повноцінну участь, а саме виступ із публікацією тез, залишили в «Атті» І. Свенціцький та В. Залозецький, останній навіть видав дві доповіді.

Якщо, наприклад, брати до уваги середньоарифметичне число учасників міжвоєнних конгресів (близько 240 осіб, зваживши, що на першому було шість десятків делегатів, а на римському майже чотири з половиною сотні), то українська присутність *de facto* двох людей на форумі, на перший погляд, виглядає більш ніж скромною. У випадку з тогочасною українською наукою слід, бодай частково, взяти до уваги й тих осіб, які запланували відвідати виняткову для дослідників візантійської цивілізації подію. Цих останніх (потенційно можливих учасників) навіть дещо більше, ніж тих, кому пощастило потрапити до Софії та Риму. Частина охочих не потрапила через відсутність коштів, а делегат з Великої України практично не мав шансів побувати закордоном в умовах обмежень тоталітарного режиму.

Відомі виголошені німецькою мовою шість доповідей (п'ять опублікованих плюс одна виголошена, але не видана в актах форуму) засвідчують доволі широку проблемно-тематичну палітру зацікавлень репрезентантів української науки. Західноукраїнські науковці розробляють політичну, церковну історію, а також вузлові питання в культурній царині про співвідношення західноєвропейського та візантійського мистецтва. Хронологічно ці матеріали обіймають епоху від межі пізньої Античності та ранньої християнської імперії на Сході аж до пізньосередньовічних.

Серед українських делегатів конгресів один виділяється наголошеною науково-організаційною та репрезентаційною активністю в зазначеному інтелектуальному співтоваристві. Якщо василіянин та мистецтвознавець репрезентували, як і більшість учасників форумів, насамперед індивідуальний доробок, то І. Свенціцький, особливо на Софійському з'їзді, робив кроки до промоції української науки серед світової громадськості, можливо дещо авансом оголошував цій громадськості про існування української візантиністики, демонстративно налагоджував наукові зв'язки, інформував про цінні для візантинознавства збірки Національного музею. Іларіон Семенович був єдиний з українців залучений до конгресового науково-організаційного проекту, а також включений в офіційну державну, щоправда від Польщі, делегацію. Львівський музейник вповні використовував засоби протодипломатії як для інтересів української науки, так і для потенційної користі всієї української справи.

References

Korostylov, T. (2011). Vizantiiska tematyka v naukovo-pedahohichnomu dorobku profesora Ivana Turtsevycha (dosvid rekonstruktsii) [Byzantine themes in the scientific and pedagogical work of professor Ivan Turtsevych (experience of reconstruction)]. Kyiv, Ukraine.

Kozak, R. (1999). Mystetstvoznavcha spadshchyna Volodymyra Sas-Zalozetskoho [The art studies heritage of Volodymyr Sas-Zalozetskyi]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographic notebooks*, 4, P. 464–469.

Ostashko, T. (2005). Zalozetskyi-Sas Volodymyr Romanovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Zalozetsky-Sas Volodymyr Romanovych. Encyclopaedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Zemskova, V. (2008). V.E. Valdenberh (1871–1940). Ystoria vyzantyskoi polytycheskoi lyteratury v svyazi s ystoriei fylosofskykh techeni y zakonodatelstva [V.E. Waldenberg (1871–1940). History of Byzantine political literature in connection with the history of philosophical currents and legislation]. St. Peterburh, Russia.

Файда Олег Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

Fayda Oleh – candidate of historical sciences, docent of the department of history of Middle ages and Byzantine studies of I. Franko national university of Lviv (1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: oleg_faida@yahoo.com

FIRST CONGRESSES OF BYZANTINISTS AND UKRAINIAN SCIENCE (TO THE CENTENARY OF THE FIRST INTERNATIONAL CONGRESS OF BYZANTINE STUDIES)

(End of article. Beginning in the previous volume)

The purpose of the work is to highlight the reception by Ukrainian researchers of the first international gatherings of specialists in the field of Byzantine studies and their participation in the mentioned congresses. The general scientific research methods as well as special historical ones, in particular, tools inherent in historical-genetic and historical-comparative methods are used in the article. Special attention is paid to the current trend in historiography to consider the international scientific gatherings of Byzantinists of the interwar period also through the prism of their use for political and representational purposes. The main novelty of the study has two dimensions. First, it was found that the First (1924) congress of Byzantine studies in Bucharest provided indirect opportunities to legalize, in particular, the annexation of lands inhabited mainly by the Ukrainian ethnic group by Romania. Secondly, a number of circumstances of unrealized for various reasons attempts of Ukrainian researchers to join the first congresses have been specified, and certain aspects of the actual participation of three domestic Byzantinists in the work of these forums have been clarified.

Conclusions. Ukrainian Byzantinists closely followed the implementation of the idea of congress meetings, tried to get to the Belgrade forum. It was possible to fully participate in the work of the international Byzantine community in the middle of 1930s in Sofia and Rome. I. Svientsitskyi, Y. Skruten and V. Zalozetskyi testified to the diversity of their scientific interests. Also, the head of the National museum distinguished himself by his intensive activity, which can be defined in the categories of protodiplomacy. Ukrainian delegates, and even scientists who could not make it to the congresses, actively disseminated information about the forums among the Ukrainian public, popularized them, and therefore Byzantine studies as a field of humanities important for national science.

Key words: international congresses of Byzantine studies, Ukrainian Byzantine studies, protodiplomacy, Ilarion Svientsitskyi, Yosafat Skruten, Volodymyr Zalozetskyi.

Дата подання: 16 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 16 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Файда, О. Перші з'їзди візантиністів та українська наука (до сторіччя Першого Міжнародного Конгресу візантійських студій): завершення статті. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 176–181. DOI: 10.58407/litopis.240618.

Цитування за стандартом APA

Fayda, O. (2024). Pershi zizdy vizantynistiv ta ukrainska nauka (do storichchia Pershoho Mizhnarodnoho Kongresu vizantiyskykh studii): zavershennia statii [First congresses of byzantinists and Ukrainian science (to the centenary of the First International Congress of byzantine studies): end of article]. *Siverian-skyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 176–181. DOI: 10.58407/litopis.240618.

XIII «РОЗУМОВСЬКІ ЗУСТРІЧІ»

28–29 листопада 2024 р. в Чернігові пройшла тринадцята міжнародна науково-практична конференція «Розумовські зустрічі». Відкрилися Зустрічі незвично: у виконанні творчого колективу Чернігівського фахового музичного коледжу ім. Левка Ревуцького прозвучали композиції Людвіга ван Бетховена з українським мелосом, насамперед – варіації на тему української народної пісні «Їхав козак за Дунай» (Schöne Minka). З'явилися вони завдяки підтримці Андрієм Кириловичем Розумовським славетного німецького композитора, їхній багаторічній дружбі, та засвідчують залученість України до загальноєвропейських процесів. А в основі – сумна історія трьохсотлітньої давнини, свого роду – пересторога нащадкам.

Цього року конференція зібрала понад сто учасників: відомих експертів у сфері публічного управління, істориків, економістів, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, медіа, громадських організацій України (11 регіонів) та Польщі. Зустрічі проводилися в змішаному форматі – як із безпосередньою присутністю, так і онлайн.

Організатори: Чернігівський регіональний центр підвищення кваліфікації, Сіверський інститут регіональних досліджень, Школа врядування Національного університету «Острозька академія»; за організаційного сприяння Чернігівської обласної державної адміністрації та обласної ради. Підтримка – від Hanns Seidel Stiftung Ukraine.

Відкрили конференцію директор Чернігівського регіонального центру підвищення кваліфікації Володимир Бойко та директор Сіверського інституту регіональних досліджень Сергій Лепякко. Вони зазначили: конференція працює як діалогова платформа тих, хто генерує ідеї в сфері державного будівництва, конструює їх та реалізовує. Співорганізатори подякували захисникам України та запропонували вшанувати пам'ять полеглих хвилиною мовчання.

Із вітальним словом до учасників конференції звернулася перший заступник голови Чернігівської обласної ради Ніна Лемеш. Вона зазначила: зустрічі стали значною подією для області, діяльність таких інтелектуальних майданчиків важлива за таких складних часів, як нинішні.

Від імені облдержадміністрації до учасників звернулася керівник її апарату Наталія Мужикова. Вона згадала про шлях, який пройшла конференція від часу свого виникнення, про сумніви, які існували на самому початку – чи вдасться привернути увагу та збирати в Чернігові відомих фахівців? Втім, «Розумовські зустрічі» довели свою необхідність та високий рівень.

Конференцію також привітав завідувач Школи врядування Національного університету «Острозька академія» Валерій Тертичка, зазначивши: організації-партнери Зустрічей можуть змінюватися, а партнерська взаємодія колег – залишається сталою.

Конференція проходила у формі п'яти послідовних панельних дискусій. Перша – історико-політологічна: «Геополітика та історія Чернігово-Сіверщини». Відкрила її головний редактор газети «День» Лариса Івшина. Вона згадала американсько-українського історика Джеймса Мейса, який наголошував на необхідності для українців спиратися на власні сили, переосмислювати історичні події та будувати своє майбутнє на основі чесного погляду на колоніальне минуле. Спікерка наголосила: Україна довгий час перебувала під впливом імперій, нинішня російсько-українська війна має чітко виражений антиколоніальний характер.

Польський експерт, Пьотр Кульпа, впевнений, що Україна неодмінно переможе у цій війні. Він представив кілька можливих сценаріїв завершення нинішньої російсько-української війни та обґрунтував, чому для України спрацює саме оптимістичний. Водночас, на думку спікера, такий розвиток подій передбачає створення нової моделі управління державності – ефективнішої ніж та, що існувала дотепер.

Політолог Євген Магда підкреслив: боротьба проти залишків імперського впливу – частина сучасної стратегії України. На його переконання, «чим ближче до російського кордону ми обговорюємо, як знищити російську імперію, тим краще для нас». Спікер також наголосив на важливості розвитку білоруського вектору в післявоєнний період.

Генерал-лейтенант Ігор Романенко сконцентрував свій виступ на необхідності подолання постколоніальної спадщини та ствердження нового українського політикуму – вільного від тягара минулого.

У виступах істориків Олександра Кухарука, Ігоря Кондратьєва, Геннадія Єфименка прозвучали маловідомі сторінки формування кордонів гігантського макрорегіону – Чернігово-Сіверщини, її ролі та місця в минулому України.

Друга панельна дискусія – «Оновлена державна стратегія регіонального розвитку на 2024–2027 рр.: ключові інновації, проблеми їх реалізації, врахування потреб громад України у реконструкції та відновленні» – присвячувалася питанням економіки воєнного періоду та післявоєнного відновлення, стратегічного планування. Спікери, а це в минулому міський голова Маріуполя Михайло Поживанов та міський голова Львова Василь Куйбіда (засновники Фонду муніципальних реформ «Магдебурзьке право»), сконцентрувалися на аналізі викликів, що стоять перед територіальними громадами, особливо тими, які зазнали значних руйнувань внаслідок бойових дій. Зокрема, яким чином має бути організована ефективна допомога держави органам місцевого самоврядування, підтримка мешканців населення за кризових умов. На переконання доповідачів, приклади Мелітополя, Павлограда та Харкова показали, як міські голови знаходили способи забезпечити життєдіяльність громад навіть за найскладніших часів.

На думку голови благодійного фонду «Нова країна» Андрія Новака, економіка – це поєднання математики та психології: «Математика – це лише розрахунок витрат, а психологія – це стратегія майбутнього». Такий підхід закликає до стратегічного мислення й зосередженості на розвитку промисловості, створенні нових робочих місць.

Юрій Ганущак акцентував на необхідності впровадження проектного підходу до державного управління. Без цього місцеві органи державної влади та місцевого самоврядування ризикують залишатися пасивними спостерігачами – замість того, аби стати рушіями змін. Успішна реалізація будь-якої стратегії можлива лише за умови поєднання професійного управління, використання сучасних інструментів планування та залучення бізнесу до післявоєнного відновлення.

Учасники панельної дискусії погодилися: лише поєднання зусиль центральної та місцевої влади, громадського сектору та міжнародних партнерів дозволить створити умови для сталого розвитку України.

Третя панельна дискусія – «Як російсько-українська війна змінює Україну: суспільство та ветерани» – виявилася чи не найемоційнішою, адже йшлося про вплив війни на кожного з нас, формування в суспільстві шанобливого ставлення до ветеранів, їхню інтеграцію до мирного життя. Спікери зосередили увагу на ключових викликах, з якими стикається держава, і на необхідних кроках для подолання цих викликів.

Учасник оборони Чернігова професор Сергій Лепявко зазначив: ветерани (люди, які ризикували своїм життям та здоров'ям заради інших, заради держави) мають право та повинні розраховувати на відповідне до них ставлення. І навіть приклад США, де ветерани, мабуть, єдина привілейована верства, хоча серед них існують свої відмінності. Ми дуже часто сприймаємо їх як лицарів, – зазначив спікер, – а вони в мирному житті можуть відчувати себе незахищеними як діти чи підлітки. Цю психологічну особливість необхідно бачити та враховувати під час формування ветеранської політики.

Діалог продовжили Сергій Довбиш (співзасновник громадської організації «ВСУ “Серцевір”») та Оксана Петренко (начальник відділу з питань ветеранської політики Чернігівської облдержадміністрації). Погодившись із попереднім спікером стосовно викликів інтеграції ветеранів у суспільне життя, вони водночас наголосили на необхідності формування у ветеранів віри у власні сили, підтримки здатності робити свій внесок у розвиток території – цьому дуже сприяє малий та мікро бізнес, а також освіта. Українське суспільство має розуміти, що ветерани – це не лише ті, хто потребує допомоги, але й ті, хто може стати рушійною силою у відбудові країни.

Сергій Джердж (голова громадської ліги Україна – НАТО, ветеран російсько-української війни) звернув увагу на таке явище: солдат двічі відчуває культурний шок, перший раз – коли потрапляє на війну, а вдруге – коли повертається додому, адже він вже не може повернутися туди, звідки пішов – навколо все інакше. Доповідач згадав інформаційну війну, що точилася проти ідеї вступу України до НАТО, а час довів, наскільки прибічники такого рішення виявилися праві.

Ярослав Пилинський (старший науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих України) назвав свою доповідь так: «Зброя та демократія. Або ж – навіть»

демократії зброя?» Спікер згадав Швейцарію та Ізраїль як приклади, де озброєне суспільство може бути ефективним захистом від зовнішньої агресії. Спікер наголосив: «Кожен громадянин має знати правила поводження зі зброєю та проходити регулярні тренінги, щоб зброя залишалася інструментом захисту, а не загрозою».

Роман Захарчук (інформаційний центр «Майдан моніторинг», Харків) зосередився на впливі війни на психоемоційний стан населення.

«Освіта майбутнього як фактор сталого розвитку території» – тема четвертої панельної дискусії. Відкрив її Юрій Музика, начальник Управління освіти і науки облдержадміністрації. На його переконання, освіта лежить в основі розвитку людини, нації – тобто «всього того, що у нас намагаються забрати». На тепер влада намагається гарантувати безпеку освітнього процесу, аби перейти до очного навчання як більш ефективного. А воно неможливе без добре облаштованих укріттів, забезпечення техногенної та пожежної безпеки, створення класів безпеки, охорони закладів освіти, забезпечення їх енергонезалежності, реформи харчування дітей, змін в національно-патріотичному вихованні дітей, формування здатності учнів до критичного мислення.

Про допомогу громадам у цілому та освітянам Чернігівщини зокрема розповіла координатор напряму з професійного розвитку управлінців у сфері освіти проекту DECIDE Леся Прудіус. Олег Фасоля (керівник компоненту підтримки освіти на місцевому та регіональному рівні Шведсько-українського проекту «Підтримка багаторівневого врядування в Україні») звернув увагу на проблематику, яка існує в освітній галузі на рівні громад та регіонів: розподіл коштів, вкрай нерівномірна якість надання освітніх послуг, захоплення другорядними питаннями, що мають опосередковане відношення до освітнього процесу, а також політичні впливи. Без сталого функціонування освітньої галузі, – переконаний доповідач, – неможливо досягнути сталого розвитку громад та регіонів.

Також на панельній дискусії йшлося про низку аспектів організації вищої освіти дорослих, зокрема: вивчення Голокосту (Алла Попружна, Пенітенціарна академія України), розбудова національної стійкості України через освіту цінностей (Світлана Москаленко, Вища школа публічного управління).

Спеціальний гість конференції, народний депутат України Ганна Бондар розповіла про проєкт порятунку Покорщини – унікальної пам'ятки садівної архітектури XVIII ст. родини Розумовських–Дараганів у селищі Козелець. Нині завдяки волонтерським зусиллям вдалося приборкати багаторічне сміття, для порятунку історичної будови потрібно закрити дах та отвори, а надалі постає наступне питання: кому належить майно та яким може бути подальше функціональне призначення цього об'єкту української історико-культурної спадщини? До речі, учасники конференції зробили свій вибір одногосно – на користь постаті Наталії Розумихи.

П'ята панельна дискусія – «Співпраця України з Європейським Союзом: нові можливості для територіальних громад та регіонів» – розпочалася з виступу Миколи Бутка, професора кафедри менеджменту та адміністрування національного університету «Чернігівська політехніка». Він зазначив: 20 років тому пропонувалося зв'язати Покорщину з Батурином, тоді можна було б створити цілий комплекс, зрештою, мовиться про відродження потенціалу спадку Розумовських як цілості. Що ж до післявоєнної відбудови України, то, на думку доповідача, провідну роль мають зіграти територіальні громади. Для цього в Україні необхідно внести зміни до піраміди управління, а зусилля сконцентрувати на формуванні критичної маси інвестиційних програм та проєктів з відновлення. Війна закінчиться, а що у нас у арсеналі? Треба також повернутися до смарт-спеціалізації регіону. На порядку денному й впровадження новітніх форм організації господарства – насамперед, кластерів.

Надалі Микола Силенко (Чернігівське регіональне відділення АМУ) розповів про досвід співпраці зі словацьким проєктом щодо розбудови мережі укріттів у територіальних громадах області, а секретар Менської міської ради Юрій Стальніченко представив історію успіху Менської громади щодо налагодження партнерства з різними міжнародними структурами.

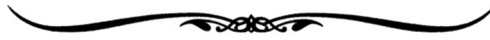
Віталій Загайний (консалтингова група Центру громадських ініціатив – ЦЕГРІН, Львів) привернув увагу до засадничої проблеми – спроможності органів місцевого самоврядування працювати з іноземними партнерами. Максимально готові на тепер міські громади, а неготові – сільські. Європейські кошти заходять завжди на умовах співфінансування. І тут постає питання – скільки наших громад готові забезпечити його в значно більших розмірах, ніж досі? До того ж є очевидний регіональний розподіл, пов'язаний із фактором безпеки. Вочевидь, держава мала б підсилити органи місцевого самоврядування.

Тетяна Котенко (експертка з регіонального розвитку, фандрейзингу та підтримки малого та середнього бізнесу, Кропивницький) зауважила: щоб ми ні говорили про проєкти та фонди, якщо це не буде кому робити – справа не зрушиться ні на крок. Система освіти

має готувати фахівців, які спроможні працювати як проєктні менеджери, вони стануть допомогою для органів місцевого самоврядування, однією з основ його успішності. Там, де громади вміють мотивувати до такої діяльності, ми вже бачимо результати. Нинішній час – це неабиякий шанс, адже європейські партнери прагнуть працювати безпосередньо з органами місцевого самоврядування. Ми маємо навчитися працювати спільно.

Конференція відбулася в рамках проєкту «Організація та проведення міжнародної науково-практичної конференції «XIII “Розумовські зустрічі”», що здійснюється Чернігівським регіональним центром підвищення кваліфікації у партнерстві з Сіверським інститутом регіональних досліджень, Школою врядування Національного університету «Острозька академія» за організаційного сприяння Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівської обласної ради та підтримки фонду Ганнса Зайделя (Баварія, Німеччина).

Чернігівський регіональний центр підвищення кваліфікації

ЮВІЛЕЙНА МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ» В ЧЕРНІГОВІ

15 червня 2024 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України відбулася X Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики».

Оскільки ця конференція була ювілейною, згадаємо, із чого вона починалася, бо десять років тому я й не думала про міжнародний рівень та видання матеріалів у фаховому журналі «Сіверянський літопис».

Усе почалося зі спецсеминару, якщо казати старою університетською мовою, – наукового гуртка «Книжна культура Київської Русі та пізнього середньовіччя». Семинар був заснований на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича, і до нього входили студенти Інституту історії та філологічного факультету Національного університету «Чернігівський колегіум». Ми зустрічалися один раз на тиждень в Інституті історії та говорили про давню літературу й культуру. Моя ідея полягала в тому, щоб збагатити філологів історичними знаннями, а історики – філологічними, оскільки середньовіччя, як правило, неможливо досліджувати суто філологічно або суто історично – не так, як інші епохи. Уся середньовічна література дуже пов'язана з історією, а вся середньовічна історія закарбована в літературних творах. Крім того, я добре пам'ятала, як, будучи сама аспіранткою, страждала на філологічних конференціях від нерозуміння: ті, хто досліджує літературу нового часу, не можуть зрозуміти тебе, бо ти працюєш із іншою мовою, із іншим типом літературної творчості, ти постійно заглиблюєшся в історію та релігію, якщо хочеш глибоко вивчати середньовіччя. І тому історичні дослідження такому студенту / аспіранту набагато ближче, ніж філологічні.

Пропрацювавши рік зі студентами, які цікавляться давниною, я вирішила зробити для них маленький колоквиум, на якому вони б розповіли одне одному про свої здобутки. І щоб підвищити рівень цього колоквиуму, я вирішила запросити когось із провідних українських медієвістів прочитати на його початку лекцію для студентів. Ми з колегами голосно назвали це конференцією, перший досвід був дуже вдалим, і ще кілька років ми продовжували робити саме так: організовувати наприкінці навчального року конференцію для «давників». Із самого початку цю ідею підтримував і всіляко допомагав у її втіленні директор нашого Інституту історії професор Олександр Коваленко. Відтак чернігівський Інститут історії став і залишається базовим для проведення цієї конференції.

Наш науково-дослідний центр почав запрошувати аспірантів із інших навчальних закладів України зробити апробацію саме в нас, і ми отримали дуже жвавий відгук, оскільки більшість із них уже зазнала того враження, про яке я писала вище: непорозуміння під час виступу, відчуття ізольованості та необхідності розмовляти про давнину окремо із медієвістами. На пленарному засіданні цих конференцій виступали архієпископ Ігор Ісиченко, провідний науковий співробітник НАН України Юрій Пелешенко, старший науковий співробітник НАН України Дмитро Гордієнко, професори Олена Матушек, Євген Джиджора, Богдана Криса, Катерина Борисенко, Мирослав Волощук, Володимир Коваленко, шеф-редактор нашого журналу Сергій Павленко та інші. Так поступово конференція перетворилася на всеукраїнську, і ми вже мали деяких постійних учасників, розуміли, де, в якому місті України зростають аспіранти, які є майбутніми нашими медієвістами, спостерігали потім за їхніми захистами та мали світлі надії на завтрашній день. Матеріали цих конференцій, які ми стали називати «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», майже щорічно видавалися в заснованому нами альманасі «Чернігівські Афіни»¹.

І одного разу, проводячи для учасників екскурсію Черніговом після конференції, ми з колегами почули їхні розмови про те, чому б цю конференцію вже не зростити до рівня власне наукової, вивести її за межі суто навчальної? Так, подумали ми, уже час, і з певно-

¹ Із усіма випусками наукового альманасу «Чернігівські Афіни» можна ознайомитися на сайті «Сіверянського літопису» в розділі «Наукові збірники» (<http://siver-litopis.cn.ua/zbirn.htm>).

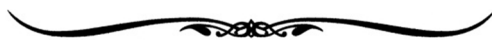
го моменту перетворили лекції на пленарному засіданні власне на наукову конференцію для українських вчених. Але студенти мого спецсеминару продовжували брати участь у конференції, і я завжди просила колег із розумінням ставитися до цих навчальних доповідей та не скупитися на поради для початківців.

Так було, допоки не настав лютий 2022 року. Зазвичай конференції проводилися в травні, але травень 2022-го став для нас місяцем першого приведення думок до ладу після пережитих нами облоги та бомбардувань Чернігова, звільнення Чернігівщини від окупантів, повернення до рідного міста «внутрішньо переміщених осіб», відновлення звичного ритму життя... І ми вирішили зробити конференцію, яку жартівливо назвали «не-науковою» – так і було зазначено в інформаційному листі та в програмці. Ми вирішили провести конференцію, яка б складалася виключно з кулуарів, оскільки кулуари, як усі ми добре знаємо, – це найцікавіша частина будь-якого наукового зібрання. Ми попросили приєднатися онлайн усіх тих, хто зазвичай брав участь у наших зустрічах, і розповісти, чому вони займаються наукою взагалі та давниною зокрема. Приєдналося напрочуд багато учасників, усі скучили за живим і здоровим спілкуванням, усім хотілося відчувати, що життя, попри жахливу війну, продовжується, і наука – теж, усім хотілося просто побачитися. Конференція пройшла чудово, мабуть, це було саме те, чого нам усім не вистачало в нашому шоковому стані.

У 2023 та 2024 роках ми провели онлайн уже звичайні наукові конференції, які вирости до міжнародного рівня. На жаль, війна розставила свої акценти: я була вимушена виїхати за кордон і більше не веду свого спецсеминару, тому в 2024 році вперше в нашій конференції не брали участь студенти, вона пройшла виключно на академічному рівні. Але ті аспіранти, що вирости в моєму семінарі, продовжують долучатися щорічно, і в 2024 році вони брали участь у ювілейній, десятій, міжнародній конференції «Акутальні проблеми сучасної української медієвістики». Слово «української» у назві залишаємо за традицією, але на наших конференціях стали дедалі частіше траплятися доповіді загалом про європейське сереньовіччя. Починаючи з 2023 року, матеріали конференцій виходять друком у нашому фаховому журналі «Сіверянський літопис». У цьому номері пропонуємо вам добірку матеріалів саме ювілейної нашої зустрічі.

У 2025 році ми плануємо проведення одинадцятої конференції та сподіваємося на активну участь наших постійних і нових колег та їхніх аспірантів.

Світлана Шуміло

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохенко.

Підписано до друку 24.12.2024 р. Формат 70x108¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 10,86. Обл.-вид. арк. 19,76. Тираж 100 прим. Зам. 06/СЛ-06.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com